

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

leto 1983 **1-2** letnik 37

YU ISSN 0350-5774

UDK 949.712(05)
UDC

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

LETNIK 37
LETO 1983

IZDAJA
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
LJUBLJANA

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

UDK
UDC 949.712(05)

YU ISSN 0350-5774

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Ferdo Gestrin
dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
dr. Peter Vodopivec
dr. Fran Zwitter

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 30. 10. 1983.

Izdajateljski svet: dr. Ferdo Gestrin, dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, Albin Nečak-Luk, dr. Janko Pleterški, Janez Stergar, Prvenka Turk, dr. Peter Vodopivec, dr. Fran Zwitter

Prevodi: Lidija Berden (angleščina), Madita Šetinc (nemščina), dr. Sergij Vilfan (nemščina, angleščina), Janez Zor (ruščina), Marjeta Čelovič (angleščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Upravnica revije: Majda Čuden

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, telefon: (061) 224 011, 224 046, int. 209

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 1000 din, za društvene člane 640 din, za društvene člane-upokojenece 480 din, za društvene članestudente 320 din (vse cene za letnik 37/1983)
Cena te številke v prosti prodaji je 520 din.

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Raziskovalna skupnost Slovenije
Kulturna skupnost Slovenije
Izobraževalna skupnost Slovenije

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, avgust 1984

Naklada: 1600 izvodov

KAZALO — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

RAZPRAVE — STUDIES — СТАТЬИ

- Sergij Vilfan, Prometni položaj slovenskih dežel in preskrba zahodnih mest (od 14. do 17. stoletja) ..... 5—20
 The Traffic Across Slovenia and the Supply of Western Towns (14th—17th Centuries)
 Положение транспорта в словенских странах и снабжение западных городов (с 14-го по 17-ый век)
- Davorin Vuga, Nekaj srednjeveških in novoveških najdb iz struge Ljubljane pri Podpeči in Bevkah ..... 21—29
 Some medieval and modern times finds from the river-bed of Ljubljana near Podpeč and Bevke
 Несколько находок из Средних и Новых веков из русла Любляницы у местностей Подпечь и Бевке
- France Šebjančič, Korrespondenčni viri za proučevanje gospodarskih in socialnih razmer Prekmurja v 17. stoletju ..... 31—36
 Correspondence Sources for a Study of Economic and Social Circumstances in Prekmurje in the 17th Century
 Источники переписки для изучения экономических и социальных условий в Прекмурье в 17-ом веке
- Petko Lukovič, Slovenci i Timočka buna, 1883. godine ..... 37—77
 The Slovenes and Timok Rebellion in 1883
 Словенцы и восстание в Тимоке в 1883 г.
- Martin Grum, Društvo sarajevskih Slovencev (1897—1918) ..... 79—92
 Association of Sarajevo Slovenes 1897—1918
 Общество словенцев в Сараеве 1897—1918 гг.

PROBLEMI IN DISKUSIJA — PROBLEMS AND DISCUSSION — ПРОБЛЕМЫ И ДИСКУССИЯ

- Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru; okrogla miza v Celju 1. 10. 1982 (Ferdo Gestrin, Nada Klaič, Bogo Grafenauer, Ignacij Voje, Vlado Habjan, Primož Simoniti, Bruno Hartman, Emilijan Cevc, Tatjana Bregant, France Klopčič) ..... 93—114
 The Counts of Celje / de Cilie in the Slovene and Middle-European Territory; the Round Table in Celje, 1. 10. 1982
 Цельские князя в средне-европейском пространстве: округлый стол в Целье, 1-го октября 1982 г.
- Langobarde Slovenci v svoji deželi še vedno slabo poznamo (Ivo Pirkovič) ..... 114—116
 The Slovenes still know a little about the Langobards in the Slovene Territory
 Словенцы все еще мало знаем лангобардов в своей стране

IN MEMORIAM — IN MEMORIAM — В ПАМЯТЬ

- In memoriam profesorju dr. Metodu Mikužu (Miroslav Stiplovšek) ..... 117—120
 To the memory of Professor Dr. Metod Mikuž
 В память профессора доктора Метода Микужа
- Bibliografija dr. Metoda Mikuža (Nataša Stergar) ..... 121—127
 Bibliography of Dr. Metod Mikuž
 Библиография д-р Метода Микужа

DRUŠTVENO ŽIVLJENJE, KONGRESI IN SIMPOZIJU — SOCIAL LIFE, CONGRESSES AND SYMPOSIA — ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ, СЪЕЗДЫ И СИМПОЗИУМЫ

- III., IV. in V. jugoslovansko srečanje mladih zgodovinarjev (Peter Štih) ..... 129—130
 The 3rd, 4th and 5th Yugoslav Meeting of the young historians
 3-ья, 4-ая и 5-ая югославские встречи молодых историков
- Zgodovinsko društvo Ljubljana 1982—1983; poročilo z občnega zbora 14. aprila 1983 (Darja Mihelič) ..... 130—131
 Historical Society of Ljubljana 1982—1983; report from the annual meeting on 14. 4. 1983
 Историческое общество Любляна 1982—1983; отчет на отчетновыборном собрании 14-го апреля 1983
- Posvetovanje o zgodovini Ljubljane; 16. in 17. novembra 1983 (Metka Gombač) ..... 131—133
 Conference on the History of Ljubljana; 16.—17. November 1983
 Совещание об истории Любляны; 16-го и 17-го ноября 1983 г.

- Vloga gozdov v gospodarskem življenju naših narodov v preteklosti; poročilo s simpozija v Glazuti na Kočevskem 7.—9. 11. 1983 (Eva Holz) ..... 133—134
 The Importance of the Woods in the economic Development of Yugoslav Regions; the Report of the Symposium in Glazuta (Kočevje), 7.—9. 11. 1983
 Роль лесов в экономической жизни наших народов в прошлом; отчет о симпозиуме в Глазуте под Кочевьем 7—9-го ноября 1983.

OCENE IN POROČILA — BOOK REVIEWS AND REPORTS — РЕЦЕНЗИИ И ОБЗОРЫ

- Franc Ksaver Lukman, Kristusovi pričevalci. Martyres Christi. Šestintrideset poročil o mučencih prvih stoletij. Priredil Ivan Pojavnik (Rajko Bratož) ..... 135—139
 Lexikon des Mittelalters (Janez Peršič) ..... 139—141
 José A. Ferrer Benimelli, Bibliografía de la Masonería (Peter Vodopivec) ..... 141—142
 Autorinnengruppe Uni Wien, Das ewige Klischee, Zum Rollenbild und Selbstverständnis bei Männern und Frauen (Peter Vodopivec) ..... 142—144
 Répertoire d'études balkaniques 1966—1975, I (Janez Šumrada) ..... 144—146
 Jože Gregorič, Pisma Petra Pavla Glavarja Jožetu Tomlju 1761—1784 (Stane Granda) 146
 Zbornik za historiju školstva i prosvjete; 14, 15 (Andrej Vovko) ..... 146—148
 Goriški letnik, 9 (Andrej Vovko) ..... 148—149
 Marko Waltritsch, Slovensko bančništvo in posojilništvo na Goriškem (Stane Granda) ..... 149—150
 Izvori za istoriju SKJ (Mirko Stiplovshek) ..... 150—153
 Kulturni in naravni spomeniki Slovenije (Maja Žvanut) ..... 153—155

OBVESTILA — INFORMATIONS — ИЗВЕЩЕНИЯ

- Obvestilo o 22. zborovanju slovenskih zgodovinarjev (Matjaž Rebolj) 155
 Obvestilo o izhajanju Zgodovinskega časopisa (Janez Stergar) ..... 155—156

IZVLEČKI — ABSTRACTS — ИЗВЛЕЧЕНИЯ

- Izvečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 37, 1983, 1-2 ..... I.—IV.

Po dogovoru med Zvezo zgodovinskih društev Slovenije in založbo Komunist si lahko člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev nabavijo po znižani ceni (brez knjigotrškega rabata)

**zbornik znanstvenih in strokovnih prispevkov
 KOROŠKI SLOVENCİ V AVSTRIJI VČERAJ IN DANES**

Zbornik sta izdali založbi Komunist iz Ljubljane in Drava iz Celovca. Zbornik je razdeljen na štiri vsebinske sklope: **Koroški Slovenci do zlo- ma tretjega rajha** (Janko Pleterski, Tone Zorn, France Škerl, Tone Ferenc, Aleš Bebler), **Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki** (Avguštin Malle, Franci Zwitter, Vladimir Klemenčič, Matjaž Klemenčič, Borut Bohte, Danilo Türk, Matevž Grilc, Feliks Wieser), **Umetniška ustvarjal- nost koroških Slovencev** (Zmaga Kumer, Matjaž Kmecl, Mirko Juteršek) ter **Kronologija, bibliografija, dokumentacija** (Janko Pleterski, Janez Stergar, Janko Liška, Avguštin Malle, Borut M. Sturm, Tone Zorn, Pavle Zaucer, Stefka Bulovec, Marija Malle, Nataša Stergar).

Uvodoma zbornik objavlja tudi znameniti Kardeljev intervju dunajski reviji Profil. Kronologija zajema čas od 1848 do 1983, bibliografija po- drobno prikazuje časnike in časopise koroških Slovencev od 1849 do 1983 ter obsežen izbor strokovne literature o koroških Slovincih. Zbornik objavlja pomembne člene avstrijske državne pogodbe in operativni ko- ledar koroških Slovencev iz decembra 1979.

Obsežni nemški povzetki in slovensko-angleški izvlečki povečujejo od- mevnost zbornika, imensko kazalo za okoli 800 v knjigi omenjenih oseb in dvojezično kazalo okoli 200 koroških krajev pa zborniku dajejo leksi- kalno uporabnost. V celoti obsega delo »Koroški Slovenci v Avstriji vče- raj in danes« 432 strani, od tega 22 strani dokumentarnih fotografij in 10 strani geografskih kart.

Knjigotrška cena zbornika je 1.600 din, znižana cena za člane **Zveze zgo- dovinskih društev Slovenije** pa znaša **1.330 din**. Zbornik lahko naročite na sedežu ZZDS, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/II., tel. (061) 224 011 int. 209 oziroma z vplačilom na žiro račun ZZDS 50101-678-49040 (z oznako »za zbornik«).

Sergij Vilfan

PROMETNI POLOŽAJ SLOVENSКИH DEŽEL IN PRESKRBA ZAHODNIH MEST (OD 14. DO 17. STOLETJA)*

I. Preskrbovalne cone

Ta prispevek je predvsem namenjen obravnavi vprašanja, kako so v stičišču mediteranskega sveta s srednjeevropskim delovala tri skoraj aksiomatična pravila, ki določajo obseg tistih regij, iz katerih se oskrbujejo velika mesta. Prvo pravilo: ta obseg je odvisen od hitrejšje ali počasnejše pokvarljivosti blaga; kolikor dlje se neko živilo ohrani, toliko večja preskrbovalna cona mu ustreza. Drugo pravilo: z gledišča nekega produkcijskega centra se njegov produkt (izdelek ali pridelek) razširja do tistih meja, kjer vsota nakupne cene pri producentu in transportnih stroškov (vključno s posrednimi davki) ustreza vsoti istih elementov za enako vrsto blaga, ki prihaja iz drugega centra. Isto pravilo, formulirano z gledišča nekega mesta kot potrošniškega (konsumpcijskega) centra pomeni: preskrbovalna cona nekega mesta z določenim blagom se razteza bolj v daljavo v tisti smeri, v kateri so transportni stroški najnižji, to pa je pogostoma smer plovnih zvez. Tretje pravilo: ne glede na prvi dve pravili more pravno postavljeni monopol nad katerim koli trgovskim blagom — posebno če se približuje naravnemu monopolu — ustvarjati umetne meje, neodvisne od izključno ekonomskih okoliščin.

Ta tri med seboj povezana pravila veljajo načeloma ne glede na čas, toda na njihovo učinkovanje vendarle vpliva tudi dinamičen faktor, namreč postopno izboljševanje transportnih sredstev glede na njihovo hitrost, kapaciteto in naprav za ohranitev blaga (npr. hladilniki). Ta dinamični faktor deluje tako, da se preskrbovalne cone postopoma razširjajo in da se od začetka 19. stoletja naprej čedalje bolj prepletajo in oblikujejo omrežje svetovnega trga.

Če pustimo ob strani pomorski transport, ki se ga bomo dotaknili le mimogrede, so v tu obravnavani dobi pri suhozemnem transportu uporabljali predvsem tovarne konje, medtem ko je cestni transport na večje daljave z vozili postal v teh krajih pomembnejši šele v 18. stoletju. Tako je bil cestni transport v razmerju do nabavne cene blaga razmeroma drag, toda transport tistega blaga, ki zna samo iti iz kraja v kraj — živine, ni v tolikšni meri vplival na zvišanje transportnih stroškov in s tem cen.

Ker je za mednarodno primerjavo v prvi vrsti zanimiva preskrba na dolge razdalje, bomo naslednja opazovanja glede ožjih con omejili na minimum, da bi večino prispevka posvetili drugim.

* Naslednje besedilo je širša verzija avtorjevega prispevka na Petih mednarodnih zgodovinskih dnevih, ki jih je od 16. do 18. septembra 1983 priredil Kulturni center v gaskonskem Flaranu o temi Preskrba zahodnoevropskih mest v srednjem veku in prvih stoletjih novega veka (L'approvisionnement des villes de l'Europe Occidentale au Moyen Age et aux Temps Modernes). Na prirediteljev predlog je avtorjevo predavanje imelo naslov: Preskrba mest na germansko-italsko-slovanskih mejah od 14. do 17. stoletja (L'approvisionnement des villes dans les confins germano-italo-slaves, du XIVe au XVIIe siècle). Glede na stalno in splošno usmeritev teh posvetovanj (ki se jih udeležuje presenetljivo visoko število — okrog sto — zelo discipliniranih poslušalcev) je bilo treba temo obravnavati po možnosti z gledišča zahodnoevropskih mest. Kljub temu pa se je bilo mogoče v precejšnji meri usmeriti na vlogo Slovenije. Čeprav sloni prikaz skoraj izključno na literaturi, vsebuje vendarle precej pri nas še razmeroma malo znanih podatkov, saj je uporabljena literatura objavljena večidel v tujih jezikih, precej nova in v slovenski literaturi doslej le malo uporabljena. Tudi tematska povezava s preskrbo mest je neobičajen pristop. Kot dokaj zaokrožen, sintetičen prikaz nekaterih dejavnosti, ki so imele izjemno velik pomen v slovenskem gospodarstvu, utegne biti predavanje, ki je tu prevedeno in rahlo adaptirano, koristno tudi kot prispevek k slovenski gospodarski zgodovini, vsaj kot delna dopolnitev dosedanjih prikazov trgovine, kot nekako zbirno poročilo o stanju literature in tudi kot opozorilo na to, da nekatere ocene v literaturi še zdaleč niso dovolj usklajene.

Seznam okrajšav za najpogosteje citirano literaturo je objavljen kot zadnja opomba na koncu razprave.

II. Najbližja preskrbovalna cona

Neposredna preskrbovalna cona mest na severovzhodu Jadranskega morja in v njegovem zaledju ima nekaj lastnosti, ki so gotovo zelo splošnega značaja. Do najbližje preteklosti so povrtnine in nekatere vrste sadja prihajale na trg iz zelo ozke okolice, ki je skupaj z vrtovi v samem mestu sestavljala vrtnarsko cono, ponekod pomešano z vinogradi.¹ Ta cona je segala tako daleč, kolikor je lahko človek prehodil v obeh smereh, tja in nazaj, v enem dnevu, torej kakih 10 do 15 km okoli mesta. V tej coni je bila preskrba odvisna od ribolova, mlekarstva in dobave svežega mesa. Pri pridobivanju teh pridelkov je na široko prihajala do veljave avtar-kija premožnejših meščanov. Tako so npr. tržaški meščani v 17. stoletju dajali živino na splovino kmetom v okoliških vaseh, s čimer so očitno nadaljevali sred-njeveško tradicijo (soccida).²

Okoliške vasi so svoje gospodarstvo prilagajale potrebam mesta. Med leti 1627 in 1900 se je reja govedi najbolj povečala v šestih vaseh najbližje cone okoli Trsta (od 240 na 1000 glav), medtem ko je bil porast živinoreje nasploh v bolj oddaljenih mestih skromnejši in je tam tudi prehod od reje drobnice na govedorejo napredoval dosti bolj počasi, deloma šele po letu 1900.³ Kolikor so le mogle, so slovenske oko-liške kmetice prinašale na svojih glavah ali na oslih mleko in druge pridelke v mesto, medtem ko se je v bolj oddaljenih vaseh še naprej, do začetka 20. stoletja, ohranila predvsem pridelava ovčjega sira. Zdi se, da je bila neka neagrarna de-javnost kmetic celo starejša od doslej navedenih vrst preskrbovanja mesta. O njej nam je ohranjen podatek že iz leta 1627. Komisarji nadvojvode — cesarja, ki jim je bila poverjena preiskava o gospodarskem položaju teh vasi, so v treh vaseh trža-ške okolice (Boljunc, Zabrežec, Ricmanje) zvedeli za to dejavnost. Eden izmed tedaj nastalih zapisov pravi npr. tole: »V naši vasi ni druge kupčije kot ta, da zaradi svojega lažjega vzdrževanja hodimo v Senožeče in sosednje kraje kupovat pšenico, si jo prinašamo na ramenih in iz nje pečemo kruh za prodajo, ki ga nosimo v Trst in bližnje kraje ter ga prodajamo kolikor pač moremo.«⁴ Gre za pojav, ki ga je moč opazovati še drugod v mediteranskem prostoru. Ta dejavnost Bršič ali kru-haric, po tržaško »pancogole« je trajala skoraj do srede našega stoletja.⁵

III. Srednja preskrbovalna cona

Ta cona obsega na suhi zemlji območje s polmerom 15 do 200 km, včasih do 300 km. Do 19. stoletja bi to cono lahko imenovali cono tovrnega konja. Hitro pokvarljiva živila so na take razdalje pošiljali le izjemoma, npr. če so prenašali ribe ali školjke kar se da hitro na dvor v Gradcu, kar pa očitno ni bila normalna oblika preskrbe mesta, temveč le neka vrsta luksusa.⁶ Na navedenih razdaljah so med živili prevladovala vina, žita in sol.

A. *Vino*. Med pravkar navedenimi tremi živili je vino imelo najmanjši radij razširjanja, saj so vinorodna območja ob Jadranu s Krašom in Goriško na eni strani ter Štajerska s svojo sosedo Ogrsko na drugi med seboj oddaljena le kakih 150 km, pri tem pa dolenski cviček skoraj ni prihajal v poštev za trgovino v me-stih. Vina iz zahodnih območij so obvladovala kranjski trg, v Gradec pa so pri-

¹ Prim. V. Valenčič, Vrtnarstvo; Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrar-nih panog I, Ljubljana 1970, 273—278.

² S. Vilfan, Podobe iz nekdanje živinoreje med Trstom in Slavnikom; Kronika 5/1957, 69—87, zlasti 79—80. D. Mihelič, Socida v Piranu od 1280 do 1340; Slovensko morje in zaledje 2/3, Koper 1979, 63—78.

³ Vilfan, Živinoreja (kot v op. 2), 85—87.

⁴ Arhiv Slovenije, Stanoški arhiv, S. Servolo 52/19 iz leta 1627.

⁵ Srednjeveški tržaški statuti so precej podrobno določali obveznosti žensk, ki so v mestu pek-le kruh; mimogrede omenjajo tudi peke, prav tako pa že poznajo in dovoljujejo prodajo kruha, ki je bil spečen zunaj mesta. Prim. M. Pahor, Predpisi o obrtnikih, prostih poklicih in trgovcih v statutih mesta Trsta, Kronika XI/1963, 32.

⁶ O. Pickl, Das Mautbuch von Vransko/Franz von 1584/85, Zur Geschichte des Handels auf der »Laibacher Strasse« in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts; Herbert-Hassinger-Festschrift (Tiroler Wirt-schaftsstudien, 33. Folge), Innsbruck 1977, 307—329. — S. Vilfan, Grazer Zehrungen und Ehrungen (Kleine Szenen aus der Geschichte des älteren Beamtenwesens, 1581—1619); Festschrift Hermann Baltl, Innsbruck 1978, 515—526.

hajala kvečjemu kot darila dvornim funkcionarjem. Dokumentacija o teh darilih dovoljuje majhen račun. Če vzamemo za podlago nakupno ceno kakovostnega vina v Ljubljani, so okrog leta 1600 mitnine in transportni stroški na razdaljo 200 km znašali 50 % povrhu. Če ta račun prenesemo na osnovo nabavne cene na kraju pridelovanja, lahko ocenimo, da bi bili na razdaljo 300 km transportni stroški z mitninami vred že višji od nabavne cene. Zato so bila primorska vina dobra kot specialiteta na dvoru, niso pa mogla prodreti na graški mestni trg.⁷

B. Žito in sol. Med žitom in soljo je v slovenskih krajih tesna zveza. Kraji, kjer so pridobivali morsko sol in ki so povečini pripadali Benetkam, so potrebovali uvoženo žito, medtem ko so agrarne pokrajine v notranjosti Slovenije, predvsem Kranjska, južna Štajerska in južna Koroška podobno kot tudi Slavonija, povpraševale po morski soli. Na prometni zvezi med ponudniki soli na eni in ponudniki žita na drugi strani skoraj ni bilo plovniških rek in za transport so se morali posluževati tovornih konj. Ker je bila vrednost blaga obeh vrst v razmerju do transportnih stroškov s tovornimi konji razmeroma nizka, je kupčevanje z žitom in soljo poklicnim trgovcem obetalo razmeroma majhne zasluzke. Zato in pa ker je ta kupčija potekala največ v obliki narvalne menjave v razmerju 1 proti 1, je bilo kupčevanje te vrste vsaj od 15. do 17. stoletja v rokah kmetov-tovornikov samih.⁸ Ti slovenski kmetje iz Kranjske, »kranjci«, so bili v Primorju pod tem nazivom dobro znani, le da so ga prenesli v beneško-italijanski pravopis v obliki cranzii.⁹

Kljub tesni povezavi med žitno in solno kupčijo se žito in sol v nekaterih drugih pogledih med seboj tudi razločujeta. Tako je npr. sol, kakor hitro je prišla na mestni trg, večinoma nadaljevala pot na podeželje, kjer so jo porabili v živinoreji, žito pa je bilo namenjeno konsumu v mestu. Poleg tega je bila sol kot naravni monopol bolj podvržena raznim poskusom monopolizacije po pravni poti kot žito.

Benetke niso pravno urejale pridobivanja soli in njene prodaje samo iz fiskalnih razlogov; ozirale so se tudi na preskrbo obalnih mest z žitom. Med drugim so ponekod maksimirale pridobivanje soli. Določeni deli pridelka so bili pridržani državi, del pridelka pa je bil pri tem izvzet in puščen imetnikom solin v prosto razpolago, tako da je prihajal na trg tudi za »kranjce«.¹⁰ Na drugi strani je bila politika Habsburžanov izključno fiskalna. Že razmeroma zgodaj, v 14. stoletju, so določili solno mejo, ki je bila v prid alpski soli, saj so bili nekateri alpski solni rudniki deželnoknežji. Z morskou soljo so se v 16. stoletju skušali okoristiti na drug način. Tako so ustanovili monopolna založišča (skladišča) morske soli v Trstu in v drugih krajih, da bi v lastni prid povečevali ceno te soli (1534—1536), pozneje pa so posegali v trgovino z morskou soljo na ta način, da so jo dajali v zakup (appalto) tržaškim ali beneškim zasebnim podjetnikom. Poskus te vrste je leta 1609/1610 povzročil nered, v katerih so se kmečki tovorniki-trgovci uprli iblajtarjem (cestnim patroljam) solnih apaltatorjev. Prav to je ozadje povesti o Martinu Krpanu, tovarniku in tihotapcu soli.¹¹

Za zdaj je še težavno ugotoviti množino žita, ki je na ta način prihajalo v obmorska mesta, vendar naj poskusimo vsaj z delno primerjavo. Gestrin cenil, da so obalna mesta med Trstom in Piranom (vključno z obema imenovanima) ter Reka v 14. in 15. stoletju letno uvažala kakih 45.000 starov pšenice (kar preračunavam na približno 3.000 ton), od katerih pa je bil neki del samo v tranzitu. Pri tem se

⁷ S. Vilfan, Transportni stroški okrog leta 1600; Acta historico-oconomica Iugoslaviae V/1978, 79—88.

⁸ S. Vilfan, K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo, Kronika X/1962, 129—144; XI/1963, 1—12. ⁹ Npr. I diarii di Marino Sanuto 1496—1533 (objavili: R. Fulin, F. Stefani, N. Barozzi, G. Berchet, M. Allegri, Venezia 1879—1902: VII/560 (1508), IX/503 (1510). — Gestrin, Trgovina, 107.

¹⁰ M. Pahor, Solna pogodba med Piranom in Benetkami iz leta 1616; Kronika V/1957, 14—20. — F. Gestrin, Economie et société en Slovénie au XVIe siècle; Annales — Economies, Sociétés, Civilisations 17/1962, 663—690. Prim. tudi ZC XVI/1962, 5—26. — Vilfan, Kupčevanje s soljo (kot v op. 8). — J. C. Hocquet, Le sel et la fortune de Venise, Vol. 1, Production et monopole, Lille 1979, 150—153.

¹¹ Vilfan, Kupčevanje s soljo (kot v op. 8), 139—140, 5—10. — J. Sorn, Solna meja na Dravinji; časopis za zgodovino in narodopisje 46/1975, 259—269. — H. Valentiniš, Die staatliche Wirtschaftspolitik und der Salzhandel im Viertel Cilli vom 16. Jh. bis zum Beginn des 18. Jhs.; ibid. 48/1977, 131—142.

očitno razume, da gre za žito, prineseno iz zaledja.¹² Seveda so ta mesta že v 14. stoletju imela lastna žitna skladišča (fondaco, fonteca communis itd.).¹³ Proti sredi 16. stoletja so Benetke uvažale iz Bližnjega vzhoda letno med 180 in 240.000 kvintali pšenice;¹⁴ če so pri tem podatku mišljeni današnji kvintali, bi šlo za 18—24.000 ton. Med leti 1566 in 1569 je letni uvoz 550.000 starov (34.400 ton) pšenice pomenil obilico, uvoz 400.000 starov (25.000 ton) pa pomanjkanje v Benetkah. Za posadko galej je treba prišteti še 50.000 starov (3.100 ton).¹⁵ Večino tega žita so uvažali kot »morsko žito«, včasih, kakor npr. leta 1588, pa so vendarle prevladovala žita, uvožena iz celinskih območij — terra ferme.¹⁶ Italijanske Marke so v letu 1586—1587 pokrivala le kakih 13 % celotnega beneškega uvoza.¹⁷ Delež Apulije in Sicilije je bil leta 1586 približno prav tolikšen; leta 1587 je znašal kakih 18 %, leta 1588 pa skoraj nič.¹⁸ Prispevek Furlanije ostaja dokaj nejasen.¹⁹ Na splošno je po letu 1570 začejala prevladovati terraferma.²⁰ Aymard meni, da so bile nekatere pokrajine na severu in na vzhodu od Benetk, ki so sicer izvažale žito (»Allemagna, Baviera, Austria, Styria, Carinthia, Lubiana«) le epizodične dobaviteljice za Benetke.²¹ Pri tem pa se moramo vprašati, ali niso morda tistega žita, ki je utegnilo priti v Benetke s posredovanjem istrskih mest, šteli med domače žito (nostrano).²² Če bi bilo temu tako, bi smeli vendarle pripisovati neki pomen za preskrbo samih Benetk tudi kranjcem.²³ Leta 1533, ko je v slovenskih deželah bila lakota, so prepovedali iz Notranje Avstrije (Štajerske, Koroške, Kranjske, Goriškega) izvoz žita proti zahodu. Izjemoma je nadvojvoda Ferdinand dovolil transportirati na beneško ozemlje 2.000 tovorov in še posebej v Koper nadaljnjih 500 tovorov, kar daje skupaj 375 ton.²⁴ Pri tem pa je treba posebno poudariti, da je šlo le za izjemoma dovoljen minimum, ki je daleč pod tisto količino, kakršno so znašale dobave v normalnih letih. V običajnih okoliščinah je bil skupni trgovski promet v teh pokrajinah vendarle precej obsežen. Gestrin ga vsaj za čas po sredi 15. stoletja in za 16. stoletje ceni na 200.000 tovorov (30.000 ton) v obeh smereh.²⁵ Neko približno predstavo o mejnih vrednostih dobav si je iz vseh teh podatkov vendarle mogoče ustvariti. Vsekakor je žito, uvoženo iz zaledja, imelo precejšen pomen za preskrbo obalnih mest, pri tem pa so bile same Benetke, po doslej znanem, najbrž res udeležene le v razmeroma skromni meri.

Trgovina z deželami na severovzhodu Jadrana pa je bila za Benetke vendarle že od nekdaj dokaj pomembna. Posebno to velja že zgodaj za žito, sol, meso in kože. Tako so si Benetke leta 1233 dale zagotoviti od Tržačanov posebne pravice za te pridelke. Izvzemši neke omejitve, ki so bile določene glede na izvir blaga (a gualdo superius(!), a gualdo... inferius, de infra terram), naj bi bili Benečani uživali prostost trgovanja.²⁶ Ker istrska mesta tedaj še niso bila del beneške države, je ta skrb za trgovanje z živili bila nedvomno namenjena preskrbovanju same Serenissime. Kakor hitro se je Trst leta 1382 podvrget Habsburžanom,²⁷ je prihajalo do nenehnih konfliktov zaradi trgovskih poti, ki so jih hoteli vsiliti kranjcem, bodisi proti Trstu bodisi proti beneškim mestom v severni Istri. Običajno so kranjci hodili

¹² Gestrin, Trgovina 166.

¹³ Gestrin, Trgovina 167—168.

¹⁴ Ph. Braunstein, Venedig und der Türkei (1480—1570); Auswirkungen, 67.

¹⁵ M. Aymard, Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle, Paris 1966 (Ecole pratique des Hautes Etudes, VIe Section, Ports-Routes-Trafics XX), 178 (+3) pp., 20—29.

¹⁶ Aymard, o. c. 148.

¹⁷ Aymard, o. c. 38—39.

¹⁸ Aymard, o. c. 42—45.

¹⁹ Aymard, o. c. 35.

²⁰ Aymard, o. c. 117 in nasl. 141.

²¹ Aymard, o. c. 52.

²² Aymard, o. c. 112, 113. V tej zvezi vprašanje: Ali ni »Italija na levem bregu Jadrana« (!), ki je leta 1586 dobavila Benetkam precejšnjo količino žita (Aymard, o. c. 148), v resnici morda Istra?

²³ Pod naslovom »Od Istre do Maleaškega rta« (De l'Istrie au Cap Malée, Aymard, o. c. 143—144) ni najti ničesar posebnega o Istri.

²⁴ Gestrin, Trgovina 171.

²⁵ Gestrin, Economie (kot v op. 10) 678. — Idem, Trgovina 242.

²⁶ F. in M. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev V, Ljubljana 1928, No. 598.

²⁷ O Trstu naklonjeni politiki Habsburžanov v 16. stoletju prim. Gestrin, Economie (kot v op. 10), 678.

rajši v beneška mesta, kjer je bilo manj dajatev in kjer so jih v splošnem bolje sprejemali. Ob nekem takem konfliktu so se Benetke leta 1463 v manjši regionalni vojni polastile kraško-brkinskega zaledja na Krasu, da bi spravile pod svojo kontrolo ceste proti Primorju.²⁸ Že v začetku vojne med cesarjem Maksimilijanom in Benetkami (1508—1516) jim je bilo to zaledje zopet odvzeto in je ostalo kranjsko do upravnih reform 19. stoletja.

C. Sol, med in vosek. Med vzhodom in zahodom je kupčevanje s soljo v eno smer imelo v drugi smeri za nasprotno vrednost žito; kupčevanju s soljo, ki je iz Alp šla proti jugu, pa je v nasprotni smeri ustrezalo kupčevanje z medom in voskom. Tovorniki, ki so nosili proti jugu alpsko sol iz Ausseeja na Štajerskem, in drugi posredniki so v nasprotni smeri prinašali med iz Kranjske, Slovenske Štajerske, Hrvaške, Slavonije in Ogrske na salzburški trg, odkoder so ga prodajali naprej na razne kraje. Tudi to kupčijo je vladar v začetku 17. stoletja skušal monopolizirati. Leta 1606 je brez očitnega uspeha dal v zakup (appalto) trgovino z voskom, od leta 1615—1619 pa trgovino z medom, to sicer z večjim uspehom, toda tudi z nepredvidenimi neugodnimi posledicami. Tako je npr. v škodo vladarjevih dohodkov upadla tudi prodaja alpske soli, saj je bila povezana z dobavo medu proti severu. Količine medu, ki so bile namenjene transportu, so bile za naše pojme presenetljivo velike. Leta 1618 so novomeški trgovci trdili, da imajo v svojih skladiščih samo 700 tovorov medu, medtem ko je zakupnik-apaltator zatrjeval, da ga imajo kar okrog 3000. To pomeni priznan minimum najmanj 100 ton in možen maximum okrog 300 ton v skladiščih trgovcev v razmeroma majhnem mestu. Tako postane razumljivo, da je graška vlada konec leta 1615 in začetek leta 1616 izstavila prepustnice za 800 q, torej 450 ton medu, kar je izredno velika, toda očitno možna množina. Izvoz in tranzit medu v smeri proti Benetkam sta bila v tem času najbrž manj pomembna kot proti severu. Toda če se leta 1627 v poročilu, namenjenem cesarju Ferdinandu, omenja tudi tranzit ogrskega voska proti zahodu, je dopusten sklep, da je tudi ta bil upoštevanja vreden ekonomski faktor.

IV. Cona velikih razdalj

Z medom in nekaterimi aspekti žitne trgovine smo že prestopili meje srednjih razdalj. Transport na velike razdalje po suhozemnih poteh pa ni bil namenjen predvsem tem vrstam blaga, temveč je bil načeloma pridržan blagu visoke specifične vrednosti in tistemu blagu, ki se je premeščalo samo, namreč živini. Kot smo videli, so to blago lahko redili na mestu konsuma, prihajalo je lahko iz sosednjih pokrajin, toda velike mase tega blaga so prevladovale na dolgih razdaljah. Zato pogon govedí, predvsem volov na stotine, da celo na tisoče kilometrov razdalje, zavzema pomembno mesto v gospodarsko-zgodovinski literaturi raznih predelov Evrope, udeleženih pri tem pogonu. V naslednjem bomo skušali v zelo strnjenem pregledu povzeti rezultate raziskav, h katerim so prispevali zlasti avtorji iz Ogrske (npr. Makkai, Ember in v zadnjem času predvsem Kiss), Avstrije (Pickl, Valentinič in dr.), Jugoslavije (predvsem Gestrin) in Nemčije (npr. von Stromer, Irsigler in dr.).

A. Pogon govedí — splošni okvir. Čeprav so nekatere izmed velikih transverzalnih cest potekale po slovenskem ozemlju, na katerega smo se že doslej predvsem ozirali, se je treba s pogonom govedí najprej seznaniti v širšem okviru. Vendar pa se moramo glede dveh velikih regij, ki sta izvažali govedo v mesta zahodne Evrope, namreč glede Danske in Poljske, zadovoljiti z njuno golo omembo. Prav tako naj samo mimogrede spomnimo na pomen, ki so ga za gospodarstvo balkanskega pol-

²⁸ S. Vilfan, Zgodovinske slike iz Brkinov; Kronika 1/1952, 120—130.

²⁹ H. Valentinič, Die Bedeutung der Grazer Hofhandelsleute Rocco Giambello und Johann Peter Soldan für den innerösterreichischen Honigfernhandel; Historisches Jahrbuch der Stadt Graz 5—6/1973, 33—43. — Prim. tudi V. Valenčič, Ljubljanska trgovina v 16. in 17. stoletju; Razprave 2, Ljubljana 1971 (Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega), 135. — Gestrin, Trgovina, 176—179.

otoka morale imeti ogromne potrebe tako velikega mesta, kot je bil Carigrad/Istambul. Ostanimo v mejah razmerij med zahodno in srednjo Evropo. Ko obravnava izvoz švicarske živine v Italijo v 16. in 17. stoletju, razločuje Alain Dubois v severni Italiji tri uvozne regije: prva je Benečija do Verone in Mantove, ki je uvažala živino iz Koroške, Štajerske, »Ilirije« (mišljena je morda Kranjska) in Ogrske, v 16. stoletju morda tudi iz Švice. Druga regija je bil veliki lombardijski trg, na katerem je prevladovala švicarska živina, tretja pa Piemont, ki so ga preskrbovale Savoja in zahodne Alpe.³⁰

Prva izmed naštetih treh regij, Benečija, je bila del zelo razprostranjenega trga, na katerem so del prignane živine šteli za »ogrske vole«. Da bi moglo priti do pogona volov proti zahodnim mestom, je moralo biti izpolnjenih več pogojev: prebivalstvo zahodnoevropskih mest se je moralo pomnožiti v tolikšni meri, da mu je postalo potrebno široko zaledje za uvažanje živine; v krajih, odkoder naj bi živina prihajala, je morala živinoreja doseči tolikšen obseg, da je bil mogoč izvoz; slednjič so morale živali prenesti pogon na več sto kilometrov, ne da bi izgubile preveč svoje teže, kar predpostavlja določene lastnosti te živine in tudi možnost paše v krajih, koder so gnali do živino na prodaj. Lütge posebej poudarja tudi spremembe v prehranbenih navadah prebivalstva.³¹

B. Pasma »ogrske« govedi. Karpatska kotlina, sami Karpati in tudi nižine okrog njih so bili v zgodnjem srednjem veku pašna ozemlja, ugodna za nomadizem bojevityh konjeniških plemen. Potomci starega prebivalstva, kot npr. Vlahi, bodisi romunski bodisi prej ali slej slavizirani, so ohranili svoj način življenja polnomadskih živinorejcev. Tudi poslednji nomadi, ki so se polastili Panonije, da bi se tam naselili, Madžari, niso opustili živinoreje.

Zdi se, da von Strömer sprejema trditev, po kateri so primigeniusa, t. j. pasmo velikih govedi, sposobnih za dolge poti, v Panonski nižini uvedli pripadniki malega plemena Kumanov okrog začetka 14. stoletja. Prej naj bi bili poznali samo pasmo brachyceros.³² Toda če Makkai navaja kot prvo omembo ogrskih volov wroclawsko carinsko tarifo iz 1327³³ in če von Strömer naleti že leta 1305 v Nürnbergu na izraz corria hungarica,³⁴ se to dvoje ne ujema prav dobro s pravkar navedeno razlago, tem manj, ker obstajajo dokaj zanesljiva znamenja za pogon volov ob Donavi navzgor že v 13. stoletju.³⁵ Tako so najbrž bolj verjetne drugačne razlage: Kiss meni, da se je rasa, o kateri govorimo, razvila iz stepskega goveda, ki so ga uvedli Madžari ob svoji naselitvi v Karpatskem bazenu. S tem da so zavestno vzgajali to govejo pasmo, so ob prehodu iz 14. v 15. stoletje dosegli visoko in odporno pasmo, ki je bila sposobna za pogon na velike razdalje.³⁶ Začetek eksporta očitno ni čakal na to, da je bila ta pasma do kraja razvita.

Težo, ki so jo krave imele v 16. in 17. stoletju cenijo na povprečno 176 kg, teža volov, ki so jih klali v sami deželi vzreje, je znašala okrog 450 kg, v 18. stoletju pa morda nekaj več. Drugače je bilo z izvoznimi voli, ki so jih prodajali na Dunaju v letih 1770 do 1773 in ki so tehtali okrog 650 kg.³⁷ Vol te vrste je dajal navadno 262 do 280 kg mesa. Vendar ne bi bilo prav, če bi vedno računali s tako težkimi

³⁰ A. Dubois, L'exportation de bétail suisse vers l'Italie du XVIe au XVIIIe siècle: esquisse d'un bilan, Intern. Ochsenhandel, 11—38.

³¹ F. Lütge, Strukturwandlungen im Ostdeutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. bis 16. Jhs; Sitzungsberichte 1964/1 (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philos. — hist. Kl.), München 1964, 57 pp., 29 in nastl.

³² W. v. Strömer, Zur Organisation des transkontinentalen Ochsen- und Textilhandels im Spätmittelalter. Der Ochsenhandel des Reichserbkämmerers Konrad von Weinsberg anno 1422; Intern. Ochsenhandel, 171—195. — Strömer se sklicuje na Makkaia, ki pa je videti glede izvora pasme manj odločen: L. Makkai, Der ungarische Viehhandel 1550—1650; Aussenhandel, 487—490; — Idem, Der Weg der ungarischen Mastviehzucht vom Nomadismus zum Kapitalismus; Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege, Festschrift H. Kellenbenz I (Beitr. zur Wirtschaftsgesch. 5), Stuttgart 1978, 59—75. — Cfr. Lütge, Strukturwandel (kot v op. 31), 28, 41.

³³ Strömer, Organisation (kot v op. 32), 188². — Pickl, Viehhandel, 40.

³⁴ Strömer, Organisation (kot v op. 32), 173.

³⁵ Lütge, Strukturwandlungen (kot v op. 31), 28.

³⁶ Kiss, Bedeutung, 83.

³⁷ Kiss, Bedeutung, 88—90.

³⁸ Kiss, Bedeutung, 107.

živalmi: leta 1554 so gnali čredo 700 volov, v kateri je bilo: 50 % triletnih volov (tercov), četrtnina pravih volov in še četrtnina bikov.³⁹

Po Kissevi ceditvi so v 16. stoletju na eksportnem območju v Karpatskem bazenu gojili vsega 3.000.000 glav govedi.⁴⁰ »Ogrske« vole za izvoz so redili predvsem v nižini vzhodno od Donave (Alföld).⁴¹ Od druge četrtnine 16. stoletja je bila ta sicer v turških rokah, kar pa ni oviralo niti izvoza proti zahodu niti razvoja kapitalističnih oblik v agrarni produkciji. Z živinorejo so se ukvarjali bogati kmetje, ki so živeli v privilegiranih trgih, jemali v zakup zapuščeno zemljo in zaposlovali mezno delovno silo.⁴²

Velik del t. i. »ogrskih« volov je gotovo res prihajal iz tega ozemlja, vendar pa ne smemo naziva »ogrski« jemati preveč dobesedno. Po Sachs u je ta živina v resnici pogostoma prihajala iz Moldavije, Vlaške, Podolja, od obal Črnega morja in celo s Krima. V tej trgovini na zelo velike razdalje so kot posredniki nastopala sedmograška mesta kot Sibiu/Hermannstadt, Braşov/Kronstadt, Cluj/Klausenburg in Bistritza/Bistritz.⁴³ Toda tudi v deželah, skozi katere so gnali živino, so včasih mešali govedo lastne reje med črede, ki so jih gnali skozi. S tem so se npr. hoteli izogniti morebitnim izvoznim prepovedim.⁴⁴

C. Ceste, po katerih so gnali vole. Potem ko se je ogrski živini odprl zahodno-evropski trg, so »ogrskie« vole gnali proti zahodu predvsem v dveh velikih smereh. Zemljevid teh smeri in nekaterih njihovih variant je objavil Westermann⁴⁵ (videti je natančnejši za sever kot za jug), drug zemljevid pa je za vso Evropo objavil Pickl.⁴⁶

Prva smer, tista proti zahodu-severozahodu, je v glavnem vodila v Nemčijo in sledila teku Donave. V tej smeri je ena cesta ležala na severu, druga na jugu reke. Glavni trgi za vole so bili južno od Dunaja v Laxenburgu in Brucku, pozneje zlasti na dunajskem Ochsengriesu; v Nürnbergu, kjer se je končala glavna pot, je bil tisti trg, od koder so živino razprodajali naprej. Po Stromerju naj bi bil Aachen v začetku 15. stoletja zadnja severozahodna točka, do katere so se razširjali ogrski voli, nato pa je, podobno kot Köln, prešel v območje poljske živine.⁴⁷ Leta 1422 je neki pogon črede šel po poti skozi Esztergom/Gran-Wieselburg-St. Pölten-Amstetten-Enns-Schärding (prehod čez Inn), Mainz in Bingen; meja med ogrsko in poljsko živino naj bi bila v tem času na Moselli. V Kölnu so se ogrski voli pojavljali le izjemoma v 14. in 15. stoletju.⁴⁸ Če so gnali živino proti zahodu iz že omenjenih romunskih in ukrajinskih pokrajin, so si izbrali tudi druge poti, npr. čez Kraków, odkoder so vodile bodisi na Moravsko in Češko bodisi v Šlezijo. Po pogodbi, sklenjeni leta 1588 med Angleži in moldavskim knezom, naj bi bila kupljena živina šla čez Gdanjsk ali čez Hamburg, toda pri tem gre gotovo le za izjemne poti.⁵⁰

Druga, zahodno-južno-zahodna smer je vodila prek slovenskih dežel pod izrastki Alp, čez Kras in Goriško naprej v Furlanijo in se je končala v Benetkah. Če zdaj naštejemo od severa proti jugu tri glavne ceste, ki so pripadale tej smeri, jih hkrati razvrščamo tudi od bolj pomembne k manj pomembni. (1) Najbolj so uporabljali ljubljansko, z drugim imenom tudi kraško cesto kot glavno zvezo med Pa-

³⁹ Pickl, Viehhandel, 46, 51, 57.

⁴⁰ Kiss, Bedeutung, 105.

⁴¹ Zs. P. Pach, Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jhs.; Etudes historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens hongrois I, Budapest 1960, 387—435, specialement 418.

⁴² Makkai, Der Weg (kot v op. 32), passim.

⁴³ C. L. Sachs, Metzgergewerbe und Fleischversorgung der Reichsstadt Nürnberg bis zum Ende des 30. Jährigen Kriegs; Mitt. d. Vereins f. Gesch. d. Stadt Nürnberg 24/1922, 1—260. — Kiss, Bedeutung, 100. meni, da so bili ogrski voli v primeri s transilvanskimi boljši.

⁴⁴ Pickl, Auswirkungen, 104. op. 111.

⁴⁵ E. Westermann, Forschungsaufgaben, des internationalen Ochsenhandels aus mitteleuropäischer Sicht; Intern. Ochsenhandel 261—288, zemljevid na str. 267.

⁴⁶ Pickl, Routen, 149—150.

⁴⁷ Stromer, Organisation (kot v op. 32), 174.

⁴⁸ Stromer, o. c. 180—184. — F. Irsigler, Konrad von Weinsberg (etwa 1370—1448). Adeliger-Diplomat-Kaufmann, Württembergisch Franken 66/1982, 75—76.

⁴⁹ F. Irsigler, Zum Kölner Viehhandel und Viehmarkt im Spätmittelalter, Intern. Ochsenhandel, 219—234.

⁵⁰ Sachs, Metzgergewerbe (kot v op. 43), 163 in nasl.

nonijo in Primorjem. Njen severnejši krak je sledil trasi nekdanje glavne rimske ceste z izhodiščem v Ogleju. Črede volov so ponavadi segnali blizu Blatenskega jezera, nakar so prešle na cesarsko ozemlje blizu Ptuja in prekoračile Slovenijo mimo Celja in Ljubljane. Tu se leta 1460 omenjajo pašniki, namenjeni živini, ki so jo gnali tod mimo. Drugič so črede prekoračile mejo pri Gorici, ki je bila beneški nakupni center na cesarskem ozemlju, toda že blizu furlanski meji. (2) Če zdaj sledimo isti cesti iz zahodne smeri, se je od nje ocepila druga cesta v nekoliko bolj južni smeri nedaleč od Ajdovščine. V nadaljnjem poteku te ceste je bilo moč zopet priti na prvo pri Kalcah (gre verjetno za tisto cesto, ki so jo Benečani označevali kot spodnjo cesto) ali pa je bilo moč prekoračiti Notranjsko in Dolenjsko do Krke in naprej do Zagreba. Zdi se, da so se te ceste posluževali predvsem tedaj, če na ljubljanski cesti ni bilo dovolj paše,⁵¹ morda tudi za tihotapstvo. (3) Tretja cesta je iz Ogrske vodila skozi Hrvaško in je povezovala trgovski središči Zagreb in Legrad skozi dokaj samotno pokrajino s hrvaškim Primorjem, predvsem s krajema Bakar in Senj. — Vse tri navedene povezave med Panonijo in morjem so se druga drugi približevale med Ptujem in Legradom, kjer je bilo stičišče med cesarstvom in Ogrsko-Hrvaško. (4) Izjemoma, npr. 1532—1535, so pogone usmerili tudi po cesti, ki je ležala severno od doslej navedenih. Vodila je od Ptuja vzdolž Drave čez Koroško in se usmerila nato v Furlanijo ali baje tudi na Tirolsko in v vzhodno Švico.⁵²

Habsburžani so dobili pod svojo oblast štajerski odsek prve ceste okrog leta 1280, večino njenega poteka po cesarskem ozemlju pa 1335. Nad drugo cesto so dobili kontrolo 1374. Čeprav so za nekaj desetletij v prid Dunaju in Dunajskemu Novemu mestu omejevali trgovski promet na obeh cestah, ki sta prečkali Kranjsko, le niso mogli prepovedati pogona živine po njih.⁵⁴ Po padcu Srbije (1459) in Bosne (1463) so se Turki približali hrvaški cesti in jo začeli ogrožati, to pa je še povečalo pomen ljubljanske ceste. Po izumrtju Celjskih grofov (1456) in po koncu boja za celjsko dediščino je bila ljubljanska cesta — izvzemši že omenjeno zavzetje tržaškega zaledja po Benečanih v vojni 1463 — trdno v habsburških rokah. Po izumrtju Goriških grofov (1500) so Habsburžani nadzorovali tudi glavni prehod v Furlanijo.

Č. Začetki. Kar zadeva začetke in prva stoletja trgovine z volmi, smo že omenili nemški podatek iz 1305 in šlezijskega iz 1327 ter očrtali itinerar pogona iz leta 1422. Tu lahko še dodamo, da je neki nürnberški trgovec 1358 kupil vole v Budimu in da v podatkih iz 1473 in 1492 naletimo na ogrske vole v Baslu in Kölnu.⁵⁵

Očitno je tudi v smeri proti Jadranskemu morju trgovina z volmi dosegla nekaj večji obseg okrog 1300. V pogodbi iz 1233 je bilo govora le o beneški trgovini z mesom in kožami. Statuti mesta Gorice iz 1307 in 1351 pa so že izrecno govorili o živini in predpisovali, da je treba tretjino vse živine, nakupljene med Gorico in Razdrtim (razdalja kakih 50 km) prignati na goriški trg, na katerem je bilo treba obvezno ponuditi naprodaj tudi vso živino, ki je izvirala iz bolj oddaljenih krajev.⁵⁶ S tem je bila mišljena najmanj vsa Kranjska. Pri tem kajpada ni šlo za preskrbo same Gorice, ki je bila tedaj nedvomno še precej majhna, temveč za dobiček, ki so si ga Goričani obetali od preprodaje, zelo verjetno beneškim kupcem. Toda tudi za ogrsko živino imamo že iz 14. stoletja gotove dokaze, da so jo gnali tudi v mesta blizu Jadranskega morja. Pravica do trgovine z ogrsko živino je bila izrecno zagotovljena ljubljanskim trgovcem leta 1360 in ptujskim leta 1368.⁵⁷

⁵¹ Pickl, Auswirkungen, 88 (primer iz leta 1539).

⁵² Pickl, Routen, 150.

⁵³ F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, 59—61.

⁵⁴ O. Pickl, Zur Handelspolitik der frühen Habsburger in Innerösterreich; Der Unternehmer und die Geschichte, Wien 1979, 82—103, zlasti 91 in nasl.

⁵⁵ Kiss, Bedeutung, 105, toda prim. op. 49.

⁵⁶ Gestrin, Trgovina, 172.

⁵⁷ S. Vilfan, Srednjeveška Ljubljana (rokopis). — Pickl, Viehhandel, 41. — O učinkovitosti ptujskih privilegijev sredi 15. stoletja prim. O. Pickl, Innerösterreichs Handelsbeziehungen zu Süddeutschland und Venedig im Spiegel von Behaim-Handelsbriefen der Jahre 1418 bis 1457; Festschr. F. Hausmann, Graz 1977, 379—408.

D. Trgovci in posredovanje oblasti. V prvi polovici 16. stoletja so med Ogrsko in Benetkami kupčevali z volmi predvsem trgovci iz Bergama, Bergamaski.⁵⁸ »Najslavnejši trgovec« na Ptuj in na ljubljanski cesti⁵⁹ je bil sredi 16. stoletja Italijan Peter Valentin, ki je od 1544 do 1564 po svojih lastnih navedbah plačal okrog 360.000 gld raznih pristojbin. Po trditvah dunajske dvorne komore naj bi bilo šlo v resnici za 340.000 gld, kar pa je še vedno ogromna vsota in dokazuje izredni obseg Valentinovega poslovanja.⁶⁰ Tudi drugi trgovci z živino na ljubljanski cesti so bili Italijani.⁶¹ Ko je položaj na Ogrskem okrog leta 1566 ogrožal preskrbo Benetk, je Signoria sprejela zelo stroga pravila o nakupu živine (1563, 1566, omilitev 1572)⁶² in volovskih poslov se je polastila beneška »Compagnia del partito della beccaria« (mesarska družba). S tem da je zavlačevala nakup živine v Gorici, se ji je najprej posrečilo močno znižati njene cene.⁶³ Trgovci iz zaledja so se zato umaknili iz trgovine z živino in, deželni knez Notranje Avstrije, nadvojvoda Karel, je moral leta 1572 dovoliti beneškim trgovskim agentom neposredni nakup živine na Ogrskem. Da bi se pri tem vsaj formalno spoštovale pravice tranzitnih mest, je en nakupovalec družbe postal ptujski meščan ali pa so si poiskali zastopnika kar med Italijani, ki so že bili naseljeni v tem mestu.⁶⁴ Po padcu Sigeta leta 1566 se je na Ogrskem izhodišče za pogone volov premestilo proti severu, Benetke pa se kljub temu iz kupčije niso umaknile in ljubljanska cesta je ostala pomembna za preskrbovanje Benetk. Leta 1572 je notranjeavstrijski nadvojvoda podelil beneški mesarski družbi pravico do neposrednega nakupovanja volov na Ogrskem. Ko je med trinajstletno avstrijsko-turško vojno (1593—1606) prišlo v habsburških deželah do pomanjkanja mesa, je moral deželni knez prepovedati vsaj izvoz štajerskih volov in habsburška vladarja sta si prizadevala omejiti beneško trgovino v prid Dunaju in nemškimi mestom. Cesar Rudolf II. je kot ogrski kralj leta 1597 prepovedal beneški družbi nakupovanje volov na Ogrskem. Posebna obvestila o tej prepovedi so bila dostavljena ne samo v Benetke, temveč tudi turškim vazalnim knezom v Transilvaniji, Moldaviji in na Vlaškem. Toda Benetke so se kljub vsemu izognile grozečemu pomanjkanju: že v začetku 17. stoletja so beneški nakupovalci prenesli svojo dejavnost na hrvaško ozemlje grofov Zrinskih, ki so bili dovolj močni, da so lahko na svojih domenah vzdolž turške meje izvajali svojo lastno gospodarsko politiko. Ob Dravi, nedaleč od sotočja z Muro, so Zrinski gospodovali trgu Legrad, kjer so mogli Benečani nakupovati živino, da bi jo gnali v pristanišče Bakar, ki je prav tako pripadalo Zrinskim.⁶⁵ Turški poraz v bitki pri Sisku ob začetku navedene vojne (1593) je bil za nekaj časa omilil nevarnosti ob tej meji. Velike vojne operacije so tedaj potekale na Ogrskem.

Izvoz govedi iz slovenskih dežel v smeri proti Benetkam je zopet bolj oživel leta 1606. Kar pa zadeva tranzit, je graška dvorna komora kot deželnoknežji finančni urad sklenila, da ga bo dala v zakup (appalto), da ga bo »apaltirala«, in to skupaj z izvozom ali pa vsaj z velikim delom izvoza. Prvo zakupno pogodbo so sklenili leta 1611 s florentinskim bankirjem in trgovcem, naseljenim v Nürnbergu, Karlom Albertinellijem, ki je dotlej med drugim kupčeval s suknom. Zakupnik-apaltator je pritegnil v te posle tržaškega trgovca Tomaža Ustia in druge osebe. Potem ko ga je za tri leta prekinila avstrijsko-beneška vojna, so apalto obnovili. Graška dvorna komora, katere gospodar je bil pravkar dosegel položaj cesarja, je

⁵⁸ Pickl, Auswirkungen, 109.

⁵⁹ Ljubljanski trgovci so se s to trgovino ukvarjali le izjemoma: Valenčič, Ljubljanska trgovina (kot v op. 29), 136, 137.

⁶⁰ Pickl, Auswirkungen, 96.

⁶¹ J. Zontar, Drobec registra ... 1544, Kronika XVI/1968, 32—44. Domači trgovci so gnali »deželno« živino. — Pickl, Auswirkungen, 91, 97. — O. Pickl, Der Handel Wiens und Wiener Neustadts mit Böhmen, Mähren, Schlesien und Ungarn in der ersten Hälfte des 16. Jhs. (Mit einem Exkurs über den Ochsenhandel von Ungarn nach Venedig im letzten Viertel des 16. Jhs), Aussenhandel, 320—341.

⁶² Pickl, Auswirkungen, 100.

⁶³ Pickl, Auswirkungen, 98—102. — Ob tej priložnosti je Ljubljana leta 1571 dobila skladiščno pravico za vso tranzitno živino, razen za tisto, ki je bila namenjena na goriški trg: Valenčič, Ljubljanska trgovina (kot v op. 29), 137.

⁶⁴ Pickl, Auswirkungen, 101—104. — Idem, Mautbuch (kot v op. 6), 311.

⁶⁵ Pickl, Auswirkungen, 122—123. — Valentinitich, Viehhandel, 213—215.

sicer nameravala monopolizirati tudi trgovino z nekaterimi drugimi predmeti, vendar pa je ta načrt propadel zaradi močnega odpora kranjskih in koroških stanov.

Albertinelli je umrl leta 1620 v Gradcu. Po njegovi smrti so zaradi pomanjkanja prepovedali izvoz živil iz notranjeavstrijskih dežel, medtem ko je tudi na drugi strani beneška oblast morala zapreti meje zaradi kuge. Toda zapora ljubljanske ceste po zaslugi tihotapstva in bakarske ceste beneški republikli ni povzročila velike škode. Že v teh letih in še bolj po odpravi omejitev (1625) je bila kupčija z volmi sprva skrivaj in potem javno v rokah iz Bergama izvirajočega trgovca Matija Gualandro ali Qualandro, ki se je priselil na Ptuj. Bil je nepismen, toda poslovni genij. Ob njegovi smrti leta 1636 je njegovo premoženje, ki so ga sestavljala predvsem zemljiška gospostva, imelo cenilno vrednost 112.553 gld. Poprej je ogrski državni zbor sprostil trgovino in pogon volov na svojem ozemlju; zopet so začeli črede gnati proti Bakru. Leta 1637/38 so apalto in z njim tudi volovsko kupčijo na oslabiljeni ljubljanski cesti podelili družbi treh Italijanov, od katerih sta se dva posvetila nakupu živine, ki jo je v Benetkah prevzemal tretji član, Milančan Carlo Miglio, povezan z beneško družino živinskih trgovcev Targa. Družba se je morala boriti z velikimi težavami. Končno se je morala zadovoljiti s tem, da so ji beneški dolžniki obljubili plačati del svojih dolgov v suknu. Propadla je 1642.

V naslednjem letu so se povezali nekateri beneški trgovci, ogrskohrvaški magnati, turški paša v Kaniži in Qualandrov sin Fermo, tako da je nastala nevarnost, da se bo vsa volovska kupčija usmerila proti bakarskemu pristanišču. Oblasti habsburških dežel so odgovorile s tem, da so prepovedale vso trgovino z Benetkami. Kmalu pa je nova napetost med Benetkami in otomansko porto povzročila spremembo načrtov. Da bi zagotovila preskrbo po ljubljanski cesti, ki je bila Turkom manj izpostavljena, je beneška vlada pooblastila člana propadle družbe, Carla Miglia, za nakup mesa; malo pozneje je cesar z njim sklenil zaupno apaltatorsko pogodbo. Leta 1653 sta si Miglio in njegov družabnik zagotovila izvoz koroških volov (o katerem so tedaj smeli odločati stanovi te vojvodine). To se je zgodilo v času, ko je po danes veljavnem mnenju razmah pogona volov po ljubljanski cesti dokončno prenehal.⁶⁶ Pozneje se je ta kupčija krčila, ostala pa vseskozi v rokah italijanskih družin, npr. v drugi polovici 17. stoletja na Koroškem naseljenih Milesijev.⁶⁷

F. Kvantitete. Preglejmo še nekaj kvantitativnih podatkov. Nekateri menijo, da so pašne regije na severozahodu srednje Evrope dobavljale drugim pokrajinam v začetku 16. stoletja 150.000 glav, okrog 1600 pa 350.000 glav živine.⁶⁸ Obseg ogrskega izvoza je gotovo nihal v odvisnosti od vsakokratnih okoliščin. Nekateri cenitve pa so vendarle videti pretirane, npr. če naletimo na trditev, da se je pred 30-letno vojno vsako leto napotilo proti zahodu 300.000 do 400.000 ogrskih volov.⁶⁹ Tudi številke od 100.000 do 200.000⁷⁰ so, kar zadeva maximum, nekoliko dvomljive. V letih 1549—1551 je moč na Dunaju kot nakupnem in tranzitnem tržišču ugotoviti letno povprečje 66.000 ogrskih volov. Za leta 1548—1558 računajo na letno povprečje 55.000, kar je videti dokaj prepričljivo tudi kot številka, ki sploh predstavlja glavnino ogrskega izvoza proti zahodu, saj se je ta večidel usmerjal prek Dunaja.⁷¹ Kljub temu bi se lahko tudi letna povprečna vsota 130.000, ki jo za 16. stoletje postavlja Kiss,⁷² lahko še gibala v okvirih možnosti. Nadalje ugotav-

⁶⁶ Valentinitich, Viehhandel, passim. — H. Valentinitich, Die Familie Qualandro in Pettau; Südost-deutsches Archiv 15—16/1972—1973, 66—78.

⁶⁷ H. Valentinitich, Italienische Unternehmer im Wirtschaftsleben der innerösterreichischen Länder 1550—1650; Wirtschaftskräfte... (kot v op. 32), 702. — Idem, Grossunternehmer und Heereslieferanten in der Steiermark und an der Windischen Grenze; Zeitschr. d. Hist. Ver. f. Steiermark 76/1975, 156—158 (o rodbini Miglio).

⁶⁸ Pickl, Routen, 143 in nasl.

⁶⁹ Irsigler, Weinsberg (kot v op. 48), 75. Ko navaja te številke, avtor očitno podaja splošno mnenje.
⁷⁰ Lütge, Strukturwandlungen (kot v op. 31), 6, toda za vse vzhodne dežele (I) v 15. in 16. stoletju.
— H. Prickler, das Volumen des westlichen ungarischen Aussenhandels vom 16. Jh. bis 1700, Auswirkungen 131—144. Številke od 150.000 do 200.000 omejuje na leta med 1570 in 1590, vštevna pa pri tem tudi tranzitno živino, 140—141. — Kiss, Bedeutung, 105, 109 uvršča število 200.000 v celoti v ogrski eksport.

⁷¹ Pickl, Routen, 157.

⁷² Kiss, Bedeutung, 107. — Cfr. Makkai, Weg (kot v op. 32), 59—75.

ljajo, da je v dobi tridesetletne vojne ogrski izvoz dosegel le letno povprečje 60.000 glav, nakar je v drugi polovici 17. stoletja še nazadoval, potem pa se je opomogel, dosegel v prvi polovici 18. stoletja 60.000 glav in se v drugi polovici stoletja povzpел na 85.000, kar naj bi bila raven, ki se je približevala ravni 16. stoletja.⁷³ Po letu 1770 naj bi bil dunajski trg povpraševal po 40—45 % izvoženih ogrskih volov, iz česar bi mogli sklepati na skupni izvoz kakih 75.000 do 77.770 glav.

Kakšen je bil delež dveh velikih transportnih smeri pri tem izvozu? Ko bremo nekatere cenitve teh razmerij, najprej osupnemo. Leta 1542 naj bi bila jadranska smer udeležena v skupnem ogrskem izvozu (ne samo volov!) proti zahodu samo s 5 %; prav tako pa tudi v letih 1574—1576.⁷⁵ Tedaj naj bi bilo izmed 40.000 volov, vpisanih v ogrskih carinskih računskih knjigah, le 5 % (2.000 glav) prečkalo carinski odsek slavonskega Nedelišča, torej krenilo proti Jadranu. Toda predvsem je treba pripomniti, da nobena izmed teh števil ni reprezentativna. Leto 1542 zdaleč ni bilo normalno, pa tudi številka za leti 1574—1576 se preveč razlikuje od tiste, ki nam je sporočena za 1587, ko naj bi bili izvozili 130.000 živali.⁷⁶

Na tem mestu je potrebnih nekaj besed o virih. Kvantitativne podatke črpamo v veliki meri iz računskih knjig, v katerih so zapisane različne pristojbine za prehod blaga čez določene kraje. Te knjige nam brez dvoma dajejo zanesljive podatke o minimalnih količinah blaga, ki so šle mimo carinske, mitninske ali podobne postaje, ne povedo pa nam ničesar o tihotapstvu, bodisi da je potekalo po skrivnih poteh bodisi da so ga tolerirali podkupljeni uradniki.⁷⁷ Tudi zakupne pogodbe, ki sicer navajajo natančne številke, koliko sme zakupnik gnati živine, dajejo le približno predstavbo o dejanskem prometu. Kar zadeva razmerje med obema smerema, nemško in jadransko, je Pickl vsekakor prepričljivo dokazal, da so trgovci včasih plačali ogrsko tridesetino pri uradih v severnih predelih države, nato pa so z nakupljeno živino prekoračili mejo na jugozahodu, ne da bi še enkrat plačali tridesetino. Gotovo torej ne drži, da je po jadranski smeri šlo le kakih 5 % vseh volov, ki jih je izvažala Ogrska. Vsaj okrog srede 16. stoletja bo bolj držalo, če zahodno-severo-zahodni smeri pripisujemo približno 80 %, jadranski pa kakih 20 % celotnega izvoza. V njem pa so živina in kože (teh je šlo po tej smeri 200.000—220.000 letno) obsegale blizu 90 %.⁷⁸ Dodajmo še zelo preprost račun: v nekaterih letih so izvažali proti jadranski obali 20.000 in več glav; če bi ta številka predstavljal 5 % celotnega izvoza govedi, bi ta moral znašati kar 400.000 glav — maksimum, ki bi ga morda zagovarjal le največji optimist, ki pa je vsekakor kaj malo verjeten.

Več kot taka zelo in celo pretirano globalna cenitev deležev nam najbrž obeta pregled števil, s katerimi razpolagamo za obalne ceste. Prvi kvantitativni podatek, ki dopušča vsaj približen račun, izvira iz let 1477/78, ko je cesar Friderik III. pričakoval, da mu bo novi nabitek (aufschlag) dajal letno 1.000 gld. Ta nabitek naj bi bil znašal 10 beneških soldov za vole oziroma 4 črne denariče za skopljene ovne, ki bi jih skozi Kranjsko gnali proti severni Italiji.⁷⁹ Iz tega lahko izračunamo, da so pričakovali izvoz in tranzit kakih 9.000 volov.

Trgovska družba v Beljaku je med leti 1512 in 1517 dobavljala Benetkam letno 13.000 volov, med njimi nedvomno precej ogrskih.⁸⁰

⁷³ Kiss, Bedeutung, 108, 109.

⁷⁴ I. N. Kiss, Die Krise der Fleischversorgung von Wien 1770—1773; Beiträge zur Handels- und Verkehrsgeschichte (Grazer Forsch. zur Wirtschafts- u. Sozialgesch., Bd. 3), Graz 1978, 95—120.

⁷⁵ G. Ember, Ungarns Aussenhandel mit dem Westen um die Mitte des XVI. Jhs, Aussenhandel 86—104, npr. str. 87. — Makkai, Der Weg (kot v op. 32).

⁷⁶ Makkai, Der Weg (kot v op. 32). — I. N. Kiss, Die Rolle der Magnaten-Gutswirtschaft im Grosshandel Ungarns im 17. Jh.; Aussenhandel 451—482, zlasti op. 1.

⁷⁷ Valentinitich, Viehhandel, 213.

⁷⁸ Pickl, Auswirkungen, 90, 91, 105. — Prickler, Volumen (kot v op. 70), 135. Kakor hitro razpolagamo s konkretnimi podatki, postanejo razmerja med posameznimi smermi bolj verjetna. Za kože prim. tudi F. Gestrin, Il commercio dei pellami nelle Marche del XV e della prima metà del XVI secolo; Atti e Memorie (Deputazione di storia patria per le Marche), Ancona 1978, 255—275. — Idem, Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka in v XVI. stol., Zgodovinski časopis 29/1975, 94—102.

⁷⁹ Pickl, Auswirkungen, 84.

⁸⁰ J. Zontar, Villach und der Südosten; 900 Jahre Villach, Villach 1960, 459—522, zlasti 475. — Pickl, Routen, 144.

Zakupnine za nabitek na ljubljanski cesti oziroma računске knjige tega nabitka dokazujejo, da se je tranzit med leti 1516 in 1526 dvignil, nato pa je po turški zmagi pri Mohaču v desetletju 1526—1536 padal; tedaj je opazno pomanjkanje mesa v samih tranzitnih deželah in v Benetkah.⁸¹ Toda vsaj izvoz domače živine proti zahodu je bil še vedno dokaj živahen: mitninska računska knjiga iz Bače za leto 1536 dokazuje, da so trgovci in razni mali lastniki v tem letu gnali iz Kranjske proti Furlaniji in posredno proti Primorju 1.176 volov, tri krave in 117 delovnih konj.⁸² Šlo je za živali, ki so očitno izvirale iz same Kranjske in ki so jih gnali po dokaj drugorazredni cesti.

Kljub oviram, ki so se postavljale na turški in ogrski plati, so bili dohodki, ki jih je v teh letih dajal nabitek na živino, gnano po ljubljanski cesti, precej visok. Kranjski deželni glavar in nesrečni poveljnik vojnega pohoda leta 1537, Janez Kacijanar, je leto prej dal nadvojvodi Ferdinandu posojilo v znesku 34.000 gld, dobil pa zato v zastavo dohodka od živinskega nabitka, ki so ga pobirali v Ljubljani. To posojilo je bilo 4 do 5-krat večje, kot so tedaj znašali letni neposredni davki Kranjske dežele in deželni knez si je močno prizadeval pridobiti nazaj v svoje roke nabitek, ki je bil očitno prav lep vir dohodkov. Kmalu po polomu vojnega pohoda je bil Kacijanar zahrbtno ubit. Njegovo bogastvo in njegova vloga upnika proti deželnemu knezu pri tem najbrž nista bila popolnoma nepomembna.⁸³

Iz ljubljanskega nabitka lahko sklepamo, da je globalni tranzit proti sredi 16. stoletja naraščal in dosegel vrhunec okrog 1560.⁸⁴ V štirih mesecih in pol je leta 1544 šlo skozi ljubljanske nabitniške urade 4.277 glav živine, 1.058 tovorov ter 68 kosov kož.⁸⁵ Toda leta 1555 je zvišanje ljubljanskega nabitka na kože povzročilo, da se je promet z njimi prestavil na turško ozemlje (čez Bosno proti Dubrovniku), zaradi česar se je tudi nasprotni promet začel usmerjati na to cesto.⁸⁶ Po že omenjenih dogodkih leta 1566 je kupčija z ogrskimi volmi proti jadranski obali okrog 1570/71 padla na polovico.⁸⁷

Doslej smo lahko sledili porastu in padcem, ne da bi mogli vedno ugotoviti natančne številke leto za letom. Potem ko je nastala beneška družba za kupčijo z živino, postajajo viri bolj izčrpnji.

Med leti 1577 in 1583 se je letni izvoz iz Ogrske, ki so ga zapisali na ogrsko-slavonski strani, gibal med 14.000 in 19.500 glavami, vendar primerjava z ljubljanskim nabitkom za leto 1579 kaže, da je družba gnala po tej cesti 22.436 glav, kar je za 6.000 več kot je bilo napovedanega in zacarinjenega na ogrski meji.⁸⁸ V tretji četrtini 16. stoletja smemo torej ceniti povprečni letni import beneškega ozemlja na 20.000 glav govedi, nakupljenih na vzhodu.

Ta lepi tranzit je privedel do tega, da je deželni knez notranjeavstrijskih dežel leta 1584 povečal nabitek za več kot 60 %. Skupna vsota vseh pristojbin, ki so jih pobirali na ljubljanski cesti, se je tako povišala na 15 gld na glavo govedi. Poskus družbe, da bi prestavila pogon govedi na turško ozemlje prek Bosne proti zadarskemu pristanišču v Dalmaciji (1584/85), se je ponesrečil in tranzit skozi slovenske dežele je še nekaj let ostal kar znaten.⁸⁹ Med prvim majem 1584 in koncem leta 1585 je skozi mitniško postajo Vransko na ljubljanski cesti šlo 8.641 volov.⁹⁰

⁸¹ O. Pickl, *Geadelte Kaufherren, Blätter für Heimatkunde* 44/1970, 20—21 (o družini Thumer), toda Mosconi (str. 25) so bili italijanskega izvira. — Idem, *Auswirkungen*, 87. — H. Valentinitz, Hans Edelmann — ein steirischer Kaufmann und Unternehmer zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges, *Blätter f. Heimatkunde* 48/1974, 80—88. — Gestrin, *Slov.* — ital. (kot v op. 78), 102—104.

⁸² F. Gestrin, *Mitninske knjige* 16. in 17. stoletja na Slovenskem (povz.: *Libri daziari del cinquecento e seicento in Slovenia*), *Fontes rerum slovenicarum I* (Academia . . . scientiarum . . .), Ljubljana 1972, 24, 68. — Idem, *Trgovina*, 171—174.

⁸³ S. Vilfan, *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege aus der Sicht der Ranzionierungen, der Steuern und der Preisbewegung; Auswirkungen*, 177—199, zlasti 178—179.

⁸⁴ Pickl, *Auswirkungen*, 88—93.

⁸⁵ Zontar, *Register* (kot v op. 61). — Pickl, *Auswirkungen* 91.

⁸⁶ Pickl, *Auswirkungen*, 93—94.

⁸⁷ Pickl, *Auswirkungen*, 96—97.

⁸⁸ Pickl, *Auswirkungen*, 104. — Idem, *Viehhandel, passim*.

⁸⁹ Pickl, *Auswirkungen*, 115—116.

⁹⁰ Pickl, *Vransko* (kot v op. 6), 316.

Leta 1587 so zapisali 17.536, v naslednjem letu pa 17.136 glav govedi, ki so jih gnali prek Gorice z znatnimi dobički za beneško družbo (cenili so jih na 80—90.000 gld letno), pa tudi z lepimi dohodki iz nabitka na Kranjskem, od katerih je 42,5—67 % prihajalo od prometa z ogrskim govedom. Celo v zelo viharnih devetdesetih letih 16. stoletja je nakupovalec družbe mogel nadaljevati s svojimi posli (od marca 1593 do septembra naslednjega leta: 30.708 glav⁹¹ itd.).

Potem ko se je promet vsaj delno preusmeril na bakarsko cesto, je Albertinelli od julija 1613 do konca leta 1614 prejel prepustnice, po katerih je smelo beneško mejo prečkati 10.326 volov, od tega 7.176 ogrskih, 1.750 štajerskih, 750 koroških, 450 kranjskih in 200 »deželnih« brez natančnejše navedbe. Domači mesarji so trdili, da bo zakupnik v resnici gnal dva do trikrat več živine, kot je bilo v pismu.⁹²

V letih 1611—1622 izstavljene prepustnice so se po poročilu graške dvorne komore nanašale na 41.676 ogrskih volov, nadalje 6.750 štajerskih, 3.000 koroških in 1.100 kranjskih volov. Seštevek vseh prepustnic iz tistih let, ki so ohranjene v kopijah, pa znaša 44.920 ogrskih volov in 10.050 deželnih volov. Letno povprečje 4.600 glav ne bi bilo realno, ker pri izračunu povprečja ne smemo šteti leta avstrijsko-beneške vojne in časa, ko so se čutile njene posledice. Bilo je znatno višje.

Po vojni so prepustnice skozi Štajersko, Koroško in Kranjsko vsebovale:

1619	7.000 ogrskih volov	1.000 deželnih volov
1620	5.800 ogrskih volov	
1621	9.000 ogrskih volov	1.600 štajerskih volov
1622	(v tem letu so veljale omejitve, deloma v prid Dunaju in nemškemu trgu) 500 legalno dovoljenih volov, 450 zajetih tihotapljenih volov	
1623	pomanjkanje	
1625		500 deželnih volov
1627	1.500 ogrskih volov	1.300 deželnih volov
1628	2.600 ogrskih volov	500 deželnih volov
1629	7.800 ogrskih volov	1.600 deželnih volov
1631	6.100 ogrskih volov	1.150 deželnih volov
1632	6.989 (izvor ni označen)	
1633	7.880 (izvor ni označen)	
1634	14.047 (od tega realiziranih kakih 7.000)	

Če k temu upoštevamo še zlorabo prepustnic, tihotapstvo in nedokumentirane zakonite pogone (npr. s carinsko oprostivijo),⁹³ lahko cenimo, da je v kolikor toliko normalnih letih prve polovice tridesetletne vojne po suhozemni poti proti Benetkam hodilo kakih 10.000 ogrskih in 3.000 domačih volov.

Nekje naletimo na trditev, da je leta 1633 tranzit na bakarski cesti dosegel 40.000 glav,⁹⁴ kar je popolnoma neverjetna številka, če upoštevamo potrebe Benetk in še povrhu dejstvo, da je bil v istem letu dovoljen tranzit skozi Ljubljano za 8.000 volov. Pri tem tudi ne gre pozabiti na težavnost pomorskega transporta živine.

Ob tej priložnosti naj le na kratko omenimo neka opazovanja glede tega transporta: računске knjige štiridesetine na Reki iz 16. in 17. stoletja kažejo, čeprav so zelo fragmentarne, da živine normalno niso izvažali skozi to пристanišče.⁹⁵ Tudi smo že mogli opaziti, da poskus prevoza skozi zadarsko pristanišče, ki je bilo še dosti bolj oddaljeno, ni uspel. Zato dvomim, da bi bil ovinek skozi Bakar od začetka 17. stoletja do 1670/71⁹⁶ res tako zelo dolgotrajen in pomemben. V prid temu dvo- mu bi lahko navedli tudi primer zagrebškega trgovca Zuana Pastorja, ki je leta 1515 poskusil z ladijskim transportom živine v Benetke. 4.487 glav je prišlo na cilj, 120 se jih je potopilo⁹⁷ in pomorska pot se ni izkazala kot posebno praktična za take namene. Dodamo naj še, da v pogodbi, ki jo je 1642 sklenil grof Zrinski s svojimi

⁹¹ Pickl, Auswirkungen, 115—122. — Idem, Viehhandel, 57.

⁹² Valentinitich, Viehhandel, 220.

⁹³ Valentinitich, Viehhandel, 220, 236.

⁹⁴ Pickl, Auswirkungen, 124, sklicujoč se na Zs. P. Pach-a.

⁹⁵ Gestrin, Mit. knj. (kot v op. 82), 24, 68. — Idem, Trgovina, 171.

⁹⁶ Pickl, Auswirkungen, 124 in zlasti Idem, Routen, 154, kjer se sklicuje na Zs. P. Pach-a.

⁹⁷ Pickl, Auswirkungen, 85.

bakarskimi podložniki, ni niti sledu o transportu ogrskih volov. Vsaj njegovi podložniki niso imeli v tej zvezi prav nikake dolžnosti.⁹⁸ Ali ni bolj verjetno, da je bila bakarska cesta le priložnosten izhod v sili? Če le mogoče, so brez dvoma dajali prednost suhozemni poti.⁹⁹

F. Konsum mesa. Slednjič se je treba vprašati, kakšne so bile posledice volovskih pogonov za prehrano mestnega prebivalstva. Lerner¹⁰⁰ priznava prigonu tujih volov v Nemčijo le skromno vlogo: po njegovem so se meščani sami ukvarjali z živinorejo in meso je bilo le dodaten obrok prehrane. Če Lerner pri tem meni, da raznih stoletij ne kaže preveč pogumno primerjati med seboj, je treba dodati, da je pri takih računih še teže upoštevati socialne strukture, zaradi katerih obstaja nevarnost, da je vsako na glavo prebivalca preračunano povprečje le iluzorna številka. Poskusimo vseeno o tem nekaj reči:

Ocene o tem, koliko mesa so konsumirali v mestih 15.—17. stoletja se med seboj občutno razlikujejo. Po Abelu naj bi bil meščan do srede 16. stoletja pojedel letno kakih 100 kg mesa, pozneje pa manj.¹⁰¹ Po Kissu naj bi šlo okrog 1500 le za 47,2 kg. Kiss primerja te številke s podatki za Provanso iz 14. in 15. stoletja: študentje letno 24,5—26 kg, meščani Carpentrasa 26 kg, nadškofijski dvor v Arlesu 64—67 kg. Prebivalstvo nekaterih ogrskih mest, vštevši žene in otroke, naj bi bilo v 16. in 17. stoletju pojedlo kakih 65 kg mesa na osebo in leto, kar pomeni 170—190 gr na osebo in dan.¹⁰² Po Laneu so Benetke imele do 1630—1633 približno 150.000 prebivalcev, po kugi 100.000, med 1736—1766 kakih 141.000, v zadnjih letih republike, leta 1790, pa 137.603 prebivalcev.¹⁰³ (Carigrad je bil prehitel Benetke že okrog 1500 in je ob koncu 17. stoletja s svojimi 700.000 prebivalci porabil 500 ton žitaric na dan.¹⁰⁴) Leta 1529 je beneško mesto brez celinskih območij potrebovalo letno 14.000 volov, 13.000 telet in 70.000 glav male živine.¹⁰⁵ Tri leta pozneje, 1532, se beccaria (klavnica) ni zadovoljila s ponudbo 9.000 volov, temveč jih je zahtevala 13.000.¹⁰⁶ Proti koncu 16. stoletja je Signoria zahtevala od nakupovalca 22.000 glav, kar pomeni, če ne računamo postnih tednov, 500 glav na teden.¹⁰⁷ Celotni uvoz volov v Benetkah je — ne glede na pot, po kateri so prišli — med 1624 in 1629 znašal 18—19.000 glav na leto, leta 1630 in v letih 1642—1645 pa 14.500 glav letno.¹⁰⁸

Vzemimo kot povprečno težo volov 500 kg. Letni maksimum 22.000 volov (11.000 ton) bi dovoljeval izračun, da so Benečani konsumirali povprečno 73 kg letno na osebo. Če pa računamo le težo mesa, ki od take količine pride v mesnice, se nam številka zniža na 38 kg, vendar brez telet in drobnice. Naj poudarimo, da gre za izračun maksimalnih količin. V resnici bo najbrž treba od te ocenjene količine odbiti še kakšno četrtino ali celo tretjino.

V. Sklepi

Postavlja se še vrsta drugih vprašanj: katere vrste trgovskega blaga so predstavljale nasprotno vrednost za dobavljeno živino in kakšna je bila zunanjetrgovinska bilanca dežel; ki so izvažale vole? Tu naj samo zabeležimo, da se mnenja

⁹⁸ L. Margetić, Ugovori Petra Zrinjskog s Grobničanima i Bakranima...; Vjesnik Hist. arh. u Rijeci i Pazinu, 22/1978, 119—161.

⁹⁹ Prim. na splošno Pickl, Routen, 153—155, ki — kot je videti — prav tako zmanjšuje trajni pomen preložitve, 165.

¹⁰⁰ F. Lerner, Die Bedeutung des internationalen Ochsenhandels für die Fleischversorgung deutscher Städte im Spätmittelalter und der frühen Neuzeit; Intern Ochsenhandel, 197—217.

¹⁰¹ Westermann, Forschungsaufgaben (kot v op. 45), 271.

¹⁰² I. N. Kiss, Fleischversorgung und Fleischkonsum in Ungarn des XVI.—XVII. Jh. Der Innere Markt und die Exportbasis; Wirtschaftskräfte (kot v op. 32) II, 1978, 77—99, zlasti 87—88 ob sklicevanju na L. Stoff in R. J. Bernard. — Kiss, Bedeutung, 86—87.

¹⁰³ F. C. Lane v raznih delih, npr. Venice, A Maritime Republic, Baltimore-London 1973, 18—21. — Aymard, Venise (kot v op. 15), 15, navaja za drugo polovico 16. stoletja število od 150.000 do 170.000.

¹⁰⁴ Braunstein, Venedig (kot v op. 14), 67.

¹⁰⁵ Pickl, Auswirkungen, 85. — Idem, Viehhandel, 44.

¹⁰⁶ Pickl, Auswirkungen, 88.

¹⁰⁷ Pickl, Auswirkungen, 120.

¹⁰⁸ Pickl, Viehhandel, 79—80, ki se sklicuje na V. Zimányi, Velence szarvasmarhaimportia az 1624—1647 es években (Benetke, uvoz volov), Agrártörténeti Szemle 1972, 387—397.

razhajajo in da bi bilo treba prevladujoče mnenje o ogromni pozitivni bilanci ogrskih pokrajin še preveriti z natančnimi in dokaj zapletenimi računi. V splošnem pa lahko ugotavljamo, da je kot nasprotna vrednost pogosto nastopalo sukno.¹⁰⁹

Za primerjavo nakupnih, transportnih in prodajnih cen razpolagamo z nekaterimi podatki,¹¹⁰ vendar po mojem mnenju še niso zadostni. Eno pa je gotovo: cene mesa so bile med najbolj stabilnimi cenami živil. Serije, ki jih poznamo za Ljubljano, to zelo jasno dokazujejo.¹¹¹ Nasprotno so žitne cene med posameznimi žetvami občutno nihale. Zato so na mestnih trgih cene za meso določali za utežne enote, medtem ko so bile cene kruha stalne, spreminjala pa se je predpisana teža kruha za določeno ceno. Kljub nekaterim nihanjem je bila preskrba mest z mesom očitno stalnejša kot preskrba z žitaricami.

V kratkem lahko sklenemo, da je v preskrbovalni regiji z lahko pokvarljivim živežem vsako mesto bilo odvisno predvsem od samega sebe in svoje neposredne okolice. Naravni in drugi pogoji so lahko povzročili zelo raznolike variante. Kar zadeva vino, so nakupne ter transportne cene skupaj z razmeroma kratkimi razdaljami med produkcijskimi centri imele v tukaj opazovanih območjih za posledico razširitvene radije, ki niso presegali 100—150 km.

Razširitveni radiji žitaric so že na suhih cestah bili daljši od radijev vina, toda največje količine žita so prihajale v Benetke po morju. Žito, ki so ga prinašali v Primorje skozi Slóvenijo na tovornih konjih, je bilo namenjeno predvsem istrskim mestom, le deloma (koliko; ne vemo) samim Benetkam, ki so v to trgovino posegale predvsem z istrsko soljo.

Živino so redili tako v ožji kot v srednji coni, predvsem pa je prihajala iz Karpatskega bazena in njegove soseščine. Pri tem prometu so bile suhozemne poti zelo pomembne. V preskrbi Benetk z mesom je imel uvoz volov iz vzhodnih pokrajin zelo pomembno vlogo.

¹⁰⁹ Na ozko zvezo med trgovino z živino in trgovino s suknom je opozoril predvsem Stromer, Organisation (kot v op. 32), 178, ki omenja tudi družino nemških mesarjev, ki je v 14. stoletju hkrati kupčevala z ogrskimi voli in milanskim barhentom: W. v. Stromer, Oberdeutsche Hochfinanz 1350—1450, 1—11, Wiesbaden 1970 (Beihefte 65—57 zur VSWG), zlasti II, 297. — Za zvezo med volmi in suknom prim. tudi: Pickl, Auswirkungen, 75, 84, 91, 96, 97, 98, 109—114. — Idem, Viehhandel, 41, 48. — Sachs, Metzgergewerbe (kot v op. 43), 163 (tudi angleško-moldavska pogodba iz 1588 je predvidevala zamenjavo sukna za vole). — E. Fügedi, Der Aussenhandel Ungarns am Anfang des 16. Jhs; Aussenhandel, 65—66 (sukno kot tranzitno blago skozi Ogrsko). — Naj še pripomnimo, da razni avtorji zelo različno ocenjujejo ogrsko izvozno-uvozno bilanco, npr. Stromer, Organisation (kot v op. 32), 178 in Prickler, Volumen (kot v op. 70), 137—140, ki brani tezo o ogromni pozitivni trgovinski bilanci Ogrske v 16. stoletju. Osebnost mislim, da bi Bratislavske tridesetinske knjige bistveno korigirale to podobo, ki jo imamo iz tridesetinskih knjig suhozemskih poti, po katerih so gnali vole, medtem ko so dragocenejšo blago importirali po Donavi navzdol mimo Bratislave.

¹¹⁰ Nekaj podatkov: Stromer, Organisation (kot v op. 32), 180—184. — Pickl, Auswirkungen, 118. — Kiss, Bedeutung, 88—114, 107. — Makkai, Viehhandel (kot v op. 32), 502—504.

¹¹¹ S. Viltan, Cene v Ljubljani (neobjavljen rokopis, katerega rezultati so deloma objavljeni v razpravi). — S. Hozzowski, L'Europe centrale devant la révolution des prix, XVIe et XVIIe siècles, Annales — Economies, Sociétés, Civilisations, XVI/1961, 441—456 (objavljeno drugod tudi v angleščini in poljščini).

SEZNAM UPORABLJENIH OKRAJŠAV

Aussenhandel	Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650, hrsg. von I. Bog, Köln-Wien 1971.
Auswirkungen	Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege, hrsg. von O. Pickl (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 1), Graz 1971.
Gestrin, Trgovina	F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja (SAZU I. Dela 15), Ljubljana 1965.
Internat. Ochsenhandel	Internationaler Ochsenhandel (1350—1750), Akten des 7th Internat. Economic History Congress (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Bd. 9), [Stuttgart] Klett-Cotta 1979.
Kiss, Bedeutung	I. N. Kiss, Die Bedeutung der ungarischen Viehzucht für Ungarn und Mitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jh., v: Internat. Ochsenhandel, 83—123.
Pickl, Auswirkungen	O. Pickl, Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jh., dans: Auswirkungen, 71—129.
Pickl, Routen	O. Pickl, Routen, Umfang und Organisation des innereuropäischen Handels mit Schlachtvieh im 16. Jh., Festschr. H. Wiesflecker, Graz 1973, 143—166.
Pickl, Viehhandel	O. Pickl, Der Viehhandel von Ungarn nach Oberitalien vom 14. bis zum 17. Jh., v: Internat. Ochsenhandel, 39—81 (zemljevid na str. 47).
Valentinitš, Viehhandel	H. Valentinitš, Der ungarische und innerösterreichische Viehhandel nach Venedig in der 1. Hälfte des 17. Jhs., Carinthia I 163/1973, 213—247.

Zusammenfassung

DIE VERKEHRSLAGE SLOWENIENS AUS DER SICHT DER VERSORGUNG WESTLICH GELEGENER STÄDTE (14. BIS 17. JAHRHUNDERT)

Sergij Vilfan

Die engere städtische Zone (Fußgängerradius, Belieferung mit rasch verderblichen Lebensmitteln) weist am Beispiel von Triest insbesondere folgende Züge auf: teilweise Beteiligung der Bürger an der Landwirtschaft (z. B. Viehhaltung auf Halbpark); fortschreitende Anpassung der umliegenden Dörfer an die städtischen Bedürfnisse (Milchwirtschaft; Brotbacken).

In der mittleren Versorgungszone (Zone des Saumpferdes) fand der Wein — da die Weinbaugebiete ziemlich eng aneinanderlagen — weniger Verbreitung als zwei andere, voneinander abhängige Waren: Salz und Getreide wurden zwischen dem Meer und den pannonischen Randgebieten im Tauschhandel transportiert, wobei das Salz vorwiegend auf dem flachen Land, das Getreide dagegen in den Städten verbraucht wurde. Die Salzregelungen Venedigs ließen einen Teil des istrischen Salzes für den Tauschhandel frei, die habsburgischen waren zum Teil durch ihre Begünstigung des Ausseer Salzes, zum Teil durch ihre Monopolbestrebungen hinsichtlich des Meersalzes ausgesprochen fiskal. In welchem Ausmaß das in die istrischen Städte gebrachte Getreide (vielleicht als eigenes — »nostrano«) nach Venedig weitergeliefert wurde, bleibt noch zu erforschen. Jedenfalls legte Venedig spätestens seit dem 13. Jh. größten Wert auf die Beherrschung der westlichen slowenischen Handelswege. — Dem nach Süden gebrachten alpinen Salz entsprachen in entgegengesetzter Richtung recht beträchtliche Mengen von Honig und Wachs für den Salzburger Umschlagplatz.

Die Zone der großen Entfernung reicht als Zone des Ochsentriebes von Ungarn durch Slowenien bis Venedig, wobei diese Wege einen Teil eines weitreichenden, große Teile Europas umfassenden Transportnetzes ausmachen. Über den Ursprung der zum Export besonders geeigneten Rinderrasse in Ungarn scheint noch keine Klarheit zu bestehen. Jedenfalls war der Ochsenhandel in westlicher Richtung im 14. Jh. bereits in vollem Schwung, um das Jahr 1300 zumindest von Krain nach Görz. Spätestens um die Mitte des 14. Jhs. war der Handel mit ungarischem Vieh bereits so bedeutend, daß sich die Bürger von Ljubljana (1360) und Ptuj (1368) ihre Rechte auf diesen Handel sicherten. Die Stadt Ljubljana berief sich 1460 im Streit um eine Gemein darauf, daß man Weiden für das ungarische Vieh benötige. Im 16. und 17. Jh. erwarben norditalienische Kaufleute, die sich dem Ochsenhandel widmen wollten, Bürgerrechte in Ptuj. — Die Anzahl der nach Westen gelieferten Rinder war sehr wandelbar und ist daher schwer zu schätzen. Mit allen Vorbehalten darf man behaupten, daß in der zweiten Hälfte des 15. Jhs. und im 17. Jh. in normalen Jahren bis zu 10.000 ungarische Ochsen durch Slowenien nach Venedig geliefert wurden, wozu noch schätzungsweise weitere 3000 aus Krain und seinen Nachbarländern hinzukamen. Im 16. Jh. dürfte diese Anzahl etwas höher gewesen sein und im letzten Viertel des Jahrhunderts sogar etwa 20.000 Haupt erreicht haben. (Der maximale Bedarf Venedigs betrug damals etwa 22.000 Haupt.) Im Vergleich zu den Straßen, die nach Wien und weiter Donauaufwärts führten, bildeten die durch Slowenien getriebenen Herden allerdings den kleineren Teil des ungarischen Viehexportes. Die Donaurichtung verhält sich zur adriatischen im groben wie vier zu eins. Umwege über kroatische oder dalmatinische Häfen sind wohl nur als Ausnahmen zu betrachten, da der Viehtransport auf Schiffen mit vielen Schwierigkeiten verbunden war. — Der Verbrauch in Venedig kann bei einem Maximalkonsum von 22.000 Haupt auf 38 kg Rindfleisch jährlich pro Einwohner geschätzt werden (wobei Kalbfleisch und andere Fleischnahrung nicht eingerechnet sind).

Davorin Vuga

NEKAJ SREDNJEVEŠKIH IN NOVOVEŠKIH NAJDB
IZ STRUGE LJUBLJANICE PRI PODPEČI IN BEVKAHProf. dr. Petru Petruju (1930—1983), pobudniku
podvodne arheologije na Slovenskem

Spomladi 1979 sta Milan Harter in Janez Svete iz Ljubljane pri potapljanju v strugi Ljubljanice pri Podpeči, okrog 300 m od železniškega mostu po vodi navzdol, našla mnogo predmetov iz arheoloških in novejših obdobij.¹ Ob zaščitni podvodni akciji v Bevkah, zaradi iskanja odvrženih delov keltskega novčnega depoja, sta bila oktobra 1981 poleg predmetov iz arheoloških obdobij najdena tudi odlomka srednjeveške in novoveške lončene posode.² Na tem mestu večino gradiva prvič objavljamo, v dopolnilo (v op. 1) navedenemu delu o podvodnih najdbah v Ljubljani, doslej edini kataloški obdelavi, in sicer zaradi izjemne vrednosti nekaterih predmetov, prav mečev. Nekaj že objavljenih kosov prinašamo ponovno, zaradi zaključnega značaja najdb samih in izčrpnjših podatkov. Večina gradiva, ki ga obravnavamo, je v Ljubljanskem Narodnem muzeju, izjema so vsi štirje meči in lonček na sl. 2, 6, ki so še nadalje v zasebni lasti (zbirka Harter-Svete, Ljubljana).³

Katalog drobnih najdb⁴

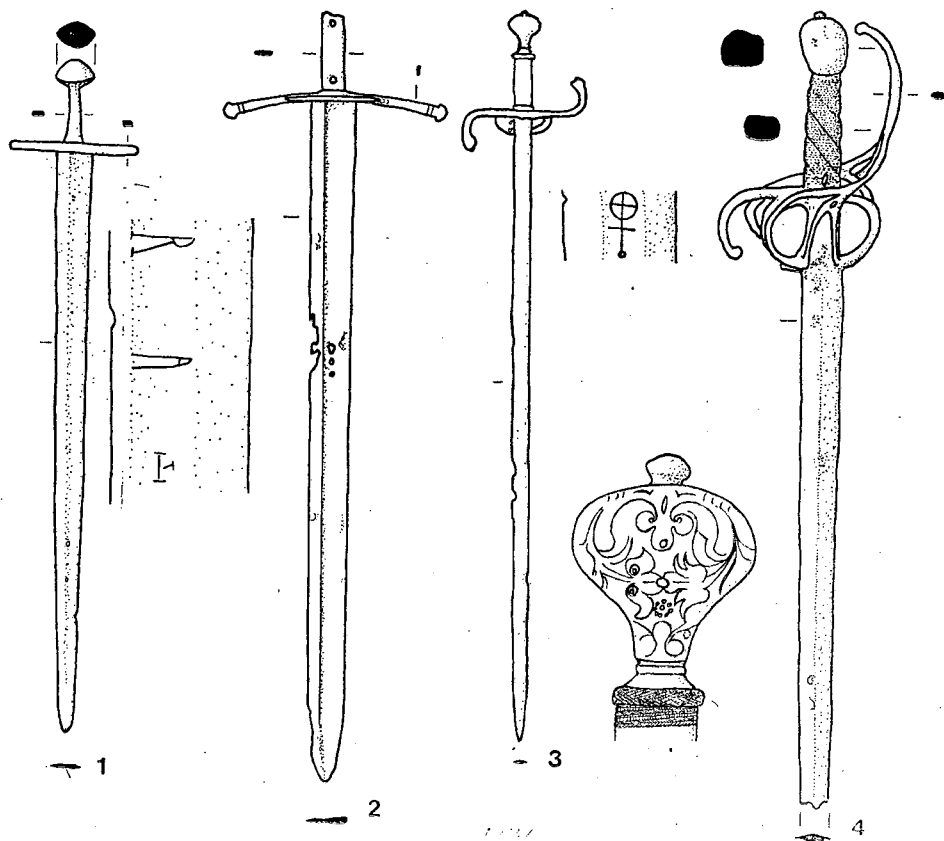
- 1 Podpeč, Ljubljana, vzhodno od železniškega mostu, maj—junij 1979. — Železen meč. Rezilo lečasto z obojestranskim žlebičem. Konica zaobljena. Napisa mojstra vrezana na obeh straneh rezila, 18 oziroma 15 cm od odbojnika; prvi napis: RA, sledi mojstrov znak (sl. 1, 1); drugi napis, težko čitljiv: /R/.. /F/. Lesena obloga ročaja kmalu po odkritju propadla. Glavič mandljast. Dl. meča 104,7 cm, dl. rezila 89,8 cm, dl. ročaja 14,8 cm, največja š. rezila 5,6 cm, š. odbojnih krakov 19,3 cm, š. glaviča 6 cm, srednja š. trna ročaja 2,05 cm. Teža 1360 g. Zbirka Harter-Svete, v zasebni lasti (sl. 1, 1).
- 2 Isto kot pri št. 1. — Železen meč. Rezilo dletasto z obojestranskim žlebičem. Odbojna kraka z razširjenima, polkrožno oblikovanima ploščatima koncema, rahlo usločena proti rezilu. Odbojni ščitik iz debele železne pločevine (7 mm). Na trnu ročaja dve luknjici (pr. 7 mm) za pritrjevanje ročajne obloge (lesene?), ki ni ohranjena. Dl. meča 79,6 cm, dl. rezila 70,2 cm, dl. ročaja 9,2 cm, največja š. rezila

¹ Cf. D. Vuga, Varstvo spomenikov 23, 1981, 201 s (odslej: VS). Večji del najdenega gradiva je bil preliminarno objavljen v delu Najdbe v Ljubljani (pridobitve 1. 1981), v: Podvodna arheologija v Sloveniji 1, 1982 (odslej: PAS). Cf. tudi D. Vuga, *ibid.*, 8 ss. Od najdb, ki jih objavljamo v našem članku, so bile v citiranem delu o podvodni arheologiji na Slovenskem objavljene že naslednje: sl. 2, 5 (*ibid.*, T. 17, 259), sl. 3, 4 (*ibid.*, T. 18, 251) in sl. 3, 3 (*ibid.*, T. 17, 296). — V dosedanji arheološki literaturi ni zabeleženih najdb iz struge Ljubljanice na območju Podpeči, vendar so skupine predmetov od prazgodovine do srednjega veka znane iz Ljubljane pri Blatni Brezovici (ob izlivu Bistre) in na prostoru same Ljubljane. Najstarejše gradivo iz zbirke Harter-Svete iz območja Podpeči pripada eneolitiku, sledijo predmeti iz pozne bronaste dobe (obdobje kulture žarnih grobišč), obeh železnih dob, rimske dobe in zgodnjega srednjega veka. V neposredni bližini bogatega podvodnega najdišča v Ljubljani vzhodno od železniškega mostu sta doslej izpričani le dve arheološki točki: eneolitsko kolišče ob potoku Založnica pod Kamnikom in verjetna pozornorimska postojanka na hribu Zabji grad pod Prevaljem (sekundarno najdišče dveh rimskih epigrafskih spomenikov), cf. Arheološka najdišča Slovenije (1975) 194 (odslej: ANSI).

² O najdbi keltskih novcev pri Bevkah cf. A. Jeločnik, PAS 1, 1982, 12 s.

³ Konec leta 1979 sta Harter in Svete podarila Narodnemu muzeju 10 predmetov, in sicer poleg tu objavljenih kosov še dve železni spathi iz obdobja preseljevanja ljudstev, latensko sulično ost, rimsko železno sekuro, odlomek rimske sklode z ročajem in odlomek človeške lobanje (slednji najdbi sta že z območja Prevalja pod Krimom, s sotočja Ljubljane in novega Sivcovega grabna, dober kilometer zahodno od najdišča pri železniškem mostu po vodi navzgor). Najditelja sta v letih 1980—1981 podarila Narodnemu muzeju še številne druge starine iz Ljubljane (med temi tudi lončeni posodi na sl. 2, 5 in 3, 1), ki so, bodisi že objavljene v PAS 1, 1982, bodisi bodo obdelane na drugem mestu.

⁴ Predmeti, ki sta jih najditelja podarila Narodnemu muzeju, imajo inventarne številke B (= Barje). Dodane so tudi akcesijske številke: Ak(ce)s(i)ja S(rednji) ali N(ovi vek); sledi zaporedna številka, npr. 23/V(uga). V katalogu smo uporabili naslednje običajne kratice: dl. = dolžina, vi. = višina, pr. = premer. — Predmeti, ki so še nadalje v zasebni lasti, se hranijo pri Milanu Harterju, Lj., Vodovodna 46, in Janezu Svetetu, Lj., Bratovševa ploščad 34. — Na tem mestu se najditeljema zahvaljujemo, da sta dovolila objavo štirih mečev in lončene posode iz svoje zbirke.

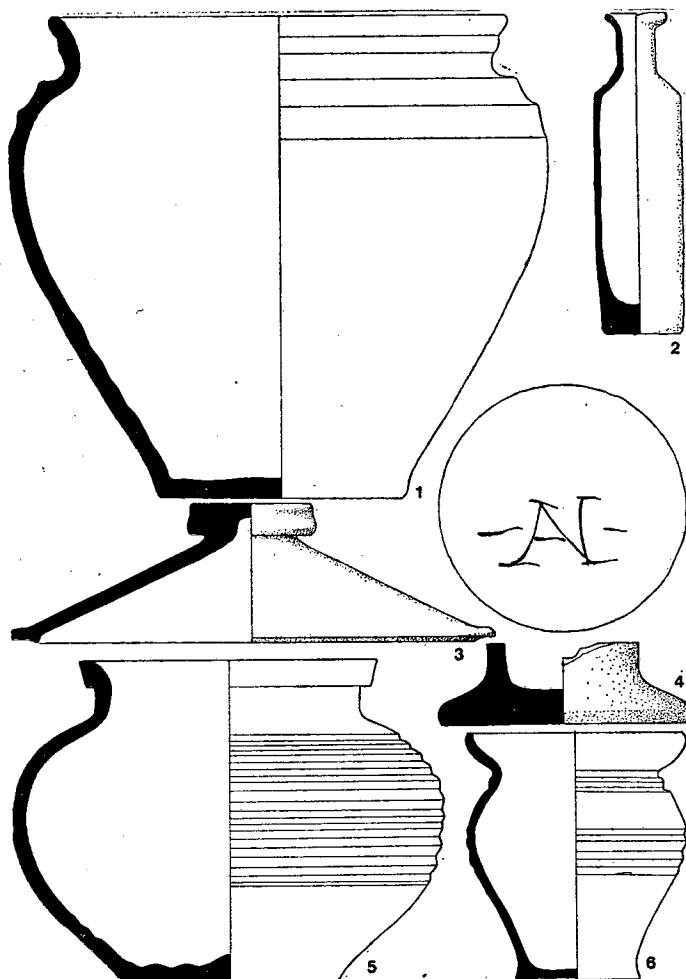

Slika 1: Podpeč, struga Ljubljaniče, vzhodno od železniškega mostu; naključne najdbe iz zbirke Harter-Svete, v zasebni lasti: 1—2 železo, 3—4 železo in medenina; 1, 3 = 1:12, 2 = 1:8, 4 = 1:6

- 4,7 cm, š. odbojnih krakov 23,8 cm, srednja š. trna ročaja 2,17 cm. Teža 800 g. Zbirka Harter-Svete, v zasebni lasti (sl. 1, 2).
- 3 Isto kot pri št. 1. — Železen meč. Rezilo gladko rombasto. Spodnja polovica rezila s konico odlomljena. Locnata košara, sestavljena iz zadnjega odbojnega kraka, ročajnega locna, sprednje sponne in poševnega locna za zaščito pesti, sprednjega in zadnjega locna ter zadnje sponne za zaščito pesti. Ročajna obloga (zasigano, iz medenine?) pletena v poševnih pasovih. Ohranjena dl. meča 60,9 cm, ohranjena dl. rezila 42 cm, dl. ročaja 19,17 cm, največja š. rezila 3,1 cm, š. locnate košare 13,6 cm, š. glaviča 3,5 cm, srednja š. ročaja 3 cm. Teža 965 g. Zbirka Harter-Svete, v zasebni lasti (sl. 1, 4).
- 4 Isto kot pri št. 1. — Železen meč. Odbojni ščitnik iz tenke železne pločevine, več kot dve tretjini odlomljen. Na njem še ohranjeni dve luknjici s premerom 2—3 mm, za prezračevanje. Mojstrova znaka, vrezana na obeh straneh rezila, okrog 11 cm od odbojnih krakov. Prvi znak ima obliko kroga z vrtanim enakokrakim križem, ki se na spodnji strani nadaljuje v stiliziran ročaj meča z okroglim glavičem. Drugi znak ima obliko monograma; črki VA, verjetno del mojstrovega imena, vrezani v ligaturi, pridan enakokrak križec: $\nabla+$. Glavič na eni strani okrašen z vrezanimi rastlinskimi vzorci, enako tudi sprednji in zadnji odbojni krak. Ročajna obloga iz prečno tekočega medeninastega žičnega ovoja, ki ga zgoraj in spodaj zaključuje po en pleten medeninast ročajni prstan. Dl. meča 111,1 cm, dl. rezila 95,3 cm, dl. ročaja 15,8 cm, največja š. rezila 2,9 cm, dl. odbojnih krakov 17,5 cm, š. glaviča 4,8 cm, š. ročaja 2,4 cm. Teža 900 g. Zbirka Harter-Svete, v zasebni lasti (sl. 1, 3).
- 5 Isto kot pri št. 1. — Lonec. Izdelan na lončarskem vretenu. Slabo prečiščena glina, žgana sivo rjavo. Grobo površje. Nekoliko izvihano ustje. Zunanji rob ustja in rame močno razčlenjena s plitvimi vodoravno tekočimi žlebiči. Pr. ustja 16,2 cm,

vi. 17,9 cm, pr. dna 9,1 cm. Hrani Narodni muzej, inv. št. B 6339 (= Aks. S 23/V) (sl. 2, 1).

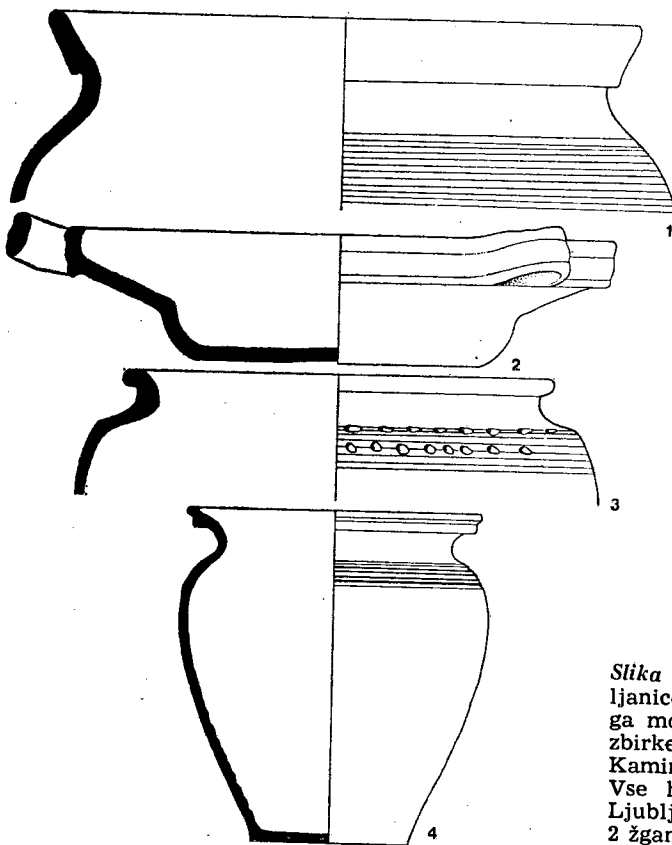
- 6 Isto kot pri št. 1. — Odlomek pokrova lonca. Izdelan na lončarskem vretenu. Dobro prečiščena glina, žgana sivo rjavo. Zglajeno površje. Vi. 5,15 cm, pr. pokrivala 18,1 cm, pr. držaja 4,5 cm. Hrani Narodni muzej, inv. št. B 6340 (= Aks. S 24/V) (sl. 2, 3).

Slika 2: Podpeč, struga Ljubljance, vzhodno od železniškega mostu; naključne najdbe iz zbirke Harter-Svete, hrani Narodni muzej v Ljubljani, z izjemo št. 6, ki je v zasebni lasti: 1, 3, 5—6 žgana glina z loščem, 2 steklo; vse 1 : 2,6

- 7 Isto kot pri št. 1. — Odlomek dna majolike. Izdelana na lončarskem vretenu. Dobro prečiščena glina, žgana svetlo rumeno rjavo. Zglajeno površje. Svetlo modrikast lošč. Napis na spodnji strani dna, s temno rjavo barvo, v ligaturi: M (AN, mojstrov monogram). Ohranjena vi. 3 cm, pr. dna 9 cm. Hrani Narodni muzej, inv. št. B 6380 (= Aks. N 42/V) (sl. 2, 4).
- 8 Isto kot pri št. 1. — Odlomek sklede. Izdelana na lončarskem vretenu. Dobro prečiščena glina, žgana svetlo oranžno. Gladko površje. Na notranji strani in zgornjem delu ročaja rjav lošč, s svetlejšimi rjavimi lisami. En ohranjeni ročaj, verjetno posoda dvoročajna. Ročaj ima navpično prevrtano odprtino. Pr. ustja 20,4 cm, vi. 4,5 cm, pr. dna 10,5 cm. Hrani Narodni muzej, inv. št. B 6381 (= Aks. N 43/V) (sl. 3, 2).
- 9 Isto kot pri št. 1. — Steklenička. Belo prosojno, rahlo mehurjasto steklo. Ustje ima nepravilno okroglo obliko. Dno na spodnji strani nekoliko vbočeno. Pr. ustja 2,3 cm, vi. 12,1 cm. Hrani Narodni muzej, inv. št. B 6382 (= Aks. N 44/V) (sl. 2, 2).

Slika 3: Podpeč, struga Ljubljani-
 ljanice, vzhodno od železniške-
 ga mostu; naključni najdbi iz
 zbirke Harter-Svete. 4.) Bevke,
 Kamin, naključni najdbi (1. 3).
 Vse hrani Narodni muzej v
 Ljubljani: 3—4 žgana glina,
 2 žgana glina z loščem; 1—3 =
 = 1 : 2,7; 4 = 1 : 5,5

- 10 Lonček. Izdelan na lončarskem vretenu. Temno sivo žgana glina. Dobro zglajeno površje. Okras: vzporedni vodoravni žlebiči na zunanji površini. Pr. ustja 8 cm, vi. 9,2 cm, pr. dna 4,6 cm. Zbirka Harter-Svete, v zasebni lasti (sl. 2, 6).
- 11 Isto kot pri št. 1. — Lonec. Izdelan na lončarskem vretenu. Sivo rjavo žgana glina. Srednje zglajeno površje. Okras: vzporedni vodoravni žlebiči na zunanji površini. Pr. ustja 11 cm, vi. 11,9 cm, pr. dna 8 cm. Hrani Narodni muzej, inv. št. 259/HS 77 (sl. 2, 5).
- 12 Isto kot pri št. 1. — Lonec. Izdelan na lončarskem vretenu. Temno sivo žgana glina. Srednje zglajeno površje. Okras: vzporedni vodoravni žlebiči na ramenu posode. Pr. ustja 21,8 cm, vi. 24,8 cm, pr. dna 11,8 cm. Hrani Narodni muzej, inv. št. 251/HS 69 (sl. 3, 4).
- 13 Bevke, Pri Kaminu, Ljubljani, 18. 10. 1981. — Odlomek ustja lonca. Izdelava na lončarskem vretenu. Glina s primesjo peska, žgana sivo rjavo. Groba površina. Okras: vodoravni plitvi žlebiči na ramenu. Pr. ustja 22 cm, vi. 7,2 cm. Hrani Narodni muzej, inv. št. B 6428 (= Bevke 12/81 = 295) (sl. 3, 1).
- 14 Isto kot pri št. 13. — Odlomek ustja lonca. Izdelava na lončarskem vretenu. Glina s primesjo peska, žgana sivo rjavo. Nekoliko zglajena površina. Okras: dve vodoravni vrsti jamičastih vdolbinic in vodoravni plitvi žlebiči, na zgornjem delu trupa. Pr. ustja 16 cm, vi. 4,7 cm. Hrani Narodni muzej, inv. št. B 6429 (= Bevke 13/81 = 296) (sl. 3, 3).

Opredelitev gradiva

Med našimi najdbami je najstarejši **dvorezni meč z odbojnikom v obliki križa in mandljastim glavičem** (sl. 1, 1). Gre za tip meča, katerega predhodnik, dolgi železni meč, se v Evropi pojavi že v času poznega La Tène (Lt D, 1. stoletje pr. n. št.), nakar se le nekoliko spremenjen nadaljuje skozi obdobje velikega preseljevanja

ljudstev (merovinška *spatha*) v karolinško, zgodnjeromansko in poznoromansko dobo, nakar se občutno oblikovno razčleni šele v gotiki.⁵ Terminus ante quem non za naš meč so prav gotovo upodobitve zgodnjeromanskih mečev na t. i. Tapiseriji kraljice Matilde iz Bayeuxa (Calvados, Francija) iz 80. let 11. stoletja, na kateri je prikazan pohod Viljema Osvajalca v Anglijo (1066). V prizorih izjemne dokumentarne vrednosti se namreč pojavljata kar dve inačici dolgih mečev: s polkrožnim in okroglim glavičem.⁶ Meči s polkrožnim glavičem se neposredno navezujejo na karolinške meče 8.—10. stoletja, in sicer na tip X po Petersenu in Arbmanu, pri nas izpričan npr. v Brodskem Drenovcu (Hrvaška), 9.—10. stoletje in še kasneje.⁷ Nasprotno so meči z okroglim glavičem neposredni predhodniki poznoromanskih mečev z mandljastim glavičem.⁸ Glede na evropsko tipološko in kronološko shemo sodi naš meč v 11.—12. stoletje, morda celo še v začetek 13. stoletja, kar bi bilo mogoče sklepati po najbližjih vzporednicah, najdenih v Savi pri Krškem in v Ljubljani (Narodni muzej, inv. št. 21), doslej edinih objavljenih kosih takšnega orožja v Sloveniji.⁹

Enorezni meč z dolgima usločenima odbojnima krakoma (sl. 1, 2) med doslej objavljenim orožjem iz Slovenije nima vzporednic. Glede na ohliko odbojnika bi ustrezal tipu konjeniškega meča iz prve polovice 16. stoletja.¹⁰ Tudi **meč z bujno razglbano locnato košaro** (v nemški literaturi pojmovan kot *Degen*) (sl. 1, 4), sodi v 16. stoletje, po obliki ročajnega locna in glaviča verjetneje v drugo polovico 16. stoletja; gre za različek meča, ki je primernejši za bodenje kot udarjanje.¹¹ Med doslej objavljenim orožjem iz Slovenije zanj nimamo vzporednic, za tipološko in časovno primerjavo je najustreznejši španski konjeniški meč iz Narodnega muzeja v Ljubljani, inv. št. 13925 (konec 16. stoletja).¹² Vzorednic ne poznamo niti za meč na sl. 1, 3, ki bi v primerjavi s prej omenjenim konjeniškim mečem prav tako sodil v 16. stoletje.¹³

Med lončenimo prednjačijo lonci, in sicer lonček (sl. 2, 6), manjši lonec (sl. 2, 5) in večji lonci (sl. 2, 1; 3, 1, 3—4); s po enim primerom so zastopani dvoročajna skleda (sl. 3, 2), majolika (sl. 2, 4) in pokrov lonca (sl. 2, 3). **Lonček**, jajčastoovalne oblike z izvihanim, na robih rahlo navznoter vbočenim ustjem in zoženim dnom v obliki prisekanega stožca, med doslej objavljenim gradivom iz Ljubljane nima vzporednic; po obliki preseka ustja mu je še najbližji primer lonca iz bližine cestnega mostu pri Podpeči.¹⁴ Oblikovno je lončku blizu tudi primer iz Ptujja, le da je

⁵ Cf. Z. Vinski, Vesnik Vojnog muzeja JNA 2, 1955, Tab. 1 (odslej: VVM).

⁶ Cf. E. MacLagan, The Bayeux Tapestry (London — New York 1945) 5. Meči s polkrožnim glavičem so upodobljeni na prizorih 7, 10, 11, 54, 71. Izredno lepo je dolgi meč s polkrožnim glavičem prikazan prav v prizoru 10 (ubi Harold et Wido parabolant), in sicer ga drži v rokah normanski plemič Wido. Meč z okroglim glavičem so upodobljeni v prizorih 20, 23—24, 27, 33, 40, 47—48, 57—58, 60, 67—68, 70, 72—79. Vidijo se tudi med padlimi vojščaki, prikazanimi v spodnjem frizu tapiserije pod prizori 70, 74—75 in 76—77. Kot vidimo iz naštetih upodobitev, prevladujejo meči z okroglim glavičem. Opazimo jih že v času Haroldovega bivanja pri Viljemu, v teku priprav na invazijo in naposled med samo bitko pri Hestengi (sedanem Hastingsu). V prizorih iz Normandije nastopa starejša oblika mečev s polkrožnim glavičem, ki pomeni oblikovno nadaljevanje karolinških dolgih mečev. Zanimivo je, da nosijo takšne meče le Normani, in to v prizorih na angleških tleh le dvakrat. Nasprotno imajo meče z okroglim glavičem tako Normani kot Anglosasi. Zal pri delu upodobitev mečev ni mogoče dognati, za kakšno inačico gre, ker njihove ročaje za glaviči zakrivajo obleka in roke. Upodobitve na tapiseriji iz Bayeuxa so dragocene tudi zato, ker nazorno kažejo, kako so vojščaki imeli dolge meče na pasu obešene. Videti je, da so bili meči s posebno ataso vdteti na pas tako, da je ročaj z odbojnikom in glavičem segal nosilcu skoraj do sredine prsi. Rezilo je bilo obešeno na pas nekako pod kotom 45°. Razumljivo je, da so meče nosili na levem boku (glej prizor 10).

⁷ Cf. Z. Vinski, Peristil 1, 1954, 193, sl. 3. Id., VVM 2, 1955, 44, Tab. 4, 3.

⁸ Cf. Z. Vinski, VVM 2, 1955, Tab. 1; tega nima označenega na svoji tipološki preglednici dolgih mečev. Nasprotno tapiserija iz Bayeuxa nedvomno priča, da je okrogli glavič vmesna inačica.

⁹ Za kronologijo in tipologijo cf. Das grosse Bilderlexicon der Antiquitäten (Prag 1968) 429. (Abh.) 591. Cf. tudi Z. Vinski, VVM 2, 1955, Tab. 1, e. Za meč iz Krškega cf. S. Skaler, VS 17—19/1, 1974, 171, sl. 102; meč je dolg le 80 cm in ima konico rezila ostro zaključeno. Za meč iz Narodnega muzeja cf. F. Tancik, Orožje in bojna oprema od naselitve Slovencev do konca 17. stoletja (1971) 63. (št.) 60. Oblikovno je zelo bližnja vzporednica tudi značilni romanski meč iz 11. stoletja, najden nekje v dolini Nitre na Slovaškem, cf. A. Ruttkay, Umenie kované v zbraniach, Dávnoevé umenie Slovenska 3 (Bratislava 1978) 103. (st.) 6.

¹⁰ Cf. W. Boeheim, Handbuch der Waffenkunde (Graz 1966) (reprint) Fig. 455.

¹¹ O. c., Fig. 322.

¹² Cf. F. Tancik, o. c., 140 s., (št.) 140.

¹³ O. c., (št.) 140.

¹⁴ Cf. PAS 1, 1982, 35, T. 20, 381.

njegovo ustje s širokim nerazčlenjenim robom izrazito srednjeveško.¹⁵ Menimo, da naš lonček najverjetneje pripada novemu veku, konkretno baročnemu obdobju.¹⁶ Manjši lonec ima značilnosti potlačenega kroglastega tipa loncev, z ostro oblikovanim odebeljenim ustjem, v obliki širokega nerazčlenjenega pasastega roba. Vzporednice za tak tip lonca imamo v sami Ljubljani, in sicer na nedoločljivem odseku dve posodi (zbirka Potočnik-Vogrinc), na sotočju Bistre in Ljubljane (zbirka Harter-Svete) in pri Podpeči, vzhodno od železniškega mostu (zbirka Harter-Svete).¹⁷ Oblikovanost ustja ustreza Ložarjevemu tipu III/6, iz 13.—14. stoletja, morda celo 15. stoletja.¹⁸ Za datacijo našega lonca je pomembna npr. tudi najdba loncev z analognim ustjem z ledine Schwedenschanze pri Chamu (Zgornji Palatinat /Oberpfalz/), s slabo ohranjenim češkim denarijem Bořivoja II (1100—1120) do Vladislava I (1109—1125).¹⁹ Večji lonci sicer vsi pripadajo jajčasto ovalnemu tipu z zoženim spodnjim delom trupa v obliki prisekanega stožca, vendar se po oblikovanosti ustja ločijo v štiri povsem različne variante. Loncu z rahlo poševnim širokim pasastim, vendar nenažbljenim robom na ustju (sl. 3, 1) so analogni primeri v sami Ljubljani, in sicer na neznanem najdišču (zbirka Potočnik-Vogrinc), z območja Pri Jurju pri Goričici (zbirka Harter-Svete) in cestnega mostu pri Podpeči.²⁰ Analogije imamo tudi v starejši najdbi lončenine z ustja Ljubljane in Bistre iz leta 1938 (primer večjega lonca).²¹ Po Ložarju je t. i. trebušasti lonec nastal iz križanja kroglastega in ovalnega lonca; naš primer bi ustrezal Ložarjevima tipoma IV/2—3, kar pomeni datacijo v 14.—15. stoletje.²² Vzporednico poznamo tudi z Gradišča pri Goleku, in sicer gre za primer lonca št. 13; utrdba sama je iz druge polovice 15. stoletja.²³ Primer nekoliko odmaknjene vzporednice je še s Figožarja nad Lembergom; tudi ta utrdba je dala množino keramičnega gradiva, ki glede na analogije verjetno večinoma pripada 13.—14. stoletju.²⁴ Večji lonec z ustjem v obliki kolenasto, razčlenjenega pasastega roba (sl. 3, 4) ima med gradivom iz Ljubljane analogiji v starejši najdbi z ustja Ljubljane in Bistre; po Ložarju sodita obe lončni posodi v tip III/1, kar bi ustrezalo 13.—14. stoletju.²⁵ Večji lonec z nekoliko izvihanim odebeljenim, žlebasto razčlenjenim ustjem (le en vodoravno ležeči žleb) (sl. 2, 1) ima glede na zdolaj zoženo trebušasto obliko vzporednice prav v starejši najdbi pri Blatni Brezovici, ob izlivu Bistre.²⁶ Glede na obliko imamo izhodišče za naš lonček tudi v lončku z Otoka na Bledu, ki je po zakladni najdbi srebrnikov datiran v drugo polovico 13. stoletja.²⁷ Glede na razčlenjenost ustja bi nekako ustrezal tudi čas od 14.—16. stoletja, po dokaj sorodnem primeru preseka ustja iz plasti 0—20 cm na celjskem Starem gradu, kv. 15.²⁸ Ni izključeno, da gre celo za novoveško obliko, ki se je razvila na srednjeveški tradiciji. Večji lonec z izvihanim odebeljenim ustjem v obliki zaobljenega roba, ki se navzdol navpično kolenasto lomi (sl. 3, 3), pripada Ložarjevemu tipu IV/4, ki je splošno razširjen zlasti med novodobno lončenino; značilnost teh posod je tudi izrazito konično oblikovano rame.²⁹ Analogije poznamo, vendar le glede na konično oblikovanost ramena, iz Ljubljane pri cestnem mostu v Podpeči.³⁰ Glede na obliko ustja je znan primer podobnega večjega lonca s so-

¹⁵ Cf. R. Ložar, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 20, 1939, 190, 214—219, 223 s. Tab. XXII, sl. 22 m.

¹⁶ Za izrazito baročne primere kuhinjske lončenine glej npr. lonček s smetišča pod gradom Rihembek, cf. D. Vuga, Goriški letnik 8, 1981, 23, 41, sl. 19, 8.

¹⁷ Cf. PAS 1, 1982, 17, 22, 26, T. 9, 101, 107; 10, 185—186; 16, 242, 247; najbližji je prav lonec št. 247, zlasti zaradi skoraj identične oblike ustja s širokim, navpičnim pasastim robom.

¹⁸ Cf. R. Ložar, o. c., 217 ss, 223, 225, sl. 3, III/6.

¹⁹ Cf. H. Dannheimer, Keramik des Mittelalters aus Bayern, Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung 15 (Kallmünz OPf. 1973) 44 ss, Tafel 8, 7—8, 12—14.

²⁰ Cf. PAS 1, 1982, 17, 25, 35, T. 9, 101; 15, 239; 20, 376.

²¹ Cf. R. Ložar, o. c., 186, Tab. XVII, sl. 8, b.

²² O. c., 219, 223, 225, sl. 3, IV/2—3.

²³ Cf. A. Pleterški, Zgodovinski časopis 34, 1980, 288, 294 ss, (sl. 4), 13.

²⁴ Cf. S. Ciglenečki, ibid., 408, 410 s, (sl. 4), 22.

²⁵ Cf. R. Ložar, o. c., 186, 217 ss, 223, 225, Tab. XVII, sl. 8, d - e.

²⁶ O. c., Tab. XVII, sl. 8, d - e.

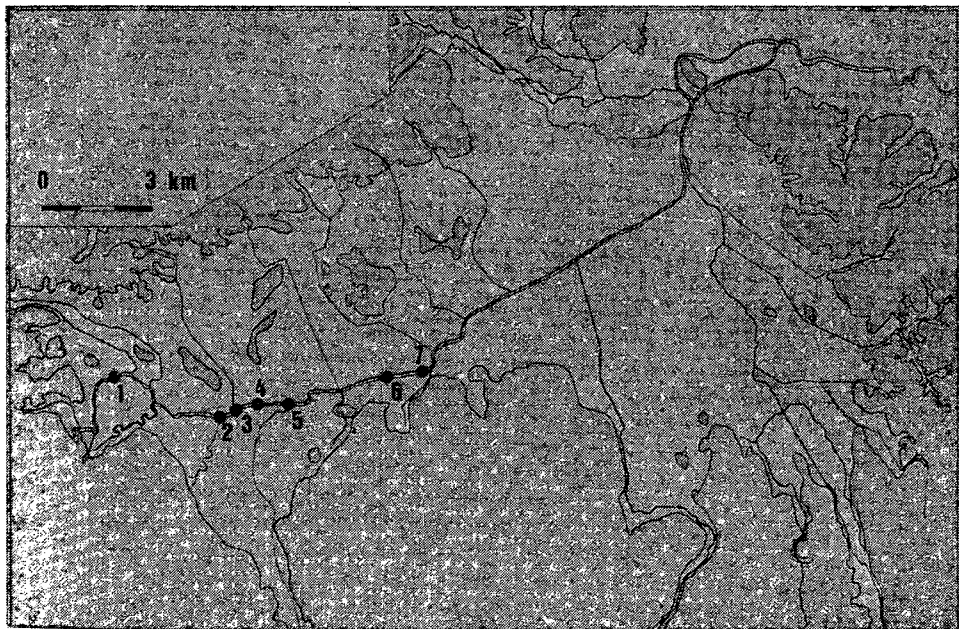
²⁷ Cf. V. Sribar, V. Stare, T. Bregant, Slovenski etnograf 25—26, 1972—1973 (1974), 38 s, 45, Tab. 1, 1.

²⁸ O. c., 42, Tab. 3; prva vrsta, četrti presek z leve.

²⁹ Cf. R. Ložar, o. c., 219, 223, 225.

³⁰ Cf. PAS 1, 1982, 34, 35, T. 20, 380; 21, 348.

točja Ljubljance in Bistre pri Blatni Brezovici, ki je našemu loncu tudi najboljša vzporednica.³¹ **Dvoročajna skleda** z močno razčlenjenim pokončnim pasastim robom ustja med doslej objavljenim gradivom iz Ljubljance nima analogij; po izdelavi, lošču in zlasti razgibanosti ustja očitno pripada novemu veku, konkretno baročnemu obdobju in morda še mlajšemu času. **Pokrov** ima številne vzporednice med lončeno iz Ljubljance (cf. *PAS* 1, 1982, T. 8, 117; 10, 189; 14, 188; 15, 233). V primeri s pokrovom iz mlajše gotske faze na celjskem Starem gradu gre pri našem predmetu najverjetneje za mlajšo obliko.³² Tudi pokrovi loncev z Gradišča pri Goleku kažejo v primeri z našo najdbo izrazito arhaične poteze, kar ustreza drugi polovici 15. stoletja (cf. A. Pleterski, o. c., /sl. 4/, 23—24, /sl. 5/, 38—39, /sl. 7/, 107—108). **Majolika** tudi pripada novemu veku, in sicer baroku. Za obliko dna majolike imamo bližnjo vzporednico v primeru s celjskega Starega gradu, iz starejše renesančne faze.³³ Številne majolike so znane tudi med najdbami iz Ljubljance (cf. *PAS* 1, 1982, T. 8, 92—95; 19, 343, 335—336). Za **stekleničko** (sl. 2, 2) ne poznamo vzporednic; glede na zelo dobro, že serijsko izdelavo, verjetno pripada novemu veku, morda celo novejšemu času.

Slika 4: Podvodna najdišča iz srednjega in novega veka na Ljubljanskem Barju: 1 Ljubljana na Vrhniki, 2 sotočje Ljubljance in Bistre nasproti Blatne Brezovice, 3 sotočje Ljubljance in Zornice pri Blatni Brezovici, 4 Ljubljana pri Kaminu pri Bevkah, 5 Ljubljana pri Jurju pri Goričici, 6 Ljubljana pri železniškem mostu pri Podpeči, 7 Ljubljana pri cestnem mostu pri Podpeči

Zaključek

Najdišči v Ljubljanci pri podpeškem železniškem mostu in pri bevkem Kaminu izpričujejo dolgo zaporedno prisotnost ljudi na teh delih Ljubljanskega Barja, sprva pogojeno z jezerom in kasneje z rečno strugo. To je ustrezalo razvoju čolnar-

³¹ Cf. R. Ložar, o. c., 186, T. XVII, sl. 8, f. — Naj omenimo, da smo našli številne analogne primere ustij večjih loncev ob arheološki topografiji Ižanskega v letih 1974—1975, in sicer kar po njihvah (gradivo, ki je prostorsko dobro locirano s pomočjo parcelnih števil, vsebuje poleg večinoma novoveškega, baročnega posodja tudi srednjeveško in je v pripravi za objavo).

³² Cf. T. Bregant, Spomeniško varstvena izhodišča za obnovo gradu Celje (Celje, maj 1978), 21 s. (sl.) 2.

³³ O. c., 23 s. (sl.) 3.

stva in brodarstva na izredno pomembnem odseku prometnice med Panonijo, Vzhodnimi Alpami in severnim Jadranom. V rimski dobi sicer zgradijo itinerarsko cesto po severnem barskem obrobju (cf. ANSI, 175 s, 207 s. D. Vuga, VS 22, 1979, 286 [s. v. Lesno brdo], 290 [s. v. Log pri Brezovici]. Id., VS 23, 1981, 241—243, sl. 65—66 [s. v. Log pri Brezovici]), ki je nadomestila verjetno prvotno prazgodovinsko pot na samem vznožju hribovja med Vrhniko in Brezovico (voditi je morala nekako po trasi še danes vidne srednjeveške in novoveške Stare ceste, id., *ibid.*, 242, sl. 65), vendar je rečni promet po Ljubljanici igral pomembno vlogo. Sedanja rečna struga je v bistvu regulirana antična Ljubljana, *Nauportus*, z verjetno vzporedno strugo, znano kot Stara Ljubljana (med Podpečjo in Notranjimi Goricami, z začetkom nekako vzporedno z Jurjem pri Goričici in iztekom nekako na sredini razdalje med Podpečjo in Lipami, torej severno od sedanje struge; nekdanji rokav največjega barskega vodotoka je danes zaraščen in se le ob povodnji napolni z vodo, cf. D. Vuga, *Ljubljansko Barje v arheoloških obdobjih, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije* 118 /1982/ 23, 32, z zemljevidom na s. 18—19, s. n. 21). Z nastopom srednjega veka je počasi opustela itinerarska cesta po severnem barskem obrobju (dokaz za počasno propadanje cestišča je izkopen zasilen lesen mostovž pri Lesnem brdu leta 1977; vse skupaj je nato prekrila šotna odeja, ki je v neznatni meri še danes vidna na antični trasi, cf. D. Vuga, VS 22, 1979, 286), del prometa se je verjetno umaknil na prvotno prazgodovinsko, sedanjo Staro cesto. Ljubljana sama je pridobila na pomenu prav zaradi hitre povezave med Ljubljano in Vrhniko (okrog 3 ure plovbe). Poznoromanski meč nedvomno dokazuje, da se je po reki vršil živahen promet vsaj že v 11.—12. stoletju. Dobra ohranjenost meča, nepoškodovanost nabrušenega rezila in zlasti odsotnost sledov udarcev na njem morda kažeta, da je orožje padlo v vodo po naključju, morda celo ob brodolomu čolna ali ladje. Tudi drugi trije primerki orožja dokazujejo živahen vojaški promet po Ljubljanici v smeri Ljubljana—Vrhnika in obratno v 16. stoletju, morda že v zvezi s habsburško-beneško vojno v začetku 16. stoletja, morda v zvezi z drugimi spopadi v tem stoletju. Ostalo kulturno zgodovinsko gradivo iz Ljubljane je verjetno pripadalo bodisi tovoru (v primerih luksuzne lončenine), bodisi opremi in imetju čolnarjev (zlasti v primerih kuhinjske lončenine, ki je očitno sodila k jedilnemu priboru ljudi na reki, lahko tudi ribičev). Seveda ne smemo izključiti možnosti, da so nerabno lončenino metali v vodo okoliški kmetje iz vasi na barskem obrobju, zlasti Podpečani. Prav tako je možno, da gre pri srednjeveški lončenini za naplavljeni inventar bistrske kartuzije (*Freudenthal*), ki je bil kot tak prepoznan že v sestavu znamenite predvojne najdbe ob izlivu rečice Bistre (ob razpustu samostana leta 1782 je bila malo vredna lončenina preprosto vržena v hitro tekočo Bistro, ki je nato posodje valila po strugi navzdol do Ljubljane, nakar je slednja nosila s svojim tokom predmete še naprej, cf. R. Ložar, o. c., 186).

Zusammenfassung

Einige Mittelalterliche und Neuzeitliche Funde im Ljubljana-Bett bei Podpeč und Bevke

Davorin Vuga

Bei Amateurforschungen von Tauchern bei Podpeč und Bevke sowie anlässlich einer Unterwasserbergungsaktion des Nationalmuseums Ljubljana zwecks Suche nach einem weggeworfenen keltischen Münzdepot in den Jahren 1979 und 1981 wurde eine größere Zahl von Gegenständen aus Altertum und Neuzeit gefunden. Der Großteil des Fundgutes wurde in Form eines Katalogs veröffentlicht innerhalb der Monographie *Najdbe v Ljubljani (pridobitve leta 1981)* /Funde in der Ljubljana (Neuzugänge des Jahres 1981)/, gleichermaßen in: *Podvodna arheologija v Sloveniji 1* /Unterwasserarchäologie in Slowenien 1/ (1982); einige der Fundgegenstände werden an anderer Stelle veröffentlicht. Der vorliegende Artikel bringt hauptsächlich Gegenstände, die in dem erwähnten Katalog der Unterwasserfunde ausgelassen wurden;

drei davon werden hier nochmals angeführt, um ein abgeschlossenes Bild der Funde selbst und um ausführlichere Angaben zu liefern. Die Mehrheit der auf Abbildung 1—3 veröffentlichten Materials befindet sich im Nationalmuseum in Ljubljana, fünf Gegenstände, vornehmlich die Schwerter, werden in den Sammlungen der Antiquitätenliebhaber M. Harter und J. Svete aufbewahrt. Das zweischneidige Schwert mit einem Griffstück in Kreuzform und einem Mandelknauf (Abb. 1, 1) ist spätromanisch und wird dem 11. bis zum 12. Jahrhundert zugerechnet.⁹ Das einschneidige Schwert mit den langen gebogenen Griffenden (Abb. 1, 2) würde dem Typ des Ritterschwertes aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts entsprechen.¹⁰ Das Schwert mit dem sehr üppig gestalteten Degenkorb (Abb. 1, 4) gehört in das 16. Jahrhundert, und zwar der Form der Griffschale und des Degenknopfes nach wahrscheinlicher in die 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts.¹¹ In dieselbe Zeit würde auch das Schwert auf Abb. 1, 3 gehören, und zwar nach Analogie zum spanischen Ritterschwert aus dem Nationalmuseum von Ljubljana, Inv. Nr. 13925.¹² Unter den Tonwaren herrschen Töpfe vor, darunter ein sehr kleiner Topf (Abb. 2, 6), ein etwas größerer (Abb. 2, 5) und große Töpfe (Abb. 2, 1; 3, 1, 3—4); durch je ein Exemplar sind vertreten eine Zweihenkel-schale (Abb. 3, 2) ein Weinkrug (Majolika) (Abb. 2, 4) und ein Topfdeckel (Abb. 2, 3). Der kleinste Topf wird nach Analogieschluß höchstwahrscheinlich der Neuzeit angehören, konkret, dem Barock.^{14—16} Der etwas größere Topf läßt sich schwer datieren; in Hinsicht auf das zu vergleichende Material könnte er in die Zeitspanne vom 12. bis zum 14. Jahrhundert, vielleicht sogar in das 15. Jahrhundert gehören.^{18—19} Die größeren Töpfe gehören zwar alle dem eirunden, ovalen Typ mit verengtem unteren Gefäßkörperteil in Form eines Kegelstumpfes, doch der Form des Randes nach stellen sie vier verschiedene Varianten aus verschiedenen Zeiten dar. Der Topf auf Abb. 3, 1 gehört mit Bezug auf analoges Material in das 13. bis 15. Jahrhundert^{22—24}, der Topf auf Abb. 3, 4 in das 13. bis 14. Jahrhundert.²⁵ Für den Topf auf Abb. 2, 1 findet man hinsichtlich seiner Gefäßkörperform und der Aufgliederung des Randes Analogien zum Material von der 2. Hälfte des 13. bis zum 16. Jahrhundert; es ist nicht ausgeschlossen, daß es sich um eine neuzeitliche Form handelt, die auf mittelalterlicher Tradition entstanden ist. Für den Topf auf Abb. 3, 3 bestehen Analogien zu neuzeitlichen Tonwaren; ein so gestalteter Rand entwickelte sich schon in der Zeit des Barock und blieb praktisch unverändert bis in das 19. Jahrhundert und darüber hinaus erhalten.^{29—31} Der Topfdeckel ist wahrscheinlich jüngeren Datums, im Vergleich zu dem Deckel aus der jüngeren gotischen Phase auf Stari grad /dem Alten Schloß/ von Celje.³² Die Gruppe Majolika, Zweihenkel-schale und zuletzt auch das Fläschchen (Abb. 2, 2) gehören der Barockzeit an.

Die Unterwasserfunde in der Ljubljana bezeugen einen kontinuierlichen Wasserverkehr auf dem Fluß von prähistorischer Zeit an, während des römischen Zeitalters (der schiffbare Nauportus — Ljubljana wird ausdrücklich erwähnt), das Mittelalter hindurch und bis in die Neuzeit. Die Straße am Nordrand des Moores von Ljubljana verlief am Fuß eines bewegten Hügellandes und war für den Transport von Waren und Reisenden unvergleichlich schwieriger als der träge fließende Moorfluß. Waffenfunde weisen auf Truppenbewegungen zwischen Ljubljana und Vrhnika hin, sowohl in Richtung Adria sowie in das mitteleuropäische, alpine und pannonische Gebiet; vor allem lassen sich die Schwertfunde aus dem 16. Jahrhundert mit zahlreichen militärischen Konflikten im 16. Jahrhundert in Verbindung bringen, z. B. mit dem Krieg zwischen den Habsburgern und Venedig usw. Die Waffen landeten wahrscheinlich bei Schiffbrüchen auf dem Grund der Ljubljana; beim spätromanischen Schwert ist jedoch ein Gewaltakt nicht auszuschließen, in erster Linie auf Grund der Qualität der Waffe und des offensichtlichen Adelstandes des Waffenträgers. Das andere geschichtliche Kulturgut war wahrscheinlich Frachtgut (besonders im Falle der Luxustonwaren) oder aber es gehörte zu Ausrüstung und Habe der Bootsleute (Töpferwaren zum Kochen gehörten bestimmt zum Einventar der Leute auf dem Fluß, vielleicht auch der Fischer). Allerdings ist es möglich, daß ein Teil der Keramikfunde der nichtgerippten Keramik angehört, die von den Bauern am Randgebiet des Moores in den Fluß geworfen wurden. Schließlich kann es sich bei den Tonwaren zum Kochen aus der Ljubljana, vor allem den älteren, auch um angeschwemmtes Inventar der Kartause Bistra (**Freudenthal**) handeln, die 1782 aufgelöst wurde.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 224 011, 224 046, int. 209

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev

Društveni člani po nižji ceni prejema osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Za leto 1983 znaša društvena članarina 100 din (1984: 130 din), članarina z naročnino na »Zgodovinski časopis« pa 640 din (1984: 840 din). Za študente je društvena članarina z naročnino polovična — 320 din (1984: 420 din). Popust imajo tudi upokoјenci, dolgoletni člani društva, za katere naročnina s članarino znaša 480 din (1984: 630 din). Člani pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društev upravi »Zgodovinskega časopisa« poravnajo le naročnino v višini 540 din (1984: 710 din), če so članarino za tekoče leto že vplačali pri matičnem društvu.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 12, 50101-678-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, 61000 Ljubljana, Novi trg 4

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptuj, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa 1 (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo SR Slovenije — organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, 63210 Slovenske Konjice

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

Franc Šebjanič

KORESPONDENČNI VIRI ZA PREUČEVANJE GOSPODARSKIH IN SOCIALNIH RAZMER PREKMURJA V 17. STOLETJU

Glede na tisočletno vključenost Prekmurja v ogrsko državno skupnost, predvsem pa glede na odtujenost večine zgodovinskih virov regionalni razvoj tega področja Slovenije ni mogel biti v zadostni meri proučen, njegova zgodovinska podoba pa ne dovolj jasno posredovana javnosti v tiskani besedi. To velja še posebej za predreformacijsko in poreformacijsko ali protireformacijsko obdobje; če prvo ob svojem izteku ni zaznamovano s tlačanskim puntarstvom večjega formata, pa je za poslednje značilna prisotnost neposrednega in večdesetletnega turškega pritiska, ki je imel svoje žarišče v Veliki Kaniži na Ogrskem.¹

Kakor za večino preteklih obdobij Prekmurja, tako je tudi za ti dve časovni etapi iskati zgodovinsko dokumentacijo v arhivskih ustanovah na Madžarskem, predvsem pa v budimpeštanskem deželnem arhivu. Med skladi s tovrstnimi viri v tej ustanovi velja opozoriti na izredno zanimivo arhivsko zbirko knezov Batthyányijev, vplivnih fevdalcev, ki so po ženitbeni liniji koncem 16. stoletja prišli do razsežnih posesti v Prekmurju in tu razvili živahno in daleč znano gospodarsko dejavnost.² Temu dejstvu je treba dodati tudi ugotovitev, da je eden najvplivnejših in najbolj znanih predstavnikov te rodovine, Adam Batthyány (1609—1659), že sredi 17. stoletja sam položil temelje bogatemu rodbinskemu arhivu, ki so ga družinski arhivarji urejali že okoli leta 1750 in še pozneje.³

Med približno 55.000 ohranjenimi enotami raznovrstnega korespondenčnega gradiva iz 16. in 17. stoletja, ki je več ali manj rutinsko pritekało v posamezna središča upravljanja z ogromnimi posestmi Batthyányijev ali ki so jih le-ti prevzeli od prejšnjih lastnikov, so tudi pismena poročila in obvestila, ki se nanašajo na fevdalno gospodarstvo v osrednjem delu Prekmurja. Za osveelitev nekdanjih razmer v tem delu Slovenije so posebej zanimiva pogosta pisma upravitelja soboško-rakičanske posesti,⁴ Blaža Temlina. Vseh teh pisem je nad 160, spisana pa so bila v madžarskem jeziku v obdobju 1640—1650 ter v glavnem naslovljena Adamu Batthyányiju v Rohonc, Szalonak ali Németujvár.⁵

Med ostalimi korespondenti s slovenskega etničnega področja zasluži pozornost Mihael Suttak, ki je svojemu gospodarju kot posestni upravitelj v obdobju 1608—1636 posredoval približno toliko pismenih poročil kot Temlin. Iz uradniškega in posestniškega kroga, ki je prihajal pred svojega fevdalnega zaščitnika z različnimi prošnjami, vprašanji in poročili, velja omeniti blizu 80 pisem Franca Balogha, nad 60 pisem Jurija Lepoše, okoli 50 pisem Martina Lipiča ter 18 pisem Antona Horvatha. Poleg nekaterih pisem Valentina Cseörgeőja (Čergela) iz Dolnje Lendave se delno nanašajo na Prekmurje tudi prosilna pisma Emerika Beytea, kalvinskega predikanta, ki jih je v tem skladu 48 in so za razliko od ostalih pisana tudi v latinščini. Med korespondenčnim gradivom prekmurske proveniencije je ohranjenih še

¹ Danes Nagykanizsa; Bogo Grafenauer, O turški oblasti in o nastanku drobne zemljiške posesti v Prekmurju, Prekmurski Slovenci v zgodovini, M. Sobota 1961, 79—87.

² Soboško-rakičansko gospodarstvo je v tem času obsegalo več kot 20 naselij in nad 4000 oralov obdelovalnih površin; Vörös Károly, Vas megye 1744 évi adóösszeírása, Budapest 1902, 165—166; Az urbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában I., Budapest 1970, 268.

³ Zimányi Vera, A Herceg Batthyány család levéltára, Budapest 1962, 8.; Iványi Béla, A körmendi levéltár memorabiálja, 1942, 3—4.

⁴ V 16. in 17. stoletju so bile posesti okoli Sobote in Rakičana upravno-gospodarsko povezane z daljnim veleposestvom okoli Dobre (danes Neuhaus v Avstriji); glej Zimányi, cit. delo, 13.

⁵ V teh krajih so si Batthyányiji uredili dvorna središča v utrjenih gradovih; danes: Rechnitz, Schlaining in Güssing v Avstriji.

nad 30 pisem iz kroga fevdalne družine Szécsyjevih, po največ Dionizija Szécsyja, ter več pisem nemških funkcionarjev in meščanov iz štajerske Radgone.⁶ V številni vrsti pismenih kontaktov zavoljo vsebinskosti ne bi smeli prezreti niti zaznavnega števila posamičnih pisem tlačanov in drugih krajanov iz Prekmurja.

Ker je soboško-rakičanska posest, predvsem z okolišem in pristavo v Rakičanu, veljala za lepo urejeno gospodarstvo⁷ in ker je bila locirana ob cesti, ki je vodila iz obrtniško-trgovske Radgone (na štajerski strani) proti Dolnji Lendavi, sedežu fevdalcev Banffyjev in dalje proti Čakovcu, utrjenemu središču Zrinskih, je že samo to dejstvo nudilo Blažu Temlinu znatne možnosti opazovanja in referiranja o lokalnih in regionalnih dogajanjih. Vsebinsko so zategadelj njegova številna pisma dokaj bogata in zanesljiva. V njih je moč zaslediti izredno malo osebnih izpovedi, veliko več pa svežih kronističnih poročil oziroma zapisov, ki predstavljajo pomemben vir za vzhodnoslovensko zgodovinopisje, to tem prej, ker je bil doslej le-ta znanstveno-publicistično docela neizkoriščen.

Glede na takratno zamotano notranje-politično situacijo Ogrske in neposredno bližino turške okupacijske oblasti (eden njenih pomembnih regionalnih odnosno vilajetskih sedežev je bila Velika Kaniža, oddaljena okoli 65 km od Rakičana) vključuje več kot polovica Temlinovih pisem poročila o konkretnih operacijah in akcijah Turkov na tleh Prekmurja in okoliških področij. V slovenskem zgodovinopisju je bilo doslej registriranih samo nekaj turških vpadov v prekmurske kraje, Temlin pa v svojem pisanju poroča o dokaj številnejših pohodih, padlih oziroma ubitih ter odvedenih žrtvah, požigih kakor tudi o drugih materialnih škodah in preplahu kot posledici turških vojaških akcij. V Temlinovih opisih turškega vojaškega pritiska in nastopa zaslužijo pozornost tele njegove ugotovitve: med turškimi pohodniki večkrat omenja »Rac« (nekajkrat sploh uporablja za Turke to poimenovanje),⁸ se pravi južnoslovenske pripadnike turške vojske, ki so po vsej verjetnosti prihajali v neposreden kontakt s slovenskim prebivalstvom; registrira samoiniciativno in samovoljno priznavanje turške nadvlade v posameznih prekmurskih krajih ter vzajemno pismeno komuniciranje zemljiškega gospoda iz nezasedenega področja s turškimi okupacijskimi silami v Veliki Kaniži in končno potrjuje dokaj razpršeno prakso izpolnjevanja dvojnih davčnih obveznosti tlačanov nasproti zemljiškemu gospodu in bližnjim turškim vojaškim organom ali posameznim turškim veljakom. Vse kaže, da je potemtakem bilo skrajno slovensko vzhodno področje vse do bitke v bližini Monoštra (leta 1664)⁹ brez sleherne učinkovite zaščite, prepuščeno turškemu vojaškemu nasilništvu in najrazličnejšemu izkoriščanju (ropom, prisilnim prevozom, mobilizaciji delovne sile itd.).

Glede na tako stanje je v Temlinovih pismenih poročilih moč zaslediti tudi sočasno brambovsko problematiko. Le-ta zadeva utrjevanje gradu v Rakičanu ter prav tako zaščitnih pregrad okoli Sobote in Martjanec, nekajkrat pa je omenjeno tudi vprašanje razporeditve ter prehrane maloštevilnih vojakov, ki so bili v breme posameznih posestnih vodstev, predvsem pa samih tlačanov.

Poleg navedb o izvrševanju nekaterih vidov kaznovalne politike do tlačanov in služinčadi posveča Temlin v svojih pismih sorazmerno največ pozornosti kmetijsko-živilnorski proizvodnji in trgovskim poslom. Sodeč po njegovih poročilih so bile na rakičansko-soboškem posestvu Batthyányijev, ki je obsegal pomemben kompleks plodnih površin v obmurskem pasu, razvite tradicionalne kmetijske kulture, poleg vzreje živine pa je bilo le-tu udomačeno tudi sirarstvo. Viški pridelanih žitaric so najdevali kupce na tržišču bližnje Radgone ali pa v prestolnici avstrijske Štajerske, v Gradcu. V okviru Batthyányijeve fevdalne posesti na prekmurskih tleh

⁶ Radkersburg.

⁷ O tem poroča 7. VII. 1640 v svojem pismu Evi Poppel, soprogi Franca II. Batthyányja, podžupan železne županije Martin Lipich; Takáts Sándor, Zrínyi Miklós nevelőánya, Budapest 1917, 15.

⁸ Beseda »Rac« izvira iz latinskega imena za osrednjo Srbijo-Rascia (Raška). Sprva je na Ogrskem služila za poimenovanje prebeglih Srbov, kakor tudi za vojskujoče se južne Slovane v okviru turške vojske, pozneje pa je ta izraz na Ogrskem dobil omalovažujoč ali žaljiv prizvok.

⁹ Danes Szentgotthárd.

je bilo razvito tudi vinogradništvo in zategadelj je rakičanska uprava pod Temlinovim vodstvom morala skrbeti še za prodajo vin v krajevnem merilu ter prav tako za transport določenih količin na dvor zemljiškega gospoda. Nekajkrat je moral Temlin za svojega gospodarja razreševati tudi finančna vprašanja, predvsem denarno menjavo in nakupe avstrijsko-nemških plačilnih sredstev ter najemanje kreditov.

Avtor teh pisemskih poročil občasno registrira tudi konfliktno situacijo s tlačani Szécsyjeve gosposke, pa tudi pojavo in pomoč vojakom v službi Zrinskih, kar nedvomno potrjuje usmerjenost njihovih brambovskih akcij proti Turkom celo izven Medmurja.

Pisma Mihaela Šuttaka, ki je (sodeč po njihovi vsebini) poleg svoje upraviteljske funkcije v Soboti razpolagal z dodatnimi pooblastili, izvirajo iz relativno mirnega obdobja prvih desetletij 17. stoletja. V njegovih poročilih in opisih se po eni strani zrcali napredek kmetijske proizvodnje v nižinskem prekmurskem predelu, po drugi strani pa tudi pravcati razcvet trgovinskega prometa na širšem zemljepisnem področju. Čeprav je Šuttak v pismih svojemu delodajalcu poleg drugega registriral npr. tudi proizvodnjo lanu, rastlinskega olja in medu, so med očitnimi proizvodnimi rezultati na prvem mestu žitarice. Zaznavne so tudi večkratne registracije vinogradniške proizvodnje v regionalnem, sosedskem in oddaljenem, križevskem okolišju na hrvaški strani. Vinski pridelek in nakup je sicer predstavljal najpomembnejši in skorajda vsakodnevni predmet razvejanega trgovanja in blagovne menjave, ki je, kljub nekaterim obdavljevalnim ukrepom med deželami, segala daleč preko veleposestnega okvira. Šuttakova sporočila kažejo, da so trgovske poti Batthyányijevih predstavnikov bile zelo pogosto naravnane v dve povratni smeri: 1. Sobota—Rakičan—Varaždin—Zagreb,¹⁰ 2. Sobota—Rakičan—Radgona—Gradec.

Glede na reprezentančno potrošnjo grofovskega dvora je bila njih obmurska veleposestna uprava zadolžena ne samo za preskrbo s perutninskim mesom in priložnostno divjačino, marveč tudi s kvalitetnim štajerskim (ponajveč ljutomerskim) in italijanskim vinom. Zanimivo je omeniti tudi to, da je soboški posestni upravitelj ob posredovanju dobavitelja na hrvaški ali štajerski strani za svojega gospodarja nabavljajal iz Italije južno sadje, nekatere morske specialitete, posodje in sukno.¹¹

Posestni upravitelj v obmurskem okolišju je bil (podobno kot pozneje Temlin) v bližnjih trgovskih središčih večkrat tudi posrednik pri zamenjavi ogrskih plačilnih sredstev ali nakupovanju tujih valut, med katerimi so bili celo beneški zlatniki.

Z izjemo prošenj 30 soboških tlačanov za dodelitev minimalnih količin krušnih žitaric v tem pisemskem gradivu ni zaznati pomembnejših socialno obarvanih izbruhov nezadovoljstva, konfliktnih situacij ali tlačanskih nemirov, ki bi bili naperjeni proti fevdalnemu režimu. Tudi glede izpolnjevanja urbarialnih obveznosti tlačanov se zdi, da ni bilo večjih problemov.¹² Ker ni prišlo do izjasnitve zemljiškega gospodarja, je bilo opuščeno tudi pobiranje tako imenovanega kraljevega davka. Med prebivalstvom Prekmurja je v letih 1624—1625 pobirala krvni davek kužna epidemija, saj so po Šuttakovih zapisih zaradi izumrtja celih družin marsikje ostajali prazni vaški domovi.

Turška nevarnost in obrambna problematika sta v Šuttakovi korespondenci bili močno v ozadju. Razen roparskega prodora turških konjenikov do Martjanec in Sebeborec ter nekaterih neimenovanih vasi¹³ so v redkih pismih našle svoj odmev vesti o turških pritiskih na Medmurje, o njihovem zbiranju preko Save ter celo o nakani bosanskega paše, da bi zasedel Petrinjo na Hrvaškem. Mimogrede je Šut-

¹⁰ Šuttak je v tem času pogosto obiskoval in nadziral proizvodno dejavnost Batthyányijevih posesti v križevskem okolišju na Hrvaškem (Greben, Zamlača, Remetinec itd.).

¹¹ Interni prevoz proizvedenih in nakupljenih dobrin je potekal na liniji: Sobota—Monošter—Dobra ali Némétújvár.

¹² Iz Šuttakovih poročil je zgolj zaznati pomanjkanje pisarjev za upravni aparat Batthyányijevih, ki je bil bržkone neučinkovit. Za Šuttakov odnos do tlačanskega življa pa je karakteristično, da za tlačane v večini uporablja termin »siromašni ljudje«.

¹³ Pismo z dne 13. 10. 1623.

tak poročal še o možnostih nabave smodnika in pušk ter o potrebi izdelovanja kopij (dogovorno z Zrinskimi); enkrat samkrat je omenil tudi težave z rekrutiranjem plačanih vojakov.

Čeprav se v pismih nekajkrat pojavlja ime Zrinskih, bodisi da gre pri tem za napore vojaškega pomena bodisi za njihova zasebna potovanja in prijateljsko kontaktiranje z Batthyányijevimi, je posebej omenbe vredna zaznamba o protinemškem stališču Jurija Zrinskega¹⁴ in o grožnjah dunajskega dvora proti njemu.¹⁵

Posrednega pomena so za obravnavano tematiko občasne Šuttakove informacije o nekaterih dogajanjih na Hrvaškem, predvsem pa njegova poročila in osebni vtisi s pomanjkljivo označenih, a bržkone nemalo pomembnih stanovskih zborovanj v Zagrebu, kjer se je govorilo o obveznostih glede organizacije vojaških enot, cesarskih navodilih in plemiških protestih.¹⁶

Sporočila grofov Szécsyjev, predvsem pa najpogostnejšega korespondenta Dionizija Szécsyja, ki izvirajo iz dveh krajših obdobjev prve polovice 17. stoletja (1620—1626 in 1634—1645), niso omenbe vredna zavoljo nekih vsebinskih zanimivosti, marveč bolj zavoljo fragmentarnega upodabljanja medsebojnih plemiških razmerij in družabnega položaja tujega fevdalca z bivališčem v Prekmurju.¹⁷ Dokajšnja navezanost Szécsyjevih na Franca in Adama Batthyányija ter soprogo prvega, Evo Poppel, govori o nekoliko nižji oblastniški stopnji gornjelendavskih graščakov, ki so se sicer mirili z večjo vplivnostjo tako Batthyányijev kakor tudi Zrinskih. Dionizij Szécsy je vsakokratnim vodilnim predstavnikom obeh teh družin priznaval tudi vodilno vlogo v bojih proti Turkom, medtem ko je sam nadvse lojalno hotel izpolnjevati vse cesarske ukaze. V svojih pismih omenja turške vpade proti Soboti, Pečarovcem in Tešanovcem, sicer pa se je brezuspešno trudil, da bi v skladu s cesarjevim navodilom prekmurske tlačane odvrnil od priznavanja turške nadvlade in odzivanja na njihove zahtevke.¹⁸

Kljub številnim vljudnostnim frazam, ki so jih polna pisma Franca Balogha, iz njih veje podjetniški interes in večkrat tudi nelagodnost glede bližine Turkov. Zanimala ga je možnost najemništva obmurskih vasi (Tišine, Petrovec in Sodišinec), prosil pa je Batthyányijeve tudi za posek gozda v okolici Bogojine. Večkrat se je mudil v štajerski Radgoni, v zvezi s Turki pa je poročal o roparskem vpadu v Dogležovje, kjer so tlačani utrpeli veliko gmotno škodo.

Valentin Čeorgeö (Čergel), ki se je s pismi oglašal iz Dóljne Lendave in ki je nekaj časa le-tam imel funkcijo podkapetana krajevne vojaške posadke, je nekajkrat interveniral v privatnih in vojaških zadevah. Poleg sporočila o vojaškem ropu živine v neposredni bližini dolnjelendavskega gradu pa je iz njegovega pisanja moč razbrati dezorganizacijo, nedisciplino in samopašnost stražarjev, ki jih pri njihovih početjih ni mogel brzdati ne on in ne kdo drugi.

V korespondenčnem gradivu ostalih, že omenjenih pismopiscev je moč najti raztresene podatke o posamičnih akcijah Turkov in drugih, več ali manj perifernih zadevah in dogajanjih. Več kot Temlin ali Šuttak in morda še kdo pa se ti pisci obračajo na zemljiškega gospoda z osebnimi zadevami, tlačanskimi prošnjami in pritožbami, v redkih primerih tudi z obvestili o možnih oziroma opravljenih finančnih in drugih poslih. S cerkvenimi zadevami na robu slovenskega etničnega področja (le-te so se večkrat nanašale tudi na gmotni položaj pisca ali pripadnikov določene verske skupnosti) se v svojih pismih izrecno ukvarja zgolj kalvinski pre-

¹⁴ Njegova izjava Šuttaku glasi v tem smislu, da ne zaupa Dunaju (11. 5. 1625).

¹⁵ Pismo z dne 10. 6. 1625.

¹⁶ V svojem pismu z dne 2. 9. 1620 Šuttak omenja celo obstoj obrambne zveze med Stajersko, kranjsko in koroško deželo.

¹⁷ Plemiška družina Szécsyjev izvira iz nekdanj severnoogrškega Rimaszécsia, lastništvo gornjelendavskega gradu pa si je leta 1333 pridobil Peter Szécsy. Okoli leta 1626 je fevdalna posest Szécsyjev v železni županiji že močno zaostajala za Battyányijevo (Vasvármegye, Budapest 1898, 564).

¹⁸ Zasežene pismene zahtevke turških veljakov je D. Szécsy dostavljal A. Batthyányiju.

dikant Emerik Beyte, ki je pod zaščito Batthyányijevih v začetku 17. stoletja deloval na južnogradiščanskem področju.¹⁹

Izmed številnih, posamično ohranjenih pisem v Batthyányijevem skladu razno-terega korespondenčnega gradiva velja omeniti še prošnjo za gmotno podporo soboškega šolnika Juraja Branika, enega prvih znanih slovaških migrantov iz trenčinskega kraja v jezikovno soroden vzhodnoslovenski prostor.²⁰ Z zgodovinopisnega vidika je pomembno, da je pri absolutni večini vseh teh pisem moč ugotoviti naslovnika, avtorja ter čas in kraj njihovega nastanka; pri tem velja opozoriti tudi na dejstvo, da pretžni del pisem izvira prav iz prekmurskih krajev (najpogosteje iz Sobote in Rakičana v neposredni soboški okolici), se pravi, iz enega dokaj renomiranih upravno-posestnih središč fevdalnega gospodstva Batthyányijevih v 16. in 17. stoletju. Sumaren pregled »lokalizacije« obravnavanega gradiva, ki marsikdaj vpliva na sporočilno vrednost pisem, kaže pri najplodnejših piscih naslednjo sliko:

Pisec	Sobota-Rakičan	Ostali prekmurski kraji	Izven Prekmurja
	(v odstotkih)		
Blaž Temlin	88	9	3
Mihael Suttak	56	8	36
Franc Balogh	45	23	32

Sicer pa je pomen obravnavanega korespondenčnega gradiva iz zakladnice Batthyányijevih arhivskih zbirk za slovensko zgodovinopisje večstranski. Prvič, ti viri s konkretnimi opisi turških vpadov in pritiskov na slovenski vzhod v prvi polovici 17. stoletja zapolnjujejo dosedanjo vrzel v našem zgodovinopisju in odkrivajo nekatere svojske elemente turške prisotnosti v tem panonskem predelu; drugič, dopolnjujejo in razjasnjujejo malo znano podobo gospodarskega in socialnega razvoja slovenskega življa v Prekmurju v več kot petdesetletnem časovnem razponu 17. stoletja; tretjič, opozarjajo na doslej malo raziskano gospodarsko povezavo, oblastno-administrativno tisočletje ločenega slovenskega vzhoda s kraji preko Mure, s Hrvaško in štajersko-gradiščanskimi središči v obdobju razkosane Ogrske; in končno — v številnih pismih posredovane informacije brez dvoma najbolj plodnega in sorazmerno dobro obveščenega prekmurskega avtorja, Blaža Temlina, izpričujejo talent in izobraženost slovenskega krajana, ki je po vsej verjetnosti pripadal svobodnjaškemu protestantskemu rodovnemu deblu, iz katerega izhajata Franc Temlin, pisec luteranskega Malega katehismusa, enega prvih vzhodnoslovenskih tiskov po 16. stoletju,²¹ ter Matija Temlin, medicinec in filozof, sicer pa ustanovitelj štipendijskega sklada za študente iz Ogrske v Wittenbergu na Saškem.²²

¹⁹ Emerik Beyte je bil sin Štefana Beytea (1532—1612), ki je kot superintendent 1591 na protestantskem kolokviju v Cepregu povzročil razcep med kalvinističnimi in luteranskimi privrženci v Prekmurju in ostalih predelih zahodne Ogrske. S svojim delovanjem iz Güssinga je E. Beyte kot senior skušal ohraniti kalvinistično cerkveno organizacijo vsaj v severozahodnem delu Prekmurja.

²⁰ Eden prvih registriranih soboških šolnikov, Juraj Branik, se je s svojo prošnjo obrnil na vdovo F. Batthyányija, Evo Poppel sredi leta 1632; sodeč po njenem lastnoročnem zapisu mu je bila prošnja uslišana.

²¹ Po natisku Slovenskega obrednika (Agenda vandalica) leta 1587 je Franc Temlin priredil prvi ohranjeni vzhodnoslovenski tisk, ki je pod naslovom Mali katehismus izšel leta 1715 z navodbo Hallea (na Saškem) kot kraja natiska.

²² Matija Temlin je ustanovil svoj štipendijski sklad leta 1746 (F. Šebjanič, Protestantsko gibanje panonskih Slovencev, M. Sobota 1977, 53).

Zusammenfassung

**KORRESPONDENZEN ALS QUELLE FÜR DIE ERFORSCHUNG
DER WIRTSCHAFTLICHEN UND SOZIALEN VERHÄLTNISSE IN PREKMURJE
IM 17. JH.**

Franc Šebjanič

Unter etwa 55.000 erhaltenen Einheiten unterschiedlichen Korrespondenzmaterials aus dem 16. und 17. Jh., das sich in der Urkundensammlung der Fürsten Batthyány im Budapester Landesarchiv befindet, gibt es auch Briefe, deren Inhalt sich auf die Feudalwirtschaft im zentralen Teil von Prekmurje bezieht. Für die Verdeutlichung der ehemaligen wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse in diesem Teil Sloweniens sind die Briefe der Gutsverwalter Blaž Temlin und Mihael Šuttak aus der ersten Hälfte des 17. Jh. interessant. Unter den anderen Schreibern aus Prekmurje sind noch zu erwähnen: Franc Balogh, Jurij Lepoša, Martin Lipič, Anton Horvath, Valentin Csöergöe, Dionizij Szécsy und Emerik Beyte.

Mehr als die Hälfte der Briefe Temlins enthält Angaben über konkrete Operationen und Aktionen der Türken auf dem Boden von Prekmurje und der umliegenden Gebiete, während in den Briefen von Mihael Šuttak das Bild einer fortgeschrittenen landwirtschaftlichen Produktion in den Niederungen Prekmurjes sowie ein Aufschwung des Warenverkehrs auf einem breiteren geographischen Gebiet aufgedeckt werden.

Das aufgearbeitete Korrespondenzmaterial aus den Urkundensammlungen der Batthyány ist für die slowenische Geschichtsschreibung von mehrfacher Bedeutung. Erstens schließen diese Quellen durch konkrete Beschreibungen der Türkeneinfälle in Prekmurje in der ersten Hälfte des 17. Jh. die bisherige Lücke in der slowenischen Geschichtsschreibung, zweitens ergänzen sie das wenig bekannte Bild der damaligen wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung der Slowenen in Prekmurje und drittens machen sie aufmerksam auf die bisher kaum erforschte Geschichte der wirtschaftlichen Verbindung des slowenischen Ostens mit den Orten jenseits der Mur, mit den kroatischen und den steirisch-burgenländischen Zentren in der Zeit, als die Türken über einem Großteil Ungarns herrschten.

Ali ste že poravnali letošnje članarino za zgodovinsko oziroma muzejsko društvo in naročnino za »Zgodovinski časopis«? Če ne — storite to čimprej in olajšajte delo društvenemu odboru in upravi revije!

* * *

Ste že izpopolnili svojo zbirko starejših letnikov »Zgodovinskega časopisa«? Večina letnikov je na voljo pri upravi revije na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12 (telefon: (061) 224 011, int. 209). Podrobne informacije o zalogi in o cenah so objavljene v vsaki številki »Zgodovinskega časopisa«.

* * *

Opozarjamo tudi na možnost prednaročila na ponatis vseh sedaj razprodanih starejših letnikov ZC. Do sedaj je izšlo v ponatisu že sedem letnikov revije: marca 1977 ponatis prvega zvezka z letnico 1947, septembra 1978 ponatis 17. letnika za leto 1963, januarja 1980 ponatis 18. letnika za leto 1964, septembra 1980 ponatis št. 1-2/1972, decembra 1981 ponatis št. 1-2/1970, marca 1983 ponatis št. 1-2/1968 in julija 1984 še ponatis št. 3-4/1972 »Zgodovinskega časopisa«.

Petko Luković

SLOVENC I TIMOČKA BUNA, 1883. GODINE

Nezadovoljstvo širokih narodnih masa u Srbiji je, usled osetnog porasta poreskih opterećenja i lišavanja mogućnosti za sticanje većih političkih sloboda, bilo na uzlaznoj liniji, početkom osamdesetih godina prošlog veka. Zbog preduzimanja nasilnih mera, od strane organa vlasti, prilikom razoružavanja narodne vojske, i usled propagande Radikalne stranke, nezadovoljne što nije preuzela vlast posle ubedljive izborne pobeđe na skupštinskim izborima, 7/19. septembra 1883, došlo je, početkom oktobra 1883, do pobunjeničkog vrenja, a mesec dana docnije i do otvorene bune u Timočkoj krajini protiv apsolutističke vladavine kralja Milana i u svemu privržene mu naprednjačke vlade, Milana Piroćanca. Slabo organizovana i usredsređena na nekoliko srezova, buna je, gotovo za nedelju dana, ugušena od trupa stalnog kadra srpske vojske. Iako je Timočka buna bila kratkog daha, ona je, u znatnoj meri, uticala na izvesno poboljšanje društveno-ekonomskog položaja narodnih masa u Srbiji, do koga je došlo krajem XIX i početkom XX veka. Njen uticaj se u navedeno vreme pozitivno odrazio i na spoljopolitičkom planu, izraženom u emancipaciji Srbije od Austro-Ugarske i otpočinjanju vođenja samostalne politike. Evropska javnost je budnim okom pratila u to vreme na događaje u Srbiji i na nju je Timočka buna ostavila snažan utisak. To pogotovu važi za javno mnjenje u slovenskim zemljama, pa, saobrazno tome, i u Sloveniji. Koliko nam je poznato, u našoj istoriografiji ne egzistira ne samo članak već, čak, ni uzgredna napomena o odjeku Timočke bune u Sloveniji, uprkos tome da se je slovenačka javnost u to vreme, u velikoj meri, interesovala za zbivanja u Srbiji. Ta okolnost nas je podstakla da o odnosu Slovenaca prema pomenutoj buni prezentiramo u ovom članku najneophodnije podatke, oslanjajući se, pre svega, na svedočanstva iz listova koji su u to vreme izlazili na slovenačkoj etničkoj teritoriji, budući da u fondovima Arhiva Slovenije — Deželno predsedstvo nema dokumenata čiji se sadržaj odnosi na ovu temu.

Obaveštenost slovenačke javnosti o važnijim događajima u Srbiji tokom 1882. i 1883. do pobeđe Radikalne stranke na izborima, 7/19. septembra 1883. godine

Početkom osamdesetih godina prošlog veka, Srbija je i dalje nosila obeležje prevashodno poljoprivredne zemlje. U njoj je i nadalje dominirala sitna robna proizvodnja, čiji su glavni akteri bili na selu srednji i sitni seljaci, a u gradovima zanatlje. Oni su činili gro stanovništva zemlje. Iz njihovih redova se i dalje, dosta sporim tempom, radala mlada srpska buržoazija, uz afirmaciju u njenom krilu novog, buržoasko-birokratskog sloja. Taj buržoaski čelni odred, posedujući političku vlast i ekonomsku moć, nastavlja sa akumulacijom kapitala, crpeći ga iz sela sa sitnih poljoprivrednih poseda posredstvom zelenašenja, trgovine i raznih zloupotreba, uz najčešće korišćenje nasilja. To je vodilo ka sve izrazitijoj pauperizaciji širokih seljačkih masa i porastu nezadovoljstva prema vladajućem birokratskom režimu. Trgovinski ugovor, koga je sklopila Srbija sa Austro-Ugarskom 1881, uslovio je, dobrim delom, zavisnost iste od moćne privrede svog suseda. To se naročito odrazilo negativno na privredni prosperitet Srbije, jer je Habsburška Monarhija sprečavala njen industrijski razvoj. Za dalji privredni razvoj Srbije bilo je od značaja ustanovljenje Narodne banke, januara 1883, i gradnja železničke pruge Beograd—Niš, koja je predata saobraćaju septembra 1884. godine.

I pored dobijanja nezavisnosti, Srbija je, shodno odredbama Berlinskog kongresa, osamdesetih i devetdesetih godina prošlog veka, potpavši u punu zavisnost

od Austro-Ugarske, bila sprečena da i dalje kontinualno, u duhu Garašaninovog »Načertanija«, ostvaruje svoje nacionalne planove. Ne složivši se sa austrofilskim političkim konceptom kneza Milana, lider liberala, Jovan Ristić, demisionirao je, oktobra 1880, pa je vladu preuzeo Milan Piroćanac, jedan od osnivača i prvaka Napredne stranke. Oslonivši se na ovu stranku, knez Milan je, iz dinastičkih interesa, sklapanjem Tajne konvencije sa Habsburškom Monarhijom, juna 1881, gotovo potčinio svoju zemlju moćnom susedu. To s razloga, jer se pomenutim ugovorom srpski vladar obavezao da neće dozvoliti preduzimanje bilo kakve agitacije u okupiranoj Bosni i Hercegovini u korist Srbije i da neće zaključivati političke ugovore bez prethodnog sporazuma sa bečkom vladom. Od 1882. otpočinje u Srbiji oštra stranačka borba između tek formiranih političkih stranaka: Radikalne i Napredne, osnovanih 1881, i Liberalne stranke osnovane 1882, naročito između Radikalne i Napredne stranke. Oštrica borbe radikala protiv naprednjaka, ustvari je bila uperena protiv austrofilске politike Milana Obrenovića i njegovih vernih slugu, prvaka Napredne stranke, na spoljnom, i za ostvarenje suvereniteta Narodne skupštine i samouprave opština i srezova, na unutrašnjem planu. To je vodilo do sve izraženije nepomirljivosti u odnosima između pristalica krune i Napredne stranke, s jedne, i Radikalne stranke i širokih masa sela, koje su bile oduševljene pristalice njene političke platforme: samouprave opština i srezova, s druge strane. Takvi odnosi, intenzificirani donošenjem Zakona o stalnom kadru, januara 1883, i narednjem o razoružanju narodne vojske, jula 1883, kao i realizacijom istog, dva meseca docnije, doveli su do izbijanja bune u Timočkoj krajini pred kraj 1883. i preduzimanja niza mera, koje su usledile po njenom ugušenju, tokom 1884, sračunatih na učvršćenje apsolutističke vlasti kralja Milana, što je vodilo ka nesagledivim negativnim posledicama po srpsku državu, koje će uskoro potom, sa bugarsko-srpskim ratom, kao prethodnicom, neminovno uslediti.¹

Nakon pada liberalne vlade Adolfa Auersperga i stupanja na političku scenu dugotrajnog, stranački neopredeljenog, kabineta Eduarda Taaffea, 14. avgusta 1879—novembra 1893, politički položaj za Slovence postao je znatno podnošljiviji. Slobodnije su disali, jer je znatno oslabio pritisak na birače, pa su se izbori obavljali u atmosferi njihovog slobodnog opredeljenja. Osim toga, u osnovnim školama, a i u jednom delu srednjih škola, postao je slovenački jezik nastavni. Valja istaći, da su to bili sitni ustupci, koji su dobijeni posredstvom uporne borbe, jer zahtev od primarnog značaja: stvaranje autonomne administrativne jedinice: »Ujedinjene Slovenije«, ostao je nerealizovan.²

O događajima u Srbiji slovenački listovi su objavljivali kratka saopštenja, gotovo isključivo u određenim rubrikama: »Slovenski Narod« u »Politični razgled. Vnanje države«, »Slovenec« i »Edinost« u »Politični pregled. Vnanje države«, »Novice« u »Novičar iz tujih in domaćih dežel«, »Slovenski Gospodar« u »Politični ogleđ. Vnanje države« i »Soča« u »Politični pregled«. Pored toga, o događajima u Srbiji početkom osamdesetih godina prošlog veka objavljivali su kratka saopštenja:

¹ Opširnije o društveno-ekonomskim prilikama u Srbiji, početkom osamdesetih godina XIX veka, v.: Z. Zivanović, Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka, Knjiga druga: od proglašenja nezavisnosti Srbije do abdikacije kralja Milana 1878—1889, Beograd, 1924, str. 150—238; S. Jovanović, Pera Todorović, Političke i pravne rasprave, knj. prva, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, II, Beograd, 1932, str. 318—347; isti, Vlada Milana Obrenovića, knj. druga, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, VIII, Beograd, 1934, str. 274—421; isti, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, Beograd, 1934, str. 1—218; Dr D. Janković, O političkim strankama u Srbiji XIX veka, Beograd, 1951, str. 129—284; Dr N. Vučo, Privredna istorija Srbije do prvog svetskog rata, Beograd, 1955, str. 170—173, 176—184, 186—194, 197—214, 215—217, 220—225, 228—242, 247—251; Dr V. Cubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd, 1958, str. 252—360, 363—369; Z. Živulović, Stota godišnjica Timočke bune, »Politika« LXXX, 25007, 21 maj — 25041, 25. juna 1983, str. 17 (za brojeve od 21—23, 28—29, V, 4—5, VI), 15 (za brojeve od 24, 30—31, V, 3, 6—7, 9, VI), 13 (za brojeve od 25—26, V, 1—2, 8, VI), 14 (za brojeve od 10. i 14. VI), 16 (za brojeve od 11—13. i 15—25, VI 1983).

² Opširnije o položaju Slovenaca osamdesetih i početkom devedesetih godina XIX veka, v.: F. Geštrin-V. Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana, 1966, str. 202—230; V. Melik, Spremembe na Slovenskem in v Cislitvaniji v zvezi z dogodki na Balkanu, Medunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875—1878. godine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 4, tom II, Sarajevo, 1977, str. 61—63.

organ Pokrajinske vlade za Kranjsku, »Laibacher Zeitung«, i organ domaćih Nemaca, »Laibacher Wochenblatt«, pretežno u rubrici »Ausland«.

Istog dana, 18/30. januara 1882, kada je u Narodnoj skupštini Srbije došlo do raskida između Radikalne i Napredne stranke, bankrotirala je Generalna unija (L'Union Générale) u Parizu s kojom je, godinu dana ranije, vlada Srbije sklopila Železnički ugovor o izgradnji železničke pruge od Beograda do Vranja, a njen predsednik, Eugène Bontoux, osuđen je, zbog malverzacije, na pet godina zatvora. Usled toga se vlada Srbije, zbog uloženog kapitala, zajedno sa kraljem, koji je, kako se pričalo, od Bontouxa primio znatnu sumu novca u gotovu i služio se njime za berzanske špekulacije, našla u teškoj situaciji. To je bio veliki udar naročito za vođe Napredne stranke, koji su, našavši se pod udarom ubistvene kritike poslanika Radikalne stranke, bili rešeni da kao ministri demisioniraju. Međutim, do toga nije došlo, jer se smatralo da će izlazak iz političke krize uslediti nakon proglašenja Srbije za kraljevinu i kneza Milana za srpskog kralja. Pristanak Austro-Ugarske, kao najvažnijeg faktora, za ovaj korak srpskih vladajućih krugova, bio je obezbeđen Tajnom konvencijom. Ova namera je brižljivo od javnosti skrivana, pa je Srbija proglašena za kraljevinu a knež Milan za kralja, 22 (6. marta) februara 1882 »sasvim iznebuha«.³

Slovenački listovi su događaju, vezanom za proglas Srbije za kraljevinu, dali relativno prilično dosta prostora, smatrajući da će Srbija time svoj ugled podići, naročito u očima jugoslovenskih naroda. Tako je najčitaniji ondašnji slovenački dnevnik, »Slovenski Narod«, već narednog dana iza proglašenja srpske kraljevine, nakon prezentiranja ove vesti svojim čitaocima, dodao u smislu komentara, da su odgovorni faktori u Srbiji to učinili baš sada, kako bi taj akt uticao na smirenje duhova u zemlji i afirmaciju spoljnopolitičke austrofilске orijentacije srpske vlade,⁴ kojoj je Austro-Ugarska najviše pomogla, kako se ističe u kratkom saopštenju narednog broja ovog lista, da je Srbija postala kraljevina i »da će ona biti zahvalna ovoj, jer će biti naklonjena Monarhiji, što znači da će se i nadalje držati neutralno prema ustanku na jugu«, tj. u Hercegovini, jugoistočnoj Bosni i u Krivošijama.⁵ U nekoliko narednih brojeva ovog lista, po ovom pitanju, navedeno je, uglavnom, ovo: da je srpski kralj Milan u svom manifestu istakao da je proglas srpske kraljevine usledio po volji srpskog naroda i da će on, uz pomoć svih država Evrope, koje su pozdravile ovu promenu u Srbiji, uložiti svu svoju snagu za »sreću svoga naroda«; da su svi češki listovi pozdravili proglašenje srpske kraljevine, a naročito »Narodni Listy«, koji je istakao da srpski narod za sve što je na planu svoga oslobođenja od turskog jarma postigao, ima se, pre svega, zahvaliti ruskom narodu, što je izazvalo oštro protivljenje takvom pisanju nemačkih listova;⁶ da je engleski list »Times« lansirao vest o tome »da je Austro-Ugarska dozvolila proglas srpske kraljevine uslovno, što nije tačno, jer proglas kraljevine niko nije mogao sprečiti, pošto je to već odavno bilo odlučeno, pa je Piročančevom ministarstvu bilo ostavljeno da slobodno izabere najprikladnije vreme za ovaj čin«; i da su sve evropske države, a među njima Crna Gora i Bugarska, priznale proglašenje Srbije za kraljevinu i kneza Milana za kralja.⁷ Pored toga, u broju od 9. marta, slovenački dnevnik je objavio uvodnik, posvećen uzdizanju Srbije na stepen kraljevine, s naslovom »Milan,

³ Detaljnije o okolnostima i događajima koji su doveli do proglašenja Srbije za kraljevinu i kneza Milana za srpskog kralja, v.: S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ... str. 30—42.

⁴ O čemu je, kao najvažnije, tamo rečeno ovo: »Da so si izvolili ravno ta čas za to proklamaciju, imeti morajo državniki v Belgradu posebne uzroke, a mej uzroki za proklamaciju kraljevskoga dostojanstva je gotovo želja, da se odnošaji deželev v smeri iste politike, katero je kneževina v novejšem času v blagor deželev imela, bolj in bolj konsolidirajo. Pod tem pogojem morejo sosedne države novega kraljstva mu pri konsolidaciji njega notranjih odnošajev le srečo in uspeh voščiti.« (»Slovenski Narod« 54, 7. III 1882).

⁵ Up.: »Slovenski Narod« 54, 55 od 7. i 8. III 1882.

⁶ O tome tamo doslovno stoji ovo: »Te besede so pa silno razjarile ustavoverne naše liste in »Dt. Ztg.« kakor besna divja, ker se priznava, da se ima Srbija za svojo svobodo, za svoj titel zahvaliti Rusiji. Čudni so ti v Nemčijo se nagibajoči možje! Vse drugo podkopuje interese Avstrije le če se na njo strelja za Bismarkovimi topovi, to jej koristi in to ugaja tem nemškimi »patrijotom.« (»Slovenski Narod« 57, 10. III 1882).

⁷ Up.: »Slovenski Narod« 56, 57, 58, 59 od 9, 10, 11. i 13. III 1882.

kralj Srbije«. Tamo je, kao najvažnije; nakon naglasaka da je srpski narod, ustanom od 1815, pod vodstvom »junačkog Miloša«, konačno zbacio petvekovni turski jaram i vaspostavio svoju državu, koju širi s težnjom da oslobodi i preostali deo Srba, istaknuto da je vest o proglašenju srpske kraljevine primljena u svim slovenskim zemljama s punim odobravanjem, uz naglasak da je tu nagradu srpski narod zaslužio i da će »blesak kraljevske krune« povoljno uticati na jačanje srpske nacionalne svesti i kod Srba koji žive u Staroj Srbiji i u drugim pokrajinama.⁸ Tršćanska »Edinost« je lapidarno istakla da je proglašenjem srpske kraljevine srpski narod opet dobio častno mesto i važnost među evropskim narodima i postao najznačajniji faktor među jugoslovenskim narodima.⁹

Naročito je važno, kako mislimo, istaći to, da su od ostalih slovenačkih listova »Soča« i »Slovenec« tačno, u lapidarnoj formi, istakli da su najviši vladajući krugovi u Srbiji odredili početak 1882. godine za proglašenje Srbije kraljevinoj i kralja Milana srpskim kraljem. Do toga je došlo otuda, kako je tamo tačno naznačeno, što je u Srbiji, naročito nakon finansijskog kraha Generalne unije, odnosno Bontouxove afere, koja je značila znatnu novčanu štetu za Srbiju, došlo u narodu do osetnog porasta antirežimskog i antidinastičkog raspoloženja koje je pretilo da pretraste u otvorenu oružanu pobunu. Smatralo se da će uzdizanje Srbije na stepen kraljevine sanirati teško unutrašnje stanje u zemlji.¹⁰ To je najvažniji deo sadržaja saopštenja u slovenačkim listovima o uzdizanju Srbije na stepen kraljevine. Ostali deo sadržaja iz njih, sem onog iz organa slovenačkih liberala, koji smo razmotrili, uglavnom se može svesti na sledeće: da je 6. marta 1882. proglašena srpska kraljevina; da je Srbija uzdignuta na stepen kraljevine blagodarajući podršci Austro-Ugarske, radi čega će nova kraljevina i dalje ostati siguran saveznik Monarhije; da je proglašenje srpske kraljevine praćeno narodnim veseljem i prigodnim svečanostima širom Srbije; da su sve evropske države, među kojima i Crna Gora kao i Bugarska, priznale Srbiju za kraljevinu i njenog kneza za kralja; i da svakog dana pristižu delegacije u Beograd iz unutrašnjosti Srbije i da, navodno, izražavaju svoju rezervnu odanost svom kralju.¹¹

O putovanju srpskog kralja posle proglašenja Kraljevine Srbije po zemlji, u drugoj polovini aprila i tokom većeg dela maja 1882, u cilju agitacije protiv opozicije i povratka narodnog poverenja u vladara uzdrmanog u vezi sa finansijskim krahom Generalne unije, slovenački listovi su obavestili svoje čitaoce, uz isticanje da je kralj Milan svugde svečano dočekan od srpskog naroda, a takođe i u Beogradu, po povratku s puta.¹² Međutim, svakako su zainteresovala slovenačku javnost naročito saopštenja koja su objavili »Slovenski Narod«, »Soča« i »Slovenec« o tome, da je na svom putu kralj Milan mimošao Užice. Njihov sadržaj nije posve identičan. Naime, »Slovenski Narod« je, pozivajući se na informaciju koju je objavio nemački liberalni list, »Deutsche Zeitung«, saopštio da kralj Milan nije boravio u Užicu, gde ga je trebao pozdraviti u ime austrijskog cara, austrougarski general David. Do toga je došlo otuda, što su bila postavljena četiri slavluka u Užicu, od kojih je jedan

⁸ »Slovenski Narod« 56, 9. III 1882.

⁹ O tome doslovno stoji ovo: »Krepki srpski narod, kateri je po slavnej minulosti toliko vekov ječal pod jarmom Turčinov, dobil je zdaj zopet častno mesto in veljavo mej evropskimi narodi in je postal najimennitnejši mej južnoslovenskimi plemeni; naj mu zasije krasna bodočnost!« (»Edinost« 11, 18. III 1882).

¹⁰ O tome je u »Soči«, u broju od 3. februara, kratko navedeno ovo: »Knez Milan zaupa popolnem sedanjij vladi, in je ostro grajal opozicijo. Nekaj se pa kuha v Srbiji proti Obrenovičem, zlasti tudi potem, kar je Bontoux v Parizu propadel. Tako dohajajo poročila«. Dalje je u ovom listu, u broju od 10. marta, istaknuto ovo: »Čas za proglašenje kraljestva je zdaj kaj primeren. Mogočna stranka v Srbiji je nasprotovala Avstriji, srbskemu knezu in njegovi vladi. Zaradi zgub vsled poloma Bontoux-ove banke in zaradi vstaje v južnih pokrajinah je bila nevarnost še večja; s povečano častjo se srbski narod pomiri in to bo tudi pomirjenju v vstaških krajih na veliko korist« (up.: »Soča« 5, 10 od 3. II i 10. III 1882). »Slovenec« je o tome, u nešto neodređenijoj formi, saopštio svojim čitaocima, krajem marta, ovo: »Iz Srbije. Čestitke, ki od dne do dne prihajajo srbskemu kralju Milanu iz vseh krajev dežele, povdajajo zvestobo novemu kralju, ter žele, vlada naj bi zatrla rogoviljenje radikalcev: narod se zbira okoli svojega kralja, in zaupa možem, katere si poklical Ti, gospod, v svoje svetovalstvo; tako je govorila deputacija 60 mož iz Sumadije« (»Slovenec« 36, 30. III 1882).

¹¹ Up.: »Slovenec« 27, 31 od 9. i 18. III 1882; »Soča« 11, 12 od 17. i 24. III 1882; »Edinost« 10, 12 od 11. i 25. III 1882; »Novice« 10, 11 od 8. i 15. III 1882, str. 80, 88; »Slovenski Gospodar« 10, 11 od 9. i 16. III 1882, str. 78, 86. Slovenci su bili obavešteni o proslavi u Srbiji godišnjice proglašenja srpske kraljevine (up.: »Slovenski Narod« 54, 55 od 7. i 8. III 1883; »Slovenec« 27, 30 od 3. i 10. III 1883).

imao natpis: »Bosna i Hercegovina moraju biti naše!«, a drugi: »Tu je put (koji vodi) za Bosnu!« Na kraju ovog saopštenja, u smislu komentara, navedeno je samo ovo: »Za istinitost navedenog odgovara 'Deutsche Zeitung'«. ¹³ »Soča« je kratko saopštila: Kralj Milan nije hteo ići u Užice, »jer se je tamo pokazao antiaustrijski duh«, dok je »Slovenec« naglasio da su u Užicu bila postavljena dva slavoluka sa natpisima: »Ovaj put te vodi u Bosnu!« i »Bosna mora biti naša!« Zbog toga je kralj Milan pozvao generala Davida da dođe u Čačak, »a sam nije došao u Užice, već je deputaciji iz ovog grada, uvređenoj zbog toga, odgovorio: 'drugi put, ako se poboljšate'«. ¹⁴ Što se tiče dočeka kralja Milana u Beogradu, nakon njegovog povratka sa puta, »Soča« i »Slovenec« su, za razliku od drugih slovenačkih listova, kratko saopštili svojim čitaocima da je kralj pred okupljenim narodom oštro napao na političke protivnike, tj. radikale. On je naročito istakao: »Naši protivnici nastoje da nas skrenu s puta naše političke orijentacije, što nećemo dopustiti, pošto znamo da se samo njime dolazi do sreće i blagostanja u državi«. ¹⁵

Slovenci su, dakle, kako se iz prednjeg vidi, bili dobro obavješteni o svrsi jednodomesečnog putovanja kralja Milana po svojoj zemlji. Pored toga, slovenačka javnost je informisana i o tome da gro srpskog naroda nije bio zadovoljan austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine niti, pak, austrofilskom politikom kralja Milana, što je pokazao slučaj postupka građana Užica. Kako se vidi iz tona pisanja slovenačkih listova o tom detalju, slovenačka javnost, pogotovu liberalno orijentisana, ovaj stav većeg dela srpske javnosti nije osuđivala već se, kako izgleda, sa njim solidarizovala što nije, radi oštre cenzure, smela javno ispoljiti.

O najbitnijem, što se tiče afere »Rabagas«, ¹⁶ slovenačka javnost je bila o najneophodnijem obavještena. »Slovenski Narod« je naveo da je »zbog demonstracija u beogradskom pozorištu«, u kojima je nekoliko ljudi teško ranjeno, veći broj lica od organa vlasti uhapšen, dok su »Soča« i »Slovenec« kratko saopštili samo to, »da su se u beogradskom pozorištu gledaoci skandalozno ponašali prilikom izvođenja komada 'Rabagas'«. ¹⁷ »Edinost« je, međutim, određenije i nešto detaljnije obavještila svoje čitaoce o tom događaju, ali je, pri tome, nedovoljno obavještena o međusobnim borbama i političkoj snazi tek formiranih političkih stranaka u Srbiji, zamjenila Radikalnu sa Liberalnom strankom Jovana Ristića, koja je u to vreme bila najslabiji politički faktor u poređenju sa radikalima i naprednjacima. Kao najvažnije, u ovom listu je tačno navedeno da je naprednjačka vlada najviše kriva što je nedavno u Beogradu došlo do nemilih pojava. To iz razloga, kako se podvlači u ovom listu, jer je stavila na repertoar Narodnog pozorišta u Beogradu komad Sardoua, »Rabagas«, s namerom da ismeje opoziciju. Međutim, sama sebi »je nanela

¹² Up.: »Slovenski Narod« 103, 116 od 5. i 22. V 1882; »Slovenec« 58, 23. V 1882; »Soča« 18, 5. V 1882; »Edinost« 16, 22 od 22. IV i 27. V 1882.

¹³ Najvažniji deo tog saopštenja glasi: »Tu bili so štirje slavoloki, katerih jeden je imel napis: 'Bosna in Hercegovina morata biti naši!' na drugem pa je bil napis: 'Tu je pot v Bosno!' General David da je hotel iti pod slavoloki, a kralj Milan je zvedel stvar in sklenil na nasvet ministra Piročanca Užic se ogniti.« (»Slovenski Narod« 106, 9. V 1882).

¹⁴ Up.: »Soča« 19, 12. V 1882; »Slovenec« 54, 13. V 1882.

¹⁵ Up.: »Soča« 21, 26. V 1882; »Slovenec« 60, 27. V 1882. Kralj je proveo na putu po Srbiji od 8/20. aprila do 9/21. maja 1882. i prošao je kroz ove varoši: Sabac, Obrenovac, Valjevo, Požegu, Čačak, Kraljevo, Kruševac, Kuršumliju, Prokuplje, Leskovac, Vranje, Niš, Knjaževac, Zaječar i Negotin. Svugde je, gde mu se ukazala prilika, ispoljio javno neraspoloženje prema radikalima, s namerom da ih odvoji od naroda. Međutim, u tome kralj Milan nije imao dovoljno uspeha, budući da su radikali vešto parirali njegovim postupcima. U nizu mesta su ga delegacije dočekale u dronjcima, s namerom da mu se stavi do znanja kako je narod osiromašio zbog sve nepodnošljivijih dažbina. Osim toga, u Užicu antiaustrijsku manifestaciju: vikanje naroda »ua«, kada se pojavio austrijski general David, koji je imao nalog da pozdravi kralja Milana u ime austrijskog cara, i antiaustrijske parole na slavolucima, radi čega kralj nije svratio u Užice, organizovali su radikali (S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ... str. 46—49).

¹⁶ koja se odnosi na demonstracije daka u vezi predstave Sardouovog komada u Narodnom pozorištu u Beogradu, krajem aprila 1882. po starom kalendaru. Naime, na podstrek vlasti, odigran je komad »Rabagas« od francuskog pisca Victorien Sardoua, u kome se ismevala demagogija republikanca Léona Gambette, a preneto na ondašnje prilike u Srbiji, mislilo se na radikale. Zbog toga su pištaljkama i čegrtaljkama daci prekinuli predstavu; intervenisala je potpuno nepotrebno policija, pa je došlo do antivladine demonstracije u pozorištu, koja se prenela na ulicu i trajala dva časa. Sve bi prošlo mirno, da se nije policija umešala po naređenju ministra unutrašnjih poslova, Milutina Garašanina, zbog čega je žestoko kritikovan od radikala (S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ... str. 50—51).

¹⁷ Up.: »Slovenski Narod« 111, 15. V 1882; »Soča« 20, 19. V 1882; »Slovenec« 60, 27. V 1882.

veliku štetu, prouzrokovavši time metež u pozorištu, koji se preneo i na ulicu.¹⁸ »Slovenski Gospodar« je kratko saopštio svojim čitaocima ovo: »U beogradskom pozorištu je nedavno došlo do velikog meteža. Gledaoci su se tukli i vikali: »Živela Srpska Republika! Neobičan predznak!¹⁹

Budući da Piročančeva vlada nije odgovorila u roku od 24 časa na interpelaciju postavljenu još u januaru od vođe Radikalne stranke, Nikole Pašića, što je ovaj kategorički zahtevao 3/15. marta 1882, to su opozicioni poslanici, 51 radikal i 2 liberala, demonstrativno napustili Narodnu skupštinu, 5/17. marta 1882. Zbog nedostatka kvoruma Skupština je trebala biti raspuštena. Međutim, do toga nije došlo, jer su kralj i vlada raspisali naknadne izbore, nadajući se da će dobiti 12 mandata, koliko im je bilo potrebno za obezbeđenje kvoruma. Uprkos veoma oštrom policijskom pritisku, na naknadnim izborima, vršenim 15/27. maja i 31 (12. juna) maja 1882, ponovo su izabrani opozicionari. Kralj nije dopustio vladi da demisionira, već su, po njegovom naređenju, u Skupštinu ušli ljudi sa malim brojem glasova, čak samo sa dva glasa, te su ti poslanici prozvani »dvo Glasci«. To je bio protivustavan postupak skoro bez presedana.²⁰

O ovim događajima, koji su se odigrali u Srbiji u prvoj polovini 1882, slovenački listovi su blagovremeno i u neophodno potrebnoj meri obavestili svoje čitaoce, te je slovenačka javnost bila dosta dobro informisana o položaju u Srbiji. Naročito je slovenački dnevnik kratkim saopštenjima obavestio svoje čitaoce o napred navedenom, uz isticanje sledećeg: da je u Srbiji situacija sve složenija; da je Radikalna stranka, iz dana u dan, sve popularnija u narodu; da je nezadovoljstvo srpskog naroda kraljevim despotizmom i politikom naprednjačke vlade u osetnom porastu, pa je u pojedinim mestima приметно buntovničko raspoloženje; da zbog »tvrdoglavosti kralja i vlade«, dobar deo poslanika iz redova Radikalne stranke bojkotuje rad Skupštine; i da se dogodilo u Srbiji ono što gotovo nije nigde u svetu: po samovoljnoj odluci srpskog kralja ušli su u Skupštinu i oni poslanici koji su na naknadnim izborima izgubili.²¹ Organ slovenačkih liberala oštro je kritikovao kralja Milana i naprednjačku vladu u vezi njihovog manipulisanja sa Ustavom od 1869. Naročito je istaknuto, da kralj i vlada ne biraju sredstva u odbrani od opozicije. Na taj način kralj je otpočeo borbu protiv svog naroda, koji brani svoja samoupravna prava i bori se protiv korupcije i drugih protivustavnih postupaka vladajućih krugova. Potrebno je da ministri shvate, »da što bude rastao pritisak na široke narodne mase, istom merom će rasti i njihov otpor, pa će uskoro doći kraj turskim metodama upravljanja.«²² »Soča« je, pored saopštenja svojim čitaocima o važnijim događajima u vezi napuštanja Skupštine od strane poslanika Radikalne stranke, rezultata naknadnih izbora i uvođenja »dvo Glasaca« u Skupštinu, konstatovala da su radikali tvrdoglavi i da srpski narod, budući preveć temperamentan, nema neophodno potreban broj političara da vode svoj narod pravim putem. Tamo je navedeno i to, da je uvođenje u Skupštinu na izborima poraženih kandidata Napredne stranke posve protivustavan akt, pa »se je bojati za budućnost srpskog naroda, ako se vlada ne sporazume ili, bar, nešto približi opoziciji.«²³ »Edinost« je, nakon upo-

¹⁸ Doslovno o tome tamo piše ovo: »V Srbiji si dve stranki hudo nasprotujeta, vladna Avstriji prijateljska, in Rističeva, ki se nagiblje k Rusiji. Kraljevo popotovanje je imelo namen to stranko uničiti, ali ni se posrečilo, česar je pa vlada sama najbolj kriva, ko je mej kraljevim popotovanjem spravila v Belgradu na oder Sardou-ovo igro 'Rabagas' s tem hotela opozicijo osmešiti, a sama sebi škodovala, ker je prouzročila rabuko v gledališči i po ulicah ter duhove zelo razburila.« (»Edinost« 21, 27. V 1882).

¹⁹ »Slovenski Gospodar« 20, 18. V 1882, str. 158.

²⁰ Up.: S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ... str. 43–46, 53–60; Z. Živulović, op. cit., »Politika« 25010, 25011 od 24. i 25. V 1983, str. 14, 13.

²¹ Up.: »Slovenski Narod« 28, 33, 37, 65, 68, 123, 124, 127, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 139, 146 od 4, 10, 15. II, 20, 23. III, 31. V, 1, 5, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 20. i 28. VI 1882.

²² Taj tako važan tekst o položaju u Srbiji u to vreme glasi: »Sklenili pa so ministri, da se hočejo z vsekaterim orožjem braniti proti opoziciji. Tako nastopil je kralj Milan boj s svojim lastnim narodom, z narodom, ki brani samooblastje in gmotno nezavisnost proti izdajskim spetkam in kovarstvom, nravnost proti podkupljivosti. Vlada misli zdaj poklicati v skupščino vse one, ki niso s preveliko manjšino glasov propadli nasproti opozicijalcem. Tako se ruši ustava. Ali jasno je, da to ne bo moglo dolgo trajati. Čim večji bo napad, tem večji bude tudi odpor in gospodje, ki sede denes na ministarskih stolah, bodo s svojimi turškimi umetnostmi kmalu pri kraji! Obžalovanja je pač vredno, da je srbska kriza zagazila v tako nevarno dobo.« (»Slovenski Narod« 138, 19. VI 1882).

²³ Up.: »Soča« 12, 22, 23, 24, 25, 26, 27 od 24. III, 2, 9, 16, 23, 30. VI i 7. VII 1882.

zorenja o događajima u Srbiji u vezi opstrukcije Narodne skupštine od poslanika Radikalne stranke, naglasila »da je vlada protivustavno dovela u Skupštinu »dvo-glasce«, što je u Srbiji još više komplikovalo ionako složenu društveno-ekonomsku situaciju, te će biti teško mirno rešiti novoiskrsle probleme, pa je opravdana bo-jazan da tamo takođe dođe do krvavog obračuna«. ²⁴ Nasuprot ovim listovima, koji su bili liberalno orijentisani, klerikalni »Slovenec« i konzervativne »Novice« o na-vedenim prilikama u Srbiji kratko su obavestili svoje čitaoce, postavivši se gotovo bezrezervno na stranu srpskog kralja i vlade Milana Piroćanca, uz otvoreno osu-đivanje postupaka Radikalne stranke. ²⁵

Vrativši se iz Ruščuka u Beograd, 11/23. oktobra 1882, kralj Milan se oko 11 časova uputio u sabornu crkvu, gde je na ulazu u nju na njega pucala iz revolvera ali je promašila, a nakon toga sprečena da drugi put ispali revolverski metak, Je-lena-Ilka Marković. Ona je bila udovica pukovnika Jevrema Markovića, brata Sve-tozara Markovića, proslavljenog komandanta Knjaževačke vojske, koja se pod nje-govom komandom odlikovala u borbama za oslobođenje Bele Palanke i Pirota u drugom srpsko-turskom ratu, 1877—1878. godine, streljanog po izričitoj želji srp-skog vladara zbog navodnog učešća u Topolskoj buni, koja je izbila neposredno pred početak drugog srpsko-turskog rata u Topoli. Kralj Milan je posumnjao da su radikali umešani u ovaj atentat, što istraga nije potvrdila. Od članova Glavnog od-bora Radikalne stranke, koje je kralj Milan nameravao uhapsiti, jedino je za aten-tat na kralja, pre njegovog neuspešnog pokušaja izvršenja, znao Raša Milošević. Kralj Milan je nameravao da izvrši po atentatu državni udar, ali je od te namere, ne dobivši podršku Austro-Ugarske i zbog protivljenja Jovana Ristića i Milana Pi-roćanca, morao odustati. ²⁶

O pokušaju ubistva kralja Milana, slovenačka javnost je blagovremeno i, uglav-nom, bila dobro obaveštena. Doduše, slovenački listovi, s manjim izuzetkom, nisu se upuštali u opsežno komentarisanje, već su svojim čitaocima hronološki saopšta-vali događaje, koji su se zbivali posle neuspelog atentata, pa su, saobrazno tome, Slovenci mogli zaključiti o nastajanju sve komplikovanijih prilika u Srbiji. Slove-načka javnost je, uglavnom, obaveštena o sledećem: da je 11/23. oktobra 1882. na kralja Milana bezuspešno pucala iz revolvera u sabornoj crkvi u Beogradu Jelena-Ilka Marković; da je atentatorica udovica streljanog pukovnika Jevrema Markovića, proslavljenog komandanta srpske vojske u borbama za oslobođenje od Turaka Bele Palanke i Pirota, streljanog 1878, nakon završetka drugog srpsko-turskog rata, na izričiti zahtev srpskog vladara, radi navodnog učešća u Topolskoj buni, krajem 1877. godine; da je atentat izvršen iz osvete, pošto knez Milan Obrenović nije hteo ispuniti Jeleninu molbu i pomilovati njenog muža Jevrema, kako je postupio prema drugim okrivljenim, već je iz mržnje prema bratu Svetozara Markovića, molbu nje-gove žene ignorisao; da je po neuspelom atentatu održano blagodarenje u beograd-skoj sabornoj crkvi i uveče, 11/23. oktobra, izvršena iluminacija srpske prestonice; da je srpskom vladaru pristiglo niz čestitki, u vezi neuspelog atentata, iz zemlje i inostranstva; da je kralju Milanu čestitao što je ostao u atentatu nepovređen i austrijski car; da je po atentatu usledilo u Srbiji hapšenje velikog broja nedužnih građana i da se ono i dalje izvodi; i da je atentat Jelene Marković dao povoda režimu da protiv funkcionera Radikalne stranke preduzme još oštrije mere. Valja primetiti da su informacije o ovom događaju, koje su slovenački listovi prezentirali svojoj javnosti, bile verodostojne sem one, da je atentatorica pucala na kralja

²⁴ Up.: »Edinost« 22, 23, 24, 25 od 3, 10, 17. i 24. VI 1882.

²⁵ Up.: »Slovenec« 63, 65, 68, 70, 71 od 6, 13, 20, 24. i 27. VI 1882; »Novice« 12, 22, 23 od 22. III, 31. V i 7. VI 1882, str. 96, 176, 184.

²⁶ Up.: R. Milošević, Timočka buna 1883. godine, Beograd, 1923, str. 52—61; S. Jovanović, Vlada Mi-lana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, . . . , str. 73—80.

u beogradskoj sabornoj crkvi, što nije tačno, jer se to dogodilo, kako je rečeno, pred ulazom u crkvu.²⁷

Pored navedenog, u vezi atentata na kralja Milana valja napomenuti i to, da je »Edinost« kratko saopštila, u broju od 18. oktobra, kako je na svečanom prijemu u Ruščuku bugarski mitropolit, navodno, u svojoj zdravici kralju Milanu »naglasio potrebu političkog sjedinjenja svih Slovena«, a sedamnaest dana docnije, okarakterisana je unutrašnja situacija u Srbiji kao veoma teška, jer se vladajuća stranka i opozicija uzajamno optužuju za atentat na kralja i nastavljaju se hapšenja, vezana za taj događaj, često puta bez uzroka, pa je zavladala opšta nesigurnost.²⁸ Tešku političku situaciju u Srbiji i njene posledice kao pesimističke označila je i »Soča«, sredinom decembra, kratko ističući da su između vladajuće stranke i opozicije odnosi postali krajnje napeti. Do toga je došlo otuda što vladina stranka »postupa prema opoziciji preoštro, prelazeći granice zakonitosti, pa je prirodno da to neće dati dobar plod.«²⁹ Konačno, u saopštenju »Slovenskog Gospodara« o neuspelom atentatu na kralja Milana je, nakon prezentiranja podataka o atentatu i događajima koji su po njemu došli, navedeno da su, navodno, u Beogradu protivnici vladajućeg režima uzvikivali: »Dole kralj Milan! Živela Jugoslavija! i Živela republika!«, uz napomenu da takvo ponašanje ukazuje na bliskost revolucije.³⁰ Potvrdu o verodostojnosti gornjeg nismo našli u ondašnjoj štampi niti, pak, u literaturi. Nije isključeno da je u toj naelektrisanj atmosferi bilo i takvih istupanja, o kojima štampa nije, usled dosta oštrecenzure, mogla obavestiti javnost u Srbiji.

Svoje poslednje zasedanje pred septembarske izbore 1883, Narodna skupština je održala krajem decembra 1882. i u januaru 1883. Zaključujući zasedanje Skupštine prestonom besedom, 11/23. januara 1883, srpski kralj joj je odao priznanje naročito zbog toga što je, na inicijativu Napredne stranke, obavila plodan zakonodavni rad, donevši zakone: o osnovnim školama, o ustrojstvu vojske, o Narodnoj banci, o crkvenim vlastima itd.³¹ »Slovenski Narod«, »Slovenec« i »Soča« su obavestili Slovence o najvažnijem što se tiče generalne debate na ovom zasedanju Narodne skupštine Srbije, uz isticanje važnosti usvojenih zakona o obaveznoj šestorazrednoj osnovnoj školi i o vojnoj reorganizaciji. Oni su prezentirali svojim čitaocima najbitnije iz sadržaja tih zakona, napominjući da su oni od vitalnog značaja za nezavisnost i kulturni napredak srpskog naroda i da je ispravna kraljeva konstatacija u tom smislu, koju je, kako je u listovima podvučeno, istkao u svom prestonom govoru u Skupštini, zaključivši njeno zasedanje. Slovenački listovi istakli su i to, da je Skupština odobrila srpsko-francuski i srpsko-nemački trgovinski ugovor.³²

Borba između Radikalne i Napredne stranke, tj. opozicije i vladine partije, nastavljena je u Srbiji ne samo u Skupštini već i na terenu. I jedni i drugi su istupali sa zahtevom promene Ustava iz 1869. Opozicija, zapravo radikali su, kao najvažnije, zahtevali suverenitet Skupštine i samoupravu srezova i opština, a naprednjaci, uvidevši da sve više jača uticaj ideologije koju propagira Radikalna stranka, zahtevali su znatan zaokret udesno: ograničenje prava glasa, pooštavanje cenzure štampe, zabranu slobodnog održavanja zbora i dogovora itd. Međutim, kralj je, da bi za sebe obezbedio neograničenu vlast, bio odlučno protivan bilo kakvoj izmeni Ustava. Liberalna stranka bila je u to vreme malobrojna i nije više predstavljala ozbiljan politički faktor. Radikali su se ispoljili kao neprijatelji Austro-Ugarske i borili su

²⁷ Up.: »Slovenski Narod« 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 254, 255, 257 od 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31. X. 6, 7. i 9. XI 1882; »Slovenec« 121, 123 od 26. i 31. X 1882; »Edinost« 59, 60, 70 od 25, 28. X i 2. XII 1882; »Soča« 43, 44 od 27. X i 3. XI 1882; »Novice« 43, 44 od 25. X i 1. XI 1882, str. 344, 352; »Slovenski Gospodar« 43, 26. X 1882, str. 342.

²⁸ Up.: »Edinost« 57, 62 od 18. X i 4. XI 1882.

²⁹ »Soča« 50, 15. XII 1882.

³⁰ »Slovenski Gospodar« 43, 26. X 1882, str. 342.

³¹ S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ..., str. 83—84.

³² Up.: »Slovenski Narod« 5, 17, 19, 20 od 11, 22, 24. i 25. I 1883; »Slovenec« 1, 12 od 2. i 27. I 1883; »Soča« 3, 5 od 19. I i 2. II 1883.

se za oslobođenje celokupnog srpskog naroda od tuđinske vlasti i stvaranje saveza balkanskih država, a naprednjaci, nasuprot radikalima, zagovarali su politiku oslonca na Habsburšku Monarhiju, što je bilo krajnje nepopularno kod srpskog naroda. Dok su se naprednjaci zalagali za dvodomni skupštinski sistem i posredne izbore posredstvom kojih bi bogataši ušli u Skupštinu, radikali su, kao tumač težnji sitne buržoazije, bili za opšte pravo glasa i neposredne izbore za poslanike kao i za jednodomni skupštinski sistem. Kvintesencija programa Radikalne stranke od 1881, sadržana je u borbi za donošenje liberalnog Ustava, kojim bi se ograničila vlast srpskog vladara.³³

O stranačkoj borbi u Srbiji početkom 1883. i kasnije, objavili su nekoliko saopštenja najčitaniji slovenački listovi: »Slovenski Narod« i »Slovenec«, ističući u prvi plan borbu radikala protiv vladajuće stranke, naprednjaka, na čiju se stranu kralj otvoreno opredelio. Kao najvažnije, organ slovenačkih liberala, pozivajući se nekoliko puta na organ Radikalne stranke, »Samoupravu«, naveo je, kao najvažnije, ovo: da su na zadnji dopunskim poslaničkim izborima opet izabrani kandidati Radikalne stranke, tj. oni kojima su mandati nasilno oduzeti, što znači da narod iz dna duše mrzi vladajući režim; da i nadalje napuštaju pojedinačno Skupštinu radikalski poslanici iz razloga što broj od vlade imenovanih poslanika prevazilazi broj pravih narodnih zastupnika; da »Samouprava« oštro napada na naredbu ministra unutrašnjih poslova, Milutina Garašanina, upućenu sreskim načelnicima da dostave podatke o imovinskom stanju i stepenu odanosti vladajućem režimu stanovnika; da organ radikala »poziva svoje pristalice da budu pripremljeni i naoružani za predstojeću borbu s vladom«; i da će, »verovatno, biti u maju 1883. sazvana Velika narodna skupština, koja će revidirati Ustav iz 1869. i uvesti dvodomni sistem, te bi tako Skupština bila sastavljena iz narodnih poslanika koje bira samo narod«.³⁴ Znatno kasnije, kad je u istočnoj Srbiji bila na pomolu nezadrživa buna naroda protiv naprednjačke vlade i kralja, u broju od 12. oktobra 1883, objavio je »Slovenski Narod« važno saopštenje, posvećeno političkoj platformi Radikalne stranke. Kao kvintesencijalna misao, tamo je istaknuto da je narod sa svojom Narodnom skupštinom suveren faktor, kome su podređeni svi drugi činioци u zemlji, pa i sam vladar. Ocenjujući taj program kao »veoma radikalan«, nepoznati autor ovog kratkog sastava, naročito je iz njega podvukao, imajući, svakako, u vidu nacrt Ustava Radikalne stranke od 2/14. jula 1883, ovo: da se oduzima pravo kralju proglašavanje mobilizacije, jer je to u kompetenciji Skupštine; da se sklapanje međudržavnih ugovora može vršiti samo uz odobrenje Skupštine; da se pripadnici oružanih snaga »zaklinju na Ustav koga su obavezni štiti« itd.³⁵ »Slovenec« je, početkom februara, istakao da je kraljev prestoni govor, kojim je zaključio zasedanje Skupštine, »posebno pogodilo radikale, što je naročito ispoljeno u delu u kome se kralj zahvaljuje poslanicima koji su odbili napade na prava krun«.³⁶ Dalje je

³³ Opširnije o stranačkoj borbi u Srbiji tokom 1883. do septembarskih izbora, v.: R. Milošević, op. cit., str. 104—126; S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. druga, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, VIII, ..., str. 352—355, 361—382; isti, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ..., str. 9—13, 84—85; isti, Pera Todorović, Političke i pravne rasprave, knj. prva, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, II, ..., str. 338—347.

³⁴ Up.: »Slovenski Narod« 1, 3, 5, 8, 17, 19 od 2, 4, 8, 11, 22, i 24. I 1883.

³⁵ Vrlo oštra kritika organa radikala uperena protiv vladajuće Napredne stranke, naročito je došla do izražaja u uvodnicima: »U svoje vreme« od 4/16. januara, »Na oprezu« od 8/20. januara, a takođe i u uvodnicima bez naslova u brojevima od 6/18. i 11/23. januara 1883 (up.: »Samouprava« 2, 3, 4, 5 od 4/16, 6/18, 8/20, i 11/23. I 1883).

³⁶ Ovo tako važno saopštenje, posredstvom koga su bili Slovenci upoznati sa političkim programom Radikalne stranke, koji je u ovo vreme zaista bio progresivan, glasi: »Radikalna stranka je izdala nacrt ustave, ki je zares prav radikalen. Mej drugim odjemlje kralju pravico odrejeti mobilizaciju ter jo izročja skupščini, brez koje dovoljenja se vojska ne sme uporabljati. Brez dovoljenja velike skupščine se ne sme sklepati zveza bodi si s komur koli. Vojska naj bode prisegala na ustavo, katero more ščititi. Vsaki 25 letni Srbin ima aktivno in pasivno volilno pravico. Potrjenja v skupščini vzprejetih postav po kralji ni potreba; tudi proti kraljevi volji zadobi skupščine ukrep postavno moč, ako se je dvakrat v zbornici sklenil. Skupščina ima pravico imenovati razparlamentarne odseke, da preiskujejo blagajne, račune, zlorabe ministrov itd. Skupščina se zbira redno vsako leto brez kraljevega klica; kralj jo sme samo jedenkrat razpustiti. Od jednem ima ona pravico zahtevati od kralja amnestije za posebne zločince. Poleg skupščine naj bodo okrajni zastopi s posebnimi pravicami itd.« (»Slovenski Narod« 234, 12, X 1883). Opširnije o nacrtu Ustava Radikalne stranke, koji sadrži 15 poglavlja, odnosno 166 članova, v.: R. Milošević, op. cit., str. 104—126.

³⁶ »Slovenec« 16, 6, II 1883.

ovaj list, krajem jula, kratko obavestio svoje čitaoce da srpska vlada namerava »u nekoliko tačaka preinačiti ustav«. ³⁷ U uvodniku s naslovom »Položaj na Srb-skem«, objavljenom u broju od 8. novembra 1883, oštro je napadnuta Radikalna stranka. Kao najvažnije, tamo je istaknuto da, nasuprot socijalistima koji su republikanci, radikalima je »svejedno da li je na prestolu Petar ili Pavle«, već je glavno da se porezi ne povećavaju, da se »švapstvo« ne širi na Balkanu i da se bosanski Srbi oslobode »švapske«, odnosno austrijske vladavine. Osim toga, radikali žele da »Srbiju postave na sopstvene noge«. ³⁸ Organ Pokrajinske vlade za Kranjsku, »Lai-bacher Zeitung«, doneo je u broju od 17. novembra 1883. napis s naslovom »Aus Belgrad«. U njemu je, kao najvažnije, u sklopu drugih obaveštenja, navedeno da Glavni odbor radikala ima u svom programu zacrtan progon dinastije Obrenovića. Inače, »anarhija im je glavni ideal«. ³⁹ Nešto kasnije, krajem januara 1884, »Slovenec« je objavio poduže saopštenje, u kome su radikali oštro kritikovani zbog svog antiaustrijskog stava. Naročito je oštrica kritike uperena na adresu ove stranke zbog toga što u svome organu ističe da Monarhija upražnjava prema Srbima u Bosni politiku terora i nasilja i što je kralja Milana okarakterisala kao diktatora, »koji će morati iz zemlje pobeći ili će ga doseći osetna ruka srpskog naroda«. ⁴⁰

O otvorenoj podršci srpskog kralja vladajuće, Napredne stranke, u njenoj borbi protiv radikala, iako se kao monarh, radi autoriteta kod naroda, ne bi trebao upuštati otvoreno u stranačku borbu, slovenački listovi su obavestili svoje čitaoce. Tako je »Slovenski Narod« saopštio da je kralj Milan izrazio zahvalnost Piroćancu, Garašaninu i drugim ministrima za zadovoljavajući unutrašnji položaj u Srbiji. On ih je odlikovao »najvišim srpskim odlikovanjem, ordenom Takovskog krsta«, što je i u »Soči« naznačeno, uz kratak komentar: »Kralj Milan se veoma zalaže za to, da vladinoj stranci pridobije poverenje naroda«. ⁴¹ Dalje je organ slovenačkih liberala, pred kraj jula 1883, objavio saopštenje, u kome je navedeno da je, shodno naređenju s najvišeg mesta, upravnik Vojno-tehničkog zavoda u Kragujevcu, pukovnik Velimir Stefanović, prisilio sve zaposlene u ovom industrijskom preduzeću da glasaју vladinog delegata za predsednika opštine Kragujevac, preteći im otpuštanjem iz službe, ako glasaју za radikalsog kandidata. Na kraju je, u smislu komentara, postavljeno pitanje: »Da li je taj slučaj, koji upozorava na pojavu da se i u vojsci upražnjava stranačka politika i da se oficiri upotrebljavaju za političke agitatore, možda rezultat nove vojne organizacije?« ⁴²

Za realizaciju svoje austrofilске politike, knez Milan je imao prepreku u po-glavaru Srpske pravoslavne crkve, mitropolitu Mihailu. On je bio osvedočeni rusofil, jedan od najvažnijih slovenofilskih agenata na Balkanu i podstrekač, preko

³⁷ »Slovenec« 94, 26. VII 1883.

³⁸ O tome, kao najvažnije, zabeleženo je u organu slovenačkih klerikalaca ovo: »Kakor so naprednjaki odločno za Obrenoviće, kterih socijalisti ali demokrati živih ne morejo videti in le za republiko živé in trpé, tako so radikalci odločno proti vpeljavi republike. Pač pa jim je, vsaj tako pravijo, vse jedno, ali je na prestolu Peter ali Pavel, glavna stvar je, da bo davek manjši, da državni primanjkljaj ne bo od leta do leta večji, da se »švabstvo« ne bo po Balkanu širilo, da se bosanski Srbi osvobodé »švabskega« t. j. avstrijskega trinoštva, pod kterim jim je, kakor po svetu trosijo, huje kakor so imeli pod Turkom itd. Od tod toraj smrtno sovraštvo do Avstrije in njenih pristašev. Kar se tiče republike, pravijo, da ona za srpski narod ni, že zarad nestrpljivega ljudstvenega značaja ne, pa tudi iz političnih obzirov ne! Kaki boji in klanje nastalo bi po kraljevini, kadar bi bilo treba predsednika voliti, kako bi si vse tri stranke dan na dan v laseh bile in o redu bi ne bilo duha ne sluha! Radikalci delajo na to, da bi Srbijo kolikor mogoče na lastne noge postavili. Radikalci so dan danes v Srbiji najmogočnejša in najsilnejša stranka, kajti bolezen »radikalizma« prišla se je celega naroda. Se več, ljudstvo je že toliko radikalno da je že celo svoje voditelje prehitelo in jih že zadej pušča«. (»Slovenec« 181, 8. XI 1883). Prema nactu radikalskog ustava, kako se vidi iz dela Raše Miloševića, za Srbiju se predviđa ustavna monarhija kao oblik vladavine. Kako navodi dr Dragoslav Janković, u periodu osnivanja Radikalne stranke, do 1881, njeni prvaci su se kolebali između republike i monarhije. Međutim, u svom programu od 1881, vodi radikala su se čvrsto opredelili za monarhiju (up.: R. Milošević, op. cit., str. 108—109; Dr D. Janković, op. cit., str. 238—239).

³⁹ »Lai-bacher Zeitung« 264, 17. XI 1883, str. 2252.

⁴⁰ »Slovenec« 18, 22. I 1884.

⁴¹ Up.: »Slovenski Narod« 13, 17. I 1883; »Soča« 3, 19. I 1883. Orden Takovskog krsta, uveden 1865. bio je sve do proglašenja srpske kraljevine najviše odlikovanje u Kneževini Srbiji, dobivši konačno 1878. svoj izgled kao »odličje za nezavisnost i oslobođenje« u pet redova, koji se međusobno malo razlikuju. Sa proglašenjem Kraljevine Srbije, uveden je orden Belog orla kao najviše odlikovanje Srbije (Dr D. Nikolić, Naša odlikovanja do 1941, Iz kolekcije Vojnog muzeja u Beogradu, Beograd, 1971, str. 32—34, 47—49).

⁴² »Slovenski Narod« 167, 24. VII 1883.

pravoslavnog sveštenstva, antiaustrijske politike u Bosni i Hercegovini. Zbog toga je, marta 1881, iz Beča naredeno srpskom vladaru da zbaci mitropolita. Na dan 18/30. oktobra 1881, ukazom kneza Milana, udaljen je mitropolit Mihailo sa svoje dužnosti bez saglasnosti Arhijerejskog sabora i bez penzije, što je ogorčilo veći deo episkopa i izazvalo gnjev ruskog cara. Za administratora je postavljen negotinski episkop, Mojsej. Usledio je 31 (12. januara 1882) decembra 1881. nov zakon o sastavu Arhijerejskog sabora. U njega su, pored episkopa, ulazila još dva arhimandrita, po jedan protojerej iz svake eparhije, koje je vlada postavljala. Za izbor mitropolita ustanovljeno je naročito izborno telo u koje su, pored članova Arhijerejskog sabora, ulazili svetovnjaci: predsednik Ministarskog saveta, ministar prosvete i crkvenih dela, predsednik Državnog saveta, predsednik Kasacionog suda i pet poslanika izabranih od Narodne skupštine. Na dan 20 (1. aprila) marta 1883. izabran je, a sedam dana docnije konsekrikan u Sremskim Karlovcima od patrijarha, Germana Anđelića, profesor bogoslovije u penziji, arhimandrit Teodosije Mraović. Taj akt je srpska javnost shvatila, da je Srbija postala zavisna od Beča ne samo po državnoj već i po crkvenoj liniji.⁴³

O ovom sukobu između srpske države i crkve, slovenačka javnost je bila dobro upoznata, jer su slovenački listovi ovom pitanju posvetili dosta pažnje, objavivši o njemu niz kratkih i verodostojnih saopštenja. Tako je »Slovenski Narod«, u broju od 22. januara 1883, naveo da je »iz kulturnog boja« između mitropolita Mihaila i Stojana Novakovića, ministra prosvete i crkvenih dela u srpskoj vladi, rezultirao novi zakon u Srbiji o novčanim kaznama duhovnih lica za nepokornost prema vladi: za prvi prekršaj 500—1000 dinara, a za drugi 2000, pa »ako i dalje ostanu neposlušni otpuštaju se iz službe«, a osam dana docnije, da je administrator srpske mitropolije, Mojsej, dao ostavku na svoju dužnost zbog novog crkvenog zakona po kome je srpski mitropolit postavljen u zavisanoj položaj od ministra prosvete i crkvenih dela.⁴⁴ Dalje je, u ovom listu, u broju od 27. marta, kratko naznačeno da je srpska vlada uspela da privoli karlovačkog patrijarha, Germana Anđelića, da hirotoniše episkope i mitropolita iz Srbije, »što je čudno«, kako je u listu naglašeno, kad se zna da je patrijarh German »uvek i dosledno osuđivao postupak srpske vlade prema crkvi«, a tri dana docnije, da od toga neće biti ništa, »jer se sveštenstvo Srbije tome odlučno protivi«, dok je u broju od zadnjeg dana marta kratko rečeno da će za srpskog mitropolita biti izabran jedan od arhimandrita: Teodosije ili Nestor.⁴⁵ Tokom aprila i u prvoj dekadi maja 1883, organ slovenačkih liberala je, u vezi sukoba između države i crkve u Srbiji, naveo ovo: da je kralj Milan potvrdio izbor za srpskog mitropolita arhimandrita Teodosija Mraovića; da je karlovački patrijarh, German Anđelić, konsekrikan Teodosija Mraovića za srpskog mitropolita; da je arhimandrit Nestor imenovan za užičkog episkopa; da se je episkop negotinski, Mojsej, »pridružio pobunjeničkim episkopima«; i da je bivšem mitropolitu, Mihailu, zabranjen boravak u manastiru Studenici, pa je otputovao u Carigrad, gde se žalio na nečovečan postupak srpske vlade prema njemu.⁴⁶

O gore navedenom, s posebnim naglaskom da je novoizabrani mitropolit, Teodosije Mraović, hirotonisan od karlovačkog patrijarha, Germana Anđelića, u Sremskim Karlovcima, saopštili su svojim čitaocima i drugi slovenački listovi.⁴⁷ Pored toga, »Slovenec« je objavio dva komentara, u kojima se podvrgava kritici vladajući režim u Srbiji zbog isuviše autokratskog načina upravljanja zemljom, a tako isto i mešanje Monarhije u poslove vezane za izbor novog srpskog mitropolita. Početkom februara 1883, u ovom listu je podvučeno, da je ogroman deo nižeg i višeg svešten-

⁴³ S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. druga, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, VIII, ..., str. 406—421.

⁴⁴ Up.: »Slovenski Narod« 17, 24 od 22. i 30. I 1883. Početkom februara je u ovom listu kratko saopšteno, da će se birati novi mitropolit, pošto je Mojsej demisionirao (up.: »Slovenski Narod« 27, 28 od 3. i 5. II 1883).

⁴⁵ Up.: »Slovenski Narod« 69, 72, 73 od 27, 30. i 31. III 1883.

⁴⁶ Up.: »Slovenski Narod« 75, 81, 83, 86, 92, 93, 105 od 3, 10, 12, 16, 23, 24. IV i 9. V 1883.

⁴⁷ Up.: »Slovenec« 35, 39, 40 od 22. III, 3. i 5. IV 1883; »Novice« 14, 4. IV 1883, str. 112; »Edinost« 27, 4. IV 1883.

stva pravoslavne crkve u Srbiji odlučno protivian novom zakonu o izboru crkvenih dostojanstvenika i da će uskoro zbog toga demisionirati administrator, Mojsej, koji je na tu dužnost došao iz slavoljubivih pobuda. Do takve situacije je došlo otuda, kako je podvučeno na kraju ovog saopštenja, što srpska vlada »isuviše oholo postupa, jer, osim sebe, ne priznaje bilo kog drugog gospodara u državi.«⁴⁸ Posle izbora i hirotonisanja novog mitropolita Teodosija, u Sremskim Karlovcima, 27 (8. aprila) marta 1883, dozvolom ugarske vlade, objavio je ovaj list zapažen komentar, oštro kritikujući srpsku, pa i ugarsku vladu, u vezi načina posvećenja novog srpskog mitropolita. Nakon prezentiranja slovenačkoj javnosti događaja koji su prethodili hirotonisanju Teodosija za mitropolita, anonimni autor ovog sastava naglasio je da je do zbacivanja mitropolita Mihaila, »koji je kod Srba uživao gotovo takav autoritet kao papa kod katolika«, došlo »zbog nevažne stvari, a naime radi poreskih poslova«,⁴⁹ uz napomenu da je srpska vlada, bez većih teškoća, »došla do novog mitropolita i drugih episkopa, jer stare na isti način odstranjuje i nove postavlja. Dosada je to išlo glatko! Šta sad?« U nastavku je podvučeno, da srpski narod mrzi na sve što je došlo iz Ugarske. I, zapravo, sada je došao otuda crkveni poglavar, što je za Srbe uvredljivo, budući da su odsudno protivni svakom uticaju sa strane. Na kraju komentara je naglašeno: da se Ministarstvu spoljnih poslova bečke vlade, s razlogom, može zameriti što se meša u unutrašnje poslove drugih država; i da će to u Srbiji postati veoma snažno oružje u rukama opozicije, koja će ga, svakako, znati dobro iskoristiti.⁵⁰ Valja primetiti još i to, da je »Slovenski Gospodar« o svemu tome objavio kratko saopštenje, u kome je navedeno da je zbačivanje mitropolita Mihaila i izbor na njegovo mesto arhimandrita Teodosija, »u velikoj meri naljutilo Srbe, pa nije isključeno da kralj Milan bude proteran.«⁵¹

Na dan 30 (11. avgusta) jula 1883. venčao se na Cetinju unuk Karađorđa, knežević Petar Karađorđević sa čerkom crnogorskog knjaza Nikole, Zorkom. Veridba je obavljena početkom 1883. Kralj Milan je zbog toga bio veoma ozlojeđen, jer je smatrao, poput svoje vlade, da je to delo ruske diplomatije, koja je Petra Karađorđevića akceptirala za svog kandidata na srpski presto. Zbog toga je kralj Milan, početkom 1883, Ilkin atentat uzeo kao delo Rusa i Karađorđevića. Poslao je Jovana Marinovića u Petrograd za objašnjenje. Otuda mu je poručeno da zvanična Rusija nema nikakve veze sa predstojećim sklapanjem braka crnogorske kneginjice sa Petrom Karađorđevićem, ali da će, ukoliko vlada kralja Milana bude nastavila sa austrofilskom politikom, biti prinuđena da opozove svog poslanika iz Beograda. Kralja Milana je naročito naljutio poziv knjaza Nikole da prisustvuje svadbi kao venčani kum, koga mu je uputio po Čedomilju Mijatoviću iz Beča, sa kojim se tamo sastao sredinom juna 1883. Uvređen i ljut na Mijatovića, kralj Milan je taj poziv kategorički odbio. Ideju o ovom braku dao je grof Nikolaj Pavlovič Ignjatijev po padu Ristićeve vlade, dok se knjaz Nikola kolebao oko toga da li da je prihvati. No, po proglašenju srpske kraljevine i izdizanju mlađe dinastije Obrenovića na viši stepen od starije Petrovića, uvredilo je knjaza Nikolu, pa se odlučio da prihvati ideju Ignjatijeva. »Cetinjskom svadbom on je vraćao kralju Milanu žao za sramotu«. Posle obavljene cetinjske svečanosti, kralj Milan se osećao ugroženim, pa je želeo da se Srbija javno pripoji Austro-Ugarskoj, kako bi od Rusije bila mirna.

⁴⁸ »Slovenec« 16, 16. II 1883.

⁴⁹ što nije tačno. Protivljenje mitropolita Mihaila Zakonu o crkvenim taksama za sveštene činove bio je povod za njegovo zbacivanje. Pravi uzrok je, kako smo rekli, bio njegova rusofilski i antiaustrijska politička orijentacija (S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. druga, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, VIII, . . . , str. 408—409).

⁵⁰ Važniji, drugi deo ovog saopštenja glasi: »Srpska vlada ima sedaj metropolita, in bode imela tudi druge škofe, ker stare po vrsti odstavlja, in po istem potu nove voli. No dosihmal gre vse gladko? Kaj pa sedaj? Kaj poreče srbski narod na to? Bode li pripoznal za prave crkvene gospodarje vladike mu tako vsiljene? V Srbiji se jim mrzi nad vsem, kar pride iz Ogrskega. A sedaj je pa prišel crkveni glavlar iz Švabskega, ko so sicer tako rahločutni zoper vsak vpliv tujeve. Postrežljivost ogrske vlade lahko britek sad prinese, in očitalo se bode ministrstvu vnanjih poslov, da se vtkuje v notranje zadeve tujih držav. Na Srbskem bode pa to krepko orodje nezadovoljni stranki. Koliko bridkega sadu pa rodi združenje svetne in duhovske oblasti v jedni roki, bi se lahko mala Srbija od močgne Rusije učila, a kdor ima oblast v rokah, si misli, da vse sme storiti, kakor v Srbiji ministrstvo Piročanac« (»Slovenec« 45, 17. IV 1883).

⁵¹ »Slovenski Gospodar« 14, 5. IV 1883, str. 109.

a priželjkivao je i rat između ove dve države, nadajući se pobedi Monarhije i dodeljivanju Srbiji Makedonije kao nagradu za verno savezništvo.⁵²

O gore navedenom, slovenačka javnost je bila u dovoljnoj meri upoznata, jer su slovenački listovi objavili dovoljan broj saopštenja i u njima, uglavnom, prezentirali sledeće: da je Petar Karađorđević, prilikom boravka na Cetinju, izjavio novinarima, pored ostalog, da su njegovi preci iz Crne Gore i da će dinastija Karađorđevićeva doći ponovo na vlast u Srbiji, jer je popularnija od dinastije Obrenovića, koja se grubom silom domogla vlasti; da je crnogorski knjaz uputio srpskom kralju poziv da na udadbi njegove kćeri za Petra Karađorđevića bude venčani kum, što je srpski vladar odbio; da je austrijski car, iz obzira na uvređenost kralja Milana zbog ženidbe pretendenta na srpski presto, Petra Karađorđevića, sa crnogorskom kneginjicom Zorkom, otkazao učešće na cetinjskoj svadbi; da je na svečan način obavljen crkveni obred venčanja Petra Karađorđevića sa kneginjicom Zorkom na Cetinju uz prisustvo izaslanika ruskog cara, kneza Orlova Demidova, i svih akreditovanih na crnogorskom dvoru diplomatskih predstavnika; da je knjaz Nikola dobio iz zemlje i inostranstva veći broj čestitki povodom udadbe svoje ćerke za Petra Karađorđevića; da su u čast kneza Orlova priređeni vojni manevri jedinica crnogorske vojske; da je knjaz Nikola, kako uverava ugledni praški list »Politik«, kategorički izjavio »da udadba njegove najstarije ćerke za člana dinastije Karađorđevića nema nikakve političke tendencije, a najmanje kakvih skrivenih misli protiv dinastije Obrenovića, s kojom Crna Gora želi u miru i prijateljstvu živeti«; da Petar Karađorđević ne pretenduje da bude vladar Istočne Rumelije, već želi da ga primi ruski car; i da je Petar sa svojom suprugom Zorkom otišao kod svoga oca, Aleksandra, u Temišvar.⁵³ Pored navedenog, organ slovenačkih liberala objavio je tri nešto duža saopštenja o političkom značaju ženidbe Petra Karađorđevića sa najstarijom ćerkom crnogorskog vladara. Tako je u saopštenju ovog lista, na početku marta, navedeno da je Petar Karađorđević, prilikom boravka na Cetinju, izjavio dopisniku »Pester Lloyd« da će naredni izbori u Srbiji omogućiti dinastiji Karađorđevića da mirnim putem tamo preuzme vrhovnu vlast. Do toga će doći, kako je, navodno, kategorički tvrdio Petar Karađorđević, jer u zadnje vreme, zbog zanemarivanja interesa zemlje od strane kralja Milana i trošenja nemilice novca za njegova nepotrebna putovanja, postaje za srpski narod sve neizdržljiviji ekonomski i politički položaj.⁵⁴ Pet dana pred obavljanje cetinjske svečanosti, tj. 6. avgusta 1883, objavio je »Slovenski Narod« poduže saopštenje, koje razmatra ovu svečanost s političkog stanovništva. Naročito je podvučeno, da inostrana žurnalistika s posebnim akcentom ističe »političku stranu tog braka, označujući ga kao ruski čin uperen protiv austrofilске politike srpske vlade«. Kao antiteza takvom rezonovanju, navedeno je da bečka vlada taj brak tretira kao pojavu posve privatnog značaja i da se Petar Karađorđević ne može tretirati kao ozbiljan pretendent na srpski presto, pošto je po odluci Narodne skupštine Kneževine Srbije, nakon ubistva kneza Mihaila u Topčideru, dinastiji Karađorđevića za svagda osporila pravo na srpski presto. Ne izjašnjavajući se u pogledu stava bečke vlade, nepoznati sastavljač ovog saopštenja je naveo najvažnije delove iz saopštenja o sklapanju braka između kćeri crnogorskog knjaza i Petra Karađorđevića, koji je objavio organ crnogorske vlade, »Glas Crnogorca«, davši ovoj svečanosti, kako je podvučeno u saopštenju organa slovenačkih liberala, obeležje »značajnog događaja u istoriji obe srpske dinastije«. U prevodu na slovenački iz označenog lista navedeno je da je rodonačelnik dinastije Karađorđevića, Karađorđe, uvažavan od svih crnogorskih vladara, počev od Petra I, i da je »topolskom junaku« posvetio svoje najbolje pesničko delo, Petar II

⁵² S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ... str. 85—92.

⁵³ Up.: »Slovenski Narod« 49, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 212, 215 od 1. III, 11, 13, 14, 16, 17, 18, VIII, 17, i 20. IX 1883; 13, 16. I 1884; »Slovenec« 108, 110, 145 od 11, 14. VIII i 26. IX 1883; »Soča« 30, 32 od 27. VII i 10. VIII 1883; »Edinost« 64, 65 od 11. i 15. VIII 1883; »Novice« 10, 33 od 7. III i 15. VIII 1883, str. 80, 266; »Slovenski Gospodar« 10, 31, 33, 40 od 8. III, 2, 16. VIII i 4. X 1883, str. 78, 245, 261, 317.

⁵⁴ »Slovenski Narod« 49, 1. III 1883.

Petrović Njegoš.⁵⁵ Na dva dana pred cetinjsku svečanost, u »Slovenskom Narodu« je navedeno pisanje ruskih provladinih listova o strepnji zvanične Srbije u vezi sklapanja braka između Petra Karađorđevića i najstarije kćeri knjaza Nikole. Tamo je, kao najvažnije, istaknuto ovo:

»Sadašnja vlada u Srbiji prouzrokovala je svom narodu mnogo nepravilika, radi čega su sve oči uprte u Karađorđevića. Bez uzroka se ne plaši naprednjačka vlada saziva Velike narodne skupštine. Jer, ako se ona na zakonskoj osnovi sastane biće doveden u pitanje opstanak ne samo sadašnjeg ministarstva već, takođe, i same dinastije. Po srodstvu vezan za jednu od najstarijih i najvažnijih dinastija, Nemanjiće, imajući uza se crnogorske sokole, snažno potpomognut od Rusije, zašto ne bi mogao nastupiti knez Karađorđević kao kandidat za srpski presto?«⁵⁶

Manje-više, o svim događajima vezanim za udadbu kćeri crnogorskog knjaza za Petra Karađorđevića, obavestio je svoje čitaoce i vladin organ, »Laibacher Zeitung«, koji ih je saopštio u nekoliko navrata bez zapaženih komentara.⁵⁷ Pored toga, preuzeo je ovaj list iz bečkog vladinog organa, »Politische Correspondenz«, izveštaj dopisnika tog lista iz Beograda od 27. februara i, u broju od 6. marta, objavio ga kao poseban članak. Tamo je, kao najvažnije, istaknuto da je put Petra Karađorđevića na Cetinje i namera da se domogne srpskog prestola u suštaj protivnosti sa stavom srpskog naroda. On se odavno čvrsto opredelio za dinastiju Obrenovića i to iz sledećih razloga: jer je Karađorđe ostavio srpski narod 1813. na milost i nemilost Turcima; jer je 1815. Miloš Obrenović, rodonačelnik vladajuće dinastije, stvarno digao srpski narod na ustanak protiv Turaka i oslobodio Srbiju od turskog jarma, te ju poveo putem prosperiteta kao nasledni knez tokom svoje dugogodišnje vladavine; jer je Aleksandar Karađorđević »za vreme svoje vladavine doveo Srbiju na ivicu propasti«, pa ga je 1858. Velika narodna skupština zbacila i »povratila na presto jedinu legitimnu i narodnu dinastiju Obrenovića, uz sveopšte narodno odobravanje«; jer su vladari iz dinastije Obrenovića, pre svega knjaz Mihailo i kralj Milan, zaslužni za teritorijalno proširenje i sticanje potpune nezavisnosti Srbije; i jer sve što je postigla Srbija ima biti zahvalna Obrenovićima, čega je srpski narod svestan. Zbog svega toga, kralj Milan i njegova vlada se ponašaju posve indiferentno prema budućoj ženidbi Karađorđevog unuka sa najstarijom ćerkom crnogorskog vladara, knjaza Nikole.⁵⁸ Na kraju napisao, u smislu zaključka, podvučeno je da su Petar Karađorđević i njegovi crnogorski protektori na ovaj korak podstreknuti od vlade u Petrogradu.⁵⁹

Uhapšena radi sumnje da je sudelovala u atentatu Jelene-Ilke Marković na kralja Milana, Jelena-Lena Knićanin, udovica pukovnika Antonija Knićanina, prema izjavi novinarima predsednika vlade, Milana Piroćanca, 28 (12. marta) februara 1883, nađena je obešena u svojoj zatvorskoj sobi. Atentatorka, Jelena-Ilka Marković, je 12/24. aprila 1883. osuđena na smrt, a potom pomilovana i odvedena na izdržavanje kazne u požarevački zatvor. S obzirom na to, da je atentatorka na sudu

⁵⁵ Preuzeti deo iz saopštenja »Glasa Crnogorca«, u prevodu na slovenački glasi: »Glas Crnogorca« slavi to poroko, ki bođe v 11. dan avgusta meseca v Cetinju, kot pomenljiv dogodek v zgodovini obeh srbskih knežjih družin. Prijazni odnošaji obeh družin posveteni so s starodavnimi tradicijami. Ded Zreninov, Karageorgij (Črni Jurij), jeden največjih sinov naroda srbskega, užival je prisrčno simpatijo tedanjega crnogorskega vladike, kateri je smrt »Topoljskoga junaka« obžaloval kot lastno nesrečo, ter je to svojo žalost izlil bil v vznesene stihе, jedine svojega življenja. Naslednik mu Peter II. posvetil je »prahu očeta Srbije« svojo najboljšo pesen in ta tradicija ohranila se je tudi pri naslednjih vladarjih. Danilu I. in sedanjem knezu, in se utelesi zdaj v zvezi dveh potomcev teh družin, katere zveza naj bi bila v slavo celej Srbskej.« (»Slovenski Narod« 178, 6. VIII 1883). »Edinost« je, u parafraziranoj formi, objavila iz »Glasa Crnogorca« o značaju cetinjske svečanosti (»Edinost« 64, 11. VIII 1883). Zbog nedostupnosti »Glasa Crnogorca« za 1883. godinu, nismo u mogućnosti navesti broj i datum tog lista, u kome je data ocena značaja ženidbe Petra Karađorđevića sa najstarijom ćerkom knjaza Nikole.

⁵⁶ »Slovenski Narod« 181, 9. VIII 1883.

⁵⁷ Up.: »Laibacher Zeitung« 34, 183, 185 od 12. II, 11. i 14. VIII 1883, str. 291, 1577, 1595.

⁵⁸ Deo u članku s naslovom »Das Prätendentum Karađorđević« o zaslugama kneza Mihaila i kralja Milana za prosperitet Srbije glasi: »Was Michael Obrenović III. und Milan I. für die Realisierung der historischen Aufgaben Serbiens gethan, dafür geben Thatsachen beredtes Zeugnis. Wer hat die Militär-macht organisiert, wer das System der allgemeinen Schulpflicht geschaffen? Wer hat das Land vergrößert und auf den Pfand der europäischen Cultur geleitet? Wer hat schliesslich Serbien unabhängig und zum Königreiche gemacht? Was Serbien hat und was es ist, alles hat es einzig und allein den Obrenović zu verdanken. Das weiss das Volk, es fühlt und würdigt das, und kein Serbe würde auch nur die Möglichkeit eines Prätendentums begreifen.« (»Laibacher Zeitung« 53, 6. III 1883, str. 453).

⁵⁹ »Laibacher Zeitung« 53, 6. III 1883, str. 453.

ćutala, a Jelena Knićanin mnogo pričala neodređeno, to je politička pozadina atentata ostala nerasvetljena. Nakon nekoliko nedelja po sudskoj presudi, atentatorka je nađena u svojoj zatvorskoj sobi zadavljena peškirom. Nasuprot svojim kolegama iz lekarske komisije, radikal dr Lazar Paču, izjavio je da se i u jednom i u drugom slučaju ne radi o samoubistvu. Pošto vlada nije objavila protokol sekcije, te je time »učinila od zla gore«, jer je javno mnenje zaključilo da je cela lekarska komisija stala na stanovište da se ne radi o samoubistvu već o namernom ubistvu u oba slučaja, pa je sebe u očima naroda još više kompromitovala.⁶⁰

Ovom pitanju je od slovenačkih listova jedino organ slovenačkih liberala poklonio nešto ozbiljniju pažnju.⁶¹ Sredinom marta, ovaj list je kratko saopštio da je, prema telegramu iz Beograda, »saučesnica u atentatu na kralja Milana, Jelena-Lena Knićanin, nađena u tamošnjem zatvoru mrtva, obešena na krevetskom čaršafu«, a nepun mesec dana docnije, da je »atentatorka, Jelena Marković, pokušala da izvrši samoubistvo i da je već umrla od zadobivenih rana«, dok je u dva broja, u trećoj dekadi aprila, navedeno da su, izuzev atentatorke, koja je osuđena na smrt, svi ostali, uhapšeni pod sumnjom da su saučesnici atentata na srpskog kralja, oslobođeni optužbe i pušteni iz zatvora.⁶² U kratkom saopštenju, objavljenom u organu slovenačkih liberala, u broju od 12. juna 1883, navedeno je kako je atentatorka nađena mrtva u svojoj sobi požarevačkog zatvora, 10. juna, uz naglasak da se radi o samoubistvu, što će ustanoviti već formirana lekarska komisija nakon seciranja leša, dok je, četiri dana docnije, kratko rečeno da je u lekarskoj komisiji podeljeno mišljenje u vezi smrti Jelene Marković, »jer dr Dimitrijević smatra da je zadavljena«, a ostali članovi misle da se radi o samoubistvu.⁶³ Povodom ovog slučaja, slovenački dnevnik je, u broju od 19. juna 1883, objavio poseban napis s naslovom »Ilka Marković«. Nepoznati autor, nakon informisanja čitalaca o tome, da je udovica pukovnika Jevrema Markovića »lani pucala iz revolvera na srpskog kralja, radi čega je osuđena na smrt a potom pomilovana na dvadesetogodišnju robiju«, kategorički ističe, da su atentatorku našli zadavljenu maramicom u požarevačkom zatvoru, »koju je zavila nepoznata surova ruka oko vrata nesrećne udovice«. Dalje je istaknuto, da je isključeno samoubistvo Ilke Marković i da se radi o ubistvu, jer je smetala najvišim vladajućim krugovima u Srbiji, pošto su joj »bile poznate njihove tajne spletke i gresi«, pa je bilo potrebno »zatvoriti joj usta jedanput za svagda«. Za njenu smrt snosi odgovornost sadašnja vlada naprednjaka, »koja više ne ide uskom stazom pravičnosti već se, odavno, kreće širokim putem samovolje i nasilja, služeći se makijavelističkim sredstvima«. Na kraju ovog napisa je podvučeno, da ovakvi i njima slični događaji upozoravaju na to, da u Srbiji mora biti nešto trulo, što treba odstraniti. »Gde tražiti trulež? Na to pitanje odgovara nam narodna poslovice, koja glasi: 'Riba od glave smrdi!'⁶⁴

O sukobima naroda sa policijom u prvoj polovini 1883, do kojih je došlo naročito u istočnoj Srbiji, kao rezultatu sve žešćeg progona radikala od kralja i naprednjaka i bojazni od novih poreskih opterećenja: tokom januara u Salašu i Poreču zbog žigovanja stoke, u Grljanu, 13. marta, zbog sačinjavanja spiskova o imov-

⁶⁰ S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ..., str. 92—95.

⁶¹ Od ostalih slovenačkih listova, »Novice«, »Edinost« i »Slovenec« su kratko saopštili svojim čitaocima da je atentatorka na srpskog kralja, Jelena-Ilka Marković, predata sudu i osuđena na smrt, dok su ostali oslobođeni optužbe i pušteni iz zatvora (up.: »Novice« 13, 17 od 28. III i 25. IV 1883, str. 104, 136; »Edinost« 26, 39 od 31. III i 16. V 1883; »Slovenec« 40, 5. IV 1883).

⁶² Up.: »Slovenski Narod« 61, 84, 92, 95 od 15. III, 13, 23. i 26. IV 1883.

⁶³ Up.: »Slovenski Narod« 132, 136 od 12. i 16. VI 1883. Od drugih članova lekarske komisije, određenih da konstatuju da li je reč o samoubistvu ili, pak, o ubistvu, izdvojio je mišljenje radikal, dr Lazar Paču, odlučno tvrdeći da je Jelena Marković zadavljena (S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ..., str. 93, 95).

⁶⁴ Najvažniji deo ovog napisa, u kome su navedeni razlozi zbog kojih je ubijena Ilka Marković glasi: »Okolišćine, pod katerimi se je zvršila smrt Ilke Markovićeve, so take, da kar naravnost izkjučujejo samomor in opravičujejo sumnjo, da je nekim krogom energična ženska, kakeršna je bila pokojna, bila na potu in, ker so jej bile znane razne tajne spletke in grehote višjih krogov, tudi jako nevarna. Smrt morala je za vselej zapreti usta, ki bi bila utegnila kdaj razjasniti tajnostne čine sedanje vlade, ki se ne drži več ozke steze pravice, marveč se že davno pomika po širokej cesti samovolje, nasilstva in uprav machiavelističnih sredstev« (»Slovenski Narod« 138, 19. VI 1883).

nom stanju, i u Gamzigradu, u maju, zbog žigovanja stoke,⁶⁵ od slovenačkih listova jedino je »Slovenski Narod« obavestio slovenačku javnost, uz dosta oštru kritiku, upućenu na adresu vladajućeg režima u Srbiji. Tako je u ovom listu, u broju od 30. marta, navedeno da su »čuvari javnog reda (žandari) u Poreču, prilikom popisa stoke, nad narodom vršili nasilje i druga grozovita dela, koja podsećaju na turska vremena«. To je najčitaniji list u Sloveniji objavio pozivajući se na »Samoupravu«, uz isticanje da se vesti ovog lista, organa radikala, zasnivaju »na obaveštenjima koja dolaze iz naroda«, dok se »Videlo«, organ naprednjaka, oslanja na zvanične, tj. vladine izvore.⁶⁶ Kako je navedeno u organu slovenačkih liberala, u broju od 8. juna, u Gamzigradu je, na podsticaj radikala, došlo do »pobune naroda protiv policije i žandarima zbog žigovanja stoke«, koja je uzela tako snažan zamah da je angažovano, navodno, 2000 »novoustanovljenih žandarima«, tj. »sejmena« da povrate mir,⁶⁷ a dan docnije, da je naredeno bivšem ministru, Nikoli Hristiću, da tamo povрати mir. »On je prispeo u taj kraj, što je garancija da se neće više neredi ponoviti.«⁶⁸ Međutim, u broju od 13. juna, nakon naglasaka da su pre dva meseca u Grljanu »bili izgredi protiv čuvara reda«, istaknuto je da se u Gamzigradu stanovnici nisu branili samo kamicama već su napali na organe javnog reda oružjem, »te o mrtvim i ranjenim nema nikakve sumnje«,⁶⁹ a pet dana docnije, navedeno je, kako je »zbog gamzigradske afere uhapšeno 56 lica«, dok je u brojevima od 28. juna i 11. jula saopšteno o navodnom hapšenju uglednih vođa Radikalne stranke u Boljevcu, Aleksincu, Valjevu i Kragujevcu.⁷⁰ Osim toga, u organu slovenačkih liberala, u broju od 30. jula, navedeno je, uz napomenu da se radi o nepotvrđenoj vesti, kako je u Gornjem Milanovcu došlo do sukoba građana i policije, 26. juna, prilikom čega je »ranjeno mnogo ljudi.«⁷¹ »Slovenec« je, u vezi sa navedenim događajima, samo konstatovao, krajem avgusta 1883, da u Srbiji vlada nezadovoljstvo vladavinom kralja i ministarstva naprednjaka.⁷² Uzgredno da napomenemo i to, da je, po ovom pitanju, organ domaćih nemačkih liberala, »Laibacher Wochenblatt«, saopštio ovo: da su u Srbiji u više mesta izbile pobune, koje su

⁶⁵ o kojima su u literaturi navedeni skromni podaci (up.: S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ..., str. 107—110; Z. Živulović, op. cit., »Politika« 25012, 25013 od 26. i 27. V 1983, str. 13, 15).

⁶⁶ »Slovenski Narod« 72, 30. III 1883. O sukobu naroda i organa javne bezbednosti u Poreču, tokom januara 1883, »Samouprava« je vodila oštru polemiku, tokom prvog tromesečja 1883, sa organom naprednjaka, »Videlom«, koji je napadao radikalni list da taj događaj preuveličava. U nekoliko uvodnika sa i bez naslova, tokom januara, februara i početkom marta, organ radikala je oštro osudio postupak organa javne bezbednosti ne samo za slučaj u Poreču već i za nedela počinjena i u drugim mestima nad neudžnim narodom, te i kritikovao »Videlo« što ih uzima u zaštitu. Pored toga, ovaj list je u brojevima od 8/20, 10/22, 12/24. i 15/27. marta objavio izveštaj člana Glavnog odbora Radikalne stranke, Koste Tausanovića, od 5/17. marta pod naslovom »Izveštaj Glavnog odboru Narodne radikalne stranke o nedelima čuvara za javnu bezbednost u Poreču« (up.: »Samouprava« 10, 11, 13, 22, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 33 od 20 (I. II), 22 (3. II) I, 8/20, 17 (I. III), 24 (8. III), 26 (10. III) II, 3/15, 8/20, 10/22, 12/24. i 15/27. III 1883).

⁶⁷ o čemu je tamo, kao i o neredima u nekim drugim krajevima Srbije, navedeno ovo: »Iz kraljevine srbske prihajajo poročila o resnih sporih mej ljudstvom in vladinimi organi. Tako se je ljudstvo v Gamzigradu, okraja Zajčar, ob priliki, ko so živimi užigali znamenaja, spuntalo proti policiji in žandarjem, kateri izgredi so zavzeli tako resen značaj, da je minister okrajnemu načelniku v Zajčarji stavil na raspolaganje cel oddelek novo ustanovljenih žandarjev, 2000 mož, kar je pa ljudstvo še bolj razkačilo. Ljudstvo bilo je baje po radikalnih našutano, da namerava vlada zopet povišati davke ter da zato šteje živino. Pri tem spopadu pri Gamzigradu bilo je mnogo ubitih in ranjenih. Ministri imeli so v sredo večer sejo, ker so se posvetovali do ranega jutra o teh žalostnih izgreidih. Jednaka poročila o ljudstvenem uporu prihajajo sočasno tudi iz drugega dela Srbije, iz okraja užiskega, kar bi znalo kazati, ako se obistini, o sistematično pripravljenem ustanku« (»Slovenski Narod« 129, 8. VI 1883). Valja reči, da je kod Gamzigrada angažovano neodreden broj policajaca i dva eskadrona sejmena, oko 200 ljudi, »koji su nasrnuli na narod«, te je bilo mrtvih i ranjenih. Policajaca i sejmena je bio, naravno, znatno manji broj od 2000 (up.: S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ..., str. 102; Z. Živulović, op. cit., »Politika« 25013, 27. V 1983, str. 15).

⁶⁸ Up.: »Slovenski Narod« 129, 130 od 8. i 9. VI 1883.

⁶⁹ uz naglasak, da je načelnik crnorečkog okruga tražio od ministra unutrašnjih poslova, Milutina Garašanina, bataljon regularne vojske da povрати u Gamzigradu red i mir. »Garašinin odgovori: »Čakajte na telegrafski postaji, grem h kralju«. To je bil začetek affaire. O boji samem še ni pristnih poročila« (»Slovenski Narod« 133, 13. VI 1883).

⁷⁰ Up.: »Slovenski Narod« 133, 137, 146, 156 od 13, 18, 28. VI i 11. VII 1883.

⁷¹ O ovim sukobima ne možemo ništa pouzdano reći, budući da ne raspolazemo potrebnim podacima. Čini nam se, da je reč o preuveličavanju događaja. U vezi sa, navodnim, sukobima u Gornjem Milanovcu rečeno je u organu slovenačkih liberala, u smislu komentara, to »da z aferami v Grljanu, Poreču in Gamzigradu ni še končana vrsta nemirnih gibanj po Srbiji« (up.: »Slovenski Narod« 129, 172 od 8. VI i 30. VII 1883).

⁷² »Slovenec« 118, 24. VIII 1883.

ugušene; da je kod Zaječara i Užica došlo do sukoba građana i policije; i da su u Srbiji, naročito u srezu kragujevačkom, »izvršena mnogobrojna hapšenja«.⁷³

Prema tome, u navedenim saopštenjima, vezanim za sukobe građana sa organima javnog reda, kao i u ranije tretiranim pitanjima, slovenački listovi su upoznali svoje čitaoce sa teškom unutrašnjom situacijom u Srbiji. Oni su, što naročito važi za organ slovenačkih liberala, za takvo stanje, s punim pravom, okrivili kralja i njegovu vladu. Označili su za glavnog krivca kralja Milana za konstantno povećavanje narodnog nezadovoljstva, jer se ponašao kao samodržac i zahtevao od vlade slepu poslušnost u izvršavanju njegovih naređenja, uperenih protiv slobode i imovinske sigurnosti srpskog naroda.

Odjek u Sloveniji buntovničkog vrenja i izbijanja bune u Timočkoj krajini, njenog toka i ugušenja, početak oktobra—sredina novembra 1883. godine

Shodno kraljevom ukazu od 5/17. avgusta 1883, raspisani su izbori za običnu Narodnu skupštinu, koji su se imali održati 7/19. septembra 1883. Uprkos žestokog pritiska na birače organa vlasti vladajućeg naprednjačkog režima, na izborima od 7/19. septembra 1883. Radikalna stranka je dobila ogromnu većinu glasova i daleko najveći broj poslaničkih mesta u Skupštini, dok je vladajuća stranka doživela totalni fijasko. Sa sigurnošću se sponiralo da će, shodno osnovnim postavkama Ustava iz 1869, radikali preduzeti kormilo države. Međutim, do toga nije došlo. Naime, nakon gotovo mesec i po dana boravka u Austro-Ugarskoj i Nemačkoj, kralj Milan se vratio u Beograd, 19 (1. oktobra) septembra 1883, odlučno rešen da radikalima ne dozvoli preuzimanje vlasti. Sledećeg dana, 20 (2. oktobra) septembra, Piročančeva vlada je podnela ostavku. Ujutru, 21 (3. oktobra) septembra, »Srpske Novine« su, na veliko iznenađenje i razočaranje javnosti, objavile saopštenje da je Nikola Hristić »obrazovao činovničko ministarstvo«. On je već 22 (4. oktobra) septembra pročitao prvi kraljev ukaz, kojim se Skupština otvara, a odmah zatim drugi, kojim se ona zatvara, budući da je kralj, bez skupštinskog odobrenja, ratifikovao Četvornu konvenciju o železničkom pitanju, uprkos tome da je radi nje Skupština sazvana.

Odmah iza raspuštanja Skupštine, Hristićeva vlada je, oslanjajući se na Zakon o ukidanju narodne vojske, izglasan u Skupštini, 27 (8. januara 1883) decembra 1882, a potvrđen, 3/15. januara 1883, i na raspis vojnog ministra od 25 (6. avgusta) jula 1883. o oduzimanju oružja i vojne opreme od pripadnika narodne vojske, izdala naređenje o razoružanju naroda. Oslanjajući se na članak Nikole Pašića, objavljen u »Samoupravi«, u broju od 30 (12. avgusta) jula 1883, u kome je rekao: »Ne dajte oružja!«, radikali su narodu neumorno dokazivali, da vlada želi da ga razoruža, kako bi nesmetano navaljivala na njegova leđa nove dažbine i da će troškovi za »stajaću vojsku ogoleti narod«.

Pod uticajem propagande radikala, narod se u velikom broju sela, u istočnoj Srbiji, odlučno odupro zahtevu vlasti da preda oružje. Za predaju starih pušaka sprednjača, odlučno je tražio da mu se daju savremene puške, ostraguše. Na dan 25 (7. oktobra) septembra 1883, narod iz nekoliko okolnih sela odbio je u Boljevcu da preda oružje. Njegovim putem je krenuo i narod iz niza drugih sela boljevačkog i banjskog sreza. Buntovničko vrenje, koje se proširilo iz dva navedena sreza i u druge krajeve istočne Srbije, trajalo je do početka novembra. Narod se, naravno, nije zaustavio samo na takvoj vrsti rezistentnosti. Predvođena vođama lokalnih organizacija Radikalne stranke, narodna vojska je zauzela Boljevac 21 (2. novembra) oktobra, četiri dana docnije Sokobanju, a 26 (7. novembra) oktobra Knjaževac, dok Zaječar, u koji je prodrla rano izjutra, 27 (8. novembra) oktobra, nije uspela zauzeti, jer je izostalo sadejstvo i podrška Zaječaraca. U zauzetim mestima stara vlast je prestala dejstvovati i uspostavljeni su »privremeni izvršni odbori« od

⁷³ Up.: »Laibacher Wochenblatt« 139, 148, 153 od 14. IV, 9. i 14. VII 1883.

po oko 20 članova, uglavnom funkcionera mesnih odbora Radikalne stranke. Na buntovničko narodno vrenje i pojavu prvih znakova bune, kralj Milan je odgovorio izdavanjem četiri ukaza, 21 (2. novembra) oktobra, koji su objavljeni u »Srpskim Novinama«, u broju od 22 (3. novembra) oktobra 1883: 1) proglas vanrednog stanja u crnorečkom okrugu; 2) ustanovljenje Prekog suda; 3) postavljanje generala Tihomilja Nikolića za glavnog komandanta kontingenta vojske stalnog kadra, »određenog da povрати red u crnorečkom okrugu«; i 4) vojska, određena za ugušenje bune, »stavljena je u vanredno stanje«. Uporedo sa širenjem bune, proglašavano je vanredno stanje: 25 (6. novembra) oktobra u okrugu aleksinačkom, 27 (8. novembra) oktobra u okrugu knjaževačkom i krajinskom srezu istoimenog okruga. Jedinice stalnog kadra otpočele su brzo i odlučno dejstvovati. Tako su 26 (7. novembra) oktobra, uz veoma slab otpor narodne vojske, te snage prodrle u rejon Sokobanjske klisure, a samo dan docnije ovladale su dominantnim položajima u rejonu Čestobrodice, nakon potiskivanja oko 3000 boraca narodne vojske, naoružanih zastarelim puškama sprednjačama i motkama, i 28 (9. novembra) oktobra zauzele Boljevac. Na dan 31 (12. novembra) oktobra ušle su u Sokobanju trupe stalnog kadra bez otpora tamošnjih snaga narodne vojske. Oko 1000 boraca narodne vojske porazile su jedinice stalnog kadra na Gramadi, 30 (11. novembra) oktobra, a narednog dana je istu sudbinu doživelo na Vratarnici oko 2000 demoralisanih i slabo naoružanih boraca narodne vojske, pa su snage kralja Milana ovladale Svrlijigom, 31 (12. novembra) oktobra i Knjaževcom, 1/13. novembra. Na izdisaju bune, pobunilo se blizu 6000 seljaka moravskog i aleksinačkog sreza. Prvo je, tokom 31 (12. novembra) oktobra, u Prčilovici, središtu moravskog sreza, zbačena stara i uspostavljena nova vlast, što je učinjeno i u Aleksincu narednog dana, odmah iza ponoći. Međutim, već 2/14. novembra jedinice stalnog kadra zauzele su Aleksinac i Prčilovicu. Na vest o buni, po naredbi kralja Milana uhapšeni su članovi Glavnog odbora Radikalne stranke, 25/26 (6/7. novembra) oktobra, sem Nikole Pašića, koji je uspeo da prebегne u Bugarsku. Učesnicima u Timočkoj buni je sudio Preki sud u Zaječaru. Osuđeni na smrt, koji nisu pomilovani, njih dvadesetak, streljani su na Kraljevici, više Zaječara, dok ih je nekoliko stotina osuđeno na zatvor i robiju.⁷⁴

Dva dana nakon potpisivanja ukaza o održavanju septembarskih izbora u Srbiji, tj. 7/19. avgusta 1883, kralj Milan je, na poziv austrijskog i nemačkog cara, otputovao u Nemačku i Austriju. Tamo se zadržao gotovo mesec i po dana i prisustvovao je manevrima nemačke vojske u Hamburgu. Od tog puta je očekivao još snažniju potporu dve moćne carevine za njegov opstanak na srpskom prestolu, po cenu još većeg potčinjavanja Srbije Habsburškoj Monarhiji.⁷⁵

Koliko smo mogli utvrditi, od slovenačkih listova prednjačio je »Slovenec« u obaveštavanju slovenačke javnosti o boravku kralja Milana u Austriji i Nemačkoj, uz naglašavanje nestabilnosti prilika u Srbiji. Na pet dana pred kraljev odlazak iz Beograda, ovaj list je kratko saopštio o skorom putu srpskog kralja u Hamburg na vojne manevre jedinica nemačke vojske, na poziv nemačkog cara, a osam dana docnije, u dosta kritičnom tonu, istaknuto je »da se Srbija nalazi u nemačkom zagrljaju«: srpska vojska je organizovana po »švapskom« uzoru, a vojni udžbenici su »od reči do reči prevedeni iz pruskih«. Pored toga, u državnoj železnici Srbije na ključnim položajima se nalaze Nemci, »naročito iz Pruske«, koji su sa sobom doveli svoje činovnike, pa, čak, i čuvare. »Ako u Srbiji nisu poželjni Austrijanci, pošto su

⁷⁴ Opširnije o događajima koji su prethodili Timočkoj buni, buntovničkom vrenju, izbijanju bune, njenom toku i ugušenju, kao i o radu Prekog suda u Zaječaru, v.: D. J. Ilić, Zaječarska buna, Lične uspomene, knj. prva, Beograd, 1909, str. 3—126; isti, Zaječarska buna . . . knj. druga, str. 3—144; R. Milošević, op. cit., str. 127—203; D. S. Nikolajević, Kralj Milan i Timočka buna, Beograd, 1927, str. 5—131; Z. Živanović, op. cit., str. 239—262; S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sadržana dela Slobodana Jovanovića, IX, . . . str. 111—143; Dr D. Janković, op. cit., str. 246—255; M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, I, Beograd, 1955, str. 1—583; isti, Timočka buna . . . II, str. 2—701; Z. Živanović, op. cit., »Politika« 25007, 25008, 25009, 25013—25041 od 21—23. V, 27—31. V, 1—25. VI 1983, str. 17 (za brojeve od 21—23. i 29. V, 4—5. VI), 15 (za brojeve od 27—28, 30—31. V, 3, 6—7, 9. VI), 13 (za brojeve od 1—2, 8. VI), 14 (za brojeve od 10. i 14. VI), 16 (za brojeve od 11—13. i 15—25. VI 1983).

⁷⁵ S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sadržana dela Slobodana Jovanovića, IX, . . . str. 113; Z. Živanović, op. cit., »Politika« 25015, 29. V 1983, str. 17.

iz susedne države; zašto se ne uzmu ruski inženjeri?»⁷⁶ Dva dana docnije, u ovom listu je navedeno da je srpski kralj, pred svoj odlazak iz zemlje, ovlastio vladu da može Skupštinu raspustiti i, ako je potrebno, proglasiti u Beogradu opsadno stanje. Međutim, sasvim je određeno naredio da vlada nema pravo nikoga pomilovati, deliti odlikovanja, imenovati oficire ili ih, pak, unapređivati i ministre imenovati. Sve to upozorava, da sam kralj nije uveren u stabilnost unutrašnjih prilika u svojoj zemlji.⁷⁷ U broju od 4. septembra, u ovom listu, kratko je rečeno da će radikali na vanrednoj sednici Skupštine, u kraljevoj odsutnosti, »prouzrokovati skandal, postavljajući ministre na optuženičku klupu«, a jedanaest dana docnije, da je kralj Milan odlikovao nemačkog kancelara, Ota Bismarcka, ordenom Belog orla. Uz ovo je, kao komentar, dodato: »Beli orao je u bivšoj Srpskoj Carevini bio državni grb. Ovaj orden je najmlađi i najviši orden u najmlađoj kraljevini kraj Dunava i Save«. ⁷⁸ »Slovenski Narod« je, bez komentara, obavestio svoje čitaoce da je nemački car pozvao kralja Milana da učestvuje na jesenskim manevrima jedinica nemačke armije u Hamburgu i da će 19. avgusta krenuti na put, te da će ga zastupati Piročančeva vlada.⁷⁹ Od ostalih slovenačkih listova, »Edinost« je, u broju od 22. avgusta, kratko saopštila da je srpski kralj prispeo u Beč i da ga je u hotelu, u kome je oteo, obišao austrougarski ministar spoljnih poslova, grof Gustav Kálnoky.⁸⁰

O predizbornoj međustranačkoj borbi u Srbiji, pred septembarske izbore 1883, slovenačka javnost je bila obavestena dosta sadržajnim i učestalim saopštenjima, koja je objavio organ slovenačkih liberala. Još znatno pre nego što su, početkom avgusta, kraljevim ukazom, bili raspisani izbori za 7/19. septembra 1883, u »Slovenskom Narodu« je, u broju od 21. maja, objavljeno saopštenje, u kome je, nakon upozorenja na mogućnost sazivanja Velike narodne skupštine, navedeno da je u Srbiji otpočela oštra predizborna borba iako izbori još nisu ni raspisani,⁸¹ a dvadeset dana docnije, rečeno je kako je »izvestan skori saziv Velike narodne skupštine«, samo se dvoume oko mesta njenog zasedanja, jer su u kombinaciji Beograd i Niš. Nakon toga sledi važan komentar: »Verovatno je da se gospodi Piročancu i Garašaninu ne žuri sa sazivom Velike skupštine, od čijih odluka će zavisići položaj ministarstva, jer, kako izgleda, stanje tog kabineta je veoma nestabilno.«⁸² Početkom jula, ovaj list je saopštio slovenačkoj javnosti o velikoj predizbornoj napednosti zbog predstojećih izbora, o ishodu kojih opozicioni listovi pišu kao glavnom faktoru od koga zavisi ne samo opstoj srpske vlade i kralja, već i same države,⁸³ dok je u nekoliko brojeva ovog lista, početkom avgusta, rečeno: da je neizbežan konflikt između buduće Velike narodne skupštine i sadašnje naprednjačke vlade; da je u Srbiji teško formirati Senat, kao poseban dom Skupštine, pošto nema feudalaca niti, pak, krupne buržoazije; i da je gotov nacrt, kako Radikalne tako i Napredne stranke za promenu Ustava.⁸⁴ U broju od 18. avgusta, najčitaniji slo-

⁷⁶ Up.: »Slovenec« 110, 116 od 14. i 22. VIII 1883.

⁷⁷ »Slovenec« 118, 24. VIII 1883.

⁷⁸ Up.: »Slovenec« 127, 136 od 4. i 15. IX 1883. Zakonskim aktom od 22. februara 1882, ustanovljen je u Srbiji kao najviše odlikovanje »kraljevski orden Belog orla« u pet redova. Dodeljivao se vrlo retko kao najviši znak kraljevoj priznanja prvenstveno suverenima stranih država, a potom ličnostima za izvanredne zasluge u državnoj službi i za kraljevsku kuću. Docnije, u balkanskim ratovima i u prvom svetskom ratu, dodeljivao se orden Belog orla češće, pre svega vojnim licima (Dr D. Nikolić, op. cit., str. 47—49).

⁷⁹ »Slovenski Narod« 185, 188 od 14. i 18. VIII 1883.

⁸⁰ »Edinost« 67, 22. VIII 1883.

⁸¹ podvukavši, kao naročito važno, ovo: »Povodom že pričenjajočih se volilnih agitacij so duhovi (v Srbiji) tako razburjeni, da so morale oblastnije že večkrate vmes posesti, da se zabranijo nepostavnosti. Že zdaj, ko volitve neso že raspisane, je volilno gibanje tako valovito; kaj bo še le po razglasu volitve.« (»Slovenski Narod« 114, 21. V 1883).

⁸² Up.: »Slovenski Narod« 114, 132 od 21. V i 12. VI 1883. O tome da predstoji saziv Velike narodne skupštine i da je u Srbiji vrlo složena unutrašnja politička situacija, usled protivnarodne politike koju vodi naprednjačka vlada, saopštila je i »Soča« svojim čitaocima (»Soča« 32, 10. VIII 1883). U potpunosti je tačna opaska navedena u organu slovenačkih liberala, da se je Piročančeva vlada bojala saziva Velike narodne skupštine. »Bojeći se radikala, vlada je odlučila da u 1883. raspiše izbore za običnu, za redovnu skupštinu (običnu ili malu, kako su je još zvali), na njima da izmeri svoju i protivničku snagu, pa tek onda da se upusti u izbornu bitku za Veliku skupštinu i izmenu Ustava.« (Z. Zivulović, op. cit., »Politika« 25007, 21. V 1983, str. 17).

⁸³ o čemu je tamo doslovno navedeno, kao najvažnije, ovo: »Po vsej Srbiji je razburjenost jako velika. Glavni uzrok temu so pač predstoječe volitve, od kojih izida zavisi obstanek ali propad sedanje vlade.« (»Slovenski Narod« 151, 5. VII 1883).

⁸⁴ Up.: »Slovenski Narod« 175, 179, 180 od 2, 7. i 8. VIII 1883.

venački list je kratko izvestio svoje čitaoce o vanrednom sazivu srpske Narodne skupštine, predviđenom za 19. septembar 1883, a dva dana docnije, da su u Srbiji raspisani izbori za 19. septembra, a vanredno zasedanje Narodne skupštine ima otpočeti 27. septembra 1883, što je tačno, radi ratifikovanja Četvorne konvencije »o priključenju srpske pruge istočnim železnicama«, dok je u broju od 22. avgusta, u podužem saopštenju, rečeno da se vlada odlučila na izbor »ne Velike niti, pak, Male već Vanredne skupštine«, u kom potezu opozicija vidi flagrantno kršenje Ustava i odlučnost vladajućeg režima da skrši moć opozicije.⁸⁵ Dalje je u nekoliko brojeva najčitanijeg slovenačkog lista, krajem avgusta i u prvoj polovini septembra, objavljen oveći broj saopštenja o predizbornoj borbi u Srbiji, čiji se sadržaj može svesti na sledeće: da su na izborima od 22. avgusta za »poverenike predstojećih izbora« odneli pobjedu radikali; da je srpska vlada poništila izbore za »poverenike predstojećih izbora« i raspisala nove; da su na ponovnim izborima, obavljenim 28. i 29. avgusta, na kojima su »glasali samo opštinski poverenici i panduri«, budući da su seljaci bili neobavešteni i nalazili se na obavljaju težačkih radova, »izabrani vladini poverenici«; da su bili u toku predizborne kampanje bezuspešni pokušaji pojedinaca da uspostave tesnu saradnju radikala i liberala;⁸⁶ i da je »Samouprava«, organ radikala, u broju od 1. septembra, pozvala narod na oružani ustanak, pa je vlada tražila telegramom od kralja Milana, navodno, proglašenje opasnog stanja, do čega nije došlo, već je list zaplajen.⁸⁷ Anuliranje izbora od Piroćančeve vlade od 22. avgusta za izbor »poverenika predstojećih izbora«, radi pobjede radikala, »Edinost« je oštro osudila. U lapidarnom saopštenju ovog lista, od kraja avgusta, gde se, umesto radikala imaju u vidu liberali, taj postupak je okvalifikovan kao protivnarodni gest i da vlada naprednjaka poodavno vodi antinarodnu politiku, pa se ne isključuje mogućnost da uskoro bude zbačena.⁸⁸ Tek u broju na dva dana pred izbore, objavio je »Slovenec« kratko saopštenje, u kome je naglašeno da listovi tri srpske stranke »nagoveštavaju srditi boj na nož«, čemu su na izgled povod izbori, a posredi je, ustvari, unutrašnje nezadovoljstvo i »tajno huškanje agenata Jovana Ristića i bivšeg mitropolita, Mihaila«, dok u narednom broju stoji da »Samouprava«, uoči budućih izbora, otvoreno poziva svoje partijske jednomišljenike na oružani ustanak protiv vlade. Dalje je tamo navedeno da pomenuti list preporučuje još i to; da odmah treba svrgnuti predsednike opština koji nisu radikali, pri čemu se ne treba bojati ni intervencije vojske. Kritikujući ovaj stav radikala, na kraju saopštenja je rečeno: »Već se dugo u Srbiji kuva, pa je moguće da će uskoro početi kipeti. Šta misle radikali s tim-doseći? Ko to zna? Ništa drugo, zacemento, neće doseći do nesreću i propast.«⁸⁹ Konačno, još početkom marta, nezadovoljan antigerman-skim i austrofobskim raspoloženjem opozicije u Srbiji, organ domaćih Nemaca, »Laibacher Wochenblatt«, kratko je saopštio o Srbiji kao upadljivom poprištu delovanja panslavističkih agitatora.⁹⁰

Pobeda Radikalne stranke na izborima u Srbiji, 7/19. septembra 1883, bila je više nego ubedljiva.⁹¹ Njen razlog leži u izvršnoj organizaciji samih izbora, koje je sprovela Radikalna stranka preko veoma razgranate mreže svojih mesnih odbora.

⁸⁵ Up.: »Slovenski Narod« 188, 189, 191 od 18, 20, i 22. VIII 1883.

⁸⁶ što je u dva maha podvukao organ slovenačkih liberala, a pridružio mu se sa istim saopštenjem, uz žaljenje što do toga nije došlo, organ slovenačkih klerikalaca (up.: »Slovenski Narod« 205, 211 od 7. i 15. IX 1883; »Slovenec« 131, 10. IX 1883).

⁸⁷ Up.: »Slovenski Narod« 194, 196, 200, 201, 203, 204 od 25, 28. VIII, 1, 3, 5, i 6. IX 1883. Koliko smo mogli utvrditi na osnovu ne potpuno kompletne »Samouprave« iz 1883, krajem avgusta i početkom septembra (po novom kalendaru) 1883, ovaj list nije pozvao narod na oružani ustanak protiv naprednjačke vlade. Naime, vredno je pomena to, da je u organu radikala objavljen napis »Slušajte šta kaže ministar!« u broju od 18/30. avgusta i izborni proglas: »Svima mesnim odborima i svima članovima i prijateljima Narodne radikalne stranke« u broju od 25 (6. septembra) avgusta 1883. To su iz tog vremena napisi sa najoštrijom kritikom uperenom uperenom protiv vladajućeg režima. Tamo se narod i pripadnici stranke ne pozivaju na oružani ustanak protiv vlade, već se, sasvim određeno, naglašava: »Vaše je oružje Ustav i zakon!« (up.: »Samouprava« 97, 100 od 18/30. i 25 (6. IX) VIII 1883).

⁸⁸ »Edinost« 69, 29. VIII 1883.

⁸⁹ Up.: »Slovenec« 137, 138 od 17. i 18. IX 1883. Kako smo ranije rekli, »Samouprava« u to vreme nije otvoreno pozivala bilo koga na oružani ustanak protiv vlade (v.: nap. 87. ovog rada).

⁹⁰ »Laibacher Wochenblatt« 133, 3. III 1883.

⁹¹ Rezultat izbora do 19 časova, 7/19. septembra 1883, bio je poznat. Ministarstvo unutrašnjih poslova saopštilo je ovaj rezultat: »61 radikal, 34 naprednjaka, 11 liberala i 7 neobojeinih;« »Samouprava«

Posredstvom žive aktivnosti tih najnižih organa Radikalne stranke, politizovane su široke seoske mase i postale njene oduševljene pristalice. Inače, septembarski izbori 1883. bili su »prvi izbori«, kako tvrdi Slobodan Jovanović, »vođeni s organizovanim strankama: svak je unapred znao kojoj stranci koji kandidat pripada«.⁹²

Od slovenačkih listova u najvećoj meri su o rezultatima skupštinskih septembarskih izbora u Srbiji obavestili svoje čitaoce, objavivši oveci broj saopštenja, slovenački dnevници, »Slovenski Narod« i »Slovenec«. Oba ova lista su saopštili svojim čitaocima o pobjedi radikala, ali se njihovi izveštaji, poput navedenih izveštaja »Samouprave« i »Srpske Nezavisnosti«, o broju dobijenih poslaničkih mesta u srpskoj Narodnoj skupštini po strankama razlikuju. Tri dana nakon obavljenih izbora, u saopštenju »Slovenskog Naroda« navedeno je da su u Beogradu, kao i ranije, pobedili vladini kandidati, tj. pripadnici Napredne stranke, uz naglasak da rezultati sa svih izbornih mesta »još nisu ustanovljeni zbog nemira u nekim krajevima zemlje, ali je očigledno da se je opozicija ojačala, pa je veoma sumnjivo da li će vladajuća stranka dobiti potrebnu većinu«, dok je dan docnije, tj. 22. septembra, u uvodniku ovog lista, bez označenog naslova, navedeno da je opozicija dobila 93 poslanička mesta u Skupštini, što predstavlja iznenađenje i upozorava da će Piročančeva vlada morati demisionirati, budući da u parlamentu neće moći obezbediti potrebnu većinu uprkos tome da »kralj ima pravo imenovati 45 poslanika«.⁹³ U kratkom saopštenju organa slovenačkih liberala, u broju od 24. septembra, stoji: od 134 izabrana poslanika otpada na radikale 76, liberale 34 i naprednjake samo 24, a dan docnije, da je u Skupštinu izabrano poslanika: 34 naprednjaka, 61 radikal, 11 liberala i 8 stranački neopredeljenih.⁹⁴ »Slovenec«, koji je od sredine 1883. postao dnevnik, već je u broju od 20. septembra objavio kratko saopštenje o rezultatima izbora, koje glasi: »Beograd, 20. septembra. Rezultati izbora: 34 poslanika je dobila vladina stranka, 47 Radikalna stranka, 10 Liberalna stranka, a 17 ih je stranački neopredeljenih«, a dva dana docnije, nakon naglasaka da je u Beogradu pobedila vladina stranka, rečeno je da je izabran sledeći broj poslanika: 34 naprednjaka, 47 radikala, 10 liberala i 17 stranački neopredeljenih. U nastavku je navedeno »da vlada ne može obezbediti potrebnu većinu ako se u 12 izbornih mesta, u kojima nisu izbori obavljani, izaberu opozicioni poslanici, bez obzira na 40 poslanika koje će kralj imenovati iz provladinih redova. Ako se to dogodi, vlada će se uporno protiviti da sazove Veliku narodnu skupštinu, jer bi time sama sebi smrtnu presudu potpisala, pošto kralj nema pravo za nju imenovati poslanike, već se oni biraju i to u tri puta većem broju nego za običnu skupštinu«.⁹⁵ Tri dana po izborima, tršćanska »Edinost« je kratko saopštila: »U srpsku Skupštinu, koliko se dosad zna, izabrano je 80 radikala, 35 vladinih pristalica i 13 liberala«, dok je u broju od 26. septembra ovog lista navedeno, »da je izabrano 34 provladinih kandidata i 110 pripadajućih opoziciji«, te vlada, uprkos tome što će kralj imenovati 45 poslanika iz provladinih redova, neće uspeti da obezbedi potrebnu većinu u Skupštini.⁹⁶ Deset dana po obavljenim izborima u Srbiji, »Soča« je saopštila rezultate ovih, istakavši sledeće: »Vladina stranka je na izborima poražena, jer je izabrano 34 vladinih, 61

od 8/20. septembra 1883. objavila je ovaj rezultat: »71 radikal, 15 liberala i 15 naprednjaka«. Od preostalih 25 izbornih mesta, kako je navedeno u »Samoupravi«, »računamo da će biti sigurnih 5 radikala i 8 liberala. Prema tome, krajnji ishod izbora izgledaće na svaki način ovako: radikali će imati 76, liberali 23, a naprednjaci 35 poslanika«; i organ Liberalne stranke, »Srpska Nezavisnost«, naveo je ovo: »radikala 62, naprednjaka 24, liberala 34, nepoznatih 8, nesvršenih izbora 6«. Kada je otpočelo zasedanje Skupštine, 15/27. septembra 1883, u klubu Radikalne stranke bilo je upisano 72 poslanika; taj broj se kasnije nešto povećao. »Medutim«, kako primećuje Zika Zivulović, »koliko je koja stranka tačno imala poslanika nije se ipak od kraja utvrdilo, jer na onih šest mesta izbori nisu više ni obavljeni« (Z. Zivulović, op. cit., »Politika« 25009, 23. V 1983, str. 17).

⁹² Up.: S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ..., str. 101, 112; Z. Zivulović, op. cit., »Politika« 25009, 23. V 1983, str. 17.

⁹³ Up.: »Slovenski Narod« 216, 217 od 21. i 22. IX 1883. Shodno postavkama Ustava iz 1869. srpski vladar ima pravo imenovati jednu četvrtinu poslanika od ukupnog broja poslaničkih mesta, koliko ih ima u Skupštini (S. Jovanović, Naše ustavno pitanje u XIX veku, Politične i pravne rasprave, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, II, Beograd, 1932, str. 34).

⁹⁴ Up.: »Slovenski Narod« 218, 219 od 24. i 25. IX 1883.

⁹⁵ Up.: »Slovenec« 140, 142 od 20. i 22. IX 1883.

⁹⁶ Up.: »Edinost« 76, 77 od 22. i 26. IX 1883.

radikala, 11 liberala i 8 poslanika stranački neopredeljenih. Kralj ima pravo imenovati 44 poslanika, pa je to svoje pravo i iskoristio. No, i pored toga, vlada će ostati u manjini, ako ne dobije većinu u nekim srezovima, gde će biti izbori ponovljeni.⁹⁷ Kako se iz navedenog vidi, nema posve identičnih navoda u slovenačkim listovima što se tiče rezultata septembarskih izbora u Srbiji, jer razlike u njima nijansiraju.

Organ Pokrajinske vlade za Kranjsku, »Laibacher Zeitung«, pozivajući se na izveštaj organa bečke vlade, »Politische Correspondenz«, iz Beograda, objavio je, u broju od 24. septembra, saopštenje o rezultatima skupštinskih izbora u Srbiji. Kako tamo stoji, izabrano je poslanika: 61 radikal, 34 naprednjaka i 11 liberala, dok će se još 15 poslanika naknadno izabrati. Nadajući se da će naprednjačka vlada ostati na vlasti, beogradski korespondent suponira da će na naknadnim izborima biti izabrano 8 naprednjaka, a da će kralj imenovati iz provladinih redova 45 poslanika, te će Piročančeva vlada imati 87 glasova, što će joj biti dovoljno da obezbedi većinu u Skupštini i održi vlast u rukama.⁹⁸ Međutim, već narednog dana, u ovom listu je objavljen poduži izveštaj beogradskog dopisnika »Politische Correspondenz« od 19. septembra, u kome je navedeno da je Napredna stranka, koja se nadala da će dobiti oko 55 poslaničkih mesta, dobila samo 30 do 40, a liberali od 20 do 25, pa su, prema tome, radikali odneli ubedljivu pobjedu. U opširnom obrazloženju zašto je do toga došlo, kao glavno je navedeno, da su se radikali vešto poslužili demagogijom, naročito obećavajući znatno smanjenje poreskih opterećenja; te tako pridobili, naročito u selima i manjim mestima, apsolutnu većinu glasova. Dalje je tamo navedeno, da postoji realna opasnost silaska naprednjaka sa državnog kormila i preuzimanja vlasti od strane radikala, što bi dovelo u opasnost opstanak države. Na kraju ovog izveštaja izražena je nada da će kralj uspeti da spreči tok događaja u tom pravcu.⁹⁹ Konačno, organ domaćih Nemaca, »Laibacher Wochenblatt«, krajem septembra, kratko je saopštio da su na izborima u Srbiji dobili radikali većinu. Oni su rusofili; sa političkom platformom: stvaranje veće južno-slovenske države. Radikali su već odlučno zahtevali da formiraju svoju vladu, što će srpski vladar; kako se tamo ističe, imenovanjem u Skupštinu 44 poslanika, uspeti da osujeći.¹⁰⁰

Pored navedenog, dva slovenačka dnevnika, »Slovenski Narod« i »Slovenec«, objavili su nekoliko saopštenja, koja sadrže zapažene komentare u vezi eventualnih posledica pobjede radikala na septembarskim izborima, izražavajući, u dosta oštrm tonu, kritičan stav prema vladajućem, tj. naprednjačkom režimu u Srbiji. Tako je organ slovenačkih liberala, u broju od 24. septembra, objavio kratko saopštenje, u kome je navedeno da kompromitovana i od naroda omrznuta vlada naprednjaka još nije pala već se pronose glasovi o raznim kombinacijama u vezi sastava nove vlade: pominju se Čedomilj Mijatović i Nikola Hrstić kao potencijalni kandidati za premijere i formiranje kombinovanog kabineta od vladine i dve opozicione stranke, radikala i liberala, uz napomenu o isključivanju mogućnosti da na državno kormilo ponovo dođe Jovan Ristić, a u saopštenju, objavljenom narednog dana, nakon napomene da se vrši premeštanje i otpuštanje iz službe onih činovnika koji su agitovali protiv naprednjaka, rečeno je, kao najvažnije, da se može dogoditi da vlada, koja je dobila široka ovlašćenja od kralja prilikom njegovog odlaska u Austro-Ugarsku i Nemačku, raspusti Skupštinu,¹⁰¹ što upućuje na zaključak »da se na svaki način teži sprečiti era vladavine Radikalne stranke«.¹⁰² Na zboru radikala, održanom u Beogradu, 21. septembra, na kome je, kako stoji u saopštenju »Slovenskog Naroda«, u broju od 26. septembra, prisustvovalo nekoliko stotina lica,

⁹⁷ »Soča« 39, 29. IX 1883.

⁹⁸ »Laibacher Zeitung« 218, 24. IX 1883, str. 1876.

⁹⁹ »Laibacher Zeitung« 219, 25. IX 1883, str. 1884—1885.

¹⁰⁰ »Laibacher Wochenblatt« 164, 29. IX 1883.

¹⁰¹ do čega može doći ako Skupština ne ratifikuje četvornu konvenciju o železnici, kako je, kao najvažnije, navedeno u narednom broju organa slovenačkih liberala (»Slovenski Narod« 220, 26. IX 1883).

¹⁰² Up.: »Slovenski Narod« 218, 219 od 24. i 25. IX 1883.

govorio je njihov glavni lider, Nikola Pašić. On je, kako se ističe u saopštenju ovog lista, u broju od 27. septembra, naročito oštro kritikovao austrofilsku politiku Piročančeve vlade, Četvornu konvenciju o izgradnji železničke pruge na relaciji Niš—Piroć, protivustavne tajne ugovore itd., uz isticanje osnovnih načela političkog programa Radikalne stranke: suverenitet Narodne skupštine, samouprava opština i srezova, stvaranje Saveza balkanskih država u cilju oslobođenja Srbije od tutorstva Austro-Ugarske itd.¹⁰³ Nismo našli potvrdu u literaturi o ovom javnom zboru radikala.

Osim navedenog, »Slovenski Narod« je, treći dan po završetku septembarskih izbora u Srbiji, objavio dosta dug uvodnik, bez naslova, posvećen izbornoj pobjedi radikala. Tamo je, pored onog što smo već ranije istakli, navedeno sledeće: — da je pobjeda radikala na izborima od 7/19. septembra 1883. u Srbiji porazno delovala na kralja Milana koji je, primivši ovu vest posredstvom telegrama u Hamburgu, gde se nalazio kao gost nemačkog cara na vojnim manevrima nemačke vojske, bio ispunjen, poput »nekada silovitog kralja Belzacarja«, intenzificiranim osećanjem nesigurnosti svog položaja u svojstvu srpskog vladara,¹⁰⁴ — da u političkom programu nema nepremostivih razlika između srpskih radikala i liberala, naročito što se tiče njihovog odnosa prema sadašnjoj naprednjačkoj vladi, prema kojoj »su nepomirljivi, te im se, radi toga, nameće skupni zadatak da je zbace«; i — da će poraz vladajuće i austrofilске, Napredne stranke, kako izgleda, narušiti harmoničan politički odnos između Austro-Ugarske i Srbije, jer je izvesno da Piročančeva vlada mora pasti, a na njeno mesto doći druga, koja će morati iz osnova revidirati dosadašnju političku orijentaciju Srbije »u smislu imperativnog zahteva ogromne većine naroda, odlučno izrečenog na izborima, izraženog u političkom programu, koji nije u saglasnosti sa politikom dosadašnje vlade«.¹⁰⁵

Pored već navedenog što je »Slovenec« objavio o septembarskim izborima u Srbiji, ovaj list je prezentirao slovenačkoj javnosti i nekoliko komentara iz kojih se konstatacije mogu svesti na sledeće: — da tako malo mesta u Skupštini nije dobila nijedna vlada kao Piročančeva, do čega je došlo usled nasilja kojé je, po njenom naređenju, primenjivano prema narodu; — da vlada velika neizvesnost što se tiče budućnosti Srbije, ako radikali, blagodareći izbornoj pobjedi, stupe na državno kormilo; — da je položaj srpskog kralja, u priličnoj meri, ugrožen, zbog čega će se »na sve moguće načine protiviti da radikali preuzmu vrhovnu vlast u državi«; i — da se u Srbiji, po naređenju Piročančeve vlade, masovno otpuštaju iz službe činovnici koji su glasali za opoziciju.¹⁰⁶

Pored toga, »Slovenec« je, pretposlednjeg dana septembra, objavio kratko saopštenje o tome, da je ruska žurnalistika izrazila neskriveno zadovoljstvo zbog

¹⁰³ Up.: »Slovenski Narod« 220, 221 od 26. i 27. IX 1883.

¹⁰⁴ o čemu tamo doslovno stoji ovo: »Kakor nekad silovitega kralja Belzacarja plamteća roka, ki je napisala na divne palače steno znane tri pomembne in osodepolne besede, tako nemilo zadela je sredi zabav in hrupnega življenja pri manevrih v Hamburgu kralja Milana brozjavna vest, da je vlada pri volitvah v skupščino podlegla, da je bila tako silno poražena, da tudi v slučajih, ko bi vse ožje volitve izpale za vladu ugodno ne bode imela večine« (»Slovenski Narod« 217, 22. IX 1883). Navedena paralela se zasniva na aramejskim rečima: mene-tek-el-ufarsin, koje znače: izbrojeno, izmereno i razdeljeno. Njih je, po proroku Danilu, poslao bog vavilonskom kralju Valtazaru, stavljajući mu do znanja, da su, radi njegovog »smrtnog sgrešenja«, već »izbrojani dani tvoje vladavine, izmeren si i pronađen prelak, tvoja kraljevina će biti razdeljena«. Te reči, koje su nagovestile propast kralja Valtazara i njegove države, po predanju, pisala je ognjena ruka na zidu. Godine 539. pre naše ere, persijski vladar Kyrus, nakon pobjede nad vojskom Valtazarevom, ušao je u Vavilon (up.: Sveto pismo staroga Zavjeta, Biongrad, 1871, knjiga proroka Danila, glava 5, stihovi: 25—31, str. 661; A. P. Lopuhin, Tolkovaja biblija, ili komentarij na vsje knjige Sv. pisanija Vethavo i Novavo Zavjeta, tom sedmoj, Peterburg, 1910, str. 44).

¹⁰⁵ »Slovenski Narod« 217, 22. IX 1883. »Slovenec« je takođe saopštio svojim čitaocima, početkom oktobra, o mogućnosti nastupanja delikatne situacije za položaj kralja Milana i srpsko-austrijske odnose. O tome tako piše ovo: »Ruske novine srbske homatije z' vso resnobo pretresujejo in odločno trdijo, da sedanje vrenje ni sama ministerska, temveč narodna kriza'. Izid volitev odločno kaže, da so dnevi Avstriji prijazne politike šteti. Kaj bo storil kralj Milan, kako se bode ljudstvu nasproti obnašal, ktero ga je z vladu vred obsodilo? Ali je vstani zatajiti svojo preteklost, ali se mu bo mogoče Avstriji in nje podpori odreči? Ako bo še dalje na dosedanjem stališči v živem nasprotju i javnim mnenjem obstal, je vsaka redna vlada nemogoča, neredi in notranji nemiri so neizogibljivi in potem? Ali se ne bo Avstrija z orožjem v roci dvignila v obrambo lastnih interesov na jugu', ter v podporo kraljevega sedeža Srbijo zasedla? Ako se pa kralj avstrijskemu prijatelstvu odpove, sam sebe reši, na drugi strani je pa zopet ravno tist učinek, namreč avstrijski bataljioni zasedejo Srbijo pod kakim drugim povodom. Tako ruski časniki: če in koliko imajo prav, bode prihodnost učila« (»Slovenec« 150, 2. X 1883).

¹⁰⁶ Up.: »Slovenec« 142, 143, 144, 146 od 22, 24, 25. i 27. IX 1883.

ubedljive pobjede radikala na izborima u Srbiji, nadajući se da će austrofilaska politika srpske vlade, koja je krajnje nepopularna kod srpskog naroda, biti dezavuisana.¹⁰⁷

Odjeku u Sloveniji septembarske izborne pobjede radikala u Srbiji 1883, dali smo u ovom radu nešto više prostora, jer je ona širom otvorila vrata dolasku Radikalne stranke na vlast. Do toga nije došlo, jer se isprečio diktatorski potez kralja Milana, što je poslužilo, pored nasilnog razoružanja narodne vojske, kao neposredni povod za izbijanje Timočke bune. Izborna pobjeda radikala predstavljala je iznenađenje, budući da je policija vršila pritisak na birače i da je glasanje, shodno odredbama Ustava od 1869, bilo javno.¹⁰⁸ Zbog toga je, kako smo naveli, oslanjajući se na saopštenja iz »Slovenskog Naroda«, izborna pobjeda Radikalne stranke iznadila Slovence i, radi toga, kod njih izazvala veliko interesovanje za ovaj događaj. Računalo se sa sigurnim dolaskom na vlast Radikalne stranke, što bi, kako su rezonovali Slovenci, nužno determinisalo duboku promenu unutrašnje i spoljne politike Srbije.

Kad je reč o kraljevom povratku u Beograd iz Nemačke i Austrije, padu Piroćančeve vlade, obrazovanju činovničkog i, nadasve, kralju poslušnog kabineta Nikole Hristića i raspuštanju Skupštine, što se sve dogodilo početkom oktobra 1883, valja primetiti da je slovenačka javnost o svemu tome bila solidno i blagovremeno obavještena. Kako mislimo, tu konstataciju će potvrditi niže navedena saopštenja o tim događajima, koja su objavili slovenački listovi.

Što se tiče povratka kralja Milana u svoju zemlju, organ slovenačkih liberala je, u sklopu drugih vesti, dan docnije nakon njegovog dolaska u Beograd, jednostavno saopštio svojim čitaocima: »Juče oko podne je prispeo kralj Milan u Beograd«, a »Edinost« je, isto tako lakonski, saopštila svojim čitaocima da je srpski vladar iz Nemačke otputovao za Beč, 27. septembra, dok je »Slovenski Gospodar« o tome objavio kratko saopštenje koje glasi: »Srpskom kralju Milanu, koji se sprema za povratak u svoju zemlju, kod kuće slabo ide: njegovi ministri su na izborima načisto propali, ali, i pored toga, neće da odstupe, već iz službe proteruju sve činovnike, koji nemaju napunjenih 10 godina radnog staža, radi toga što su glasali protiv ministara.«¹⁰⁹ Nešto više pažnje posvetio je tom događaju organ slovenačkih klerikalaca, jer je o njemu ponešto naveo, što bi se moglo označiti kao kritički komentar, upravljen na adresu srpskog kralja. Naime, prvo je, u broju od 2. oktobra ovog lista, navedeno da je srpski kralj krenuo peštanskim brzim vozom iz Beča za Beograd, uz naglasak: »Odlučio je, kako izgleda, okušati svoju sreću sa obrazovanjem radikalnog ministarstva, ali ostaviti važeći Ustav netaknut, što su mu, takođe, u Beču savetovali«, a dan docnije, da je srpski vladar prispeo u Beograd, 1. oktobra, dok je u sledećem broju naglašeno kako je kralj Milan, pred odlazak iz Beča, izjavio »da će uskoro u svojoj državi napraviti red.«¹¹⁰

Slovenačka javnost je, shodno obavještenju od svojih listova, bila, kako smo već napomenuli, uverena u to, da će radikali neminovno preuzeti vlast od naprednjaka i da će kralj, hteo ne hteo, takvu promenu morati akceptirati. Pošto se dogodilo sasvim suprotno, to su slovenački listovi, naročito dva najčitanija dnevnika, »Slovenski Narod« i »Slovenec«, odluku srpskog vladara da poveri mandat za sastav nove srpske vlade starom policajcu, okrutnom činovniku, konzervativnom političaru i do krajnosti odanom kralju Milanu, Nikoli Hristiću, dočekali s negodovanjem i dobrom dozom sumnje da će se, bez neophodno potrebne parlamentarne većine, dugo održati na vlasti. U navedenom smislu su obavestili slovenačku javnost, sem

¹⁰⁷ »Slovenec« 148, 29. IX 1883. Navodno, austrougarski poslanik u Petrogradu protestovao je kod ruske vlade zbog njenog uplitanja u poslove izbora u Srbiji (S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ... str. 112).

¹⁰⁸ Up.: S. Jovanović, Naše ustavno pitanje u XIX veku, Političke i pravne rasprave, knj. prva, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, II, ... str. 35; isti, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ... str. 106—107.

¹⁰⁹ Up.: »Slovenski Narod« 225, 2. X 1883; »Edinost« 78, 29. IX 1883; »Slovenski Gospodar« 39, 27. IX 1883, str. 310.

¹¹⁰ Up.: »Slovenec« 150, 151, 152 od 2, 3. i 4. X 1883.

»Novica«, i ostali slovenački listovi, uz naglasak da se radi o antiustavnom potezu kralja Milana, koji, umesto da se približi radikalima, kako je navedeno u »Soči«, sve se više od njih udaljuje, što može imati teške reperkusije u odnosu na unutrašnje prilike u Srbiji. Konzervativne »Novice« su o promeni vlade u Srbiji obavestile svoje čitaoce objavljivanjem dva saopštenja bez komentara. Međutim, »Laibacher Zeitung« i »Laibacher Wochenblatt« su u potpunosti odobrili postupak kralja Milana, smatrajući njegovu odluku kao mudar državnički potez, jer će, navodno, stranački neopredeljen kabinet Nikole Hristića iznaći mogućnost da zemlju spase od daljeg stremljenja ka anarhiji.¹¹¹

O najvažnijem, što se tiče rada Narodne skupštine, 15/27. septembra — 22 (4. oktobra) septembra 1883, i njenog raspuštanja od strane kralja Milana,¹¹² Slovenci su bili upoznati posredstvom kratkih saopštenja, objavljenih u slovenačkim listovima. »Slovenski Narod« je, u broju od 28. septembra, saopštio svojim čitaocima »da je juče otvorena Skupština Srbije« i da je radikalna većina odlučno zahtevala »obrazovanje čisto radikalnog kabineta« na čelu sa Nikolom Pašićem kao predsednikom i ministrom unutrašnjih poslova. Ostali resori dodeljeni su članovima Glavnog odbora Radikalne stranke, čija su imena navedena sa Perom Todorovićem na čelu, koji je predviđen za ministra spoljnih poslova. Na kraju ovog saopštenja je navedeno da, navodno, izvestan deo radikalnih poslanika zagovara tezu o formiranju koalicionog kabineta, radikalno-naprednjačkog, na čelu sa Ljubomirom Kalljevićem. Međutim, lideri liberala, Jovan Ristić i Jevrem Grujić, ne dolaze u obzir, poput Nikole Hristića, pošto nemaju nikakvog oslonca u Skupštini. Na kraju ovog lapidarnog saopštenja je vrlo kratko i tačno konstatovano: »Rešenje tih pitanja, u prvom redu zavisi od kralja.«¹¹³ Istog dana, kad i organ slovenačkih liberala, saopštio je i »Slovenec«, pozivajući se na izveštaj iz organa bečke vlade, »Politische Correspondenz«, svojim čitaocima o tome, da su, navodno, radikali sastavili svoju vladu, koja treba da preduzme državno kormilo. Nakon navođenja sastava radikalnog kabineta, identičnog sa onim koga je objavio »Slovenski Narod«, i netačnog upozorenja: »kako izgleda, Skupština počinje s radom 1. oktobra, pošto poslanici pridolaze sa svih strana«, budući da je Skupština, kako smo rekli, otpočela s radom 15/27. septembra, navedeno je u smislu komentara, ovo: »Ipak je, otvoreno govoreći, javna tajna, da je čisti radikalni kabinet, poput Ristićevog, sasvim isključen. Na svaki način, pričeće se sa sastavom nove vlade do kraljevog povratka u zemlju.«¹¹⁴

¹¹¹ Up.: »Slovenski Narod« 224, 225, 226, 227 od 1, 2, 3. i 4. X 1883; »Slovenec« 152, 153, 154, 156, 158, 161 od 4, 5, 6, 9, 11. i 15. X 1883; »Edinost« 79, 80 od 3. i 6. X 1883; »Soča« 40, 5. X 1883; »Slovenski Gospodar« 40, 41 od 4. i 11. X 1883, str. 317, 326; »Novice« 40, 41 od 3. i 10. X 1883, str. 324, 332; »Laibacher Zeitung« 227, 228 od 4. i 5. X 1883, str. 1951, 1958; »Laibacher Wochenblatt« 165, 6. X 1883.

¹¹² do čega je došlo 22 (4. oktobra) septembra 1883, kada je novi predsednik vlade, Nikola Hristić, ovlašćen od kralja, Skupštinu »jednim ukazom otvorio, a drugim zatvorio«. Skupština je, inače, na zasedanju od 15/27—18/30. septembra, koje je proteklo u veoma žučnoj raspravi između radikala i naprednjaka, konstituisala svoje Predsedništvo. Tokom 20 (2. oktobra) septembra poslanici su, na zakazanoj sednici, uzalud čekali nekoliko časova na dolazak ministra unutrašnjih poslova, Milutina Garašanina. Nakon toga je prispelo obaveštenje o padu vlade Milana Piroćanca. Na dan 21 (3. oktobra) septembra, 70 poslanika Radikalne stranke potpisali su izjavu, u kojoj odlučno protestuju na deo pisma vladaru Milana Piroćanca o ostavci svoje vlade, u kome se tvrdi da su se, tobože, birači na izborima od 7/19. septembra izjasnili protiv programa promene Ustava. U svojoj izjavi radikalni poslanici su, kako navodi Raša Milošević, izjavili: »da su izbori od 7 septembra ispali za promenu Ustava, a protiv nezakonite radnje Piroćančeve vlade, i prema tome pismo g. Piroćančevog kabineta diktirala je pritvornost, a njegova je sadržina neistinita«. Krajnje iznenađeni i psihološki utučeni kraljevom odlukom o poveri mandata za sastav novog kabineta Nikoli Hristiću, u čiji su sastav ušli simpatizeri naprednjaka, poslanici su burno pozdravili čitanje ukaza o otvaranju Skupštine, da bi nemo propratili čitanje drugog ukaza o njenom raspuštanju, 22 (4. oktobra) septembra 1883. godine (up.: R. Milošević, op. cit., str. 129—134; Z. Živanović, op. cit., str. 223—233, 239—241; S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, . . . , str. 112—114).

¹¹³ »Slovenski Narod« 222, 28. IX 1883.

¹¹⁴ »Slovenec« 147, 28. IX 1883. Budući da Raša Milošević, koji je u navedenim izveštajima označen kao budući ministar narodne privrede, ne navodi tu listu kao zahtev radikala da ju Skupština usvoji namesto Piroćančevog kabineta, čiji se pad očekivao, krajem septembra 1883, svakog časa, to se tvrdnja oba slovenačka lista o listi buduće radikalne vlade ne može prihvatiti kao tačna. Nije isključeno, da su ova dva lista zamenili projektovanu radikalnu vladu sa najvažnijim članovima Glavnog odbora Radikalne stranke, koji je izabran na partijskoj skupštini, održanoj u Beogradu 12/24, 13/25. i 14/26. septembra 1883. godine (up.: R. Milošević, op. cit., str. 129—137; Z. Živanović, op. cit., »Politika« 25015, 29. V 1983, str. 17).

Pretposljednog dana septembra, najčitaniji list u Sloveniji je tačno saopštio slovenačkoj javnosti da je, u četvrtak, na dan 27. septembra, održana prva sednica novoizabrane Skupštine i da je protekla u znaku bučne rasprave između radikala i naprednjaka. Do toga je došlo zbog izbora predsednika požarevačke opštine i poslanika na listi radikala, Aleksandra Nikolajevića, za privremenog predsednika Skupštine, budući da je dobio 84 poslanička glasa. To prvo odmeravanje snage, kako je u ovom izveštaju navedeno, nedvojbeno je ukazalo na težak poraz vladine stranke.¹¹⁵ Dva dana iza organa slovenačkih liberala, objavio je »Laibacher Zeitung« saopštenje o radu Skupštine tokom 27. septembra. Tamo je, kao najvažnije, navedeno da je, prilikom izbora za privremenog predsednika Skupštine Nikolajević dobio 86 glasova, dok su 63 poslanika glasali protiv. Zatim je podvučeno da su radikali dobili većinu i u Verifikacionom odboru, »te će iskoristiti priliku da anuliraju izbore u nekoliko izbornih jedinica, u kojima su pobedili provladini kandidati«.¹¹⁶ Dalje je »Slovenski Narod«, u broju od 1. oktobra, saopštio da je Verifikacioni odbor Narodne skupštine Srbije »anulirao izbore na osam vladinih i na dva izborna mesta radikala«, a narednog dana, da će Verifikacioni odbor moći 3. oktobra »završiti svoj zadatak«, dok je u broju od 3. oktobra ovog lista, rečeno kako su poslanici 2. oktobra uzalud čekali do 11 časova na dolazak u Skupštinu ministara unutrašnjih poslova, Milutina Garašanina. Tad je ovaj saopštio predsedniku Skupštine da je pala Piroćančeva vlada i da je kralj poverio mandat za sastav nove vlade potpredsedniku Državnog saveta, Nikoli Hristiću.¹¹⁷ O sistiranju Narodne skupštine Srbije, 22 (4. oktobra) septembra 1883, obavestili su slovenački listovi svoju javnost posredstvom kratkih saopštenja, bez zapaženijih komentara, sem što je »Slovenski Gospodar« konstatovao da je taj potez srpskog vladara »protivustavan i da je razljutio Srbe«.¹¹⁸ U tom pogledu čini izuzetak organ slovenačkih klerikalaca, jer je u saopštenju, koga je objavio dva dana po sistiranju Skupštine Srbije, istakao da je do toga došlo radi toga da se onemoguću posađivanje na optuženičku klupu Piroćančeve vlade, budući da će krivica ove do drugog zasedanja Skupštine, shodno srpskim zakonima, zastareti.¹¹⁹

Kako smo istakli, prvo su se suprotstavili vladinom naređenju o razoružanju srpske narodne vojske obveznici iz nekoliko sela, odbivši zahtev da predaju oružje regrutnoj komisiji u Boljevcu, 25 (7. oktobra) septembra 1883. Njihovim putem su, malo docnije, krenuli obveznici iz drugih sela i varoši, pa je buntovničko vrenje, zahvativši dobar deo istočne Srbije, trajalo do početka novembra 1883, kada je pre-raslo u bunu.¹²⁰ Slovenci su, sudeći po šturim podacima, koje pružaju ondašnji nji-

¹¹⁵ »Slovenski Narod« 223, 29. IX 1883.

¹¹⁶ »Laibacher Zeitung«, 224, 1. X 1883, str. 1927. Tadašnji član Glavnog odbora Radikalne stranke i narodni poslanik, Raša Milošević, piše da je zbog izbora aklamacijom za privremenog predsednika Skupštine poslanika grada Požarevca, Aleksandra Nikolajevića, došlo do žučnog protesta naprednjaka i žestoke svade između njih i radikala, te umalo što nije nastao fizički obračun između radikala Raše Miloševića i naprednjaka Dragomira Rajovića, koji je tvrdio da je on privremeni predsednik Skupštine. Tročlanski odbor, izabran na predlog Raše Miloševića, sastavljen od po jednog člana sve tri stranke, ustanovio je »da je za Aleksandra Nikolajevića bilo 85 a protiv 63 glasa«. Odmah iza toga izabran je odbor od 9 članova za pregled poslaničkih punomoćja (R. Milošević, op. cit., str. 130).

¹¹⁷ Up.: »Slovenski Narod« 224, 225, 226 od 1, 2. i 3. X 1883. O čekanju poslanika na dolazak Garašanina, padu Piroćančeve vlade i formiranju novog kabineta, Zika Živulović navodi podatke, koji se razlikuju od prezentiranog u tome, što Garašanin nije saopštio mandatora za sastav novog kabineta. O tome Živulović piše ovo: »Bila je zakazana sednica Skupštine za 20. IX u 8 a Garašanina nema pa nema; potom je predsednik Odbora za pregled punomoćja, Dimitrije Katić, dobio ceduljicu, gde je rečeno da poslanici više ne čekaju; vlada je podnela ostavku i kralj ju je prihvatio, ali o novoj vladi ni reči. Ujutru, 21. IX, »Srpske novine« bile su razgrabljene, a narod je bio krajnje iznenađen imenovanjem Nikole Hristića za predsednika vlade i ministra unutrašnjih poslova« (Z. Živulović, op. cit., »Politika« 25015, 29. V 1983, str. 17).

¹¹⁸ Up.: »Slovenski Narod« 228, 5. X 1883; »Edinost« 80, 6. X 1883; »Slovenski Gospodar« 41, 11. X 1883, str. 326.

¹¹⁹ »Slovenec« 154, 6. X 1883.

¹²⁰ Važniji događaji, tokom oktobra 1883, koji karakterišu buntovničko raspoloženje naroda i pret-hode buni u istočnoj Srbiji, bili su ovi: — odbijanje obveznika I i II poziva iz sela Rujišta, Milušinaca i Bogdinaca, prispelih u Boljevac, da predaju oružje, 25 (7. oktobra) septembra; — odlučno odbijanje obveznika iz Čitluka da predaju oružje regrutnoj komisiji u Sokobanji, 27 (9. oktobra) septembra, zahtevajući da im se za staru pušku uruči nova; — zbog napete situacije, Glavni odbor Radikalne stranke održao je tajni sastanak, 28 (10. oktobra) septembra, na kome je Pera Todorović zahtevao da se ustap-novi »partijski generalštab«, koji bi trebao odmah da uzme organizaciju narodnog otpora vladajućem režimu u svoje ruke; što od prisutnih radikalskih lidera nije prihvaćeno; — Krivovirćani su, 3/15. oktobra, upali u prostorije regrutne komisije u Lukovu, te uzeli oružje, koje su nešto ranije predali i nisu

hovi listovi, bili malo obavješteni o pobunjeničkom vrenju naroda u istočnoj Srbiji. Do toga je došlo, verovatno, otuda što se događajima, vezanim za odbijanje predaje oružja od strane pripadnika narodne vojske u istočnoj Srbiji, nije pridavala velika pažnja, jer se mislilo da se radi, maltene, o svakidašnjim događajima, kojih u Srbiji ni ranije nije nedostajalo. Osim toga, za ondašnje prilike istočna Srbija je bila od Slovenije dosta udaljena, a slovenački listovi, nemajući na poprištu buntovničkog vrenja svojih dopisnika, preuzimali su iz drugih listova informacije u prerađenoj formi. To je uslovalo okolnost, da u saopštenjima, koja su objavili slovenački listovi, nema podataka o odbijanju predaje oružja obveznika narodne vojske iz pojedinih sela niti, pak, navođenja imena glavnih aktera tog otpora, već preovladava sadržaj uopštenog značaja: jednostavno isticanje, da narod u Srbiji odbija da preda oružje vlastima, što je znak duboke unutrašnje krize i uvertira novih socijalnih potresa.

Valja istaći to, da su Slovincima prezentirali najneophodnije informacije o fenomenu otvorenog suprotstavljanja srpskog naroda narednju Hristićeve vlade o predaji oružja regrutnim komisijama dva najčitanija slovenačka dnevnika: »Slovenski Narod« i »Slovenec«. Inače, o tome drugi slovenački listovi nisu ništa značajnije saopštili svojim čitaocima. Već u broju od 8. oktobra, »Slovenec« je objavio informaciju, u kojoj je podvučeno, »da je za danas, 8. oktobra, naredeno oduzimanje oružja od narodne vojske«. Nepoznati sastavljač ovog saopštenja konstatovao je, kako se vest o razoružanju narodne vojske pronela pre tri nedelje kroz narod i »prouzrokovala je mnogobrojne neprijatnosti«. Potom je autor tog kratkog sastava postavio pitanje: »Šta će biti sada, kada se bude zapravo sa oduzimanjem oružja otpočelo?« Na kraju ove informacije, njen autor je dao na svoje pitanje sasvim tačan odgovor: »To je, svakako, nedvojben dokaz da vladajući režim u Srbiji više nema poverenja u svoj naoružani narod«. ¹²¹ Organ slovenačkih liberala, u broju od 26. oktobra, prezentirao je svojim čitaocima zanimljivo saopštenje. U njemu je, nakon napomene da je otkriven deficit u budžetu Srbije i da je u toj zemlji primetna nepovoljna unutrašnja politička klima, naveden deo teksta iz članka, objavljenog u »Samoupravi«, u prevodu na slovenački, pod naslovom »Kaj dela ljudstvo?«. Kao najvažnije, aludirajući na opasnost od kraljevog državnog udara i sistiranja Ustava Srbije od 1869. godine, navedeno je da bi najveća nesreća za Srbiju bila ako bi se sadašnji prividan mir shvatio kao znak unutrašnje stabilnosti u srpskoj državi. Jer, pod tim tobožnjim mirom krije se u srcima naroda kriza, koja je veoma opasna. Do toga je došlo usled poljuljanog kod srpskog naroda poverenja u konstitucionalizam, čije bi anuliranje imalo tragične posledice po ceo srpski narod. ¹²² Tek u broju

ga hteli vratiti uprkos intervenciji načelnika sreza boljevačkog; — Čitlučani su, postrojani u dvojne redove, umarširali u Sokobanju, 5/17. oktobra, gde su demonstrativno izjavili načelniku sreza da neće predati oružje, nakon čega su se vratili u svoje selo; — Krivovirčani, na ponovno insistiranje načelnika boljevačkog sreza da predaju oružje u Boljvcu, 7/19. oktobra, osorno su izjavili da pristaju samo pod uslovom: »sa jednom rukom da daju ovo oružje, a sa drugom da prime drugo«; — obveznici iz Lukova odlučno su odbili da predaju oružje, 8/20. oktobra, te je, radi toga, načelnik boljevačkog sreza uhapsio trojicu »kolovodac«, pa su 100 Lukovčana, naoružanih pištoljima, noževima i batinama, upali u Boljvec, 12/24. oktobra, razbili apsanu i oslobodili svoja tri druga i potom se vratili u svoje selo; — otpor vladinom naređenju o predaji oružja proširio se, 15/27. oktobra, i na sela knjaževačkog okruga, iz kojih su obveznici odbili da predaju oružje: Labukovo, Pirkovac, Popšica, Radmirovac i Davidovac; i — na dan 20 (1. novembra) oktobra preko 500 naoružanih pripadnika narodne vojske razoružali su u Krivom Viru eskadron čuvara javne bezbednosti, tj. sejmena, oduzevi im 58 pušaka (Nikola Hristić kralju Milanu: izveštaj o bunu i njenom ugušivanju i o razornom radu Radikalne stranke, M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, I, . . . , str. 97—102; Z. Zivulović, op. cit., »Politika« 25016, 25017, 25018, 25019 od 30, 31. V, 1. i 2. VI 1983, str. 15, 15, 13).

¹²¹ »Slovenec« 155, 8. X 1883.

¹²² Kako mislimo, najvažniji deo ovog saopštenja treba na ovom mestu ad litteram navesti. On glasi: »Zanimiv in sedanje stanje v Srbiji označujoč je naslednji odlomek članka radikalne »Samouprave«, nazivane »Kaj dela ljudstvo?« V tem članku stoji mej drugim: »Navidezna mirnost sedanja ne sme nobenega motiti in zabirati v sigurnost; to bi bila nesreča za Srbijo. Pod to navidezno mirnostjo se giblje v srci ljudstva cela vojska raznoterih čuvstev; v srci ljudstva se ravno kar vrši politična kriza. Nevarna je, jako nevarna ta kriza. V mirnem tem ljudstvu srbskem maje se ta trenutek vera v konstitucionalizem. Varujete se, da se ne podere. Kaj bi se zgodilo, ako v tej krizi propade to, kaj bi moralo najtrdnješe stati, da se dadé njega želje po konstitucionalnem potu izvesti!« (»Slovenski Narod« 246, 26. X 1883). Dan docnije od organa slovenačkih liberala, objavio je i »Slovenec« isti tekst iz »Samouprave« u prevodu na slovenački jezik, sa nešto većim varijacijama u terminološkom, no i ne u pojmovnom smislu, u odnosu na tekst »Slovenskog Naroda«. Pa i naslov članka oduudara u formalnom smislu od onoga u organu slovenačkih liberala, jer u »Slovenec« glasi: »Kaj dela narod?« Inače, kako je rečeno, sadržaj teksta ovog saopštenja je u oba slučaja isti (»Slovenec« 172, 27. X 1883). Kako se vidi iz uvodnika s naslovom »Šta radi narod?«, objavljenog u »Samoupravi«, u broju od 6/18. oktobra 1883, dva

od 29. oktobra objavio je organ slovenačkih liberala jezgrovito saopštenje, upozorivši Slovence na rovitu situaciju u istočnoj Srbiji. Naime, tačno je tamo navedeno, da u većem delu Srbije nije narodna vojska razoružana, iako se u naredjenju srpske vlade to bezuslovno zahteva, jer se narod tome odlučno protivi. Takođe je tamo tačno označeno da je načelnik boljevačkog sreza »morao bežati« ispred razjarenog naroda. Ali je, zato, pogrešno navedeno »da su seljaci u Banji oslobodili zatvora svoje drugove«, jer to se, kao smo naveli, dogodilo u Boljevcu, 12/24. oktobra. Na kraju ovog saopštenja tačno je konstatovano, kako se sa sigurnošću može tvrditi da će uskoro u dotičnim srezovima istočne Srbije biti zavedeno opsadno stanje.¹²³

O izbijanju bune u istočnoj Srbiji i njenom širenju, slovenačka javnost je bila znatno bolje obavestena nego što je bio slučaj sa buntovničkim ekscesima, vezanih sa protivljenjem srpskog naroda vladinoj naredbi o predaji oružja. Do toga je došlo zbog pojave ovećeg broja relativno sadržajnih informacija o izbijanju bune u istočnoj Srbiji i njenom širenju, koje su objavili slovenački listovi. Naravno, u tom pogledu su najizdašnija bila dva najčitanija slovenačka dnevnika, pa ćemo se na ovom mestu usredotočiti na razmatranje iz njih što nam se čini kao neophodno potrebno. U »Slovenskom Narodu« je, u broju od 5. novembra, kratko navedeno, s pozivom na telegram iz Beograda od 4. novembra, da je Ministarski savet na sednici od 3. novembra, na bazi kraljevog ukaza, »za krajeve u kojima je zavedeno opsadno stanje«, predvideo da na njihov teret pada trošak oko izdržavanja vojske dok se ne povrati mir, a da će oficiri i podoficiri dobijati duplu platu sve dok traje opsadno stanje, što je tačno. Navedeno je i to da su anulirani Zakoni: o štampi, društvima i zborovima, te i da je uvedena veoma oštra preventivna cenzura. Ova informacija, bez komentara, je verodostojna, ali i nedovoljno određena, jer nije navedeno u kom okrugu je zavedeno opsadno stanje od strane srpskog vladara.¹²⁴ Znatno određenije i opširnije o gore označenom navedeno je u informaciji u narednom broju najčitanijeg slovenačkog lista. U njoj je usledila i značajna dopuna, u cilju potpunijeg obavestjenja slovenačke javnosti, koja se odnosi na lokaciju opsadnog stanja, uz naglasak da se radi o crnorečkom okrugu, budući da je tamo buna poprimila opasne razmere. Kao značajna dopuna, označenom u prethodnom broju, zasnovana na kasnije prispelim telegramima iz Beograda, navedeno je ovo: da su, nakon proglašenja opsadnog stanja za teritoriju crnorečkog okruga, »pobunjeni seljaci poseli klisuru u rejonu Čestobrodice i brdo iznad Lukova, u cilju sprečavanja prodora vojske«; da su pobunjenici »u subotu, 3. novembra, rasterali jedan bataljon vojske, dok je u ponedeljak, 5. novembra, bila nova bitka između ustanika i dva bataljona vojnika«;¹²⁵ da se »u banjskom srezu ljudstvo takođe otpočinje buniti«; i da su »pobunjenici kod Aleksinca prerezali telegrafске žice, te, posle toga, ne dobijamo otuda izveštaje«. Nakon napomene u uvodnom delu ovog izveštaja, koji, u celini, kako mislimo, nije siromašan lapidarnim i, uglavnom, verodostojnim vestima, da »srpsko ministarstvo tera vratolomnu politiku«, u zaključku je istaknuto ovo: »Ako se sve to, što je navedeno, obistini, onda Srbija stoji pred revolucijom, čiji kraj lako može biti koban za dinastiju Obrenovića. U zadnje vreme kralj Milan je kod svog naroda izgubio ugled i omiljenost, te bog zna šta se može još dogoditi,

slovenačka dnevnika preuzeli su iz njega (druga polovina uvodnog članka) tekst iz dve alineje, koji počinje rečima: »Pod prividnim mirom, besni u ovom trenutku...« i »Šta li će biti ako se u ovom prelomu, prelomi ono što bi trebalo da stoji najčvršće...« (»Samouprava« 124, 6/18. X 1883).

¹²³ To kratko saopštenje, u kome je, pored navedenih omaški, za Boljevac rečeno da je okružno središte i da je iz njega od gnevnog naroda pobegao okružni načelnik, a faktički je tamo imao sedište načelnik boljevačkog sreza, glasi: »Oddaja oružja se vzlic skrbnim prizadevanjem dotičnih odborov v napopolovitnem delu Srbije še ni dognala. Ljudstvo se brani s ugovorom, da ima z orožjem varovati kralja in domovino. V okrožji Boljevac je moral okrožni glavlar bežati; v Banji so oprostitil seljaki svoje tovariše, upirajoče se oddaji orožja, iz zapura. Govori se, da se bode odredil v dotičnih okrajih obsedni stan.« (»Slovenski Narod« 248, 29. X 1883).

¹²⁴ »Slovenski Narod« 253, 5. X 1883.

¹²⁵ Što nije tačno, budući da su preko 500 pripadnika narodne vojske razoružali u Krivom Viru eskadron sejmena, 20 (1. novembra) oktobra, a tek 26 (7. novembra) oktobra jedinice stalnog kadra potisle su snage narodne vojske iz Sokobanje i okoline iz šireg rejona Sokobanske klišure i domogle se ovog važnog zemljišnog objekta (Glavni komandant, general Timohilj Nikolić ministru vojnom: izveštaj o operacijama stajaće vojske protiv pobunjenika i ugušivanju bune, Zaječar 2/14. decembra 1883, M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, 1, ..., str. 80; Z. Žilvović, op. cit., »Politika« 25020, 3. VI 1933, str. 15).

ako pobunjenici budu u stanju da izvojuju pobjedu«. ¹²⁶ Kao najvažnije, u broju od 7. novembra ovog ilsta, navedeno je da je glavnokomandujući trupa stalnog kadra za ugašenje bune, general Tihomilj Nikolić, »javio u Beograd da će uspeti brzo povratiti u zemlji red i mir«, što se u narednom broju lista ocenjuje kao preterano optimistička izjava, jer su se »pobunili svi krajevi između Zaječara, Sokobanje i Knjaževca«. U nastavku ovog izveštaja je rečeno i to, da je 4. novembra »bila bitka između pobunjenika i vojnika na putu koji vodi iz Zaječara u Paraćin«, što nije tačno, jer je, kako smo rekli, prvi oružani sukob efektivna stalnog kadra sa jedinicom narodne vojske bio 26 (7. novembra) oktobra 1883. godine. ¹²⁷ Dalje je u organu slovenačkih liberala, u broju od 10. novembra, nakon kratkog upozorenja da predstoji proglašenje opsadnog stanja za krajevski okrug i naglasaka da je takav potez, kao i raniji koraci u tom smislu, »unikum zakonodavstva«, na kraju, kao zaključak, rečeno: »To je samovolja u najvećoj potenciji. Kralj Milan je zaista otpočeo igru na život i smrt; nek se to završi ovako ili onako, takvo ponašanje neće doneti slavu prvom srpskom kralju«. ¹²⁸ Konačno, u broju od 15. novembra ovog lista saopšteno je, da su pobunjenici 1. novembra ušli u Aleksinac i »preuzeli vlast«, dok je u broju od narednog dana konstatovano, osloncem na saopštenje objavljeno u organu bečke vlade, »Politische Correspondenz«, da se buna u Srbiji i dalje širi, zahvativši knjaževački i aleksinački okrug. Dalje je tamc istaknuto, da iako oficijozni izveštaji srpske vlade tvrde da je buna u potpunosti ugašena, »ona, uprkos tome, opet bukne u nekom srezu«. To izaziva bojazan da se buna ne raširi po celoj zemlji, uprkos tome da je slabo organizovana i da nema antidinastički krakter, »jer je nezadovoljstvo naroda sveopšte i radikali su se raširili po celoj državi«. ¹²⁹

Istog dana kad je »Slovenski Narod« objavio poduži izveštaj o izbijanju i širenju bune u crnorečkom okrugu i zavođenja opsadnog stanja u njemu kraljevim ukazom, tj. 6. novembra, objavio je o tome poduže saopštenje i »Slovenec«. Sve detalje za izbijanje i širenje bune kao i mere srpske vlade protiv nje, koje je naveo »Slovenski Narod«, u brojevima od 5. i 6. novembra, o kojima smo potrebno rekli, naveo je i organ slovenačkih klerikalaca, dodavši da će se zavesti i Preki sud tamo gde je proglašeno opsadno stanje. Strepeći da se buna ne proširi brzim tempom i otpočne primati sve radikalnije pa, možda, i revolucionarno obeležje, što bi dovelo do zbacivanja monarhije i temeljnih izmena na unutrašnjem ekonomskom i socijalnom planu u Srbiji, nepoznati sastavljač ovog izveštaja zabrinuto je konstatovao: »U Srbiji jabuka unutrašnje svade je sazrela i potrebuje samo slab vetar pa da otpadne, a potom narod jurne na nju«. Nakon ovog metaforičkog rezonovanja i kategoričke tvrdnje da je u Srbiji »revolucija pred vratima«, nepoznati autor ovog sastava je ispoljio mišljenje da je do toga došlo iz sledećih razloga: »Srbi su prekonooč postali slobodni; vlada im je u prvom oduševljenju dala prava, za koja narod još nije bio sazreo, pa je otuda došlo do zloupotrebe«. Nakon isticanja da je sloboda štampe u Srbiji bila jedna od temeljnih komponenata slobode koju je uživao srpski narod i »da naša sloboda štampe nije ni senka prema srpskoj«, autor ovog sastava navodi slučaj lista »Borbe« kao dokaz svoje tvrdnje, kako je sloboda štampe u Srbiji zloupotrebljena. Naime, taj list kao organ srpskih socijalista, koji je izlazio u Beogradu triput nedeljno tokom 1882. i delom 1883, otvoreno je istupao antidinastički i veoma smelo propagirao ateističku ideologiju. Pesimistički raspoložen u vezi razvoja događaja u Srbiji, nepoznati autor svoj dosta dug sastav zaključuje ovim re-

¹²⁶ »Slovenski Narod« 254, 6. XI 1883.

¹²⁷ Up.: »Slovenski Narod« 255, 256 od 7. i 8. XI 1883.

¹²⁸ Drugi deo ovog jezgrovitog izveštaja, u kome je oštro kritikovan kraljev postupak vezan za izdavanje ukaza o proglašavanju ratnog stanja u okruzima istočne Srbije, glasi: »Kraljevi ukaz, određujući obsedni stan v Crnoreki, je unikum zakonodajstva. Obsedni stan velja za prestopke in zločine proti domovini, vladarju in ustavi, proti zakonu, oblastvom in javnemu redu, za rop, razbojništvo in nasilstvo, za obče nevarne zločine in prestopke: — torej za vse, kar se sploh izrednemu sodišču zljubi spraviti v svoje področje. To sodišče sodi tudi o zlodejcih izven okoliša, ki je v obsednem stanu, sodniki se smejo odstaviti, in zakon celo nazajkuje. To je samovolja v največi potenci. Kralj Milan je pač pričel igro na življenje in smert; naj se konča tako ali tako: slave to početje ne bode rodilo prvemu kralju srbskemu« (»Slovenski Narod« 258, 10. XI 1883).

¹²⁹ Up.: »Slovenski Narod« 262, 263 od 15. i 16. XI 1883.

čima: »Sve što se dole sada događa, ukazuje na to, da je državni prevrat pred vrata i da dinastiji Obrenovića ističu zadnji časovi. Nikako nije bez značaja da se je Petar Karadorđević baš ovog leta u Crnoj Gori oženio.«¹³⁰ U uvodniku s naslovom »Položaj na Srbskem«, objavljenom u »Slovencu«, u broju od 8. novembra, kao najvažnije, istaknuto je; u sklopu razmatranja o drugim pitanjima, ovo: da se srpska država nalazi »na prvom stepenu prevrata«; da radikali, koji su podstakli sadašnju bunu, stoje u Srbiji na čvrstim nogama, »jer imaju narod uza se, a u narodu je moć« da je »Rusija prema srpskim radikalima naklonjena, kao i oni prema njoj, dok je prema kralju Milanu hladna«; i da je »položaj za kralja Milana veoma opasan«.¹³¹ Ocenjujući značaj »Zaječarske bune«, kako se označava ova borbena manifestacija naroda u istočnoj Srbiji, u podužem saopštenju, objavljenom u organu slovenačkih klerikalaca, u broju od 9. novembra, njegov nepoznati autor konstatuje da taj pobunjenički pokret, »kako i srpska vlada rezonuje, predstavlja prvi korak već započetkog opšteg prevrata«, a dan docnije, u ovom listu je kratko saopšteno da se buna »munjevito širi« i da je i Aleksinac zahvaćen bunom, dok je, u broju od 19. novembra, navedeno da su agitatori oružanog otpora protiv vladajućeg režima pokušali da bunu prošire na niški, pirotski i vranjski okrug, ali ih je u tome osujetilo brzo i energično dejstvo jedinica stalnog kadra.¹³² Ostali listovi, koji su u to vreme izlazili u Sloveniji, sem »Edinosti«, koja je samo u jednom broju označila unutrašnji položaj u Srbiji opasnim,¹³³ i »Soče«, u kojoj je zabeleženo da je do uzbuđujućih događaja u Srbiji došlo zbog toga što tamo još nije narodni preporod završen i što nema istaknutih pojedinaca da narod povedu putem ubrzanog prosperiteta,¹³⁴ usredsredili su se, uglavnom, na objavljivanje kratkih saopštenja, u kojima se navode događaji vezani za izbijanje Timočke bune i njeno širenje, bez zapaženijih komentara.¹³⁵

Duboka unutrašnja društvena i ekonomska kriza, intenzificirana političkim delovanjem agitatora Radikalne stranke, prezentirana je Slovincima od slovenačkih listova, izuzev »Slovenca«, koji je radikale tretirao u smislu presudne determinante toka događaja u istočnoj Srbiji, kao glavni uzrok izbijanja Timočke bune, dok je nasilno razoružavanje narodne vojske bilo njen neposredni povod. Mislimo, da je informisanost slovenačke javnosti o glavnim uzrocima koji su izazvali pomenutu bunu bila blagovremena i, uglavnom, zadovoljavajuća. »Slovenec« je naročito isticao, nakon izbijanja bune, da je Radikalna stranka sa svojim programom o narodnom

¹³⁰ Deo saopštenja, u kome se tretira pitanje tobožnje zloupotrebe slobode od srpskog naroda, glasi: »Kar se svobodnega tiska tiče, tukaj le omenimo, da naša tiskovna svoboda proti srbski še senca ni! Od leta 1881 počeni pa do danes pisale so srbske novine radikalne in socijalne, t. j. ondašnje delavniške stranke, kar jim je v glavo padlo. O Bogu in kralji govorile so tako zaničljivo in bogokletno, da so človeku lasje po koncu stopili čitačjemu dotične članke. »Borba« vprašala je mnogokrat kralja, kojega je ljudskega oskrbnika imenovala, kdo mu je dal pravico, da se predrzne »po božji milosti« imenovati, in če je on, zakaj bi drugi Srbi to ne bili, ki so ravno toliko za osvobodjenje naroda trpeli, kakor Obrenovići, če ne več. In to je še najmanjša nespodobnost, koje je srbska delavniška stranka kralju nasproti zakrivila. Ko je leta 1881 spomladi okoli velike noči po Srbiji slana češplje pobrala, se »Borba« zopet ni sramovala bogokletnega članka, v katerem pravi: »Če je to pravi Bog, s katerim ljudstvo dan na dan slepiti, sedaj naj se pokaže! Ako bodo češplje v drugič cvesti imelo in v jeseni sad rodile, hočemo tudi mi vanj verovati.« V očigled take zlorabe tiskovne svobode moramo srbskemu ministerstvu le čestitati, da jo je omejilo ali suspendiralo, in jako obžalujemo, da se to že ni poprej zgodilo. Srbi so črez noč prosti postali, in vlada jim je v prvi navdušenosti podelila pravice, za kakoršne narod še ni dozorel in od tod zloraba« (»Slovenec« 179, 6. XI 1883).

¹³¹ »Slovenec« 181, 8. XI 1883.

¹³² Up.: »Slovenec« 182, 183, 190 od 9. 10. i 19. XI 1883.

¹³³ ističući, kao najvažnije, ovo: »Na Srbskem so tedaj nastopili jako osorni in nevarni časi, zbirajo se nad deželo gromonosni oblaki, i bati se je, da strela udari na vlado i prestol« (»Edinost« 89, 7. XI 1883).

¹³⁴ o čemu, kao najvažnije, u broju od 9. novembra, u napisu »Srbske zadeve«, u organu goričkih liberala, stoji ovo: »Na Srbsko obrnena so danes oči vse Evrope. Tam se godé reči, katerih kurec nikomur ni znan. Mlado kraljestvo ni še upokojilo svoje mladenške krvi. Na svojo preteklost pred turkim jarmom ne more zidati, ker je pozabljena. Turško gospostvo je na Srbskem veliko potrolo in zadušilo. Mladi naraščaj dobil je svojo omiko in politične ideale od zunaj. Srbsko kraljestvo je v nekem stanju nepopolnosti, pretvarjenja in poroda stalnejih družbinskih oblik. Iza toga je naglašeno da u Srbiji još uvek traje proces narodnog preporoda i da je neizvestno dokle će dugo trajati, a potom je istaknuto ovo: »Srbsko kraljestvo imelo je v sebi pogoje najsrećnejše države, ali potrebovalo je moža ali mož, ki bi bili narodovo moć napeljali na pravo pot in iskoristili v slavo svoje domovine. Zdi se, da to se ni godilo. Razpor in needinost, izdajstvo in kruta sila, preliivanje bratovske in knežje krvi niso neznane reči v lepi srbski deželi« (»Soča« 45, 9. XI 1883).

¹³⁵ Up.: »Edinost« 89, 90 od 7. i 10. XI 1883; »Novice« 45, 7. XI 1883, str. 364; »Slovenski Gospodar« 45, 8. XI 1883, str. 358; »Laibacher Zeitung« 255, 256 od 7. i 8. XI 1883, str. 2181, 2189; »Laibacher Wochenblatt« 170, 171 od 10. i 17. XI 1883.

suverenitetu, posredstvom Narodne skupštine, i oživotvorenju sreske i opštinske samouprave, nakon likvidiranja birokratskog naprednjačkog režima, zadobila nepodeljene simpatije širokih srpskih narodnih masa. Veći deo naroda u istočnoj Srbiji je, pod uticajem propagande radikala, kako se ističe u organu slovenačkih klerikalaca, prvenstveno u izbornim srezovima lidera Radikalne stranke, otvoreno bio protivan vladinoj naredbi o neophodnosti predaje oružja i, podstaknut od funkcionera mesnih radikalskih odbora, potom otvoreno s oružjem u ruci krenuo da zbaci naprednjački režim i uspostavi novu vlast, shodno radikalskom programu. Naravno, »Slovenec« se nije slagao sa ovim korakom srpskog naroda u istočnoj Srbiji, smatrajući da do bune nije došlo zbog visokih poreskih opterećenja, jer su poreska davanja u Srbiji, navodno, bila simbolična. Gradani su uživali političke slobode kao retko gde, »pa je za žaljenje što je od radikala obmanuti srpski narod ugazio u bunu, budući da prema njemu nije učinjena nikakva nepravda«, što je, kao najvažnije, navedeno u saopštenju, objavljenom u »Slovencu«, u broju od 9. novembra. Ovaj list je takođe podvukao, pored ostalog, u broju od 15. novembra, da su seljaci u crnorečkom okrugu silom gonjeni od naoružanih pobunjenika da aktivno učestvuju u buni. Osim toga, narod u istočnoj Srbiji nije bio motivisan antimonarhističkom ideologijom, budući da su radikali, kako je naglašeno u uvodniku organa slovenačkih klerikalaca, »Položaj na Srbskem«, objavljenom u broju od 8. novembra, »odlučno bili protivni uvodenju republike«, dok je organ slovenačkih liberala, u lapidarnom saopštenju od 16. novembra, oslanjajući se na izveštaj objavljen u »Politische Correspondenz«, u sklopu drugih vesti, napomenuo »da je Preki sud ustanovio da buna nije imala protivdinstičkih motiva«. ¹³⁶

Za razliku od »Slovenca«, koji je, pored dubokog narodnog nezadovoljstva diktatorskom vladavinom kralja Milana i naprednjačkog kabineta, smatrao radikalsku propagandu za glavnog uzročnika izbijanja bune, »Slovenski Narod« je zastupao tezu da su protivustavna i nasilna vladavina kralja Milana i u svemu pokornog mu naprednjačkog kabineta izazvali duboko narodno nezadovoljstvo, dok je prinudno oduzimanje oružja od pripadnika narodne vojske bilo most za prelaz od rezistentnog narodnog raspoloženja ka otvorenoj oružanoj buni u cilju zbacivanja omraženog birokratskog režima. Osim toga, organ slovenačkih liberala nije, kakav je slučaj bio sa »Slovencom«, smatrao radikalsku propagandu presudnim činiocem za izbijanje bune, niti je, pak, negodovao zbog oružane pobune srpskih seljačkih masa, a još manje je izražavao uverenje, da do bune nikako nije trebalo doći. Doduše, neposredno po ugušenju Timočke bune, u broju od 19. novembra, uzgredno je u »Slovenskom Narodu« napomenuto, bez obrazloženja, da je oružana pobuna, posle duže pripreme, »isuviše brzo izbila i zbog toga, budući da je ostala usamljena«, bila osuđena na neuspeh. Gledište »Slovenskog Naroda«, uglavnom, dele, iako ne posve i u izrazito identičnoj formi, »Edinost«, »Soča« i »Slovenski Gospodar«, dok »Novice« navode prisilno razoružanje narodne vojske kao jedini i isključivi uzrok izbijanja bune u istočnoj Srbiji. ¹³⁷

Slovenački listovi su blagovremeno obavestili svoje čitaoce o hapšenju Glavnog odbora Radikalne stranke, noću, 25/26 (6/7. novembra) oktobra, i sprovođenju istih pred Preki sud u Zaječar. ¹³⁸ U broju od 8. novembra, organ slovenačkih liberala

¹³⁶ Up.: »Slovenec« 179, 181, 182, 187 od 5, 8, 9. i 15. XI 1883; »Slovenski Narod« 263, 16. XI 1883. Tvrdnja »Slovenca«, da radikali nisu bili republikanci, i »Slovenskog Naroda«, da buna nije bila upena protiv dinastije Obrenovića, u potpunosti je tačna. Naime, Radikalna stranka, imajući u to vreme sitnoburžoasko obeležje, nije se ni borila za revolucionarne izmene društva Srbije već za reforme na liniji zahteva programa sitne liberalne buržoazije: suverenitet Narodne skupštine, opšte i neposredno, te i aktivno i pasivno pravo glasa, opštinska i sreska samouprava, sloboda zbora i dogovora, ustavna monarhija itd. Takvi zahtevi za ono vreme su bili progresivni. Međutim, posle sloma Timočke bune, Radikalna stranka se je stavila u službu dinastije i interesa reakcionarne krupne buržoazije (up.: R. Milošević, op. cit., str. 108—121; S. Jovanović, Pera Todorović, Političke i pravne rasprave, knj. prva, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, II, . . . , str. 357—403; isti, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, . . . , str. 133—140; Dr D. Janković, op. cit., str. 227—230, 246—261).

¹³⁷ Up.: »Slovenski Narod« 264, 268, 263, 265 od 6, 10, 16. i 19. XI 1883; »Edinost« 89, 7. XI 1883; »Soča« 45, 9. XI 1883; »Slovenski Gospodar« 45, 8. XI 1883, str. 358; »Novice« 45, 7. XI 1883, str. 364.

¹³⁸ Opširnije o okolnostima pod kojima su uhapšeni članovi Glavnog odbora Radikalne stranke, sem Nikole Pašića koji je, 25 (6. novembra) oktobra uspeo, da pređe u Ugarsku, i sprovedeni pred Preki sud u Zaječar, v.: R. Milošević, op. cit., str. 156—171.

obavestio je svoje mnogobrojne čitaoce »da su juče, noću, uhapšeni u Beogradu, na zahtev kraljevog komesara, više uglednih članova Centralnog komiteta Radikalne stranke, koji će biti predati Prekom sudu«,¹³⁹ a u broju od narednog dana, pozivajući se na informaciju iz »Neue freie Presse«, rečeno je: »Prekjuče, noću, iz beogradske tvrđave sproveden je profesor Đaja u Zaječar, gde je kao duhovni uzročnik bune streljan, nakon donete odluke po hitnom sudskom postupku«, dok je u broju od 10. novembra u ovom listu saopšteno: »Osim predsednika Pašića, koji je nestao, uhapšeno je svih devet odbornika radikalnog komiteta, koji su juče, noću, svi okovani u teške гвозdene okove i oterani pred Preki sud u Zaječar. Vest o usmrćenju profesora Đaje se demantuje«. ¹⁴⁰

»Slovenec« je, u broju od 9. novembra, kratko saopštio svojim čitaocima kako su u Srbiji otpočeli vrlo oštro postupati prema radikalima, jer su »noću, na dan 7. t.m. uhapšeni načelnici radikalnog odbora i sprovedeni u zatvor«. U nastavku ovog saopštenja su, identično podacima označenim u »Slovenskom Narodu«, navedena imena uhapšenih članova Glavnog odbora Radikalne stranke, na čelu sa Nikolom Pašićem, uz napomenu da srpska policija prema uhapšenim političkim protivnicima nema milosti. U tom podužem saopštenju je, kao najvažnije, u smislu komentara, vezanog za hapšenje radikalnih vođa, istaknuo da je Nikola Pašić, kao poslanik za srez zaječarski, intenzivnom agitacijom uspeo da svoj izborni kraj pobuni, odakle se buna proširila na teritoriju drugih srezova. »Pašić je mislio«; kako se u tom saopštenju ističe, »da će ministarstvo u nevolju dovesti time što je neuke Zaječarce podsticao na pobunu, pa se je i sâm na lepak uhvatio«. ¹⁴¹ U broju od 10. novembra slovenačkih klerikalaca navedeno je kako je u Zaječaru, po kratkom sudskom postupku, profesor Jovan Đaja osuđen na smrt i da je presuda odmah izvršena. Međutim, »Pašić je policiji umakao«, ali su, zato, uhapšeni drugi radikalni vođe i sprovedeni u Zaječar, gde će im suditi Preki sud, dok je u narednom broju naglašeno, da su uhapšene radikalne vođe sproveli pred Preki sud u Zaječar sem Nikole Pašića, koji je uspeo »da izbegne hapšenje bekstvom u Ugarsku«. ¹⁴² Organ slovenačkih liberala objavio je, sredinom novembra, informaciju, bez komentara, kojom obaveštava slovenačku javnost, da je nadležni organ vladajućeg režima u Srbiji raspisao poternicu »za načelnikom raspuštenog Centralnog odbora Radikala«,

¹³⁹ uz navođenje njihovih imena. »Med njimi se nahajajo: Pašić, Teodorović, Milošević, profesor Geršić, Andrija Nikolić, Taušanović i profesor Gjaja« (»Slovenski Narod« 256, 8. XI 1883). Kako navodi tadašnji član Glavnog odbora radikala, Raša Milošević, koji je tog dana bio uhapšen, tad su lišeni slobode sledeći prvaci Radikalne stranke: Pera Todorović, Raša Milošević, Kosta Taušanović, Paja (Pavle) Mihailović, Andra Nikolić, Giga Geršić, Jovan Đaja, Steva Stevanović i Joška Simić. Što se tiče Pašića, tamo je rečeno: »Predsednik Glavnog odbora Radikalne stranke, Nikola Pašić, prešao je istog dana 25 (6. novembra) oktobra oko podne preko Save kod železničkog mosta«. Dakle, pogrešno je u saopštenju »Slovenskog Naroda« navedeno ime Nikole Pašića kao uhapšenog, dok su izostavljeni: Pavle (Paja) Mihailović, Steva Stevanović i Joška Simić. Kako ističe Žika Živulović, kralj Milan je bio veoma ljut zbog toga što nije uhapšen predsednik Glavnog odbora Radikalne stranke, Nikola Pašić. On je naredio da se uhapsu raniji članovi Glavnog odbora radikala: Svetomir Nikolajević, Miša Vujić, Svetomir Milosavljević i Jovan Zujević. Međutim, to kraljevo naređenje nije izvršeno (up.: R. Milošević, op. cit., str. 156—158; Z. Živulović, op. cit., »Politika« 25025, 9. VI 1983, str. 15).

¹⁴⁰ Up.: »Slovenski Narod« 256, 257, 258 od 8, 9. i 10. XI 1883. Valja reći, da su Jovan Đaja, Giga Geršić, Andra Nikolić, Stevan (Steva) Stevanović i Joška Simić, u nedostatku dokaza, bili od Prekog suda u Zaječaru oslobođeni optužbe (up.: R. Milošević, op. cit., str. 185; S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ... , str. 129—130).

¹⁴¹ Taj deo saopštenja, koji se odnosi na oštru kritiku tobožnje veoma velike angažovanosti Nikole Pašića na dizanju bune, glasi: »Upor u zaječarskom okrožju je tim znameniteji, ker je to okrožje volilni okraj načelnika srbskih radikalecv, inženirja Pašića. Vsa druga okrožja so se rada ali nerada novi postav i novemu ministerstvu uklonila, le Zaječarji niso tega hoteli, ker jim je iz Belega grada od Pašića in pristašev uporen veter pihal. Pašić je mislil ministerstvo v zadrego spraviti, ko je nevedne Zaječarje k upor u podpihaval, se je pa sam na limance vjel.« (»Slovenec« 182, 9. XI 1883). U Glavnom odboru radikala vladao je oportunizam što se tiče preuzimanja vlasti putem oružane borbe. U tome nije bio nikakav izuzetak Nikola Pašić. Kada je »na tajnom sastanku radikalnih prvaka«, održanom u Beogradu, 28 (10. oktobra) septembra 1883, Pera Todorović predložio da se, u smislu pariranja namere kralja Milana da izvrši državni udar, formira »partijski generalštab«, ostali članovi taj potez nisu odobrili. Ni odluka, doneta na skupu najistaknutijih radikalnih vođa, 24 (5. novembra) oktobra, o odlasku većeg dela članova Glavnog odbora među pobunjenike nije poštovana, jer nijedan od njih, sem Nikole Pašića, koji je prebegao preko Ugarske i Rumunije u Bugarsku, ne saopštivši svoju odluku ni najbližim političkim saradnicima, nije napustio Beograd. Osim toga, Preki sud u Zaječaru oslobodio je petoricu članova Glavnog odbora radikala svake optužbe, dok za pet osuđenih članova tog Odbora »pravilno dokaza za osuđu«, kako ističe Slobodan Jovanović, »nije bilo« (up.: R. Milošević, op. cit., str. 137—185; D. S. Nikolajević, op. cit., passim, str. 53—131; S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ... , str. 129—145; Z. Živulović, op. cit., »Politika« 25016, 25021, 25023, 25025, 25041 od 30. V, 5, 7, 9. i 25. VI 1983, str. 15, 17, 15, 15, 16).

¹⁴² Up.: »Slovenec« 183, 184 od 10. i 12. XI 1883.

Nikolom Pašićem,¹⁴³ kao i o tome, da »su neki od pobunjeničkih četovođa prebegli preko granice na bugarsku teritoriju«,¹⁴⁴ te i to, da su pred kraljem Milanom izrazili svoju punu lojalnost prema vladaru Srbije i dinastiji Obrenovića lideri Liberalne stranke: Jovan Ristić, Radivoje Milojković i Alimpije Vasiljević.¹⁴⁵

Postavljen »za glavnog komandanta vojske određene da povрати red u pobunjenim krajevima i za kraljevog komesara«, ukazom vladara od 21 (2. novembra) oktobra, general Tihomilj Nikolić, krenuo je sa svojim štabom narednog dana u Paraćin i tamo prispeo 23 (4. novembra) oktobra 1883, uveče. On je tada raspolažao sledećim snagama stalnog kadra: 2 bataljona pešadije, 1 baterija artiljerije i 2 eskadrona konjice kod Svete Petke; 2 bataljona pešadije sa ostatak Šumadijskog artiljerijskog puka u Čupriji; 2 bataljona pešadije u Paraćinu; Moravski artiljerijski puk u Jagodini; i »brdski artiljerijski puk sa 80 čuvara javne bezbednosti u Zaječaru«. S obzirom na to, da su jedinice narodne vojske bile posele položaje u rejonu Kalafata, Straže, Stolice i Čestobrodice i imajući u vidu stvor zemljišta, generalu Tihomilju Nikoliću su se nudila tri napadna pravca: 1) napad svim snagama pravcem: Čestobrodica—Stolice—Boljevac; 2) glavninom trupa dejstvovati pravcem: Mozgovo—Lozica—Kalafat—Boljevac, a pomoćnim: Čestobrodica—Stolice—Boljevac; i 3) glavnim snagama nastupati obilaznim pravcem: Sokobanja—Bučje—Planinica, a pomoćnim »držati se u odbrambenim položajima prema Čestobrodici«. Kako su jedinice narodne vojske posele 25 (6. novembra) oktobra širi rejon Sokobanjske klisure, general Tihomilj Nikolić je doneo odluku da akceptira drugi pravac napada, budući da je on pružao najviše mogućnosti za brzo slamanje otpora pobunjeničkih snaga. Pobunjene jedinice narodne vojske, predvođene neobučanim, neodlučnim i kompromisu sklonim starešinama, nisu sadejstvovala, jer i nije bilo jedinstvenog operativnog plana borbenih dejstava niti, pak, objedinjenog komandovanja. Iako brojno superiorne u odnosu na efektivne stalnog kadra,¹⁴⁶ slabo naoružane: puškama sprednjačama i batinama, bez visokog borbenog morala, jedinice narodne vojske nisu pružile ni na jednom položaju odsudan otpor neuporedivo bolje naoružanim i obučanim snagama stalnog kadra. Zbog toga je buna ugušena za sedam dana.

Sprovodeći u delo svoju ideju munjevit i energične akcije protiv glavnine pobunjenih jedinica narodne vojske, sračunatu na brzo opkoljavanje i razbijanje ove u središtu buntovničkog pokreta, te ga tako paralisati na njegovom početku i, naravno, sigurno osujetiti njegovo širenje, general Nikolić je izradio i odgovarajući plan dejstva. Taj operativni plan se imao realizovati na taj način, što bi Čestobrodčki odred, jačine 2 pešadijska bataljona i 1 baterija artiljerije, pod komandom

¹⁴³ koja glasi: »Nikola Pašić, inženir, rojen v Zajčarji, se obdolžuje soudeležitve veleizdajškega podjetja ter bi se bil imel vsled sodnega ukrepa s 25. dne oktobra (starega računa) zapreti. Ker pa se je z begom odtegnil izvedenja tega sklepa, naroča se vsem redarstvenim oblastvom, da ostro pazijo nanj ter, ako ga zasačijo, dovedo semkaj« (»Slovenski Narod« 261, 14. XI 1883).

¹⁴⁴ za kojima su raspisane poternice, kako »su saopštili tih dana svojim čitaocima organ slovenačkih liberala i organ Pokrajinske vlade za Kranjsku, »Laibacher Zeitung«, koji je radikale smatrao glavnim krivcima za bunu. Ova oba lista istakli su, da su raspisane poternice za nekim vođama Radikalne stranke i starešinama narodne vojske, koji su u bekstvu. Od njih su u oba lista navedeni: Aleksa (Aca) Stanojević, narodni poslanik iz Knjaževca i član Privremenog izvršnog odbora okruga knjaževačkog; Mihailo Veselinović, trgovac iz Knjaževca, član Privremenog izvršnog odbora za okrug knjaževački; Vuča Nikolić, zemljoradnik iz Guševca, član Pobunjeničkog odbora na Dervenu; i Radovanović Svetislav, učitelj u Crnojeljici (up.: »Slovenski Narod« 264, 17. XI 1883; »Laibacher Zeitung« 265, 19. XI 1883, str. 2263).

¹⁴⁵ »Slovenski Narod« 261, 14. XI 1883.

¹⁴⁶ budući da su snage narodne vojske, kako se vidi iz izveštaja generala Tihomilja Nikolića ministru vojnom i predsednika vlade, Nikole Hristića, kralju, imale preko 12.000 boraca. Od strane jedinice stalnog kadra učestvovala je u borbenim dejstvima 7 pešadijskih bataljona, 5 baterija artiljerije i 3 eskadrona konjice. Budući da je bataljon aktivne vojske imao 1883. godine 1090 ljudi, a baterije i eskadroni po oko 150 ljudi, onda bi ukupna snaga u živoj sili efektivna stalnog kadra pod komandom generala Tihomilja Nikolića iznosila negde oko 8830 ljudi (up.: Glavni komandant, general Tihomilj Nikolić ministru vojnom: izveštaj o operacijama stajaće vojske protiv pobunjenika i ugušivanja bune, Zaječar, 2/14. decembra 1883, M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, I, ..., str. 76—77, 80—81, 83, 85, 87—90; Nikola Hristić kralju Milanu: izveštaj o bunji i njenom ugušivanju i razornom radu Radikalne stranke, Beograd, 28 (9. januara 1884) decembra 1883, M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, I, ..., str. 105—114; B. T. (B. Teodorović), Pešadijski bataljon, Vojna enciklopedija, Drugo izdanje, 1, Beograd, 1970, str. 504—505; M. Mjč. (M. Mijaljković), Baterija, Vojna enciklopedija, Drugo izdanje, 1, Beograd, 1970, str. 510—511; M. R. (M. Rašić), Eskadron, Vojna enciklopedija, Drugo izdanje, 2, Beograd, 1971, str. 702—703).

potpukovnika Mihaila Srečkovića, dejstvovao na pravcu: Čestobrodica—Stolice—Kalafat, a Banjski odred, jačine 4 pešadijska bataljona, 1 baterija artiljerije i 1 eskadron konjice, pod komandom pukovnika Svetozara Hadžića, imao je prodirati pravcem: Mozgovo—Sokobanjska klisura—Lozica—Kalafat. Po ovladavanju šireg rejona Sokobanjske klisure, Stolica i uspostavljanju tesne veze između Banjskog i Čestobrodčkog odreda na Kalafatu, obuhvatno dejstvovati ka Boljevcu. Ranije smo naveli, kako mislimo, najneophodnije o borbenim dejstvima jedinica stalnog kadra protiv snaga narodne vojske, uz konstataciju da je, na opšte iznenađenje ondašnje javnosti, buna slomljena, tako reći, za nekoliko dana. Do toga je došlo, dobrim delom, zbog okolnosti što su jedinice stalnog kadra, gotovo iz pokreta, ne izvršivši koncentraciju u pravom smislu te reči, otpočele dejstvovati, što je iznenadilo ne-konsolidovane i rasepkane jedinice narodne vojske. Već 26 (7. novembra) oktobra snage Banjskog odreda, nakon simboličnog otpora pobunjenika, ovladale su širim rejonom Sokobanjske klisure. Tokom 27 (8. novembra) oktobra, Čestobrodčki odred je ovladao, uz vrlo slab otpor pobunjenika, rejonom Čestobrodice, Stožica i Kalafata, dok su delovi Banjskog odreda, bez otpora, zauzeli Boljevac narednog dana. Na dan 31 (12. novembra) oktobra, delovi Banjskog odreda, pod komandom majora Jovana Atanackovića, ušli su, bez otpora, u Sokobanju, dok je drugi deo ovog odreda, pod komandom potpukovnika Aleksandra Protića, ušao u Zaječar, 29 (10. novembra) oktobra, uveče, pa odatle krenuo ka Vratarnici, 31 (12. novembra) oktobra, u 5 časova izjutra, kako bi u sadejstvu sa odredom, pod komandom potpukovnika Dragoljuba Markovića, koji je, jačine 1 bataljon pešadije i 1 baterije artiljerije, 30 (11. novembra) oktobra, zauzeo Gramadu, a narednog dana Svrljig, uz izvestan otpor jedinica narodne vojske. Na dan 31 (12. novembra) oktobra, posle dosta žilavog sedmočasovnog otpora jedinica narodne vojske, deo Banjskog odreda, pod komandom potpukovnika Protića, ovladao je položajima u širem rejonu Vratarnice i narednog dana, u 11,30 časova, ušao u Knjaževac, bez otpora, što je učinio i odred potpukovnika Markovića, 2 sata docnije, sa pravca Tresibabe. Konačno, Čestobrodčki odred, ojačan 1 pešadijskim bataljonom i sa 2 topa, pod komandom potpukovnika Srečkovića, prispeo je forsiranim maršem u Sokobanju, 1/13. novembra, gde je prenoćio, pa je 2/14. novembra ušao »bez borbe« u Aleksinac, u 13,30 časova. Time je Timočka buna bila ugušena. Koliko je bio slab otpor pobunjenih jedinica narodne vojske snagama stalnog kadra, najbolje potvrđuju gotovo zanemarljivog značaja obostrani gubici. O njima general Tihomilj Nikolić doslovno, na kraju svog izveštaja ministru vojnom, kaže ovo: »U celoj ovoj pobuni bio je samo jedan vojnik stalnog kadra ranjen, koji je kasnije i umro u bolnici, a osim njega ranjen je i jedan čuvar javne bezbednosti. Drugih pak gubitaka vojska nije imala. Od huntuoničkih pak gubitaka saznato je dosada poimence za 15 mrtvih i 23 ranjenih«. ¹⁴⁷

S obzirom na okolnost, da je Timočka buna veoma brzo ugušena i da borbi, u pravom smislu te reči, nije ni bilo, to su i saopštenja o borbenim dejstvima između kontingenta stalnog kadra i jedinica narodne vojske, objavljena u slovenačkim listovima, bila sadržajno dosta kratka i štura. Pa ipak, o najvažnijem, tj. o brzom nastupanju trupa stalnog kadra, povlačenju ili, pak, paničnom bekstvu i predaji pobunjenih jedinica narodne vojske i uspostavljanju vladinih organa vlasti u pobunjeničkim središtima, slovenačka javnost je bila, uglavnom, blagovremeno upoznata. Naravno, najviše verodostojnih obaveštenja, vezanih za ugušenje Timočke bune, prezentirali su Slovencima »Slovenski Narod« i »Slovenec«, dok su drugi slovenački listovi o tome kratko i u uopštenoj formi saopštili svojim čitaocima. Zbog toga ćemo usredsrediti svoju pažnju saopštenjima iz ova dva lista.

¹⁴⁷ Uz navedeno, u vezi obostranih borbenih dejstava tokom kratkotrajne Timočke bune, valja reći da o buni naroda istočne Srbije protiv vladajućeg birokratskog režima nema u našoj istoriografiji posebne vojnoistorijske studije (up.: Glavni komandant, general Tihomilj Nikolić ministru vojnom... M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, I, ..., str. 76—90; Nikola Hristić kralju Milanu... M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, I, ..., str. 110—116; S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ..., str. 127—129; Z. Živulović, op. cit., »Politika« 25026—25040 od 10—24. VI 1983, str. 14. i 15).

Već u broju od 9. novembra, u »Slovenskom Narodu« je kratko saopšteno, u vezi hapšenja lidera Radikalne stranke, da je srpska vlada brzo i odlučno inter-venisala, »jer je zaista počela razvijati energiju, koja živo podseća na najvratolom-nije dane francuske revolucije«. ¹⁴⁸ Tri dana docnije, u ovom listu je, uglavnom, tačno navedeno o porazu pobunjenih jedinica narodne vojske u širem rejonu Boljevca i Sokobanje, ali bez datacije i sa pogrešnim oslovljavanjem komandanta Čestobrodskog odreda, potpukovnika Mihaila Srečkovića, sa majorom, a koman-danta Banjskog odreda, pukovnika Svetozara Hadžića, sa potpukovnikom. To sa-opštenje glasi: »Iz Srbije sada dolaze samo oficijozni izveštaji, koji daju do znanja da će ustanak biti brzo ugušen. Potpukovnik Hadžić i major Srečković izvršili su spretan pokret svojih trupa, usled čega su se pobunjenici, istočno od Banje, predali, dok je deo ovih prebegao u Bugarsku, gde su ih razoružale bugarske oružane snage. U banjskom srezu je narodna vojska već razoružana. U boljevačkom srezu su usta-nički vođi pohvatani. Artiljeristi u Zaječaru i polovina eskadrona tamošnje žandar-merije ispoljili su izuzetnu hrabrost i spretnost u uspešnoj odbrani ovog grada od napadaja pobunjenika«. U drugom delu ovog izveštaja je tačno navedeno: »Veza između Zaječara i od vojske posednutih krajeva, kod Banje i Boljevca, sa drugim delovima države i prestonicom je uspostavljena i pobuna potpuno ugušena. Sudska istraga će se odmah otpočeti vršiti«. Međutim, tvrdnja na kraju ovog izveštaja »da je u bitkama palo pet oficira, među kojima i jedan potpukovnik«, a tako isto i na-vod, u broju od 22. novembra: »Srpska vojska je pri ugušenju ustanka izgubila 15 mrtvih i 100 ranjenih, a ustanici 300 ljudi«, sasvim su proizvoljni. To iz razloga, kako smo naveli, pozivajući se na izveštaj generala Tihomilja Nikolića ministru vojnom, što je u kampanji protiv pobunjenih snaga narodne vojske ranjen samo 1 vojnik stalnog kadra i »jedan čuvar javne bezbednosti«, dok su pobunjenici imali 15 mrtvih i 23 ranjena. ¹⁴⁹ U broju od 15. novembra ovog lista, navedeno je, bez datacije, da su pobunjenici zauzeli Knjaževac i »ustanovili provizornu vladu s ra-dikalnim poslanikom Stanojevićem na čelu«. U nastavku ove informacije navedeno je, da je kraljeva vojska, »nakon dvočasovnog boja na Vratarnici«, pobedila jedi-nice narodne vojske i neke od njenih vođa zarobila, »posle čega se je Knjaževac predao«. U nastavku je naveden i ovaj verodostojan podatak: »Skoro u isto vreme su pobunjenici napali u Aleksincu zatvor, oslobodili bivšeg radikalnog poslanika, Stanka Petrovića, te potom prisvojili vlast«. Zbog toga je »vlada otposlala tamo redovnu vojsku«, dok se je »kraljevim ukazom vanredno stanje proširilo na ceo knjaževački okrug i neke srezove aleksinačkog i negotinskog okruga«. ¹⁵⁰ Dalje je u ovom listu, u broju od 26. novembra, navedeno da se u srezovima kruševačkog okruga, uz prisustvo jedinica stalnog kadra, nastavlja sa razoružavanjem narodne vojske, a sedam dana docnije, da je izvršeno oduzimanje oružja od narodne vojske u svim okruzima, uz sledeći komentar: »Ista vest, kao i ranije lansirana o tome, zaslužuje samo malo poverenja«. ¹⁵¹ Konačno je, u najčitanijem slovenačkom listu, krajem novembra i tokom decembra, kao najvažnije, istaknuto, pa i ponovljeno, da se u pobunjenim krajevima Srbije postepeno vraća mir i red, zbog čega je kralj odao priznanje jedinicama stalnog kadra, te će uslediti i odlikovanja vojnih stare-šina za Novu godinu. Rečeno je još i to, da je povratak mira u istočnoj Srbiji dao kralju povod da naredi demobilizaciju jednog dela stalnog kadra i raspusti Kraljev komesarijat na čelu sa generalom Tihomiljom Nikolićem. ¹⁵²

Nasuprot »Slovenskom Narodu«, koji, koliko smo mogli uočiti, nije jedva čekao ugušenje Timočke bune, »Slovenec« je neskriveno ispoljio svoj negatorski stav prema oružanom otporu naroda u istočnoj Srbiji apsolutističko-birokratskoj vlada-

¹⁴⁸ »Slovenski Narod« 257, 9. XI 1883.

¹⁴⁹ Up.: »Slovenski Narod« 259, 268 od 12. i 22. XI 1883; Glavni komandant, general Tihomilj Ni-kolić ministru vojnom... M. M. Nikolić. Timočka buna 1883, I, ..., str. 90.

¹⁵⁰ Up.: »Slovenski Narod« 202, 15. XI 1883; Nikola Hristić kralju Milanu..., M. M. Nikolić, Ti-močka buna 1883, I, ..., str. 114.

¹⁵¹ Up.: »Slovenski Narod« 271, 277 od 26. XI i 3. XII 1883.

¹⁵² Up.: »Slovenski Narod« 273, 287, 290, 298 od 28. XI, 3, 15, 19. i 31. XII 1883.

vinu naprednjačkog režima. Tako je u saopštenju, objavljenom u ovom listu, u broju od 12. novembra, navedeno, kao najvažnije, ovo: — 1) Pobunjenici su, predvođeni »poslanikom Žikom Milenkovićem, radikalom dušom i telom«,¹⁵³ napali na Zaječar, 8. novembra. Suprotstavio im se potpukovnik Blaž Jurković »s malom šakom vojnika i nešto žandarma«, kojima se pridružio i izvestan broj bogatijih građana, te ih »srećno odbio i naterao u bekstvo, 150 ih je zarobio. Od vojnika nije niko poginuo; dok je nekoliko građana ranjeno«; — 2) Snage stalnog kadra, »predvođene generalom Tihomiljom Nikolićem proterale su ustanike iz Sokobanjske klišure i visova kod Čestobrodice i tom prilikom nisu mnogo svojih vojnika izgubile«,¹⁵⁴ — 3) Jedinice stalnog kadra, nastupajući od Niša i Aleksinca, napale su i razbile pobunjenike kod Sokobanje, predvođene radikalskim poslanikom, Ljubom Didićem. »Neki su od njih molili za milost, a neki, pod vođstvom Didićevim, prešli su u Bugarsku, gde su razoružani i po tvrđavama razmešteni«,¹⁵⁵ — 4) Teško je poverovati pisanju bečkog lista, »Die Presse«, da je buna u potpunosti ugušena, jer, kako izgleda, »Zaječarska buna je samo početak krvave igre, koja će otpočeti u najmlađoj kraljevini kraj Save i Dunava«. Da se buna proširi na celu Srbiju, »pa da zavedeni narod svoju kožu nosi na prodaju«, dovoljan je samo mali mig sa ruske strane, budući da je, usled razorne propagande radikala i demokrata,¹⁵⁶ nezadovoljstvo srpskog naroda dospelo na najviši stepen,¹⁵⁷ i — 5) Ruski car je, navodno, nedavno pohvalio Petra Karadorđevića. »Šta će na to Milan reći? Rusija zajedno s Petrom čeka, a čekati su se oba naviknuli, pa, prema tome, više ili manje, nema nikakvog značaja«. ¹⁵⁸

U broju od 15. novembra, u ovom listu je navedeno: »U Srbiji je mir, ali kakov, svedoči nam predostrožnost kraljevske vlade, budući da je u svima srezovima, koji leže na jugoistočnoj granici, proglasila opsadno stanje«. Dalje je, možda namerno umanjujući broj pobunjenika, navedeno: »Ustanika je bilo 2000; 1800 se je kraljevoj vojsci na milost i nemilost predalo. Huškači i kolovođe bili su ondašnji učitelji, popovi i radikalski poslanici, koji su se takođe predali«. ¹⁵⁹ Dan kasnije je,

¹⁵³ radikalski poslanik iz Planinice. On je zajedno sa istaknutim radikalima: Petrom Antićem, Dobrosavom Petrovićem i popom Lukom Đurovićem-Crnogorcem, komandovao snagama narodne vojske, koje su oko 5 časova izjutra, 27 (8. novembra) oktobra, otpočele iz rejona Kraljevice napad na Zaječar. Kako smo rekli, napad je, zbog neorganizovanosti, malodušnosti vođa i izostale pomoći građana Zaječara, pretrpeo totalan neuspeh (Nikola Hristić kralju Milanu..., M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, I, ..., str. 111).

¹⁵⁴ Što se tiče držanja pripadnika narodne vojske, tamo je, sa izvesnom dozom sarkazma, navedeno ovo: »Ustaši so bežali u divjem teku ter celo orožja niso imeli časa s saboj jemati« (»Slovenec« 184, 12. XI 1883). Na položajima u širem rejonu Čestobrodice, jedinice narodne vojske, kojima je glavni vod bio pop Marinko Ivković, a komandovao im je četovođa Sava Miličević, pružile su slab otpor snagama Čestobrodčkog odreda, 27 (8. novembra) oktobra, te su ove, skoro nesmetano, posele dominantne položaje: Stolice, Stražu i Kalafat. Tom prilikom stalni kadar nije imao gubitaka, dok su jedinice narodne vojske imale 7 mrtvih i 3 ranjena (up.: Glavni komandant, general Tihomilj Nikolić ministru vojnom..., M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, I, ..., str. 82—83; Z. Živulović, op. cit., »Politika« 25030, 14. VI 1983, str. 14).

¹⁵⁵ Na dan 28 (9. novembra) oktobra, general Tihomilj Nikolić naredio je potpukovniku Dragoljubu Markoviću da sa 1 bataljonom pešadije i 1 poljskom baterijom krene iz Niša preko Aleksinca ka Sokobanji. No, istog dana, doznav o pobuni »celog knjaževačkog okruga«, naredio je potpukovniku Markoviću da sa svojim odredom iz Niša krene preko Gramade i Dervena ka Knjaževcu. Narednog dana, tj. 29 (10. novembra) oktobra, naredio je potpukovniku Atanackoviću da odmah sa Kalafata krene ka Sokobanji. On je postupio po naređenju i, 31 (12. novembra) oktobra, bez otpora poseo Sokobanju, u 18.15 časova. Dan iza poraza jedinica narodne vojske u širem rejonu Čestobrodice, tj. 28 (9. novembra) oktobra, došlo je do demoralizacije sokobanjskih pobunjenika, a potom i do rasturanja. Njihov vod, Ljuba Didić, pokušao je da pobege u Bugarsku, ali je uhvaćen i osuđen od Prekog suda u Zaječaru na smrt (up.: Glavni komandant, general Tihomilj Nikolić ministru vojnom..., M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, I, ..., str. 84—88; Z. Živulović, op. cit., »Politika« 25031, 25034, 25039 od 15, 18. i 23. VI 1983, str. 16, 16, 16).

¹⁵⁶ koje organ slovenačkih klerikalaca identifikuje sa socijalistima (up.: »Slovenec« 179, 181 od 6. i 8. XI 1883).

¹⁵⁷ Taj, kako mislimo, deo izveštaja, koji odražava negatorski stav organa slovenačkih klerikalaca prema buni u istočnoj Srbiji, zasluži da ga navedemo doslovno. On glasi: »Dunajska 'Presse' piše, da je upor že povsod uničen. Bog daj da bi bilo res, nam se pa zdi, kolikor so nam ondi razmere znane, da je bil zajčarski upor še le začetek krvavega plesa, ki se bode v najmlajši kraljevini ob Savi i Donavi začel. Srbska tla so z nezadovoljnimi radikalci in demokrati povsod kakor sè smodnikom nasuta, iskra je tu in čisto nič ne manjka, kakor le majhnega migljaja od ruske strani in vsa kraljevina bo hkrati v ognji, da si tudi zapeljano ljudstvo ne ve vzroka, za kaj da kožo na prodaj nosi« (»Slovenec« 184, 12. XI 1883).

¹⁵⁸ »Slovenec« 184, 12. XI 1883.

¹⁵⁹ »Slovenec« 187, 15. XI 1883. Kako smo napomenuli, pobunjenika je bilo oko 12.000. Koliko ih se je predalo jedinicama stalnog kadra, teško je bilo šta reći, jer je veći deo seljaka odmah pušten na slobodu, bez njihovog evidentiranja, budući da se smatralo da su zavedeni. Inače, pored učitelja, sveštenici su bili najagilniji agitatori bune protiv vladajućeg naprednjačkog režima. Do toga je došlo otuda,

nakon kratkog upozorenja, da su jedinice stalnog kadra »takođe i iz Aleksinca proterale sve ustanike«, navedeno: »Na pobunjenoj teritoriji je sada 11 bataljona i 40 topova, što će biti dovoljno za ugušenje ustanka. Kod Vratarnice su se borile 4 čete ustanika sa bataljonom pešadije puna četiri sata, pa su se, najzad, ustanici rasturili. U pobunjenim krajevima mora narod vojnike prehranjivati, što ubrzava povratak mira«. ¹⁶⁰ U broju od 19. novembra ovog lista, kratko je navedeno, kako su pobunjenici krenuli da prošire bunu na teritoriju niškog, pirotskog i vranjskog okruga, ali su brzo osujećeni, »jer su nabasali na dve čete pešaka, koji su se kretali ka Aleksincu, te se je odmah rasplamsala kratka borba. Ustanici su ubrzo pobjegli i rasturili se. Niš, Pirot i Vranje su ostali, kao i pre, lepo mirni i u redu«. ¹⁶¹ Konačno, ovaj list je informisao svoje čitaoce da je buna ugušena, ali je narod ostao nezadovoljan, što je navedeno u brojevima od 30. novembra, 11. i 12. decembra 1883, dok je u broju od 7. januara 1884. navedeno da je kralj Milan odlikovao ordenom Takovskog krsta s mačevima generala Tihomilja Nikolića »u znak priznanja vojničkih zasluga koje je zadobio u boju protiv pobunjenika«. ¹⁶²

Izuzev provladinog organa, »Laibacher Zeitung«, koji je objavio oveći broj saopštenja, po sadržaju gotovo istovetnih onima koje su objavili dva slovenačka dnevnika, kada je reč o samim događajima, a što se tiče odnosa prema buni on je krajnje negatorski, poput organa slovenačkih klerikalaca, ¹⁶³ ostali listovi, koji su izlazili na slovenačkoj etničkoj teritoriji, obavestili su svoje čitaoce kratkim izveštajima, bez zapaženih komentara, o brzom ugušenju bune, ulasku trupa stalnog kadra u ustanička mesta, uspostavljanju ranijih organa vlasti i »hvatanju nekih od kolovala bune«. Osim toga, »Edinost« je naglasila da je u Srbiji povraćen mir i da je »vojska zbog toga pohvaljena«, ali je unutrašnje stanje u Srbiji još uvek nestabilno, dok je »Soča« istakla i to; da bi Austro-Ugarska najverovatnije okupirala Srbiju da stalni kadar srpske vojske nije bunu ugušio. Valja reći i to, da su »Novice« sa zadovoljstvom konstatovale ugušenje bune u istočnoj Srbiji od jedinica stalnog kadra. ¹⁶⁴

Pod predsedništvom člana Kasacionog suda, Dragomira Rajovića, otpočeo je sa radom Preki sud u Zaječaru, 4/16. novembra, te povereni mu zadatak završio, 6/18. decembra 1883. U tom vremenu održano je 86 pretresa, »a kroz Preki sud je prošlo« 809 optuženih za učešće u Timočkoj buni. Bez izvođenja ikakvih dokaza, sudeći »ne po zakonu već po savesti«, kako kaže Slobodan Jovanović, Preki sud je osudio na smrt 94, na robiju 567, u koji broj ulaze i 11 što su u bekstvu, na zatočenje 5, na zatvor 68 i osloboodio kao nevine 85. Dvadeset jedan najborbenijih vođa bune streljan je na Kraljevici iznad Zaječara. Preostalim je smrtna kazna zamenjena robijom, »ako oni nisu sami sprečili njeno izvršenje bekstvom«. Članovi Glavnog odbora Radikalne stranke, svojim devotnim držanjem pred Prekim sudom, potvrdili su koliko je u to vreme njihova stranka bila daleko od nepomirljive borbe za radikalne promene na unutrašnjem planu društveno-ekonomske zbilje u Srbiji. Naravno, u tom pogledu su prednjačili članovi Glavnog odbora Radikalne stranke, koji su odlučno bili protiv svake oružane borbe u cilju izmene postojećeg stanja u Srbiji. Preki sud je na smrt osudio, zbog tobožnjeg organizovanja Timočke bune, Nikolu Pašića, Peru Todorovića i Rašu Miloševića, Kostu Taušanovića na 8 i Pavla (Paju) Mihaилоvića na 5 godina zatočenja, dok su preostala petorica članova Glavnog odbora Radikalne stranke oslobođeni kao nevini. Smrtne kazne nisu izvršene, jer je

što su ideje Svetozara Markovića bile akceptirane od dobrog dela učenika Srpske pravoslavne bogoslovije u Beogradu, škole budućih sveštenika (up.: S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, ..., str. 129—133; Dr D. Janković, op. cit., str. 262—264; napomena 146. ovog rada)

¹⁶⁰ »Slovenec« 188, 16. XI 1883.

¹⁶¹ »Slovenec« 190, 19. XI 1883.

¹⁶² Up.: »Slovenec« 200, 208, 209, 5 od 30. XI, 11, 12. XII 1883. i 7. I 1884.

¹⁶³ up.: »Laibacher Zeitung« 261, 262, 263, 264, 265 od 14, 15, 16, 17. i 19. XI 1883, str. 2229, 2237, 2245, 2252—2253, 2263.

¹⁶⁴ Up.: »Edinost« 91, 92, 96, 104 od 14, 17. XI, 4 i 29. XII 1883; »Soča« 46, 47 od 16. i 23. XI 1883; »Novice« 46, 52 od 14. XI i 27. XII 1883, str. 372, 420; »Slovenski Gospodar« 46, 15. XI 1883, str. 366, »Laibacher Wochenblatt« 171, 17. XI 1883.

Nikola Pašić bio u bekstvu, a Pera Todorović i Raša Milošević su od kralja pomilovani na 10 godina zatočenja. Međutim, pravih dokaza za bilo kakvu osudu glavnih vođa Radikalne stranke nije bilo.¹⁶⁵

O radu Prekog suda u Zaječaru i presudama izrečenim optuženima za sudelovanje u Timočkoj buni, slovenačka javnost je bila, uglavnom, o najglavnijem blagovremeno i verodostojno obavještena. Prezentirajući svojim čitaocima kratka saopštenja o radu pomenutog suda, slovenački listovi su se usredotočili na rezultate rada ovog tako strogog delioca pravde, pretežno u uopštenom smislu, izbegavajući, s retkim izuzecima; da sa svoje strane ocenjuju njegovu objektivnost.

Petog dana, nakon otpočinjanja rada Prekog suda u Zaječaru, tj. 21. novembra, obavestio je »Slovenski Narod« svoje čitaoce o tome, da su »glavni uzročnici srpskog ustanka, Miloje, Prvulović i seljak iz Banje«, bili jednoglasno na smrt osuđeni. Do toga je, kako se u ovom saopštenju podvlači, došlo otuda, što je pop Miloje »pre osam godina u Kragujevcu razvio zastavu buntovnosti« i što je »učestvovao u pobunama u Poreču i Grljanu«, a Prvulović »zbog predvođenja ustaničkih četa kod Boljevca«, dok je »banjski seljak svojom rukom streljao trojicu varošanina što se nisu hteli pridružiti njegovoj četi«. U smislu komentara navedenog, kratko je na kraju ove informacije rečeno da Preki sud u Zaječaru primenjuje najstrožije kriterije pri odmeravanju kazne glavnim vođama Timočke bune, dok prema ostalim učesnicima u njoj postupa veoma blago.¹⁶⁶ Dalje je, u broju od 22. novembra, u ovom listu kratko zabeleženo da vlast prema zatvorenim u beogradskoj tvrđavi radikalskim vođama i saučesnicima u Timočkoj buni, koji su u ponedeljak, 19. novembra, odvedeni pred Preki sud u Zaječar, neće imati nikakve samilosti, a narednog dana je saopšteno, pozivom na vesti iz Beograda od 21. novembra, ovo: da je »zadnja vojna akcija bila posedanje Kruševca«; da zarobljeni pobunjenici ističu kako su bili čvrsto uvereni u to, »da nijedan srpski vojnik neće pucati na srpskog seljaka«; da će »članovi Glavnog odbora radikala doći pred Preki sud«; i da se, pored već šest osuđenih na smrt pobunjenika, očekuje izricanje još smrtnih presuda od strane Prekog suda.¹⁶⁷ U broju od 26. novembra ovog lista, lakonski je saopšteno ovo: »U petak, 23. novembra, Preki sud u Zaječaru je vršio pretres optuženim srpskim radikalskim vođama: Todoroviću, Nikoliću, Geršiću, Miloševiću i Taušanoviću«. Zadnjeg dana novembra, u organu slovenačkih liberala, kratko je zabeleženo: »Među svim odbornicima Radikalne stranke najkompromitovaniji su Pašić, Todorović i Raša Milošević«, što je navedeno i u narednom broju, uz ovaj, ne posve

¹⁶⁵ Opširnije o radu Prekog suda u Zaječaru i njegovim rezultatima, krajem 1883. godine, v.: D. J. Ilić, op. cit., knj. druga, str. 3—101; S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IX, . . . , str. 129—133; Dr D. Janković, op. cit., str. 247—248; M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, I, . . . , str. III—IV, 121—533; isti, Timočka buna 1883, II, . . . , str. III—V, 1—583; Z. Živulović, op. cit., »Politika« 25041, 25. VI 1983, str. 16.

¹⁶⁶ To dosta neodređeno saopštenje, kad je reč o personalnim podacima trojice rukovodioca u Timočkoj buni, koji su od Prekog suda među prvima na smrt osuđeni i streljani, glasi: »Glavni prouzročitelji srbskega ustanka, Miloje, Prvulović i seljak iz Banje, su bili brzosodno ter jednoglasno na smrt obsojeni. Pop Miloje razvil je bil že pred osmimi leti pod kabinetom Kaljevićevim v Kragujevcu prapor upornosti ter se je udeleževal tudi ustanka v Poreči in Grljanu. Prvulović je vodil ustaške čete pri Boljevci, dočim je Banjski seljak lastnorodno ustrelil tri meščanine, kateri se neso hoteli pridružiti njegovi četi. Merodajne kroge v Belemgradu vodi baje ta misel, da se ima pri glavnih ustaških voditeljih uporabiti najskrajnejša strogost zakona, vse druge kaznjive pa soditi kolikor možno milo.« (»Slovenski Narod« 267, 21. XI 1883). Teško je identifikovati »svu trojicu gore navedenih vođa u Timočkoj buni, kojima je Preki sud, prvog dana svog rada, tj. 5/17. novembra, izrekao smrtnu kaznu. Radi se, kad je reč o prvog dvojici, o popu Miliji Petroviću iz Boljevca i Milenku Prvuloviću iz Krivog Vira, koje je Preki sud, radi organizovanja i rukovođenja bunom u Boljvcu i okolini, osuđio na smrt, 5/17. novembra, pa su narednog dana streljani. Inače, optužnica ne tereti popa Miliju za organizaciju »Crvenog barjaka« u Kragujevcu, 15. februara 1876, pa je verovatno zamenjen sa sveštenikom Milojem Barjaktarovićem, u čijoj je kući, kako navodi Zivan Zivanović, prenočila crvena zastava uoči njenog razvijanja, niti, pak, za učesće u sukobima naroda sa organima javne bezbednosti zbog žigosanja stoke u Poreču, januara, i u Gamzigradu, maja 1883. Sudeći po tome, da je, 5/17. novembra, zajedno sudeno sa popom Milojem Petrovićem i učiteljem Milenom Prvulovićem za dizanje bune i njenim rukovođenjem u Boljvcu i okolini Živku Nikodijeviću i to kao glavnom krivicu, a Miliji Petroviću i Milenku Prvuloviću kao saučesnicima, i da je zajedno sa ovom dvojicom streljan, kako naglašava jedan od delovođa Prekog suda, Dragutin J. Ilić, na dan 6/18. novembra 1883, to bi se moglo pretpostaviti da se radi o pomenutom Nikodijeviću. Da se radi o Živku Nikodijeviću, upozorava vrlo kratka i, istina, nedovoljno određena informacija »Slovenca« od 20. i 21. novembra i »Sočina« od 23. istog meseca, u kojoj stoji da su »pop Miloje, učitelj Prvulović i jedan seljak iz Boljevca streljani kao vođe ustanka u boljevačkom srezu« (up.: D. J. Ilić, op. cit., knj. druga, . . . , str. 17—19; Z. Zivanović, op. cit., str. 142—143; M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, I, . . . , str. 121—169, 177—223; »Slovenec« 191, 192 od 20. i 21. XI 1883; »Soča« 47, 23. XI 1883).

¹⁶⁷ Up.: »Slovenski Narod« 268, 269 od 22. i 23. XI 1883.

tačan, dodatak: »U Zaječaru je Preki sud dosad na smrt osudio devetoricu ustaničkih vođa, od kojih je nad šestoricom kazna izvršena. Todorović i trojica drugih vođa Radikalne stranke bili su osuđeni na četiri godine zatvora. Veliki broj učesnika u ustanku kralj je, kao bajagi, amnestirao«. Međutim, u broju od 10. novembra, renomirani slovenački dnevnik je bio određeniji i tačniji u pogledu obaveštavanja svojih čitalaca o visini kazni koje je Preki sud odmerio članovima Glavnog odbora Radikalne stranke. Tamo je, u rubrici »Telegrami, Slovenskemu Narodu«, navedeno ovo: »Beograd, 10. decembra. Preki sud je izrekao članovima Glavnog odbora radikala sledeće kazne: Todoroviću i Miloševiću smrtnu kaznu, trgovcu duvana, Taušanoviću, 8 godina i Paji (Pavlu) Mihailoviću 5 godina zatvora. Drugi članovi Glavnog odbora radikala su oslobođeni. Kralj je, osuđene na smrt vođe radikala, pomilovao na 10 godina zatvora«. ¹⁶⁸ Konačno, u broju od 21. decembra 1883. najčitanijeg slovenačkog lista, navedeno je da je Preki sud u Zaječaru »završio svoj rad osudom in contumaciam radikalskih odbornika« na smrt 10 na čelu sa Nikolom Pašićem i Aleksom (Acom) Stanojevićem, a ostale zatvorom od 5 do 15 godina. ¹⁶⁹ Valja reći i to, da je »Slovenski Narod«, u broju od zadnjeg dana februara 1884, izrazio nadu u pomilovanje od strane srpskog kralja većeg broja osuđenih zbog učešća u Timočkoj buni prilikom proslave godišnjice proglašenja srpske kraljevine, izuzev osuđenih članova Glavnog odbora Radikalne stranke, »koji, kako se čuje, neće biti amnestirani«. ¹⁷⁰

Poput organa slovenačkih liberala, i organ slovenačkih klerikalaca objavljivao je kratka saopštenja u vezi rada Prekog suda u Zaječaru bez zapaženijih komentara. Tako je ovaj list, u broju od 24. novembra, kratko saopštio da su uhapšeni radikalni vođi sprovedeni nadležnom Prekom sudu, u Zaječar, na dalji postupak. U nastavku tog saopštenja je istaknuto, da niko ne zna kakve mogu biti posledice u krvi ugušene bune, pa bi, prema tome, bilo svrsishodno da kralj Milan poslušava savet nemačke i austrijske vlade, koji je prispeo uz čestitku povodom brzog ugušenja bune, »da se rađe služi čovekoljubivošću, negoli, pak, krajnjom strogošću«. ¹⁷¹ Dalje je u ovom listu, u broju od 27. novembra, navedeno da su neki od uglednih Beograđana bili kod kralja i molili ga da amnestira uhapšene radikale, »što je u današnjim prilikama vrlo opasno«, a tri dana docnije, napomenuto je, u sklopu drugih vesti, da u Srbiji i dalje potmulo tinja nezadovoljstvo, potpirivano od radikala, koje već prvi povoljan vetar može munjevitom brzinom rasplamsati. Do toga može tim lakše doći, budući »da se kralj Milan ne da ubediti u potrebu popustljivosti prema zarobljenim pobunjenicima, uprkos tome da za njih moli milost cela država«. ¹⁷² U brojevima od 5. i 6. decembra »Slovenca«, objavljeno je jezgrovito saopštenje o radu Prekog suda u Zaječaru. Kao najvažnije, tamo je navedeno da je 9 vođa bune kažnjeno smrću, od kojih je 6 streljano. »Osim toga, Istražni sud u Zaječaru

¹⁶⁸ Up.: »Slovenski Narod« 271, 275, 276, 282 od 26, 30. XI, 1. i 10. XII 1883. Pretres po optužbi članova Glavnog odbora radikala vršen je 27 (9. decembra) novembra, a izrečena presuda narednog dana. Valja reći, da postoji razmimoilaženje u pogledu visine kazne, izrečene Kostu Taušanoviću, jednom od najvažnijih članova Glavnog odbora radikala. Naime, jedan od delovoda Prekog suda u Zaječaru, Dragutin J. Ilić, tvrdi da je osuđen 8 godina zatvora, kako stoji i u presudi izrečenoj od strane Prekog suda u Zaječaru, dok Raša Milošević i Slobodan Jovanović navode da je kažnjen sa 7 godina zatočenja (up.: D. J. Ilić, op. cit., knj. druga, ..., str. 102—113; R. Milošević, op. cit., str. 182; S. Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knj. treća, Sadržana dela Slobodana Jovanovića, IX, ..., str. 129; M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, II, ..., str. 198—208.

¹⁶⁹ Navedeni su ovi, posve nedovoljni, personalni podaci »odbeglih pobunjenika« osuđenih na smrt: »Pašić, Alek. Stanojević, Z. Milanović, Rajić, Veselinović, Marković, Gjurković, Jovanović, Zuparević i Antić« (»Slovenski Narod« 292, 21. XII 1883). Kako se vidi iz presude Prekog suda u Zaječaru od 4/16. decembra 1883, kada je vršen pretres i doneta presuda po krivici »odbeglih pobunjenika«, kažnjeni su smrću: 1) Nikola Pašić, inženjer, bivši narodni poslanik iz Beograda; 2) Aleksa Stanojević, bivši narodni poslanik iz Knjaževca; 3) Zika Milenović, bivši narodni poslanik iz Planinice; 4) Anta Rajajić, bivši narodni poslanik iz Salaša; 5) Mijajlo Veselinović, trgovac iz Knjaževca; 6) Marinko Marković, »bataljoni komandir« iz Vrbiće, okruga knjaževačkog; 7) Luka Đurović-Crnogorac, sveštenik iz Gornje Bele Reke, srez zaječarski, »komandant ustanika pri napadu na Zaječar«, 8. novembra 1883; 8) Stanoje Jovanović-Jolić, predsednik suda opštine boljevačke; 9) Mijajlo Stuparević, učitelj iz Zvezdana, pisar opštine boljevačke; i 10) Petar Antić, strojar iz Boljevca, »komandant pobunjeničke vojske«. Preostalih 12 optuženih, kažnjeni su: 1 sa 15,6 sa 12,3 sa 10,1 sa 8 godina robije i 1 sa 5 godina zatočenja (M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, II, ..., str. 414).

¹⁷⁰ »Slovenski Narod« 50, 29. II 1884.

¹⁷¹ »Slovenec« 195, 24. XI 1883.

¹⁷² Up.: »Slovenec« 197, 200 od 27. i 30. XI 1883.

ima mnogo ljudi uhapšenih, koji će biti kažnjeni višegodišnjom robijom«. U nastavku je istaknuto, kako je u Zaječar doveden veći broj pobunjeničkih vođa iz aleksinačkog i knjaževačkog okruga, koji će međusobno biti suočeni, kako bi Preki sud mogao ustanoviti pojedinačni stepen krivice. Na kraju ovog saopštenja, u smislu zaključka, navedeno je ovo: »Kralj je već dosad pomilovao zavedene učesnike u buni, pa se treba nadati još izdašnjoj amnestiji sa njegove strane«. ¹⁷³ U potpunosti po sadržaju identičnu informaciju o visini kazni osuđenih članova Glavnog odbora Radikalne stranke prezentirali su slovenačkoj javnosti »Slovenec« i »Edinost«, u broju od 12. decembra, onoj koju je »Slovenski Narod«, kako smo videli, saopštio dva dana ranije. Pored toga, u ovom saopštenju je navedeno da je, krajem novembra, osuđen od Prekog suda u Zaječaru na smrt Gavro Aničić, »koji ima imovinu u vrednosti od 60.000 cekina«, odnosno dukata, i istog dana streljan. ¹⁷⁴ Iza toga stoji, da je Preki sud »prošle sedmice« osudio na smrt 14 aleksinačkih pobunjeničkih vođa, od kojih su 4 streljani, dok su 10 pomilovani, odnosno »na dugu robiju osuđeni, jer će biti u gvožđe okovani«. ¹⁷⁵

Od ostalih slovenačkih listova, naročito se izdvaja tršćanska »Edinost« oštrom kritikom, upućenoj na adresu vladajućih krugova u Srbiji na čelu sa kraljem zbog nehumanog odnosa prema uhvaćenim vođama Timočke bune i prestrogih kazni, koje im je izrekao Preki sud u Zaječaru. Tako je u lapidarnoj informaciji, koju je objavio ovaj list, u broju od 21. novembra, navedeno da su, nakon ugušenja bune, u »Srbiji nastupila tako osorljiva vremena, jer ustanike zatvaraju i Preki sud od njih je veliki broj osudio na smrt«, a tri dana docnije, kratko je saopšteno: »Protagonisti srpske bune i vođi pobunjenika, Didić i Gjusić, bili su 19. t. m. po presudi Prekog suda streljani. ¹⁷⁶ Mi veoma sumnjamo da će takva presuda uticati na smirenje srpskog naroda«. ¹⁷⁷ Dalje je u organu tršćanskih liberala, u broju od 19. decembra, podvučeno da Preki sud veoma strogo postupa prema uhvaćenim pobunjeničkim vođama, jer je preko 70 okrivljenih osudio na smrt, »od kojih je 18 bilo usmrćeno, jedan se sâm u zatvoru obesio, a ostale je kralj amnestirao«. Iza toga je, u smislu komentara, naglašeno: »Hoće li to smiriti narod? Mi veoma sumnjamo i bojimo se da ne dođe do još jačih ustanaka jer ljudska čuvstva ne umiru na vešalima«. ¹⁷⁸ Konačno, u broju ovog lista od 26. decembra, rečeno je da je Preki sud prestao da radi, ali da će učesnicima u buni suditi redovni sudovi sa merilima prekih sudova. Uz navedeno je, kao komentar, lakonski rečeno: »Prema tome, nad Srbijom je nebo još veoma oblačno«. ¹⁷⁹ Inače, o radu Prekog suda u Zaječaru »Soča«, »Novice« i »Slovenski Gospodar« prezentirali su slovenačkoj javnosti ono što je najneophodnije, jer su objavili kratka saopštenja, gotovo bez ikakvih komentara. ¹⁸⁰

* * *

Na osnovu svega napred navedenog, može se zaključiti sledeće:

1) da su Slovenci sa velikom zainteresovanošću pratili burne događaje u Srbiji, tokom 1882. i 1883, koji su prethodili Timočkoj buni, a isto tako i zbivanja vezana

¹⁷³ Up.: »Slovenec« 204, 205 od 5. i 6. XII 1883.

¹⁷⁴ Gavra Aničića, trgovca iz Knjaževca, predsednika Privremenog izvršnog odbora za okrug knjaževački, Preki sud u Zaječaru je kaznio, 14/26. novembra, nakon obavljenog sudskog pretresa istog dana trinaestorici članova »Pobunjeničkog odbora u Knjaževcu«, smrtnom kaznom, označivši u presudi, pod rednim brojem 2: Gavra Aničića »kao glavnog kolovođu« (M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, I, ..., str. 385—392).

¹⁷⁵ Up.: »Slovenec« 209, 12. XII 1883; »Edinost« 99, 12. XII 1883.

¹⁷⁶ Očito je, da nepoznati autor ove kratke informacije aludira na Ljubu Didića, trgovca iz Sokobanje i glavnog organizatora i rukovodioca pobune u Sokobanji i okolini, i Ristu Djusića, zemljoradnika i narodnog poslanika iz Merdželata, sreza svrljiškog, okruga knjaževačkog. Preki sud je po njihovoj krivici obavio pretres, 6/18. novembra, kada im je izrekao smrtnu kaznu (M. M. Nikolić, Timočka buna 1883, I, ..., str. 221—224).

¹⁷⁷ Up.: »Edinost« 93, 94 od 21. i 24. XI 1883.

¹⁷⁸ »Edinost« 101, 19. XII 1883.

¹⁷⁹ »Edinost« 103, 26. XII 1883.

¹⁸⁰ Up.: »Soča« 47, 50 od 23. XI, 14. XII 1883; »Novice« 47, 21. XI 1883, str. 380; »Slovenski Gospodar« 47, 50 od 22. XI i 13. XII 1883, str. 374, 398.

za buntovničko vrenje u istočnoj Srbiji, izbijanje bune, njen tok i ugušenje od jedinica stalnog kadra, te i o suđenju učesnicima bune od strane Prekog suda u Zaječaru;

2) da je slovenačka javnost, sudeći po pisanju većine slovenačkih listova, oštro osudila protivustavan postupak kralja i naprednjačke vlade u Srbiji: dovođenje u Skupštinu, tokom juna 1882, »dvohlasaca«, tj. poslanika iz redova Napredne stranke, koji su na izborima katastrofalno poraženi, da su neki između njih dobili svega dva glasa. Taj postupak je izveden da bi se obezbedio potreban kvorum i popunila poslanička mesta u Skupštini, upražnjena odlaskom iz nje poslanika Radikalne stranke;

3) da su »Slovenski Narod«, »Edinost« i »Soča« pa, donekle, i »Slovenski Gospodar« odobravali program Radikalne stranke iz 1881, koji je tokom 1882. i 1883. razrađivan, dok se »Novice« nisu izjašnjavale, a »Slovenec« je otvoreno zagovarao tezu da je preveć slobodouman i da srpski narod nije dorastao da ga sprovede u delo;

4) da su buntovničko vrenje u istočnoj Srbiji i njegovo prerastanje u bunu, slovenački listovi, liberalno orijentisani: »Slovenski Narod«, »Edinost« i »Soča«, pa i konzervativni »Slovenski Gospodar«, pozdravili, osuđujući diktatorsku politiku kralja i naprednjačke vlade, dok su »Slovenec« i »Novice«, kao i »Laibacher Zeitung« i »Laibacher Wochenblatt« oštro osuđivali izbijanje bune i odobravali preduzete mere od strane vladajućeg režima za njeno ugušenje;

5) da je »Slovenec« izražavao uverenje, da nije bilo stvarnog razloga za dizanje bune, jer srpski narod nije bio podvrgnut visokim poreskim opterećenjima, te je do pobune došlo zbog podrivačke agitacije radikala, dok je »Slovenski Narod« smatrao da je političko ugnjetavanje naroda bio glavni uzrok izbijanja Timočke bune; i

6) da su svi slovenački listovi, sem »Novica«, presude Prekog suda u Zaječaru učesnicima bune ocenili kao stroge, u čemu je prednjačila »Edinost«, otvoreno označivši kralja i vladu Nikole Hristića kao glavne krivce za to.

Zusammenfassung

DIE SLOWENEN UND DER AUFSTAND VON TIMOK IM JAHR 1883

Petko Luković

Die Slowenen waren durch Mitteilungen, die in den auf dem slowenischen ethnischen Gebiet herausgegeben Zeitungen veröffentlicht wurden, ausreichend informiert über alle wichtigeren Ereignisse, die dem Aufstand von Timok vorausgegangen waren und die ihn im Laufe der Jahre 1882 und 1883 hervorgerufen hatten. Ebenso waren sie unterrichtet über den Aufstand selbst, über dessen Verlauf und dessen Niederschlagung sowie über das Ausmaß der Urteile des Standgerichts von Zaječar, die über die Teilnehmer dieses bewaffneten Aufstandes des Volkes gegen das bürokratische Regime gefällt wurden. Nach dem Inhalt der Mitteilungen in den Zeitungen »Slovenski narod«, »Edinost« und »Soča« zu urteilen, billigte die Mehrheit der slowenischen Öffentlichkeit das Programm der Radikalen Partei aus dem Jahr 1881 und dessen Erweiterung 1882 und 1883 und verurteilte die autokratische Herrschaft des Königs Milan und die bürokratische Verwaltung des Landes durch die Regierung des sogenannten Fortschrittlichen Partei, was sie für den Hauptgrund für den Ausbruch des Aufstandes hielt. Im Gegensatz dazu unterstützten die Zeitungen »Slovenec«, »Novice«, »Laibacher Zeitung« und das »Laibacher Wochenblatt« hauptsächlich das herrschende Regime in Serbien und drückten ihre Zufriedenheit angesichts der schnellen Niederschlagung des Aufstandes aus.

KRONIKA

Casopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že enaintrideseto leto izdaja svoje glasilo — »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevné zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I. Letna naročnina za tri številke znaša za ustanove 450 dinarjev, za posameznike 300 dinarjev, posamezna številka velja 150 dinarjev, dvojna številka 250 dinarjev.

Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije: od 3/1955 do 23/1975 po 50 din (le letnik 15/1967 je razprodan), letnika 24/1976 in 25/1977 po 75 din, letnik 1978 po 120 din in letnika 1979 in 1980 po 160 din za posameznike oziroma po 240 din za ustanove, letnik 1981 po 160 oziroma 250 din in letnik 1982 po 180 oziroma 280 din.

V seriji »Knjižnica Kronike« so doslej izšle naslednje publikacije:

- Milko Kos, SREDNJEVESKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani. Cena: 20 dinarjev;
- Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani. Cena: 20 dinarjev;
- Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani. Cena: 20 dinarjev;
- Sergij Vilfan — Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MEŠTNE HIŠE (1958), 128 strani. Cena: 20 dinarjev;
- Peter Vodopivec, LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani. Cena: 30 dinarjev.

Zgodovinsko društvo za Slovenijo je s finančno pomočjo Kulturne skupnosti Domžale ob odkritju spominske plošče na nekdanji Veitovi tiskarni na Viru pri Domžalah 24. maja 1980 izdalo publikacijo

EDVARD KARDELJ-SPERANS IN SLOVENSKO ZGODOVINOPISJE

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«. Gradivo je izšlo kot separadni odtis iz »Zgodovinskega časopisa« številka 4/1979.

Publikacija je na voljo za ceno 40 din (člani ZDS 30 din, študentje 20 din) na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I.

Martin Grum

DRUŠTVO SARAJEVSKIH SLOVENCEV (1897—1918)

1.

Med 29. julijem in 20. oktobrom 1878 so avstroogrške čete po sklepu berlinskega kongresa (od 13. junija do 13. julija 1878) zasedle Bosno in Hercegovino in tako končale skoraj 400-letno turško vladavino v teh dveh pokrajinah. Avstroogrška okupacija pomeni začetek nove etape v bosensko-hercegovski zgodovini, ki jo je konec leta 1918 končala ustanovitev nove jugoslovanske države.

Ta okupacija z vsemi svojimi posledicami je tudi pomembna prelomnica v slovensko-bosensko-hercegovskih odnosih. Interes Slovencev za Bosno in Hercegovino, ki se je pred letom 1878 oblikoval ob spremljanju pomembnejših zgodovinskih dogodkov v obeh pokrajinah (upori hercegovske raje pod vodstvom Luke Vukalovića, vstaja hercegovsko-bosenske raje od poletja 1875 dalje itd.¹) in na gospodarskem področju (sezonsko odhajanje slovenskih gozdnih delavcev iz nekaterih dolenskih, notranjskih in primorskih vasi na delo v bosenske gozdove²), je po okupaciji dobil novo vsebino, s tem pa tudi nove oblike in dimenzije.

Pomemben nov dejavnik pri vzpostavljanju tesnejših in bogatejših medsebojnih stikov so bili po okupaciji Slovenci, ki so krajše ali daljše obdobje živeli in delali v Bosni in Hercegovini. Naslednja razprava skuša podrobneje osvetliti to migracijsko skupino. Glavna pozornost velja tistemu njenemu skromnemu delu, ki je čutil potrebo, da se organizira v posebnem slovenskem društvu ter tako laže ohrani stike z matičnim narodom, hkrati pa uspešneje naveže stike s skupnostmi (zlasti s hrvaško) v Bosni in Hercegovini. Društvo je obstajalo od leta 1897 do 1951, ko je bilo po več kot 50-letnem delovanju razpuščeno. Tu govorimo o njem le do konca monarhije.

Na vprašanje, koliko Slovencev je med leti 1878 in 1918 živelo in delalo v Bosni in Hercegovini, ne bomo tako kmalu dobili točnega odgovora. Zaokroženo in do neke mere celovito podobo o gibanju števila tujih prišlekov v Bosni in Hercegovini nam nudijo le rezultati ljudskih štetij, ki so jih avstroogrške oblasti izvedle v letih 1885, 1895 in 1910 (rezultati provizoričnega štetja iz leta 1879 ne prinašajo podatkov o številu tujih prišlekov). Za naš namen so z določenimi omejitvami uporabni tudi rezultati prvega ljudskega štetja v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev iz leta 1921. Podatke o materinem jeziku prisotnega prebivalstva v Bosni in Hercegovini prinašata le popisa iz leta 1910 in 1921.

Leta 1910 je živelo v Bosni in Hercegovini 1.898.044 civilnih prebivalcev. Od tega jih je imelo srbskohrvatski materin jezik 1.822.564 (96,02 %), nemškega 22.968 (1,21 %), poljskega 10.975 (0,58 %), španjolskega 7886 (0,42 %), rusinskega 7431 (0,39 %), češkega 7045 (0,37 %), madžarskega 6443 (0,34 %), slovenskega 3108 (0,16 %), italijanskega 2462 (0,13 %), romunskega 608 (0,03 %), slovaškega 482, albanskega 273, turškega 129, bolgarskega 96, grškega 49, francoskega 35, ruskega 28, angleškega 12, arabskega 10 in druge 21. 5519 oseb, ki zgoraj niso zajete, je pripadalo romski skupnosti.

¹ Doslej daleč najboljšo delo o tej problematiki je monografija Petko Luković: Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosensko-hercegovskega vprašanja v letih 1875—1878, Dela SAZU 19, Ljubljana 1977.

² Nekaj sporadičnih podatkov o stikih med Slovenci ter Bosno in Hercegovino pred letom 1878 prinaša za gospodarsko področje Ilijaš Hadžibegović v delu Postanak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914, Sarajevo 1980. Ti podatki so zbrani in v nekaterih podrobnostih dopolnjeni v moji oceni te knjige, objavljeni v ZC 35 (1981), str. 166—170. Posamezne podatke glej tudi v Branislav Begović: Strani kapital u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine za vrijeme otomanske vladavine, Sarajevo 1960, Hamdija Kreševljaković: Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878—1918), Sarajevo 1909 itd.

V Bosni in Hercegovini je oktobra leta 1910 živelo torej 3108 Slovencev. Njihovo razporejenost po okrožjih in okrajih prikazujeta naslednji tabeli:

Tabela I: Slovenci v Bosni in Hercegovini oktobra 1910 — razporeditev po okrožjih

Okrožje	Državljska pripadnost				Vseh	%	Vseh prebival.
	BiH	avstrijski polovici	ogrski polovici	iz tujine			
Banjaluka	73	565	55	2	695	0,17	403.817
Bihać	/	199	9	/	208	0,09	229.071
Mostar	4	164	21	3	192	0,07	267.038
Sarajevo	29	985	163	4	1181	0,41	288.061
Travnik	6	507	24	3	540	0,19	284.561
Tuzla	4	264	23	1	292	0,07	425.496
BiH	116	2684	295	13	3108	0,16	1.898.044

Tabela II: Slovenci v Bosni in Hercegovini oktobra 1910 — razporeditev po okrajih (kotarih)³

Okraj — kotar	Državljska pripadnost				Vseh prebival.
	BiH	avstrijski polovici	ogrski polovici	iz tujine	
Cajniče	/	12	1	1	14
Foča	/	6	6	/	12
Fojnica	1	9	1	/	11
Rogatica	/	13	1	/	14
Sarajevo — mesto	12	675	99	3	789
Sarajevo — okolica	10	200	48	/	258
Visoko	6	68	6	/	80
Višegrad	/	2	1	/	3
Bjelina	/	7	/	1	8
Brčko	2	14	3	/	19
Gradačac	/	16	/	/	16
Kladanj	/	9	/	/	9
Maglaj	/	20	/	1	21
Srebrnica	/	9	/	/	9
Tuzla — mesto	/	166	14	/	180
Tuzla — okolica	/	4	2	/	6
Vlasnica	1	7	3	/	11
Zvornik	1	12	/	/	13
Banjaluka — mesto	5	102	6	/	113
Banjaluka — okolica	2	85	1	/	88
Bosanska Dubica	/	14	8	/	22
Bosanska Gradiška	/	21	6	/	27
Bosanski Novi	/	27	3	/	30
Kotor — Varoš	/	2	/	/	2
Prijedor	/	74	2	/	76
Prnjavor	57	31	/	/	88
Tešanj	1	106	23	/	130
Bihać	/	13	3	/	16
Bosanska Krupa	/	7	/	/	7
Bosanski Petrovac	/	136	6	/	142
Ključ	/	33	/	/	33
Sanski most	/	10	/	/	10
Bugojno	1	33	/	/	34
Glamoč	1	5	/	/	6
Jajce	/	37	1	/	38
Livno	/	1	/	/	1

³ Razpredelnici, napravljeni na podlagi Rezultatov popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini, službeno izdanje, Sarajevo 1912.

Prozor	/	4	/	/	4
Travnik	1	171	2	/	174
Derventa	8	103	6	2	118
Varcar — Vakuf	/	6	3	/	9
Zenica	/	188	7	2	197
Žepče	3	58	11	1	73
Županjac	/	4	/	/	4
Bileća	/	3	1	/	4
Gacko	1	6	/	/	7
Konjic	1	44	7	/	52
Ljubinje	/	4	/	/	4
Ljubuški	/	2	/	/	2
Mostar — mesto	2	83	11	3	99
Mostar — okolica	/	1	/	/	1
Nevesinje	/	2	/	/	2
Stolac	/	10	1	/	11
Trebinje	/	9	1	/	10
BiH		116	2684	295	13
					3108

Leta 1910 so Slovenci živeli po vseh bosensko-hercegovskih okrajih, vendar pa je bila njihova zastopanost po posameznih okrajih različna. Največ — 1047 (malo več kot 1/3) jih je živel na področju upravnih okrajev Sarajevo — mesto (789) in Sarajevo — okolica (258). Večje število Slovencev je živel še v sedmih okrajih: Zenica (197), Tuzla — mesto (180), Travnik (174), Bosanski Petrovac (142), Tešanj (130), Derventa (118), Banjaluka — mesto (113). V okraju Bosanski Petrovac je živel med pretežno agrarnim prebivalstvom (75,6 %) tudi veliko tujcev, v glavnem iz ogrskega dela monarhije (12,24 %). Ti tujci so v pretežni meri delali pri izkoriščanju gozdov.⁴

Od 3108 Slovencev je bilo 116 pripadnikov (državljanov) Bosne in Hercegovine, 2684 državljanov avstrijske in 295 ogrske polovice monarhije. Od 116 pripadnikov Bosne in Hercegovine s slovenskim materinim jezikom jih je večina (57) živela na področju okraja Prnjavor. Tu gre za manjše naselje slovenskih kolonistov z imenom Ralutinac; Slovenci so se tja preselili okoli leta 1895 oziroma leta 1897.⁵ Ostali so v glavnem živeli po večjih mestih, tako v Sarajevu in okolici 22, Derventi 8, Banjaluki in okolici 7, Visokem 6, Žepčah 3, drugje pa po 1 ali 2. Pri 13 Slovencih v Bosni in Hercegovini s tujim državljanstvom suponiramo na prišleke iz Italije.

O tem, koliko Slovencev je prišlo iz posameznih dežel Cislitvanije, nimamo podatkov. Provenienco prišlekov deloma odkrivajo rezultati popisa iz leta 1895.

Tabela III. Izvor in število prišlekov iz Avstroogrške v Bosni in Hercegovini aprila 1895⁶

Dežela	Št. prišlekov	Dežela	Št. prišlekov
Spodnja Avstrija	1.113	Istra	210
Zgornja Avstrija	221	Vorarlberg	12
Salzburška	42	Češka	3.933
Štajerska	1.752	Moravska	2.248
Koroška	394	Slezija	447
Kranjska	2.589	Galicija	2.410
Trst	181	Bukovina	398
Goriška	572	Dalmacija	6.446
Tirolska	1.050	Cislitvanija	24.018
		Ogrska in Reka	9.558
		Hrvatska in Slavonija	32.754
		Translitvanija	42.312

⁴ Ilijas Hadžibegović: o. c. 112 in 116 ss.

⁵ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), fond Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina 4 $\frac{25}{3}$

1897.

⁶ Glavni rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine od 22. aprila 1895, Sarajevo 1896, 708/709 ss.

Ker se razmerje med narodi po posameznih deželah Cislitvanije od leta 1895 do leta 1910 ni bistveno spremenilo, lahko sklepamo, da je v Bosni in Hercegovini okoli leta 1895 živelo tako v absolutnem številu kot tudi procentualno nekaj več Slovencev kot leta 1910. To zlasti velja, če upoštevamo, da so v Cislitvaniji pri popisu upoštevali kategorijo občevalnega jezika, ki je bila pogosto zlorabljena v škodo šibkejših narodov, tudi Slovencev.⁷

Kakšno je bilo gibanje števila Slovencev v obdobju 1910—1918, je težko reči. Posledice priseljevanja in odseljevanja nam deloma nudijo rezultati popisa z dne 31. januarja 1921. Pri tem pa gre upoštevati dva izredno pomembna faktorja: prvo svetovno vojno in ustanovitev nove jugoslovanske države. Ta popis zajema tudi rezultate migracijskih gibanj v prvem letu obstoja kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Struktura bosensko-hercegovega prebivalstva z nesrbskohrvaškim materinim jezikom se je korenito spremenila. To nam kaže tabela IV:

Tabela IV: Prebivalstvo Bosne in Hercegovine po materinem jeziku v letih 1910 in 1921

Materin jezik	Leto 1910		Leto 1921		±
	Absolut. št.	%	Absolut. št.	%	
srbskohrvatski	1.822.564	96,02	1.826.657	96,63	+ 4.093
ruski	28	0,00	2.636	0,14	+ 2.618
slovenski	3.108	0,16	4.682	0,25	+ 1.574
rusinski	7.431	0,39	8.146	0,43	+ 715
romunski	608	0,03	1.334	0,07	+ 726
albanski	273	0,01	626	0,03	+ 356
poljski	10.975	0,58	10.705	0,57	—270
italijanski	2.462	0,13	1.762	0,09	—600
češki in slovaški	7.527	0,40	6.377	0,34	—1.150
mađžarski	6.443	0,34	2.577	0,13	—3.866
nemški	22.968	1,21	16.471	0,87	—6.497
drugi	13.767	0,73	8.467	0,44	—5.300
Skupaj	1.898.044	100	1.890.440	100	—7.604

Poglejmo si še razporeditev Slovencev leta 1921 po okrožjih!

Tabela V: Slovenci v Bosni in Hercegovini januarja 1921 — razporeditev po okrožjih⁸

Okrožje	Slovencev	&	Vseh prebivalcev
Banjaluka	1.203	0,28	423.096
Bihać	263	0,12	216.973
Mostar	415	0,16	265.998
Sarajevo	1.590	0,55	287.214
Travnik	585	0,21	280.699
Tuzla	626	0,15	416.460
BiH	4.682	0,147	1.890.440

2

Naslednje pomembno vprašanje se nanaša na socialno strukturo slovenskih prišlekov. Odgovor na to vprašanje je v znatni meri tudi odgovor na vzroke, ki so tičali za odhodom marsikaterega Slovenca v Bosno in Hercegovino. Virov, ki bi na zgoraj zastavljeno vprašanje odgovarjali tako celovito kot rezultati popisov na vprašanje o številu slovenskih prišlekov, praktično nimamo. Zaokroženo številsko po-

⁷ Fran Zwitter: Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana 1962 (sodelovala tudi Jaroslav Sidak in Vaso Bogdanov), str. 219. O problematiki popisov v Bosni in Hercegovini glej Đorđe Pejanović: Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Beograd 1955.

⁸ Razpredelnica po Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine, Sarajevo 1924.

dobo imamo od leta 1906 dalje za tisto skupino bosensko-hercegovskih Slovencev, ki je delala v različnih službah tamkajšne deželne vlade. Leta 1906 je namreč deželna vlada začela izdajati Poročila o upravi Bosne in Hercegovine, v katerih je bilo posebno poglavje posvečeno tudi njenim uslužbencem. Tabela, napravljena na podlagi teh poročil za obdobje 1906—1911, nam nudi naslednjo podobo:

Tabela VI: Zaposleni v službah deželne vlade za Bosno in Hercegovino v letih 1906—1911⁹

Leto	1906	1907	1908	1909	1910	1911
Vseh zaposlenih	9.016	9.361	9.533	9.733	10.944	11.370
Iz Cislitvanije	3.389	3.462	3.471	3.619	3.846	3.920
Iz Translitvanije	3.111	3.089	2.976	3.065	3.057	3.043
Pripadniki BiH	2.493	2.791	3.072	3.033	4.024	4.385
Iz tujine	23	19	14	16	17	22
Zaposleni s slovenskim materinim jezikom	405	399	382	388	401	399
%	4,49	4,26	4,01	3,99	3,66	3,51

Tabela lepo prikazuje, kako se je v obravnavanih službah v letih med 1906 in 1911 relativno manjšalo število Slovencev. Podoben trend je značilen tudi za ostale državljane Cislitvanije, še bolj pa za pripadnike Translitvanije, katere so vedno bolj zamenjavali domačini. Delež domačih uslužbencev se je zlasti večal pri manj pomembnih delovnih mestih, dočim so ključne položaje v upravi in strokovnih službah v celotnem avstroogrskem obdobju zavzemali prišleki. Nekaj drugačno situacijo imamo le v letih prve svetovne vojne, kar nam prikazuje spodnja tabela.

Tabela VII: Zaposleni v službah deželne vlade za Bosno in Hercegovino v letih 1914, 1915 in 1916¹⁰

Leto	Vseh zaposlenih	Slovencev	%	sh*	Drugi
1914	14.288	440	3,08	9.438	4.850
1915	14.432	462	3,20	9.329	5.103
1916	14.326	443	3,09	9.500	4.826

* zaposleni s srbskohrvaškim materinim jezikom

V nadaljnjo globljo analizo tega dela bosensko-hercegovskih Slovencev se na tem mestu ne bi spuščali. Relativno največ jih je delalo v Sarajevu (razni oddelki deželne vlade, srednje šole,¹¹ železnica itd.), nekaj pa tudi po posameznih okrajnih uradih in drugod širom po Bosni in Hercegovini. Delovna mesta, ki so jih zasedali, so bila kaj različna. Mala peščica teh Slovencev je opravljala tudi nekatere odgovorne in pomembne funkcije (dva sta bila srednješolska inšpektorja, več je bilo gimnazijskih ravnateljev, eden je bil šef tiskovnega urada pri deželni vladi, eden vodja vladinega sanitetnega oddelka itd.). Vsaj dva sta bila dvorna svetnika, nekaj je bilo vladnih svetnikov.¹² Za veliko večino pa vendarle velja, da si je služila svoj vsakdanji kruh na manj pomembnih in seveda slabše plačanih mestih.

⁹ Berichte über die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina 1906—1911.

¹⁰ Berichte über die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina für die Jahre 1914 bis 1916, Wien 1917, str. 178 (razpredelnica po Beamte und Landesangestellte nach der Muttersprache).

¹¹ Pomemben vir za slovenske učitelje in profesorje, ki so delali na tamkajšnjih srednjih šolah je Emilijan Lilek: Slovenski v tujini službojuči šolniki. Celje 1935. Avtor te brošure je bil tudi sam dolga leta na različnih srednjih šolah v Bosni in Hercegovini, vanjo vključuje tudi dosti memoarskega gradiva.

¹² Najosnovnejše podatke o najpomembnejših uslužbencih v različnih službah deželne vlade za Bosno in Hercegovino od leta 1891 pa do konca monarhije prinaša vsako leto izhajajoči Hof- und Staats-Handbuch der Oest.-Ung. Monarchie (Handbuch). Ta vir prinaša tudi osnovne podatke o vseh Slovencih v vladni službi, ki so delali na odgovornejših mestih, ne navaja pa narodnosti.

Naslednjo pomembno skupino bosensko-hercegovskih Slovencev so sestavljali obrtniki in drobni podjetniki. Da jih je bilo precej, pričajo mnogi sporadični podatki, ki mi jih je o tej skupini Slovencev uspelo do sedaj zbrati. Vendar pa o njih ne morem podati zaokrožene številčne podobe, niti analize pomena njihovih proizvodnih in drugih obratov.¹³

Podobno velja tudi za pomembno skupino slovenskih delavcev. Za razliko od obrtnikov in podjetnikov, ta socialna skupina ni popolnoma ločena od skupine zaposlenih v vladnih službah. Marsikaterega Slovenca, ki je bil zajet v to skupino, gre hkrati šteti tudi k delavskemu razredu. Slovenski delavci, kakor na splošno vsi tuji delavci, ki so v obravnavanem obdobju za krajši ali daljši čas prihajali na delo v Bosno in Hercegovino, so v pretežni meri sodili v skupino kvalificirane delovne sile. Delali so zlasti pri izkoriščanju gozdov, v gradbeništvu, rudarstvu in metalurgiji pa tudi drugod. Nekateri med njimi so se uveljavili pri snovanju in razvoju tamkajšnjega delavskega gibanja.¹⁴ Od 116 stalno naseljenih Slovencev v Bosni in Hercegovini, kolikor so jih našeli leta 1910, jih je bilo, kot že rečeno, vsaj polovica kmetov. Zdi pa se, da se je njihovo število v poznejšem obdobju še znatno povečalo.¹⁵ Nekaj bosensko-hercegovskih Slovencev se je ukvarjalo z dejavnostmi, ki jih ni mogoče uvrstiti v nobeno od zgornjih skupin. V časnikarski dejavnosti sta se kot urednika in pisca uveljavila Franjo Selak in Karlo Cankar, pri formiranju tamkajšnje katoliške duhovščine so imeli pomembno vlogo kasnejši ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič, že omenjeni Karlo Cankar, Aleksander Hoffer, Franc Slavič in Tomo Lampel itd.¹⁶

3

Nagibov, ki so bili v ozadju organiziranja majhne peščice bosensko-hercegovskih Slovencev v posebno, na nacionalni podlagi temelječe društvo, ne gre iskati samo v smotrih, opredeljenih v društvenih pravilih, ki se glasijo takole: »Namen nje-gov (Slovenskega kluba — op. M. G.) je gojiti izobrazbo in družabnost med svojimi člani. V to svrhu bo imel čitalnico in knjižnico. Po potrebi se bo gojilo petje, pri-rejala predavanja, zabave in druge javne priredbe... Klub izključuje politiko.«¹⁷ Zgornja opredelitev namena organiziranja slovenskega društva, ki jo je nekritično povzel pri kratkem pregledu zgodovine tega društva tudi Janko Urlep,¹⁸ je nastala na zahtevo deželne vlade po registraciji vseh društev v Bosni in Hercegovini. Gre bolj za formalno zadostitev zahtev oblasti in se ne spušča preko opisa oblik delo-vanja od pravih vzrokov organiziranja. Silnice, ki so bile odločilne pri ustanovitvi nacionalnega društva sarajevskih Slovencev, so slejkoprej iste kot pri vseh tovrstnih nacionalnih društvih, ki so in ki še nastajajo v nacionalno tujem okolju. Slovenci v obravnavanih pokrajinah so se zavedali nevarnosti asimilacije in nujnosti, da se ta proces prepreči. Zlasti pereče je bilo vprašanje znanja slovenskega jezika. Eden od ustanovnih članov društva, Jakob Žnidaršič, je opazal ta proces tudi pri sloven-skih izobražencih: »Čul sem, da je tudi pater Verhovec Slovenec, zato sem ga obiskal. P. Verhovec je iz Dobrove doma. Slovenski še nekaj zna, pa težko mu gre. Še teže pa Slaviču, Hofferju in Lampelu.«¹⁹ Seveda pri tem ni šlo za kakšno načrtno asimilacijsko dejavnost katere od skupnosti v Bosni in Hercegovini. Ravno na-sprotno. Da bi si ohranili svojo narodno zavest, so se Slovenci obrnili po pomoč predvsem hrvaški skupnosti in enemu od njenih pevskih društev, Trebeviču oziroma

¹³ Dosedaj zbrani podatki govore o sloju drobne buržoazije (gostilničarji in hotelirji Vidmar, Gri-vec, Pintarič, Poznič; obrtniki vseh vrst: sedlarji Košuta, Požar; peki Jagodič, Kos; kamnoseki Dolžan, Kajbič; trgovci Daneš, Pletikosič?). Le redki med njimi so imeli pomembnejše obrate (Gerdouč, Janeš).
¹⁴ Ilijas Hadžibegović: Uloga stranog radništva u organizaciji radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878—1906 godine, Prilozi (izdaja Institut za istoriju radničkog pokreta), V, br. 5, str. 158—160. Glej tudi op. 2.

¹⁵ Istorijski arhiv Sarajevo (IAS), C-32-1-Popis Slovencev v Bosni in Hercegovini iz leta 1946 pri-naša podatke o približno 250 slovenskih kmetih in njihovih družinskih članih.

¹⁶ Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani (NUK), rok. oddelek fasc. 130, zapuščina Jakoba Znidaršiča.

¹⁷ ABH, fond Gemeinsames Finanzministerium, Abteilung Bosnien-Hercegovina, splošni akti št. 1387, leta 1910 (šifra 18).

¹⁸ IAS, C-32-1.

¹⁹ NUK, rok. oddelek, stari fond, fasc. 130.

društvu Napredak. O sodelovanju s srbsko in muslimansko skupnostjo v ohranjenem gradivu slovenskega društva ni sledu. To je po svoje karakteristično, ne pomeni pa, da Slovenci z omenjenima skupnostma niso imeli nikakršnih stikov.²⁰ Sodelovanje slovenskega društva s hrvaško skupnostjo je bilo tesnejše kot z ostalima, vendar ne, z vsemi njenimi segmenti enako. Zelo karakteristično opredeljuje odnose Slovencev do Hrvatov že omenjeni Jakob Žnidaršič v članku Spomin na Prešernovo slavnost v X: »Hrvate v X delili smo takrat na tri nejednake dele. Prva je obsegala tiste Hrvate, kateri so nas nekako »po strani« gledali ter nas zvali »Krañjce«. V drugo skupino spadali so oni Hrvati, katerim smo bili »brača Slovenci«, kateri se pa dalje niso mnogo brinili za nas, v tretjo skupino šteli smo Hrvate, kateri so nas iskreno ljubili kakor svoje prave brate, in nam dejanski izkazovali svojo ljubezen.«²¹

Da začetki organiziranega društvenega življenja sarajevskih Slovencev segajo v leto 1897, verjetno ni zgolj naključje. Na to so na eni strani vplivale razmere v Bosni in Hercegovini, na drugi pa razmere v monarhiji in v njenem okviru še prav posebej položaj Slovencev. Po propadu Badenijevih jezikovnih naredb so se nacionalna nasprotja ponovno močno zaostрила in se do konca monarhije niso nikoli več pomirila.²² Slovenci v Bosni in Hercegovini so budno spremljali ta dogajanja in po svojih skromnih močeh pomagali narodno-obrambni Ciril-Methodovi družbi v njenih prizadevanjih na narodnostno ogroženih področjih.

Za obdobje 1897—1908 oziroma do leta 1910, ko društvo sarajevskih Slovencev ni bilo formalno registrirano pri deželnih oblasteh, o njegovem delovanju ni ohranjenih nikakršnih neposrednih virov. Zdi se, da društvo vse do leta 1908 ni vodilo društvenih knjig. Tudi sekundarni viri so sorazmerno redki. Za to obdobje je vsekakor najpomembnejši kratek referat o zgodovini društva, ki ga je 16. X. 1929 imel Janko Urlep na neki prireditvi sarajevskih Slovencev.²³ Po njegovih besedah je bilo društvo sarajevskih Slovencev, s prvotnim imenom Slovensko omizje, ustanovljeno v gostilni znanega sarajevskega Slovenca Vidmarja v takratni Mustajbegovi ulici. Med pobudniki in ustanovitelji društva omenja Jakoba Žnidaršiča, Emilijana Lileka, Matijo Valpotiča, Antona Peterlina in Ivana Dolžana.²⁴ Ta ustanovni odbor je imel izrazito uradniško-izobraženski karakter. Prva imenovana, J. Žnidaršič in E. Lilek sta bila profesorja na elitni Veliki gimnaziji v Sarajevu in tudi sicer precej angažirana v takratnem javnem življenju Bosne in Hercegovine. S stališča obravnavanega društva je zlasti pomembno aktivno angažiranje Žnidaršiča v hrvaškem pevskem društvu Trebevič, v katerem je bil nekaj časa celo podpredsednik.²⁵ Na drugi strani je pomembna tudi njegova politična in publicistična dejavnost. Prva se je začela v mladoslovenskih vrstah že pred odhodom v Sarajevo leta 1882, in se je izražala v pisanju političnih člankov za Slovenski narod, v ustanovitvi ženskih podružnic društva Cirila in Metoda v Ilirski Bistrici in na Premu in v spremljanju dela slovenskih in jugoslovanskih študentskih društev na Dunaju. V širšem prostoru je bila relativno nepomembna, sponiramo pa lahko, da je Žnidaršičeva liberalna usmerjenost pripomogla k temu, da je bilo že Slovensko omizje liberalno usmerjeno.²⁶ O liberalni usmerjenosti Slovenskega kluba, ki je nastal leta 1910 iz Slovenskega omizja pa ni nobenega dvoma. Od Žnidaršičeve relativno bogate in raznovrstne publicistične dejavnosti velja omeniti njegove številne kritike in prikaze

²⁰ Ti stiki so bili živi tako med Slovenci na matičnem ozemlju ter srbsko in muslimansko skupnostjo v Bosni in Hercegovini (npr. Ivan Hribar — Danilo Dimović in Šerifbeg Filipović, I. Hribar: Moji spomini, I. del, Ljubljana 1928, str. 472—474.) kakor tudi med bosensko-hercegovskimi Slovenci ter Srbi in Muslimani (o teh stikih piše na več mestih Emilijan Lilek: o. c. 32, 33 ss.).

²¹ NUK, rok. oddelek, stari fond, fasc. 130.

²² Fran Zwitter: o. c. 169, 183—210.

²³ IAS, C.32-1.

²⁴ To po vsej verjetnosti niso vsi ustanovni člani društva. Mednje gre prav gotovo šteti vsaj še Josipa Unterlugauerja, za katerega je Fran Šuklje že pred njegovim odhodom v Bosno in Hercegovino trdil, da je bil »pošten idealist in iskren Slovenec«. (Iz mojih spominov, Ljubljana 1920, str. 56). Glej op. 32.

²⁵ Slovensko omizje in Slovenski klub sta imela s tem društvom tesne stike.

²⁶ Kratek življenjepisa Jakoba Žnidaršiča je po očetovi avtobiografiji sestavil njegov sin Ciril Žnidaršič. Hrani ga NUK, rok. oddelek, stari fond, fasc. 130, okrnjeno verzijo pa oddelek Biogradskega leksikona pri SAŽU.

takratne slovenske literarne produkcije, ki jih je objavil v elitni bosensko-hercegovski literarni reviji *Nada*.²⁷ Sodelovanje v tej reviji ter še v nekaterih drugih (npr. v *Školskem vjestniku*), nemška predavanja v sarajevskem Herrenklubu, govor v mestni hiši v Pragi na proslavi tisočletnice Metodove smrti in delo pri Trebeviču so podrobneje odredjala Znidaršičev položaj v sarajevskem javnem življenju.²⁸ Profesor Lilek se je uveljavil zlasti kot pisec učbenikov za višje in nižje razrede srednjih šol v Bosni in Hercegovini²⁹ in pri zbiranju in objavljanju etnografskega gradiva.³⁰ Matija Valpotič in Anton Peterlin sta bila iz uradniških vrst. Prvi je bil v času ustanovitve Slovenskega omizja računski revident v računskem oddelku deželne vlade, drugi pa računski oficial v istih uradih.³¹ Po besedah J. Urlepa, je imel pri ustanovitvi Slovenskega omizja največ zaslug A. Peterlin. Zaradi te njegove aktivnosti so ga tamkajšni Slovenci imenovali slovenski konzul. Zadnji od naštetih ustanovnih članov I. Dolžan je bil kamnoseški mojster, torej obrtnik.

V prvih letih svojega delovanja je društvo imelo okoli 30 članov. Ena najpomembnejših nalog, ki si jo je v tem času zadalo, je bila pridobitev ustreznih društvenih prostorov. Gostilna seveda ni bila primerna za kakršnokoli resnejšo dejavnost. Prve prostore, točneje prostor si je društvo pridobilo v bivši nadškofijski palači. Sicer ni bil povsem ustrezen, vendar je dolga leta služil za društveno čitalnico. Nekako v tem času je Slovensko omizje pričelo tudi s prirejanjem javnih nastopov. Društvene prireditve so bile dvakrat na leto v stranskih prostorih Društvenega doma v Sarajevu. Urlep zatrjuje, da so bile te prireditve dobro obiskane, o njihovih programskih značilnostih pa ne piše. Vsekakor je imela na njih pomembno vlogo slovenska pesem, saj je Slovensko omizje že v tem obdobju pri hrvaškem pevskem društvu Trebevič brezplačno dobivalo za svoje pevske vaje njihove prostore in pianino. Od leta 1906 pa do prihoda dr. Ferda Preindla v društvo leta 1908 je le-to po Urlepu doživljalo krizo. Društvena dejavnost se v tem prvem obdobju prav gotovo ni omejevala le na vzdrževanje čitalnice in prirejanje dveh prireditev letno, vendar pa so o tem viri silno skopi. Silva Trdina pri prikazu življenjske in ustvarjalne poti slikarke Ivane Kobilice med drugim omenja, da je ta leta 1897 prišla v Sarajevo na povabilo tamkajšnih Slovencev, ki jih je k temu prepovabil sanitetni svetnik dr. Josip Unterlugauer.³²

Po prvotnem načrtu naj bi Kobilica portretirala le nadškofa Stadlerja, vendar pa je zaradi ugodnih delovnih pogojev ostala v Sarajevu kar osem let. Pod »tamkajšnjimi Slovenci«, ki so slikarko povabili, gre skoraj zagotovo razumeti tiste Slovence, ki so se zbirali v Slovenskem omizju. To nam med drugim dokazuje tudi poročilo s slovesne podelitve portreta nadškofu, ki je bilo objavljeno 14. I. 1898 v *Bosnische Post*. Med povabljeni pisec članka omenja tudi tri člane našega društva: Vidmarja, Kajbiča in Pletikosiča.³³

²⁷ Bibliografijo teh prispevkov je objavil Boris Corić: *Nada* — bibliografija 1895—1903, Sarajevo 1978, str. 157—163, njihovo kratko oceno pa Boris Corić: *Nada*, književnohistorijska monografija 1895—1903, Sarajevo 1978, str. 561—564.

²⁸ O položaju in pomenu *Nade* in *Školskega vjestnika* v okviru bosensko-hercegovskega periodičnega tiska je pisal Todor Kruševac v monografiji *Bosansko-hercegovski listovi u XIX veku*, Sarajevo 1978. Pri tem delu ne gre za klasično monografijo, vendar pa nudi dovolj dober pregled tedanjega tiska in njegove poglobljene silnice. Nemška predavanja v sarajevskem Herrenklubu čvrsto odmerjajo mesto J. Znidaršiča v okviru »kuferaske« inteligence. Rokopisa dveh predavanj hrani NUK. O Znidaršičevem govoru v Pragi piše E. Lilek: o. c. 41 ss. Prof. Znidaršič naj bi tu imel tako »navdušujoč panslavistični nagovor na Jugoslovane in prisotne Čeha, da sem se jaz (t. j. Lilek) prestrašil zanj.« Njegovo sodelovanje v Trebeviču se kratko omenja v nekrologu, objavljenem v *Školskem vjestniku*, leto 1903, str. 662—664.

²⁹ E. Lilek: o. c. 20—23. Tiskarski škrtat je spremenil datum obiska nadvojvode Albrechta. Ta je obiskal Sarajevo leta 1894 in ne maja 1884, kot je pomotoma navedeno.

³⁰ Kratak življenjepis in bibliografija E. Lileka sta objavljena v Slovenskem biografskem leksikonu (SBL), I. del, Ljubljana 1925—1932, str. 663—664.

³¹ Der Finanzabteilung unterstehende Ämter der Landesregierung — Handbuch 1897, str. 1007 (podatki za službeno mesto M. Valpotiča), IAS, C-32-1 (za A. Peterlina).

³² Silva Trdina: Ivana Kobilica, Zbornik za umetnostno zgodovino II, Ljubljana 1952, str. 93—114. Trdinova napačno trdi, da je bil dr. J. Unterlugauer v tem času (1897) sanitetni svetnik. Ze pred tem letom je napredoval iz sanitetnega svetnika v vladnega (Regierungsrat).

³³ *Bosnische Post*, 14. I. 1898, Das Bild des Erzbischofs: ... »Unter den Anwesenden befanden sich Architect v. Vancsaš, die Gemeinderathe Pleyel und Peršič, Pfarrer Ambrinac, die Herren Racher, Spahič, Schädler, Pletikosič, Brajevič, Kajbič, Vidmar, Holz u. A.« (podčrtal M. G.). Verjetno je bil član Slovenskega omizja poleg treh podčrtanih tudi Holz. Njega sicer ni na društvenem seznamu, omenja pa se med člani, ki so pred letom 1910 zapustili Sarajevo. Za Holza se konkretno navaja, da je odšel v Mostar. Možno je tudi, da Holz iz tega poročila ni identičen z onim, ki se omenja v gradivu Slovenskega omizja.

Leto 1908 pomeni, kot že rečeno, pomembno prelomnico v delu Slovenskega omizja. Po vstopu dr. Preindla je društvena dejavnost ponovno oživela, društvo pa se je delno reorganiziralo. Od tega leta dalje so se namreč vodili skromni zapisniki z občnih zborov, fragmentarno pa so ohranjeni tudi zapisniki z nekaterih odborovih sej.

Prvi zapisnik izvira z občnega zbora z dne 24. 11. 1908. Ta zapisnik je po formalni strani podlaga vsem nadaljnjim, zato ga velja podrobneje analizirati. Po kratki uvodni proceduri (pozdrav, konstatiranje sklepčnosti) je sledilo poročilo odbornika Antona Mikuša o delu Slovenskega omizja v preteklem letu. Zal vsebina poročila ni navedena. Iz razprave, ki je sledila volitvam, se vidi, da je društvo v društvenem letu 1908 priredilo več družabnih prireditev, od katerih natančneje omenjajo predpusno prireditev v hotelu Evropa, ki je baje zelo lepo uspela. Omenja se tudi seja društvenega odbora z dne 7. 2. 1908, vendar pa o njeni vsebini ni podrobnejših podatkov. Po tem odbornikovem poročilu je sledilo poročilo blagajnika Franca Zemljariča, o katerem (razen končnega salda klubske blagajne, ki govori o razmeroma šibkem društvu) ni podatkov. V zvezi s tem poročilom se je podpredsednik omizja Janko Premrov zahvalil predsedniku prof. Martinu Bedjaniču za društvu posojeni denar. Sledile so volitve v nov društveni odbor za leto 1909. Izvoljeni so bili: za predsednika in podpredsednika ponovno Bedjanič in Premrov, za tajnika dr. Preindel in za blagajnika Jože Steindl. Odborniki so postali ing. Koblar, Josip Knaflič, Lah in Anton Mikuš. Ta odbor je imel tako kot ustanovni izrazito uradniško-izobražensko strukturo. Bedjanič je bil v tem obdobju ravnatelj Velike gimnazije v Sarajevu,³⁴ Premrov, dr. Preindel, Steindl in Knaflič so bili v službi neposredno pri deželni vladi,³⁵ ing. Koblar in Mikuš sta delala na železnici, Lah pa je delal pri slovenskem podjetniku Danešu.³⁶ Po volitvah je sledila splošna razprava o načrtih za delo omizja v letu 1909. Dr. Preindel je podal tri predloge: 1. Slovensko omizje naj slovenskim visokošolcem v Pragi podeli enkratno denarno pomoč v višini 20 kron. 2. Omizje naj bi odslej redno vsako prvo soboto v mesecu prirejalo družabna srečanja v vedno istem lokalu. 3. Začasno naj se opusti društvena čitalnica, ker je zaradi odmaknjenosti in nezakurjenosti slabo obiskana. Prva dva predloga je občni zbor sprejel, glede čitalnice pa so sklenili poiskati nov, ustrenejši prostor. Ko so razpravljali o časnikih in časopisih, ki naj bi jih imela čitalnica v prihajajočem letu, so sklenili naročiti: Slovenski narod, Slovenca, Edinost, Slovana, Ljubljanski zvon, Dom in svet, Ježa, Bosnische Post in Hrvatski dnevnik. Iz tega seznama se lepo vidi, da je omizje prejemale vse najpomembnejše takratne slovenske časnike in literarne revije, od bosensko-hercegovskih pa le provladni Bosnische Post in politično glasilo dela hrvaške skupnosti, zbranega okoli nadškofa Stadlerja.

Iz leta 1908 izvira tudi prvi poimenski popis članov Slovenskega omizja. Ko so društvo v obravnavanem društvenem letu zapustili trije njegovi člani in je pristopilo pet novih, je omizje imelo 43 članov. To so bili uslužbenici deželne vlade in še nekaterih drugih ustanov ter podjetniki, obrtniki in posestniki. Med njimi ni bilo delavcev. To razodeva eno temeljnih značilnosti društva v obdobju do konca prve svetovne vojne, ki se razlikuje od poznejšega med obema vojnoma in zlasti po drugi vojni, ko je društvo postalo izrazito delavsko. Vzrokov za tako stanje je verjetno več. Omeniti velja vsaj relativno visoko članarino, zlasti pa zaprtost omizja, ki ni kazalo interesa, da bi v svoje vrste sprejemalo tudi delavce. Na enem od občnih zborov so pozneje sicer razpravljali o potrebi po okrepljeni dejavnosti za pridobi-

³⁴ SBL, I. del, Ljubljana 1925—1932, str. 62.

³⁵ J. Knaflič je bil načelnik tiskovnega urada pri bosensko-hercegovski deželni vladi (SBL, I. del, Ljubljana 1925—1932, str. 470). Dr. F. Preindel je bil doktor prava. Delal je kot finančni podsekretar v deželni vladi (Handbuch 1908, str. 1142, 1914, str. 1307 — tega leta se omenja med finančnimi sekretarji, kar ostane do konca avstroogrške oblasti v Bosni in Hercegovini). J. Steindl je delal v enem od finančnih uradov deželne vlade (pri deželni blagajni — Landes-Cassa) najprej kot adjunkt (Handbuch 1897, str. 1007), pozneje pa kot kontrolor (prav tam 1907, str. 1115). Leta 1909 se omenja med računskimi svetniki, leta 1914 pa ga ni več na plačilnem seznamu deželne vlade.

³⁶ IAS, C-32-1.

vanje novih članov, vendar pa je bila ta aktivnost slejkoprej usmerjena na pridobivanje novih članov iz uradniških in podjetniških vrst sarajevskih Slovencev. Na drugi strani je razumljiva averzija tamkajšnih slovenskih delavcev proti tako koncipiranemu društvu, zato so najaktivnejši med njimi delali v nekaterih drugih, zlasti delavskih društvih.³⁷

Podrobnejša razčlenitev članskega seznama nam nudi naslednjo podobo: V službah deželne vlade so bili: Anton Peterlin, Stipe Knežević, Anton Pezdirc, Josip Pogorelec, Andrej Smodiš, Alojz Slekovec, Ivan Stegnar, Matija Valpotič in Štrucelj; Martin Bedjanič, Davorin Nemanič in Fran Hrga; Franc Rožmarič in Vencelj Začek; Andrej Batič, Franc Brodnik, Bergant, Kralj, Ferdo Preindel, Josip Rozman, Josip Dovič, Franjo Skorčič, Jože Steindl, Avgust Neuberger, Franc Zemljarič, Josip Knaflič in Miroslav Hubmajer.³⁸ Prvih devet je bilo zaposlenih v uradih računskega oddelka deželne vlade, naslednji trije so bili prosvetni delavci, dva sta delala na carinskem uradu, drugi pa po raznih drugih službah deželne vlade. V kategorijo podjetnikov, obrtnikov in posestnikov so sodili: Adalbert Daneš, Ivan Dolžan, Franjo Horvat, Andrej Janež, Ivan Kos, Lah, Kajbič, Pissenberger, Pletikosič, Požar, Vidmar, Medvešček in Lušina. Josip Vlah, Višnar in Gruden so bili bančni uradniki. Zunaj zgornjih kategorij je bil Karlo Cankar, ki je delal v uredništvu Hrvatskega dnevnika.³⁹ V omizju sta bili tudi dve ženski, prva je bila soproga vladnega svetnika Buberla, ime druge pa v seznamu ni čitljivo.

V društvenem letu 1909 je društvo v glavnem uresničevalo na občnem zboru sprejeti program. Vrstili so se družabni večeri, prvi je bil že prvo soboto v decembru 1908 v hotelu Evropa, drugi prvo soboto v januarju 1909. 10. februarja 1910 je bila prva večja društvena prireditve v stranskih prostorih Društvenega doma. Ob tej prireditvi prvič izvemo, da je v okviru Slovenskega omizja delovala dramska skupina, ki je za to priložnost izvedla dve krajši dramski besedili. V poznejših letih se omenja samo še en nastop te dramske sekcije, ki je občinstvu predstavila komedijo *Tri tičke*. Sicer pa na omenjeni prireditvi kakor tudi na vseh drugih ni manjkala slovenska pesem. Večer se je zaključil s plesom z godbo. Poleti je društvo priredilo dva izleta, enega na Trebevič, drugega v Srednje. Proti koncu leta so bili v Vidmarjevi gostilni še trije družabni sestanki.

Mnogo pomembnejši od kratkih poročil o teh prireditvah bi seveda bili zapisniki z odborovih sej, ki pa so žal ohranjeni le fragmentarno. Prva seja novoizvoljenega društvenega odbora je bila že 27. 11. 1908. Ker z nje ni zapisnika, sklepam

³⁷ Omeniti velja vsaj zidarja Ivana Kralja in krojača Alojza Zupančiča, ki se je uveljavil pri snovanju in delu Glavne delavske zveze. Na ustanovni skupščini te zveze je bil njen predsednik, pozneje pa dolgo časa najprej v začasnem, pozneje pa v stalnem upravnem odboru.

³⁸ A. Peterlin se leta 1913 omenja med računskimi revidenti v finančnih uradih deželne vlade (Handbuch 1913, str. 1283), leta 1917 ga najdemo med računskimi svetniki (prav tam 1917, str. 1294). Umril je proti koncu prve svetovne vojne v Sarajevu. S. Knežević je leta 1913 podobno kot Peterlin računski revident (Handbuch 1913, str. 1283), leta 1916 računski svetnik (prav tam 1916, str. 1361). Na tem mestu ostane do konca vojne. A. Pezdirc je leta 1914 računski revident (Handbuch 1914, str. 1309). To ostane do konca vojne. J. Pogorelec je bil leta 1891 računski svetnik (Handbuch 1891, str. 1191), 1897 finančni svetnik (prav tam 1897, str. 1006), 1909 višji finančni svetnik (prav tam 1909, str. 1188). Leta 1915 je bil po vsej verjetnosti upokojen. A. Smodiš je bil računski revident (prav tam 1912, str. 1255) do leta 1917, ko ga ni več v evidenci. A. Slekovec je bil leta 1913 računski revident (prav tam 1913, str. 1283), 1917 računski svetnik (prav tam 1917, str. 1294). Na tem mestu je ostal do konca vojne. I. Stegnar je bil računski revident (Handbuch 1915, str. 1321) do konca vojne. M. Valpotič je bil 1897 računski revident (Handbuch 1897, str. 1007), 1907 računski svetnik (prav tam 1907, str. 1115), 1914 višji računski svetnik (prav tam 1914, str. 1309). Na tem mestu je ostal do leta 1916. M. Bedjanič: glej op. 34. D. Nemanič je bil sprva profesor na Veliki gimnaziji v Sarajevu, pozneje njen ravnatelj in končno srednješolski inšpektor za Bosno in Hercegovino (SBL, II. del, str. 02). F. Hrga je bil nekaj let pred prvo vojno pomožni učitelj na Veliki gimnaziji v Sarajevu. Leta 1914 je bil s posebnim dopisom deželne vlade razrešen nadaljnega službovanja v Bosni in Hercegovini (torej ne samo na gimnazijah). Vzroki mi niso znani. (Dvadesetdevet izveštaj Velike gimnazije v Sarajevu za š. g. 1914/15, str. 9). F. Rožmarič (Handbuch 1902, str. 1090) je bil višji carinski kontrolor. V carinski službi v Sarajevu je ostal do konca prve svetovne vojne. V. Začek je delal v istem uradu kot Rožmarič kot višji carinski kontrolor do leta 1916 (Handbuch 1906—1916). A. Batič je bil od 1908 do 1912 višji okrajni veterinar v Sarajevu. Od 1912 do 1915 je delal na istem mestu v Travniku, od 1915 pa do konca prve vojne pa v Derventi (Handbuch 1908—1918). F. Brodnik je bil od 1901 do 1903 okrajni predstojnik v Mostarju, od 1903 do 1907 v Livnu, od tega leta pa do konca avstrogrške oblasti pa na pomembnih položajih v Sarajevu. Leta 1916 se omenja med dvornimi svetniki. F. Preindel: glej op. 35. F. Zemljarič je bil od 1914 do 1918 davčni uradnik v Cazinu (Handbuch 1914—1918). F. Skorčič: kratak življenjepis prinaša Hamdija Kreševljaković: Sarajevo za vrjeme austrougarske uprave 1878—1918, Sarajevo 1969, str. 29 in 115. J. Steindl: glej op. 35. J. Knaflič: glej op. 35. O M. Hubmajerju najbolj podrobno piše P. Luković (op. 1). O ostalih nimam podrobnejših podatkov.

³⁹ Zapuščino Karla Cankarja hrani Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

iz tajnikovega poročila na naslednjem občnem zboru, da je beseda tekla o nujnem prispevku Slovenskega omizja v »obrambni sklad«, verjetno Društva sv. Cirila in Metoda v višini 200 kron. Polovica tega zneska, ki je bil za tako majhno društvo izredno velik, je bila poslana takoj, druga pa v posameznih obrokih. 6. februarja sta se na poziv Češke besede v zvezi z nameravano gradnjo Slovanskega doma v Sarajevu predsednik Bedjanič in podpredsednik Premrov udeležila v ta namen sklicane seje. O uspehih ni poročil. Odbor si je prizadeval poiskati ustrežnejše prostore za društveno čitalnico, vendar pa v tem ni uspel.

10. 11. 1909 je bil naslednji občni zbor omizja, ki je bil po formalni strani podoben prejšnjemu. Novoizvoljeni odbor je v glavnem ohranil staro sestavo, le Bedjanič in Premrov sta zamenjali mesti predsednika in podpredsednika, med odborniki pa ni bilo več ing. Koblerja in Mikuša. Za odbornika je bil na novo izvoljen blagajnik pri filiali Ljubljanske kreditne banke v Sarajevu, Gruden. Omizje je vpe-ljalo tudi novo funkcijo dveh revizorjev, ki ju prej ni imelo. Na to mesto sta bila izvoljena Valpotič in Smodiš. Stanje glede čitalnice in naročenih časnikov in revij je ostalo nespremenjeno, le *Bosnische Post* ne naročajo več. Iz splošne razprave velja povzeti le en važen predlog za aktivnost društva. Bedjanič je predlagal reorga-nizacijo Slovenskega omizja v Slovenski klub, ki naj bi se tudi uradno prijavil de-želni vladi. V ozadju tega predloga je bila vladina zahteva, da se morajo vsa društva v Bosni in Hercegovini uradno registrirati.

V društvenem letu 1910 so poleg običajnega društvenega življenja (4. 2. je bila tradicionalna društvena prireditev, v poletnih mesecih sta bila organizirana dva izleta, 17. 9. je bila krajša slovesnost ob odhodu D. Nemaniča iz Bosne in Hercego-vine itd.) tekle priprave za uradno registracijo. Že v prvi polovici leta je bil deželni vladi predložen osnutek statuta Slovenskega kluba, ki pa je bil zavrnjen. Popravljena in dopolnjena verzija je bila ponovno predložena 23. 6. in 27. 6. in tudi po-trjena.⁴⁰ V začetku tega prikaza smo se delno že seznanili z vsebino prvega člena statuta. Tudi drugi členi so bili v bistvu formalna zadostitev zahtev oblasti. Le ne-kateri členi prinašajo podrobnosti, ki so specifične za zgodovino društva. Tako je v prvem členu navedeno, da ima Slovenski klub za izvajanje svojih smotrov čital-nico in knjižnico. Ker Slovensko omizje ni imelo knjižnice, suponiram, da se je že tedaj resno razmišljalo o ustanovitvi društvene knjižnice, ki je bila naslednje leto tudi dejansko osnovana. V začetku je knjižni fond obsegal okoli 300, v glavnem slo-venskih del, ki so jih knjižnici darovali člani kluba, nekaj pa je bilo tudi kupljenih. Členi od 2 do 5 so se nanašali na sprejem in članstvo v klubu. Člena 6 in 7 govorita o upravi in nadrobno določata naloge posameznih članov upravnega odbora. Člen 8 govori o klubskem premoženju in o upravljanju le-tega, člena 9 in 10 pa razčlenju-jeta formalno stran občnih zborov (določbe o sklepčnosti, načinu volitev upravnega odbora, vodenju občnega zbora itd.). Zanimiv je zadnji (12.) člen, ki govori o raz-pustitvi kluba: Klub se lahko samovoljno razide, ako to sklene občni zbor... V tem slučaju se mora provesti likvidacija kluba, a pribitek imetka pripada Družbi sv. Ci-rila in Metoda v Ljubljani, če občni zbor ne zahteva kaj drugega... Klubovo de-lovanje nadzira in kontrolira oblast. Ona tudi potrjuje njegova pravila in vsako premembo pravil. Vladin poverjenik za mesto Sarajevo ima pravico k vsakemu zbo-rovanju in vsem javnim prireditvam kluba poslati svojega zastopnika. Zato se mu morajo prijaviti vsa zborovanja in javne prireditve vsaj tri dni prej z navedbo dne-vega reda in programom tekstem.

Družba sv. Cirila in Metoda je bila v tem obdobju edina slovenska organizacija, s katero je imel Slovenski klub stike. O teh stikih pričajo še nekateri drugi viri. Tako je npr. v blagajniški knjigi za leto 1913 vsak mesec od januarja do oktobra njeno potrdilo iz Ljubljane o prejetem denarju. Sredstva za Ciril-Methodovo družbo naveden znesek, ki ga je klub poslal družbi. V zvezi s temi prispevki je tudi ohr-a-so člani kluba zbirali s prodajo posebnih znamkic, tako kot je bila navada na Slo-

⁴⁰ ABH, op. 17. Za društvo je statut podpisal M. Bedjanič.

venskem. Zdi se, da so vsaj neko dobo člani kluba morali (ali pa so to delali prostovoljno) pod vsako pritožbo ali željo, ki so jo imeli glede dela kluba, nalepiti družbino znamko. Zveza kluba z Družbo sv. Cirila in Metoda priča, da je bil klub liberalno usmerjen. Klerikalci so namreč leta 1907 nehali v družbi sodelovati in je poslej imela čisto liberalen karakter. Po vsej verjetnosti je bil to eden od razlogov, da Slovenski klub ni uspel niti med uradniško in obrtniško plastjo sarajevskih Slovencev zbrati večjega števila članov. To po svoje potrjuje tudi J. Urlep, ki opravičuje majhno število članov s »političnim ozirom«, ki naj bi baje igral pomembno vlogo pri vključevanju v društvo. Žal pa vsebine tega političnega ozira ne komentira bolj nadrobno, vendar gre po vsej verjetnosti bolj za ozir do avstroogrskih oblasti, kot pa do liberalne usmerjenosti kluba. Druga stvar, ki jo zadnji člen statuta razkriva, se nanaša na nadzorstvo oblasti nad delom kluba. Tega poprej ni bilo. Zdi pa se, da je nadzorstvo oblasti prišlo izraziteje do veljave šele med prvo svetovno vojno, ko je policija vdrla v klubske prostore in po temeljiti preiskavi zaplenila večje število knjig iz klubske knjižnice.

Ustanovni občni zbor Slovenskega kluba je bil 5. 11. 1910. Po proceduralnem delu je bil že po novih pravilih izvoljen društveni odbor. Na čelu tega je bil v društvenem letu 1911 dr. Preindel, podpredsednik je postal Valpotič, tajnik Knežević, blagajniške posle pa je še naprej opravljal Steindl. Društvo je po novem statutu prvič dobilo tudi arhivarja. Na to mesto je občni zbor izvolil Peterlina. Po volitvah je bila, kot običajno, splošna razprava, na kateri je tekla beseda o klubskih prostorih in o članarini. Zlasti glede klubskih prostorov je bilo več deljenih mnenj. Na koncu se je občni zbor odločil, da najame primerno klubsko sobo pri hrvaškem pevskem društvu Trebević oziroma pri Napredku. Članarina je do konca leta ostala nespremenjena in niso popustili zahtevam po znižanju, kar naj bi pritegnilo nove člane.

V tem društvenem letu je imel društveni odbor štiri seje, sklicani pa sta bili tudi dve izredni glavni skupščini. Kljub prizadevanjem odbora tudi v tem letu ni uspelo rešiti prostorskih zagat. Slovenski klub se je odločil dodeliti dijaku Velike gimnazije v Sarajevu Valentinu Markiču iz klubske blagajne za šolsko leto 1910/11 štipendijo v višini 20 kron mesečno.⁴¹ Štipendija je bila v naslednjem šolskem letu dodeljena dijaku realne gimnazije Persogliu, ker Markič ni v redu izpolnjeval svojih šolskih obveznosti. Na eni od odborovih sej so sklenili Trebeviću za vse usluge glede uporabe prostorov in klavirja darovati 50 kron.

V društvenem letu 1912 je bil za predsednika kluba ponovno izvoljen dr. Preindl, podpredsednik je postal Hrga, tajnik Anti Matevžič, blagajnik pa je še naprej ostal Steindl. Tega leta je klub v gostilni nekega Frankininja v takratni Čobanji ulici najel posebno sobo, v katero so oktobra prenesli društveno čitalnico. Čitalnica je tu ostala do avgusta 1913, ko je Slovenski klub končno dobil svoje prostore pri hrvaškem društvu Napredak. Te prostore je društvo obdržalo tudi med prvo svetovno vojno. O drugi društveni dejavnosti vse do leta 1917 nimamo ohranjenih neposrednih virov. Izjema je le kratek zapisnik z zadnjega občnega zbora kluba pred vojno, ki je bil sklican 13. 12. 1913. To seveda ne pomeni, da je društveno življenje v tem obdobju zamrlo. Sama vojna je sicer močno omrtvila njegovo zunanjo dejavnost, vendar so se člani društva še naprej zbirali v manjših, neformalnih skupinah. Še naprej so pobirali članarino, ki je bila prvenstveno namenjena vzdrževanju klubskih prostorov in plačevanju naročnin za časopise. Iz blagajniških knjig je razvidno, da je društvo v tem obdobju prispevalo 100 kron za avstrijsko vojno posojilo. V okviru društva je proti koncu vojne steklo tudi zbiranje prispevkov za Krekov spomenik, za katerega so sarajevski Slovenci zbrali približno 200 kron. Spomladi leta 1918, ko je Sarajevo obiskal ljubljanski škof Jeglič, ga je pozdravila tudi posebna deputacija Slovenskega kluba. V njej so bili dr. Preindel, Varšek, Matevžič, prof. Reich in Jože Žnidaršič.

⁴¹ Dvadesetpeti izveštaj Velike gimnazije u Sarajevu, Sarajevo 1911, str. 71.

Iz novembra 1917 izvira drugi popolni poimenski popis članstva Slovenskega kluba, ki ga je napravil Jože Žnidaršič, ko je po smrti prejšnjega blagajnika Žačka prevzel blagajniške posle društva. Po tem seznamu je imel klub 44 članov, od teh jih je bilo 18 omenjenih že v seznamu iz leta 1908. Socialna struktura novih članov se ni bistveno razlikovala od socialne strukture članstva iz leta 1908. To stanje se ni bistveno spremenilo vse do petega občnega zбора, ki je bil 30. 11. 1918. S tem dnem se je začela tudi nova faza v zgodovini Slovenskega kluba.

4

Društvo sarajevskih Slovencev v obravnavanem obdobju ni bilo nič izjemnega. Bilo je le eno izmed več tovrstnih društev v Bosni in Hercegovini in že zaradi svoje majhnosti v širšem prostoru nepomembno. Svoj pravi pomen dobi šele z vidika slovenske zgodovine, kot eno tistih slovenskih društev, ki je v tem okolju združevalo Slovence, jim s tem krepilo narodnostno zavest in hkrati s tem do neke mere prispevalo, da so prebivalci Bosne in Hercegovine bolj spoznali Slovence in njihovo kulturo. Njegov pomen bi lahko bil še mnogo večji, ko je zgodovinski razvoj združil pretežno večino Slovencev in prebivalce Bosne in Hercegovine in skupno državo. Žal pa moramo reči, da to društvo ni uspelo združiti večje številke tamkajšnjih Slovencev. Vzroki za to so v razpravi deloma nakazani. Nekatere naloge, ki bi jih društvo lahko opravilo, zlasti pri medsebojnem spoznavanju in povezovanju jugoslovanskih narodov, so do neke mere opravili nekateri najbolj aktivni člani slovenske skupnosti v Bosni in Hercegovini. Kljub tem pomanjkljivostim je bila vloga društva sarajevskih Slovencev v celoti pozitivna.

Zusammenfassung

DER VEREIN DER SLOWENEN IN SARAJEVO 1897—1918

Martin Grum

Nach der österreichisch-ungarischen Okkupation von Bosnien und der Herzegowina im Jahr 1878 erhielt das Interesse der Slowenen für die besetzten Länder neue Formen und einen neuen Inhalt. Ein wichtiges Bindeglied, das in dieser neuen Zeit zur Bereicherung der slowenisch-bosnisch-herzegowinischen Beziehungen beitrug, waren jene Slowenen, die für einen kürzeren oder längeren Zeitabschnitt, in seltenen Fällen aber auch für immer zur Arbeit nach Bosnien und in die Herzegowina gingen. Die Grundlage über deren Zahl und Verteilung in den einzelnen Gebieten bieten die Ergebnisse im Rahmen der Volkszählungen, vornehmlich die aus den Jahren 1895 und 1910.

Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts lebten in Bosnien und der Herzegowina etwas mehr als 3000 Slowenen. Ein Drittel von ihnen siedelte sich in den Bezirken Sarajevo und Sarajevo-Land an, ein Drittel in Bezirken, die wichtige Bezirkszentren und deren Umgebung umfaßten, wie Banja Luka, Mostar, Travnik und Tuzla, das wichtige Eisenbahnzentrum Zenica und zwei kleinere Städte Tešanj und Bosanski Petrovac (überall mehr als 100 Slowenen), das letzte Drittel aber in allen anderen Bezirken. Die meisten Slowenen waren österreichische oder ungarische Staatsbürger und nur eine kleinere Zahl (im Jahr 1910 116) wählte Bosnien und die Herzegowina als ständigen Wohnsitz. Ihre soziale Struktur läßt sich schwer genau bestimmen. Aufschluß darüber geben fragmentarische Quellen, die etwas komplexer und umfassender nur für die Gruppe der Slowenen sind, die in verschiedenen Diensten der Landesregierung stand. Quellen über bedeutende Gruppen slowenischer Handwerker und kleineren Unternehmer, von Arbeitern und einer geringen Zahl von Bauern-Kolonisten sind dürftig und lassen auch keine annähernden Einschätzungen zu.

Die Slowenen in Bosnien und der Herzegowina haben sich erst um das Jahr 1897 in einem besonderen slowenischen Verein organisiert. Die slowenische Tischrunde, wie sich der Verein anfangs nannte, wurde von den in Sarajevo ansässigen Slowenen aus den Reihen von Beamten und Handwerkern gegründet mit dem Ziel, die dortigen Slowenen miteinander zu verbinden, um engere Beziehungen zur alten Heimat herzustellen und um den bosnisch-herzegowinischen Gemeinschaften das slowenische Kulturerbe vorzustellen. Die Tätigkeit des Vereins in drei ausgeprägten Zeitabschnitt-

ten vor der Gründung des jugoslawischen Staates — von seiner Entstehung bis 1908/10, von 1908/10 bis zum Anfang des ersten Weltkrieges und in der Zeit während des Krieges — spiegelte in hohem Maße die Verhältnisse in Bosnien und in der Herzegowina sowie teilweise auch die in Slowenien wider. Für den Verein ist einerseits seine Verbindung mit der kroatischen Gemeinschaft in Bosnien und der Herzegowina und mit deren wichtigstem Verein »Napredak« (Fortschritt) charakteristisch, andererseits aber seine Unterstützung slowenischer Bemühungen im Kampf um das nationale Bestehen. Obwohl der Verein einen bürgerlichen Charakter hatte und in seine Reihen die dortigen slowenischen Arbeiter nicht aufnahm, spielte er eine bedeutende Rolle als Bindeglied zwischen den Slowenen selbst wie auch zwischen den Slowenen und den Einwohnern von Bosnien und der Herzegowina.

PUBLIKACIJE ZGODOVINSKEGA ARHIVA LJUBLJANA

Zgodovinski arhiv Ljubljana, 61001 Ljubljana, Mestni trg 27/III., p. p. 373

1. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku

I. Listine 1243—1397, Ljubljana 1956	razprodano
II. Listine 1299—1450, Ljubljana 1957	50 din
III. Listine 1320—1470, Ljubljana 1958	50 din
IV. Listine 1471—1521, Ljubljana 1959	50 din
V. Listine iz kodeksov Mestnega arhiva v Trstu, 1320—1348, Ljubljana 1960	50 din
VI. Listine 1444—1499, Ljubljana 1961	50 din
VII. Listine 1243—1498, Ljubljana 1962	50 din
VIII. Register Kristofove bratovščine v Ljubljani 1489—1518, Ljubljana 1963	50 din
IX. Listine 1220—1497, Ljubljana 1964	50 din
X. Listine 1144—1499, Ljubljana 1965	50 din
XI. Fevdna knjiga Jamskih 1453—1480, Ljubljana 1966	50 din
XII. Urbarji 1490—1527, Ljubljana 1968	50 din

2. Razprave

I. Vlado Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze, Ljubljana 1958	50 din
II. Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane, Ljubljana 1971	razprodano
III. Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja, Ljubljana 1972	razprodano
IV. Ljubljanska obrt od začetka 18. do srede 19. stoletja, Ljubljana 1977	100 din
3. Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1962	50 din
Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1965 (trijezična izdaja)	200 din
Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945 do 1955, Ljubljana 1965	100 din
Ljubljana 1945—1970, Ljubljana 1970	100 din
4. 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1959	100 din
Razstavni katalog: Starejša ljubljanska industrija, Ljubljana 1973	50 din

5. Gradivo in razprave

Zvezek 1: Zapisniki in drugi izbrani dokumenti iz arhiva občine Škofja Loka 1861—1918, Škofja Loka 1979	50 din
Zvezek 2: Vodnik po fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ljubljana 1980	150 din
Zvezek 3: Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja, Ljubljana 1981	200 din
Zvezek 4: Knjiga hiš v Škofji Loki, Škofja Loka 1981	200 din
Zvezek 5: Hranilništvo na Dolenjskem in v Beli krajini, Hranilništvo v Škofji Loki, Ljubljana 1983	250 din
Zvezek 6: Arhivska zapuščina Petra Grassellija 1842—1933, Ljubljana 1983	250 din

PROBLEMI IN DISKUSIJA

CELJANI V SLOVENSKEM IN SREDNJEEVROPSKEM PROSTORU

Okrogla miza 1. oktobra 1982 na XXI. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Celju.

Objavljenemu besedilu je podlaga magnetofonski zapis, ki so ga udeleženci razprave avtorizirali, pa pri tem tudi nekateri manj drugi bolj spremenili. Nekateri so pustili jezik skoraj tak, kakor so ga govorili, drugi so ga spremenili v stilu razprave in tudi podaljšali. Moderator okrogle mize je bil Ferdo Gestrin.

Ferdo Gestrin:

Eden osnovnih vzrokov za današnjo okroglo mizo je dejstvo, da je tov. prof. Klaićeva v približni koincidenzi z našim zborovanjem napisala na podlagi novih virov ter ob novi analizi starih virov delo, ki pomeni prav gotovo korak naprej v preučevanju celjskih grofov ne samo na Hrvaškem, temveč tudi na Slovenskem. Drugi razlog je ta, da smo v Celju na zborovanju — in zakaj ne bi izrabili te prilike in razpravljali o problemu, ki je problem splošne slovenske zgodovine in seveda tudi tega prostora. Celjani so bili ena velikih, ne samo srednjeevropskih, tudi širše evropskih fevdalnih družin, tipičen primer dinastov z veliko dinastično politiko. Ta fevdalna družina je bila doslej zelo različno ocenjevana v zgodovini in tudi v našem zgodovino-pisju. Zdi se mi nujno, da sedaj korigiramo celotno stališče do fevdalnega razreda v srednjem veku in da vključimo obravnavo dejavnosti tega razreda v našem okolju v slovensko zgodovino, tembolj, ker igrajo (kar pa ne vemo dosti) prav v gospodarskem razvoju te velike fevdalne rodbine ogromno vlogo tudi v razvoju našega ljudstva.

Nada Klaić:

Prije svega bih htjela reči, da sam se bunila protiv toga, da nakon jutrašnjeg dugog predavanja još ovdje nešto govorim, ali možda bi bilo potrebno, da kažem što me dovelo, do toga da ja kao Hrvatica rješavam problem Celjskih. To je prije svega odnos historiografije prema srednjevjekovnoj problematici uopće, odnos, koji se osjeća osobito poslije Oslobođenja, kad se bojadiše naša prošlost crno-bijelo, tako, da su dva tabora, plemićki i neplemićki i kad se automatski u plemićkom, velikaškom, kako god hoćete, taboru režu glave. Posljedica je toga, a to se najviše opaža u slovenskoj historiografiji, da nema političke povijesti, jer ako ti onom dijelu naroda koji nosi političku povijest, a to je plemstvo i velikaši, odrežeš glavu, ostane prošlost bez političke povijesti. Ja sama neznam, da li sam zaražena ili hereditarno opterećena, ali ja sam na sasvim drugačiji način koncipirala hrvatsku povijest. Našim Bribircima, koji su izvanredni dinasti, a koje je historiografija nakon Oslobođenja potcjenjivala jer je smatrala, da tako treba pisati marksistička historiografija, ja sam dala dolično mjesto i ponosna sam, jer smo s pomoći njih pokazali što smo u 13. i 14. stoljeću. Činjenica da je hrvatska historiografija Celjske od djeda moga Vjekoslava Klaića do dana današnjega napadala kao silnike, tirane i tako dalje, tera me na to, da pogledam, koji su to izvori, da ponovno predem-analiziram tu građu, da pogledam, da li je doista točno to što tvrdi historiografija. I zaprepastila sam se, jer se preko 100 godina prepisuje ocijenu o Celjskima, a da ni jedan historičar nije uzeo izvor i pogledao tko su bili ti ljudi. Ja sama, iako radim od 1947 na hrvatskoj povijesti, nisam imala pojma, da su ti ljudi membra sacrae regni coronae, dakle, da su imali među zemljama krune svetog Stjepana najviši položaj, jer u to vrijeme, kad su oni membra je mali Ladislav kralj, kojega Ulrik vodi za ruku, dakle formalni kralj. I da su, s druge strane, »principes sacri imperii«. Molim vas lijepo, to su činjenice, o kojima nitko nije htio voditi računa! Možda se i znalo! I, naravno, to me potaklo da prije svega odnos Celjskih prema hrvatskim zemljama pokažem u pravom svijetlu, da pokažem kakvi su to ljudi. Naravno, zbog toga, što su izgrađivali dinastičku vlast, mogli su je u onim okvirima izgraditi samo pomoću plemstva i građanstva! I to je sasvim jasno, da su onda u onim okvirima bili pozitivni i da nema nitko pravo, da ih napada onako, kao što su to činili zagrebački građani daleko poslije 1456, kad Celjskima više nije bilo niti traga. Prema tome, trebalo je te izvore ispitati i staviti Celjske na ono mjesto na kome su bili. Molim vas, to nije problem samo hrvatskih zemalja, to je problem isto tako slovenskih

zemalja! Jer kad su pogrebne svečanosti za Ulrika, onda su donijeli četiri zastave, to su ta četiri dinastička teritorija, na kojima imaju Celjski vladarsko pravo, sva jura regalija (uključivši kovanje novaca, kopanje ruda i tako dalje). Vladar i njegovi činovnici na tom teritoriju nemaju pravo staviti svoju nogu. Prema tome, borila sam se zato i tražila sam da i u našim knjigama budu knezovi, da se njima da dolično mjesto, jer ako je knez nije pokneženi grof, nego je knez! To su dva stupnja u pravnom položaju. Dakle, ne smijemo ih zvati jednostavno ili grofovi ili pokneženi grofovi, nego knezovi!

Znam, Grafenauer će mi reći: »Pa valjda oni su znali kako su se zvali!« Jer zvali su se comites Cilie! Točno je, oni su se zvali comites Cilie, ali su se isto tako zvali comites Zagorie, jer druga titula nije postojala! Nema naslova princeps Zagorie ili princeps Cilie! Da upotrebim jedan argument iz najnovije tužne povijesti. Kad je nedavno poginula Grace Kelly, glumica, koja je bila od 1956 princeza od Monaca, nikomu nije palo na pamet, u štampi, da kaže da je umrla Grace Kelly, da je umrla američka glumica, nego ju je čitav svijet priznavao kao princezu. Oprostite, tako je čitav svijet priznavao od 1436 do 1456 Celjske u ovom širokom okviru, ne samo u hrvatskim zemljama, kao knezove.

Bogo Grafenauer:

Zelo na kratko bom skušal formulirati svoje razmerje do te problematike. Celjski grofje niso bili nikdar v mojem življenjskem načrtu s kakšno monografijo ali s čim podobnim. Ta moj načrt je znan vsem, podal sem ga v svojem nastopnem predavanju leta 1946. Vzrok, zakaj tako, je za mene dosti jasen. Vemo, da je bilo napisanega o dinastičnih rodovih pri nas neprimerno več kot o življenju ljudstva in o celi vrsti drugih vprašanj. In mislil sem, da je naloga slovenske historiografije seči v tista vprašanja, ki so najmanj obdelana in ki zajemajo najširše sloje slovenskega ljudstva. Problem mojega življenjskega dela je dejansko problem zgodovine slovenskega naroda, njegovega razvoja od začetka, preko prvega nastanka skupnosti Karantancev in njegovega razkroja v srednjem veku, pa spet preko novega nastanka skupnosti Slovencev, ki se začena od 16. stoletja. Dinastom seveda ne zanikam pomena v zgodovini. Vsak dinastičen rod, ki je imel pomembno vlogo v naši zgodovini, pa ima pač dve strani, zaradi katerih je treba študirati njihovo zgodovino: na eni strani, kaj pomeni kot dinastičen rod in kaj pomeni v okviru dinastične politike tudi za naš teritorialni razvoj, na drugi strani pa se postavlja zame pri vsakem dinastičnem rodu vendarle kot temeljno vprašanje, na kakšen način se vgrajujejo konkretni historični rezultati dinastične politike tega ali drugega dinastičnega rodu v konkreten razvoj zgodovine slovenskega naroda, namreč, ali pospešujejo razvoj te etnične skupnosti, ki mene predvsem zanima, ali pa pomenijo pri tem zavorni element. S tega stališča so različni rodovi različni. Če vzamete Karolinge: vlada Karlmana in Arnulfa je bila tesno zvezana z nastankom velike enote Karantanije, ki je po svojem etničnem izrazu pod imenom »Karantanci« pred vsem evropskim svetom predstavljala Slovence skozi 500 let. Če gledamo Višnjegorce — ki so nemara prav na tem ozemlju tudi najbolj sprejeti v ljudski mit, čeprav res ne neposredno, marveč s posredovanjem krške škofije — vidimo Hemin rod, čigar stranska veja so Višnjegorci, kot zadnjo, čeprav neuspešno historično možnost, da bi mogla nastati večja slovenska enota na fevdalnih temeljih. Mislim, da je Hauptmann videl to pravilno. Andeški so bili že nekaj popolnoma drugega, čeprav so drugače nemara od vseh teh fevdalnih dinastij najbolj zanimivi. Nobena druga naša plemiška dinastija namreč po svojem mednarodnem ugledu (in pač tudi nadnarodnem značaju) v Evropi ni tako hitro eksplodirala, kot velja to za otroke Bertolda III. Andeškega okrog 1200. Ena hči je bila žena francoskega, druga ogrskega kralja, dva sinova visoka posvetna velikaša, eden pri nas, drugi v Palatinatu in na Bavarskem, tretji je bil nadškof v Kaloči in oglejski patriarh, četrti bamberski škof. Se pravi, naenkrat nastane prava eksplozija povezav, ki je pri nas nimamo enake. Že v naslednji generaciji pa je rod izumrl in tudi pri Celjskih je bilo nekaj podobnega. Kot sem rekel, sami na sebi niso problem mojega dela, zelo pa mi je žal, da med nami ni Boža Otorepca, ki je edini med slovenskimi zgodovinarji — vštevisi tudi Franca Kosa — v originalu pregledal celjske listine (fond 750 listin na Dunaju), vsi drugi so delali po regestih; te si je res v celoti oskrbel tudi Janko Orožen za celjski arhiv, prav tako pa mi je Milko Kos sam povedal, da je njegov oče na Dunaju prepisoval le regeste, ni pa šel skozi same dokumente. Poleg tega dela Otorepec že nekaj let na drugem, za ta vprašanja pomembnem viru, na pripravi izdaže Celjskih fevdalnih knjig. Njegova zasluga je, da imamo že od 1976 zagotovljeno izročitev teh listin s strani Avstrije, čeprav Avstrija izpolnitev te obveznosti zavlačuje. Dokler teh listin ne bomo imeli tu v originalu, pač ne bo mogoče pisati resne nove zgodovine Celjskih grofov (kar je bilo mogoče po regestih, je opravil že Orožen), takrat pa mislim, da bo to prav naloga Boža Otorepca, ker ima ob vsem tem vprašanju virov toliko zaslug. Razumljivo, da tudi danes zaradi tega česa podobnega ne sprejemam v svoje načrte. Sedaj pa še konkretno o Celjskih grofih. Pred tem morda še to: Ne bi se strinjal

s tezo, da pri nas v srednjem veku ni politične zgodovine. Politična zgodovina v naši srednjeveški historiografiji obstoji, samo da ni organizirana kot zgodovina dinastij, marveč kot politična zgodovina, ki vključuje dinastije, kolikor je to potrebno za raziskovanje tistega razvoja, ki je zame osnoven — pri oblikovanju dežel in njihovi drobitvi, pri združevanju dežel v večje enote in pri nastajanju manjših enot. Vse to namreč stoji v ozadju za združevanjem Slovencev pod enim imenom s skupno zavestjo, takšno ali drugačno, s krušenjem in razdiranjem te zavesti in spet z obnavljanjem te zavesti na popolnoma drugačni podlagi. Tu so stvari, ki, so za naš razvoj najbolj pomembne in zato mislim, da so te stvari temeljna komponenta našega razvoja. Poleg tega vpliva na dežele kot pospeševalni ali zaviralni element pri tem temeljnem procesu, ki me predvsem zanima v slovenski zgodovini, so seveda plemiči navzoči v narodni zgodovini Slovencev še kot lastniki zemljiških gospodstev, ki so določali na različni način v različnih krajih in v različnih strukturah življenje mase slovenskega prebivalstva in bili prav s pomočjo tega tudi pomembni gospodarstveniki kot organizatorji gospodarstva pri celi vrsti stvari, delno v neagrarnem, delno v agrarnem gospodarstvu. Se pravi, da je tu vendar dovolj širok prostor, ki ne gleda na plemstvo samo na sebi, marveč ga uvršča v celoten historičen razvoj drugače in prav zato ne zanikam, ponavljam, ne zanikam upravičenosti raziskovanja tudi z njegove perspektive, ker tudi to odpira celo vrsto sestavin, kot se lepo vidi prav pri Celjskih. Celjski so — to sem napisal v svojem besedilu v Zgodovini Slovencev Cankarjeve založbe — zadnji dinastični rod na naših tleh, ki je v resnici na široko nekaj pomenil. Imel je dvor, ki je mogel biti kulturno središče, kjer se je mogel ujeti humanizem obenem z drugimi kulturnimi tokovi takratnega sveta, čeprav imamo za to pravzaprav le majhne neposredne dokaze, kajti v Celju samem napisana Celjska kronika ni v ničemer humanistična, marveč je le to, kar pač je. V vseh teh pogledih so Celjani pomembni tudi za Slovence. Tudi z gospodarske strani. Z druge strani je pa vendarle dejstvo, da so ostali Celjani v naši politični zgodovini prav zaradi tega, ker so postali knezi, ker so dobili deželo, ker so imeli svoje deželne stanove, v vsakem pogledu le zgodovinski rezultat v smislu fevdalnega partikularizma, se pravi drobitve slovenskega ozemlja, medtem ko je bilo za bistvene zgodovinske rezultate našega 16. stoletja pomembno prav to, da so bili skoraj vsi Slovenci skupaj in čim manj razdeljeni. To velja tako za kmečke upore kot za reformacijo. To sta tisti dve strani, s katerih gledam z ene strani pomemben dinastičen rod, s široko politiko in velikimi historičnimi rezultati, na drugi strani pa v slovenski zgodovini s sestavinami, ki so pomenile brez »če«-ja (kaj »če« bi oni dosegli na višji ravni to, kar so dosegli z združevanjem slovenskega ozemlja Habsburžani) vendarle samo konkretno smer 15. stoletja s pospeševanjem drobitve slovenske zemlje.

Ignacij Voje:

Prof. dr. Nada Klaić je na nekem mestu v svoji knjigi zapisala »Če želimo prikazati zgodovinsko vlogo zadnjih Celjskih na kateremkoli področju, pač njune vloge ne smemo pričeti in končati s Celjem« (str. 108). Menim, da je to njeno stališče pravilno in ga lahko podkrepim. Jaz se specialno nisem ukvarjal s celjskimi grofi, niti nisem raziskoval virov v zvezi z njihovim zgodovinskim razvojem. Ko pa sem pregledoval literaturo, sem odkril zanimive podatke, ki kažejo, da so celjski grofi imeli namen in da so v nekem smislu tudi aktivno posegli v širši balkanski prostor. Lahko ugotovimo, da so zelo dobro poznali politične razmere na Balkanu. Opozoril bi recimo na delo Vjekoslav Klaić: *Povijest Hrvata* (sv. II, Zagreb 1900, nova izdaja Zagreb 1972), v katerem najdemo zelo zanimive podatke o Celjanih, predvsem pa na knjigo Vladimir Corović: *Historija Bosne* (I. knj. Pos. izd. SANU, Beograd 1940) in Sima Ćirković: *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba* (Pos. izd. SANU, Beograd 1964). Predvsem sta zadnja dva avtorja (Corović in Ćirković) opozorila na dubrovniško arhivsko gradivo, ki ga doslej še ni nihče upošteval, niti računal, da bi našli v tem arhivu tudi podatke o Celjanih.

Celjska kronika prinaša sicer podatke o poseganju Celjanov v balkanski prostor, vendar so mnogi podatki problematični, na kar bom pri Bosni posebej opozoril. Ne bi na tem mestu podrobno našteval, kdo vse od celjskih grofov se je vojskoval na Balkanu.¹ Že Ulrik I je kot vojaški najemnik sodeloval z ogrsko-hrvaškim kraljem Ludvikom I. pri obleganju Zadra. Leta 1359 je sodeloval v borbah proti Srbiji in Bolgariji in se odlikoval v borbah pri zavzemanju bolgarskega Vidina. Grof Viljem je sodeloval v vojaških pohodih proti Turkom v Srbiji na strani kralja Sigmunda. Še v večji meri pa je nadaljeval takšno sodelovanje na strani Sigmunda Herman II. Poleg drugega je zelo znana njegova vloga v bitki pri Nikopolju 1396. Herman II. je izkoristil politično situacijo v Bosni zaradi turške nevarnosti. Takrat se je bosenski kralj Tvrtko II. približal Ogrski. Med kraljema Sigmundom in Tvrtkom II. je posre-

¹ Podrobneje: I. Voje, *Odnos celjskih grofov prema političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*, Radovi III, Zenica 1973, str. 53—66.

doval Herman II. in rezultat tega je bil sestanek, na katerem je Tvrtko II. verjetno že tedaj pristal, da proglasi Hermana II. za svojega naslednika, če bi umrl brez moških potomcev.² Akt o tem sklepu je bil izdan 2. septembra 1427, v katerem Hermana II. označuje kot »consanguineus et frater noster dilectus«. Iz te pogodbe, kot vemo, kasneje ni bilo nič, ker je Tvrtko II. kar dvakrat prekršil bosenske običaje in navade glede nasledstva v vladarski rodbini. Prvič je krono namenil nekemu daljnemu sorodniku in drugič, obšel je bosenski stanak, sabor bosenskih fevdalcev.

V tej zvezi bi opozoril še na en problem, ki je v naši historiografiji tolmačen na različne načine. Gre za interpretacijo sorodstvene zveze med Hermanom I. in Kotromanič, bosensko vladarsko rodbino. V Celjski kroniki beremo »da je Ludvik Ogrski dal svojo svakinjo gospo Katarino, ki je bila upravičena dedinja bosenskega kraljevstva, za zakonsko ženo omenjenemu Hermanu zavoljo njegove velike vrline potem, ko so ji dali veliko časti in premoženja«. Iz te vesti so nekateri zgodovinarji skleпали, da je bila Katarina hčerka bana, pozneje kralja Tvrtka I.³ Sele srbski zgodovinar Ilarion Ruvarac je zelo prepričljivo dokazal, da Katarina ni mogla biti hčerka Tvrtka I., kajti on leta 1361 ni mogel imeti za poroko godne hčerke, ker je bil verjetno rojen okrog leta 1339.⁴ Kasneje je bilo ugotovljeno, da je bila Katarina hčerka Stjepana II. Kotromaniča, strica Tvrtka I. Iz gradiva, ki ga je imel na razpolago I. Ruvarac, to ni bilo razvidno, kajti tam se omenjajo samo sinovi Stjepana II.⁵ Zato Sima Ćirković v svoji *Istoriji srednjovekovne bosanske države* (Beograd 1964) sorodstvenim zvezam med Celjani in Kotromaniči ne priznava posebne veljave in Katarine ne omenja v genealoških tablicah Kotromaničev (str. 387). V potrditev rodbinskih zvez med celjskimi grofi in bosensko vladarsko rodbino Kotromaničev lahko navedemo še en zelo trden dokaz. Na listino grofa Hermana I., izdano v Celju 14. septembra 1374, me je opozoril znanstveni svetnik SAZU prof. Božo Otorepec. Pomembno odkritje na tej listini je pečat Katarine Celjske, ki je na listino obešen poleg pečata Hermana I. Prav ta pečat pa dokazuje, da je bila Katarina bosenskega kraljevskega rodu. Na obodu pečata je napis »†S[igillum] Katerine comitisse Cilie«. V sredini pečata sta upodobljena dva štita srčaste oblike: na desnem je upodobljen celjski grb s tremi zvezdami, na levem je bosenski pečatni simbol s posevno progo preko polja z desne na levo.⁶ Če primerjamo Katarinin pečat z ohranjenimi pečati bosenskih vladarjev in heraldičnimi liki na njih, lahko ugotovimo identičnost s ščitom na pečatih bana Stjepana II. in bana Tvrtka I.⁷ Nesporno je, da so bili Celjski v sorodstveni zvezi s Kotromaniči in da se je Tvrtko II. lahko na to sorodstveno zvezo skliceval, ko je določal Hermana II. za svojega naslednika. Toda bosenski fevdalci so po smrti Tvrtka II., ki je ostal brez moških potomcev, proglasili za vladarja Štefana Tomaša, enega od članov rodbine Kotromanič.

Zanimivo je, da se je prav Štefan Tomaš, ki je bil povezan z Ogrsko, opredelil za Ivana Hunjadija, se pravi za sovražnika Celjanov. Celjski grofi pa se, po podatkih, ki jih prinaša Sima Ćirković, začnejo vezati na hercega Stjepana Vukčića. Ko se je herceg Stjepan zapletel v vojno z Dubrovnikom 1451, je Ulrik II. odkrito pomagal hercegu Stjepanu na ta način, da mu je pošiljal topove, drugo vojaško opremo ter inženirje. Kasneje, ko se je zaradi turške nevarnosti herceg Stjepan spet približal ogrski kroni, je pri navezavi prijateljskih stikov in pri pomiritvi posredoval prav Ulrik II. V tej situaciji se je znašla Bosna v zelo težkem položaju, tako da se je začel bosenski kralj Štefan Tomaš povezovati z Benečani. Zanimivo je, da ponuja Benečanom Bosno, v zameno pa pričakuje podelitev beneškega plemiškega naziva in visoko plačo. Ker je bila beneška posest tudi ogrožena od Celjanov (ti so namreč svoje aspiracije usmerjali proti Jadranskemu morju), je kralj Štefan Tomaš računal, da bodo Benečani ponudbo sprejeli.

² Pavo Zivković, *Tvrtko II Tvrtković, Bosna u prvjoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981.

³ Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882 »... obrati se Tvrtko II za pomoć tadanjemu banu slavonskom Hermanu, knezu celjskomu i zagorskomu, koji je bio sin sestre njegove Katarine...« L. M. Golia, *Kronika grofov Celjskih, Maribor 1972*, str. 94: »... Herman I. si je pridobio nevesto globoko proti jugu pri bosenskom kralju Stefanu Tvrtku. S svojo ženo Katarino si ni pridobio sorodstva samo na Balkanu, marveč po njej tudi pri ogrskih Anžujkih...«

⁴ Ilarion Ruvarac, *Katarina, kći Tvrtka I. bana (od 1358—1377) i od 1377—1391 kralja bosanskog*. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, god. IV, knj. III, Sarajevo 1982, str. 205—211; Janko Orožen, *Zgodovina Celja in okolice*, I. del, Celje 1971, str. 140; Vladimir Ćorović, *Istorija Bosne*, Beograd 1940, str. 273, op. 1; H. Dopsch, *Die Grafen von Cilli — Ein Forschungsproblem?*, *Südostdeutsches Archiv*, Bd. XVII/XVIII, 1974/75, str. 14, op. 1.

⁵ O porokah Stjepana II. Kotromaniča je v *Povijesti hrvatskih zemalja BiH od najstarijih vremena do 1463*, knj. I, Sarajevo 1942, zapisano: »Općenito se, i ako bez dokaza, uzima da nije došlo do ženidbe Stjepana Kotromaniča sa kćerkom Majnharda I, grofa Ortenburškoga g. 1319, kako je zagovarao Mladen Subić. Stjepan se onda oženio g. 1323. s poljskom princezom Elizabetom. Međutim mu je domalo umrla i prema dubrovačkim spomenicima Stjepan se opet oženio u lipnju g. 1329., a po treći put, takođe u lipnju g. 1335. U g. 1333. spominju mu se tri sina i nasljednika, a iste godine nalaze se vijesti da mu se rodio četvrti sin.« (str. 283, op. 150). Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, navaja na str. 364 tudi najnovije literaturo o porokah Stjepana II. Kotromaniča.

⁶ I. Voje, *Katarina Celjska - Kotromanička in njen pečat*, *Celjski zbornik 1977—1981*, Celje 1982, str. 287—292.

⁷ Pavao Anđelić, *Srednjovekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970.

Zaključil bi še z eno mislijo. Dejstvo, da je bila Katarina, žena Ulrika II., iz rodbine Brankovičev in da je imela njena sestra Mara na dvoru turškega sultana zelo vpliven in ugleden položaj, govori za domnevo, da so imeli zadnji Celjani vzpostavljene dobre odnose s turškim dvorom. Iz Celjske kronike je namreč razvidno, da je sultan Murat II. priporočil svojim podanikom, naj ne napadajo celjskega teritorija. In res, od nastopa Murata II. na oblast (1421) pa vse do 1469 ni ugotovljen v virih noben turški napad na slovensko ozemlje. Pri tem je treba seveda upoštevati tudi protiturške akcije ogrskega kralja Matije Korvina in uspešno borbo Đerđa Kastriota Skenderbega v Albaniji. Mislim, da bi morali upoštevati pri tem tudi prijateljske odnose med celjskimi grofi — predvsem med Ulrikom II. in sultanom Mehmedom II. Takšna politika celjskega grofa Ulrika II. je imela za cilj, da pritisne na Bosno tudi z vzhoda. O prijateljskih stikih s turškimi sultani zvemo predvsem iz Celjske kronike. Vprašanje je, ali bi nam dali turški viri kakšne konkretne podatke o teh odnosih. Skratka, mislim, da bi pri preučevanju balkanske politike celjskih grofov morali upoštevati vire, razen v tradicionalnih arhivih, tudi v drugih arhivskih središčih kot na primer v Dubrovniku, v Carigradu in v Italiji.

Vlado Habjan:

Cas je kratko odmerjen, zato bom lahko govoril samo v posameznih drobcih, ki jih bom skušal na koncu povezati; koliko mi bo ob skopih minutah to uspelo, je pa seveda vprašanje. Zdaj je najvažnejše to, da moramo v slovenski zgodovini že enkrat postaviti nekakšen celostni kontinuitetni (to je trajnostni) grafikon. Vanj pa nujno vnesti vse napredujoče odnose v dovolj nazornih krivuljah in lokih. Torej, če smo bili res v davni Karantaniji tako imenitni in tako družbeno organizirani, kot trdi naše zgodovinopisje tega obdobja, kaj je bilo potem narobe z nami? Kljub zlomu v naši verski kontrarevoluciji (765 do 772) je nemogoče, da nas skoraj ni bilo na spregled preko madžarskih vdorov, tam okoli leta 1000? Potem, pri ponovnih prekolonizacijah naj bi malodane popolnoma poniknili. Enako je čez srednje obdobje srednjega veka in v zrelem srednjem veku. Šele v začetku kapitalističnega zakupništva (to sicer še ni pravi kapitalizem, so pa vendarle elementi zgodnjega kapitalizma) smo se nekako prebudili v obliki kmečkih puntov, potem smo spet poniknili in z narodnoosvobodilno vojno smo se spet prebudili. No, mislim da je nevzdržno, če tako nadaljujemo. Ravno zaradi tega, da bi se vendarle morali ujeti na neke jasnejše točke, vpete na določen čas in na neko določeno stoletje, se bom moral omejiti, oziroma skušal omejiti na važno letnico 1360, to je na čas, ko se najdejo v Ljubljani različni knezi in sklenejo razprodati Oglejski patriarhat. Tukaj je potreben poseben poudarek. Naš prostor, tako imenovani Oglejski patriarhat, je tako v cerkvenem pogledu kakor v državnem smislu nekakšen tampon; vmesna država, ki ni spadala nikoli povsem v »tevtonski« del rimskega imperija, ne v italjsko kraljestvo. Ne pridružuje jo Beneška in podobne separacije, ki se oblikujejo v Italiji, kakor tudi ne Ogrska. Vendar se tukaj oblikujejo pomembne obmejne pokrajine. Iz Karantanije so tu posamezni obmejni grofi, mejni markiji, kot je dr. Grafenauer že navedel Višnjegorske in tako dalje. Višnjegorski in drugi delujejo v »prazni«, kolonizacijsko še zelo neizpopolnjeni Kranjski marki (itd.), in že zato niso imeli dovolj možnosti, da bi prerasli v prave dinaste.

Kajpak so za nas zanimivi ti zgodnji krajišniki v Savinjski marki ali marki proti Ogrski. Zelo zgodaj, že v 11. stoletju se formirajo Žovneški, ki so začetniki poznejših Celjskih. Po mojem mnenju so oni že v tej dobi zelo silaški fevdalci. Jaz bi jih imenoval v tem obdobju barone, čeprav to ime formalno ni nikjer zapisano, ampak po položaju, po družbeni funkciji in po pomenu so to bili. Ta rod je 5—6 generacij zatem naredil s Habsburžani dogovor: gredo v vazalni odnos do Habsburžanov in zanje dejansko likvidirajo Oglejski patriarhat. S tem dobijo velikanska posestva. Začne se neka specifična, svojevrstna novotarja, ki naglo prerase pravo dinastično povezovanje. V bistvu opravijo razparceliranje Oglejskega patriarhata tri familije: Žovneški (zgodnji Celjski, kot bi jih lahko imenovali), Ortenburžani in Goriški. Te tri družine so sorodstveno že tako povezane, da so v bistvu že prava fevdalno dinastična in zelo sredotežna mafija na tem prostoru. Ker so delali sorodniško usklajeno, je treba metodo upoštevati, sicer jih ne moremo razumeti. 1360 se s formalnim vazalstvom do Habsburžanov Celjski, zgodnejši Celjski, to se pravi Žovneški, še bolj uveljavijo in dobijo pomembne posesti, deloma neposredni alod, deloma kot zastavnine, deloma v trajno posest ali pa v dosmrtni fevd in podobno. V tem času se začno dvigati in postanejo iz baronov najprej grofi. Zato imajo tudi vse dokumente, ko postanejo imperiálni grofje.

Zal se naše zgodovinopisje ni nikoli dovolj bavilo s pomeni teh naslovov, ker je baje šlo za deželne tujce. Kajpada moramo enkrat razčistiti tudi pojem imperiálni grof. V srednjem obdobju srednjega veka je imperiálni grof član raznih cesarskih konzistorijev in podobno. Neodvisni so na nek način, zlasti pa v naši obmejni pokrajini, za katero sem rekel, da ima nek specifičen položaj ravno zaradi oglejskega cerkvenega prostora in likvidacije te cerkvene oglejske države, so dejansko na tem pro-

storu popolnoma suvereni. Ves odnos do svetega rimskega imperija je zelo formalen in tako so cesarji, odvisno od trenutne situacije, enkrat sicer nekoliko močnejši, drugi pa skoraj nepomembni. Tako se ta igra nadaljuje do skorajšnje likvidacije Ogleja (1420), ko republika Benetke okupira pomembne predele v Istri in drugod. Deloma pri tem sodeluje Goriški, spet gre v popolni povezavi z Ortenburškimi. Naj vas nemško ime preveč ne moti, Ortenburžani so imeli (nazadnje hkrati s Celjskimi!) važne funkcije in so skoraj 150 let delovali iz svojega središča v Radovljici. Ta je bila neke vrste njihovo glavno mesto, čeprav so se gibali na vsem prostoru od Grossglocknerja pa dol do Kolpe. Leta 1420 so Celjski tako pomembni, da patriarh pred beneško okupacijo Ogleja pribeži v Celje. Tukaj je bila njegova začasna prestolnica in po posameznih drugih postojankah. Od takrat se sunkovito dviga vpliv novih dinastov in ne bi ponavljal tega, kar je že dr. Klaičeva tako odlično povedala dopoldne.

Treba pa se je navezati na vse tisto, ko Celjski dobivajo naslove in povečujejo politični pomen. Prej sem navedel barone in grofe, zdaj pa se moram korigirati. Celjski grofje so v tem času dejansko knezi po svojem položaju. Po Požarnici, ki jo bom potem na koncu omenil, pa že nastopajo podaljški cesarja. Nič več ni na našem prostoru nobenih takih suverenov, kot so bili Celjski, ampak nastopajo le še administrativni dekretirani grofje, ki v bistvu nič ne pomenijo, ker nimajo tistih funkcij, ki bi jih veljak v tem času moral imeti: svojo diplomatsko službo, zlasti pa vojsko, kovanje denarja, vse mogoče rudniške pravice in podobne stvari. Takih na našem prostoru ni več.

Prejšnja omemba Požarnice (1460) je bila samo preskok. Se bomo še vrnili v desetletja pred Požarnico in s tem k časom, ko so Celjski dejansko s pomočjo Goriških (ti familiji sta neprestano povezani) snovali nov državnostni état tampon iz oglejske tradicije v furlansko-slovensko deželno uresničevanje (in še širše). Od tukaj se gresta igre, tako sorodniško povezovanje dinastij iz sicer vsega trikotnega prostora jugovzhodno od Alp. S te točke dosežejo potem markantna, čedalje bolj pomembna mesta na Ogrskem, že prej pa seveda v Bosni, kot smo že slišali. Sedaj se polagoma približujejo usodnemu trenutku. Tukaj moram seveda spustiti celo vrsto faktov, ker jih pač po času ni mogoče navajati, saj se približujemo usodnemu dogodku, ki se imenuje usmrtnitev Ulrika II. v Beogradu. Zdaj nastopi vprašanje likvidacije celotne nastajajoče celjske države. Priznam, ta država resnično še ni do konca izoblikovana, ali pa udržavljena, da se bom še bolj točno izrazil. Tudi po srednjeveških družbenih in ostalih pogojih še ni do kraja utrjena. Zakaj ni izoblikovana? Največja pomanjkljivost je v tem času, da ni organizirane višje (škofijske) cerkve. Cerkev v tem času mora imeti svojega zaščitnika! Tudi to je bistveno za trdnega vladarja, da je toliko in toliko škofov, ki so vezani na njegov politični prostor in družbeni sistem. To pa na oglejskem prostoru ni urejeno. Priče smo usihanju Oglejske cerkve. Patriarh je res tukaj, vendar ni prinesel vseh funkcij, ki so potrebne, da se država do kraja uvede. Po Grudnu vemo, da je svoji škofiji načrtoval tudi Ulrik II. Celjski. Habsburžani v tem času naglo pridobivajo advokatstva in zaščitništvo nad posameznimi škofi. Posebno važen primer je tržaški in pičenski (potujoči) škof. Celjski Urh ravno tako deluje v tej smeri in poskuša s pomočjo zagrebškega škofa, kateremu je zaščitnik in advokat, da se vključuje v posamezne akcije (Novi kloster) v Savinjski dolini, Gornjem gradu in škofijskih zasnov v tem kraju. Urh ravno tako razmišlja, preko radovljiškega župnika, o neki škofiji na Kranjskem. To je silno važna stvar, vendar je še vse v nastajanju. Potrebno pa je, da poudarim, ker bomo potem prišli do ustanavljanja tako imenovane gornjegrajsko-ljubljanske škofije. S smrtjo Urha II. so vse te priprave v zatonu. Tudi državni svet in vse podobne oblike, ki bi morale zaživeti, se niso mogle do kraja formirati, kajti za to bi bila potrebna najmanj še ena generacija. Te generacije ni, trak je prerezan; zato ne moremo govoriti, kaj bi bilo, če bi bilo; lahko govorimo samo še o tem, kaj je nastalo z likvidacijo, z razpadajo ali pa s prevzemom vseh treh grofij kot temeljne državnostne posesti. Kot sem že povedal, so Goriški neprestano povezani s Celjskimi. Tri žene si dajo v nekakem tihem dogovoru, da eden drugega dedujejo. Če nek rod prej izumre, bo preostali rod nadaljeval. Po teh tihih dogovorih, ki so bili popolnoma pravno formalno izpeljane pogodbe, so bili Goriški prvi celjski dediči. Celjski knezi so imeli morda to napako, da so delali večsah določene špekulacije, ki niso predvidele vsega, zlasti potomstva. Celjski imajo v tem času še tri otroke, malo pred smrtjo namreč. Trinajstletno dekle Elizabeto poroči Hunjadija Matija (Matjaž). In v slovenski literaturi ni pričujoč samo po naključju Matjaž; prišel ni kar tako, ampak ga je Elizabeta pomagala vpeljati; res pa je, da je bila Elizabeta samo tri mesece registrirana žena, saj je bila v bistvu še otrok.

V tem času Celjanu umreta nanaglo, zaradi neke epidemije (zdaj poimenovanja ne vem natančno) dva fanta.

S smrtjo vseh treh otrok, zlasti moških naslednikov Jurija in Hermana III., je bila celjska družina obglavljena. Habsburžanom se to ni zgodilo. Konfederativno usmerjeni Urh je delal razne pogodbe, preden so celjski fantje umrli. Tu je podobna

pogodba, ki jo je za dedovanje naredil s Habsburžani. Slično pogodbo je naredil z Ogrskimi Habsburžani Ladislavove veje in tako naprej.

Celjski so si goriško grofijo že lastili do te stopnje, da so tri goriške fante, torej knežiče, vzgajali v Savinjski dolini na Žovneku. Se pravi, da je tu že sistematično kadrovsko perspektivno pripravljanje na prevzem vseh posesti, državnosti Goriških, ki po družbenopolitičnem pomenu nič ne zaostajajo za Celjskimi. Goriški so rekli, po smrti Urha II., da imajo prednost kot krvni sorodniki. Na tej osnovi so šli v vojno. Najprej so hoteli zasesti zahodno Koroško do bamberskega Beljaka, potem so očitno nameravali siliti mimo Radovljice na jugovzhod. In kaj so na to storili Habsburžani? Prišli so z vojsko! Vendar je imel v tem času Friderik Habsburžan izredno majhno vojsko, 200 čeških najemnikov in nekaj osebne spremstva (tega verjetno kar precej, ker nekaj škofov pride v Celje). In ker v Celju ne more akcije izpeljati, mora v umik pred Vitovcem in vojaškim sunkom. Prestrašen gre na Gornji grad; gori se mu prikaže Maksimilijan (antični mučenec) v sanjah in mu nakaže, kako naj stvar izpelje... Iz tega so Habsburžani naredili celo božansko pravljico... Kljub nadnaravnemu namigu na celjski trdnjavi Gornji grad se mora Habsburžan potem umakniti na Kranjsko, kjer dobi nekaj tamkajšnjih bivših celjskih vazalov, ki se mu takoj podredijo! Pomoč vazalov Frideriku vojaško ne zadostuje. Mora ponovno na Dunaj, da dobi večjo vojsko. Revna je tudi ta armada najemnikov. Poudarjam, Habsburžani so bili v tem času strašno oslabljeni, po domače rečeno na psu, kajti trije bratje in sorodniki so se med sabo pretepali, in to je bila dejansko državljanska vojna. Spričo tega Friderik ni bil sposoben zbrati in odposlati večje armade, torej ni bil vojaško sposoben obvladati situacije. Šel je v tisto znano avstrijsko-habsburško modrost: deli in vladaj. Pridobil je Vitovca, vojskovodjo, ki je k nam prinesel novo, vojaško zelo uspešno šolo, tako imenovano husitsko šolo. Avstrijec mu je rekel: če greš na mojo stran, dobiš naslov strmrškega grofa ali Strmberške grofijo. Dobiš tudi celo zagrebško grofijo! Kajti v tem času je bilo treba deliti. Ladislav Posthumus je še živ in v primeru, da bi Ladislav Posthumus ostal pri življenju (tu je res »če«), bi imel Avstrijec vojno za celjske posesti. O tem ni nobenega dvoma, ker se je Ladislav tudi skliceval na krvno sorodstvo, kot so se Goriški. Šele takrat, ko Goriški gredo z vojsko proti Beljaku in skušajo zasesti celjske posesti, pošlje Habsburžan (z vsoto kupnino) Vitovca, kajpada s celjsko konjenico, ki je v tem času najmočnejša, in seveda gladko premaga Goriške. Goriški morajo iti v mirovno pogodbo, ki je na kratko sklenjena (1460) v Požarnici, malo nad Beljakom, zahodno od Spittala. Posest Pusarnitz-Požarnica je bila salzburška enklava in v tej enklavi sklenejo mirovno pogodbo. Ta pogodba ne pomeni samo pravno-formalnega konca Celjskih, ampak pomeni tudi dejanski konec Goriških, kajti ti v tej vojni dožive svoj pred-konec!

Habsburžani imajo do tega časa na Koroškem izredno malo posesti, zdaj dobijo s celjskimi posestmi precejšen zalogaj. Ravno takšen zalogaj dobijo s goriškimi posestmi. Šele od takrat je formalni naslov Koroški vojvoda tudi družbeno nekaj pomenil, kajti oni so neodtujljivi upravitelji posameznih gospodstev. Pri vsem bi lahko šlo Goriškim še slabše, ker so vojno izgubili, vendar zaradi mednarodnih političnih interesov Benetkam ni bilo do tega, da do kraja propadejo. Republika je podpirala knežja brata iz Gorice, kljub temu pa sta morala vnesti v pogodbo, da ob izumrtju rodu vse dedujejo Habsburžani. Goriški so bili takrat že tako rekoč iztrošeni in možnost potomcev se sploh ni kazala. Po sesipu oglejske politične moči oziroma državnostnega zatona Celjskih je prišlo do razkroja patriarhije Oglej. »Reorganizacijo« sta izpeljala Friderik III. Avstrijec in papež Pij II. (Piccolomini) v težko popravljivo škodo za nadaljnji razvoj višjih cerkvenih ali škofijskih struktur na vsem Slovenskem južno od reke Drave. V tej navezi je nastop ljubljanske cerkve nov problem, ki se mu bomo, upam, lahko še malo posvetili v diskusiji.

Ferdo Gestrin:

Osebnostno bi dejal, da so bile nekatere stvari, ki jim daje tov. Habjan izredno pomemben poudarek, v tistem obdobju običajne. Kajti vsak dinastičen gospod — ne, niti dinast ni bilo treba biti, malo močnejši fevdalec — je imel niz regalov. Centralizem v tem času še ni tako prevladoval, da bi regali spet prehajali na državo oziroma na tiste močne gospode, ki so bili enaki kraljevi kroni — toda to je posebno vprašanje.

Primož Simoniti:

Prof Klaičeva je v svoji študiji o knezih celjskih začela zadnji odstavek takole: »Menimo torej, da je še vedno prezgodaj izreči kakršno koli sodbo o delovanju knezov celjskih na kulturnem polju.« To je seveda čista resnica in velja tudi za tisti segment polja kulture, ki bi se ga rad dotaknil v svojem kratkem prispevku: renesančni humanizem in Celjani.

Renesančni humanizem — to lahko nakažem seveda samo v nekaj geslih — je avtohtoni sad Italije. Njegova socialna baza je zunaj Italije omejena sprva skoraj iz-

ključno na knežje dvore in škofovske rezidence, deloma tudi na bogatejša mesta, ki pa jih takrat pri nas nismo imeli. Širjenje italijanskega renesančnega humanizma prek Alp na sever Evrope je bilo torej mogoče samo po tej poti. Glede renesanse in celjskih grofov oziroma knezov menim, da je doslej še najboljši prispevek zelo jedrnata študija F. Baša o celjskih grofih in njihovi dobi (Celjski zbornik 1951). Tam, se mi zdi, je podana tudi zelo prodorna oznaka treh zadnjih Celjanov kot renesančnih dinastov. Po Baševem mnenju še v začetku 15. stoletja, se pravi okoli 1400, ne more biti govora o stikih celjskega dvora s tedanjimi naprednimi kulturnimi tokovi, namreč z renesanso, temveč je treba — pravi Baš — Celjane spričo vojno-najemniškega podjetništva in denarno-gospodarske miselnosti označevati kot poslovne ljudi, ki pa kulturnih tokov ne štejejo za stvarno silo. Vendar vidi Baš nekatere značilne renesančne prvine v **politiki** zadnjih celjskih grofov in knezov.

Zgodovinarji so nam pokazali, da so imeli Celjski živahne stike s tedanjo renesančno Italijo. Tu bi lahko naštevali vrsto stvari, od vojaškega poseganja v spore med Benetkami in Milanom, menjavanja koalicij Milano proti Benetkam ipd., pa vse do dolgoletnega bivanja oglejskega patriarha Ludvika Tecka v Celju; tudi to se mi zdi zanimivo, da Celjani svojega sprva nelegitimnega, pozneje legitimiranega sina študirajo v Italiji in da ta mož potem doseže dvojce zelo pomembnih škofijskih stolic: to je znani Herman Herniosus.

Druga stvar, ki se je dotika Baš v svoji študiji, je tudi vprašanje poseganja Celjanov v širši evropski okvir, zlasti prek Hermanove hčerke Barbare na dvoru cesarja Sigismunda; označuje jo kot izrazit »novoveški pojav«. Herman II. je bil, kot vemo, za cesarjem menda kar prva oseba na konstanškem koncilu, kjer se je iz renesančne Italije zbrala cela plejada zgodnjih humanistov, med njimi npr. Poggio Bracciolini ali Francesco Zabarella. Vendar so vse to vidiki, s katerih o kulturnem življenju v Celju oziroma v njegovem zaledju, v mestu, iz katerega je izvirala njihova moč, pravzaprav ne izvemmo nič konkretnega. Samo indicije imamo, ki dajejo slutiti, da je nekaj takih kulturnih vzgibov tukaj pač moralo biti.

Pri tako ekspanzivni, tako ugledni in veljavni dinastični familiji bi seveda pričakovali, da že zaradi zunanjih vzrokov ni mogla ostati nedotaknjena vsaj od nekaterih prvin humanizma. Ne zaradi tega, ker bi šteli fevdalce, ki v tistih časih običajno niso bili dobro izobraženi, za kulturne ljudi, ki bi jim bila kultura notranja potreba, ampak zaradi tega, ker je bil to navsezadnje tudi element in moment v političnem delovanju.

Kot ugotavljajo zgodovinarji humanizma severno od Alp, so prve celice, v katerih se začno širiti kali nove idejne usmeritve renesančnega humanizma, **upravne pisarne** — cesarska, deželna, češko-ogrsko kraljevska itd. O celjski pisarni za zdaj še ne vemo dovolj, da bi lahko o njej povedali kaj več. Da so Celjani morali imeti pisarne pri vseh neskončnih pravadah, ki so jih vodili za ta in ona posestva, za te in one pravice itd., o čemer nas nazorno poučuje ravno študija prof. Klaičeve — **to je jasno!** Vprašanje pa je, kakšen je bil duhovni profil njihovih kanclerjev, protonotarjev, pisarjev in kar so še bili: ali se ti ljudje še formirajo po tradicionalnem vzoru srednjeveškega uradnika, ali se že šolajo v Italiji, ali navezujejo kake stike z italijanskimi humanisti in podobno. Kolikor je znanega doslej, je v širšem avstrijskem ali kar južnonemškem prostoru prva taka celica nastala na Dunaju šele s prihodom Eneja Silvija Piccolominija, okrog katerega se zbere krožek literatov, ki se udeležujejo tudi literarno. Ko se Piccolomini že zdavnaj vrne v Italijo, pa ti ljudje, ki zasedejo razna pomembna škofovska in upravna mesta v tem širšem prostoru, postanejo zarodniki novega humanističnega gibanja severno od Alp.

Za Celje ne moremo za zdaj pokazati na noben konkreten primer kakšnega literarnega delovanja v nakazanem smislu. Vse, kar vemo, je recimo razmeroma nepomembna epizoda v zvezi z Wolfgangom Forchtenauerjem, ki se pojavi v Piccolominijevem krogu na Dunaju, kot šolnik pa deluje tudi v Celju. Ko uporabljam besedo »šolnik«, prehajam že na novo vprašanje, ki je žal tudi zelo nejasno in zagrnjeno v temo. To je vprašanje šolstva na Celjskem. Po vsem, kar vemo, tukajšnje šole očitno niso presegale za ta čas in ta teritorij običajnih okvirov. Če se za hipec vrnemo še k vprašanju literarnega delovanja in dejstvu, da so najbrž eno od tukajšnjih šol imeli v rokah celjski minoriti: edino delo, ohranjeno iz te dobe, je Celjska kronika — toda njen pisec stoji očitno še z obema nogama v srednjem veku.

Skratka, vsi ti momenti mi narekujejo sklep, ki bi ga rad formuliral previdno, in sicer, da so potencialne možnosti za recepcijo humanizma na celjskem dvoru obstajale, vendar pa se nikdar niso dejansko razvile ali, če se izrazim po sholastično, bile so tu virtualiter, ne pa tudi actualiter.

Toliko bolj mi je zaradi vsega tega pomemben humanistični nagrobni govor, ki ga je ob smrti Ulrika II. spisal in morda tudi govoril — vprašanje se ne da razčistiti — Johannes Rot. Njegov govor se mi zdi dragocen ne samo kot latinsko literarno delo (o njem sem pisal drugje in ga zdaj puščam v ozadju), temveč tudi zato, ker kaže, da je lahko humanist gledal na celjske kneze tudi s povsem pozitivne plati. In tukaj

— ne zamerite, prof. Klaičeva — se nikakor ne morem strinjati z vašo oznako, češ da je ta govor pisan »hladno«, »preračunano«, »skoraj sovražna do Celjanov«, da naj bi ga bil napisal človek, ki da so ga navdajali občutki sovražstva do Celjanov. Zdaj, ko me že priganja odmerjeni čas, ne morem reči drugega, kakor da je treba Rotovo oracijo samó prebrati, pa ne bo mogoče iz nje razbrati nikakršnega animoznega stališča do Celjanov — ampak ravno nasprotno! Kot dokument pa se mi zdi Rotov nagrobni govor pomemben iz naslednjega razloga: prof. Klaičeva sama pravi v svoji študiji, da se govornik obrača na »častite očete in zlahodne gospode«. Ti so zdaj kot ladja, ki jo nosi po morju, ne vedo, kaj bo z njimi itd. Prvi del govora je ubran trenetično, objokuje pokojnega Ulrika, drugi del je posvečen konsolaciji, tolažbi svojcev in podložnikov. Prof. Klaičeva pravi, da je zgoraj navedena formulacija »častiti očete in zlahadni gospodje« dokaj široka, da je lahko obsegala »vse in nikogar«. Točno — in prav to se mi zdi pomembno: ravno iz te formulacije vidim, da se Rot, avtor nagrobnega govora, postavlja na stališče Celjanov, na stališče na novo nastajajoče deželne tvorbe, ki je s smrtjo Ulrika II. faktično izgubila absolutno vsak temelj nadaljnjega obstoja.

Bruno Hartman:

Snov o Celjskih je bila za slovensko literaturo, predvsem dramsko, izredno plodovito uporabljena. Doslej je bilo evidentiranih 26 dramskih del, ki jo imajo za gradivo; poslednje je igra Matjaža Kmecla Friderik z Veroniko ali Danes grof Celjski in nikdar več. Že samo število teh del nam pove, kako je bila ta snov v slovenski dramatiki predirna. Zastavlja se vprašanje, zakaj je bilo temu tako. Ali je bila snov, sta bili motivika in tematika, ki so mikale slovenske pisatelje, ali pa je bilo v tej dramatiki še kaj drugega, kar je nagovarjalo slovenski avditorij, slovensko skupnost, da sta se ji na moč odzivala?

Dramatika o Celjskih se je na Slovenskem pojavila v začetku 19. stoletja. Ulrik, grof Celjski, prva slovenska izvirna drama, je nastala leta 1817. Napisal jo je Matija Schneider iz Podkloštra na Koroškem. Delo nam sicer ni ohranjeno, poznamo pa ga posredno iz članka V. A. Globočnika, ki je v praškem časniku Politik leta 1888 objavil obširen posnetek vsebine rokopisne igre. Očitno odseva duha dobe, ko se je pri nas z zamudo začela javljati romantika.

V evropskem okviru se je motivna situacija Celjana Friderika in Veronike — ljubezen med stanovsko neenakima, mladim plemičem in preprostim dekletom, katero pokonča plemičev oče zaradi višjih političnih namenov — učvrstila na dveh koncih: na Portugalskem v zgodbi o Inés de Castro, v Nemčiji pa o Augsburgski Agnes Bernauer. Zgodba o Inés de Castro se je s Portugalskega zanesla daleč po zahodni Evropi, na Nemškem pa je bila zgodba o Agnes Bernauer s sorodno tematiko tako vkoreninjena, da óne ni spodkopala. Podobna tematika zaljubljenecv Friderika in Veronike in snov o Celjskih grofih pa sta zaživila na relativno majhnem ozemlju, na Slovenskem, Hrvaškem in na Nemškem Štajerskem. Tu bi opozoril, da Slovenci še nismo dovolj raziskali plodovitosti te snovi v madžarski literaturi. Naj omenim le prvi del trilogije Mihelya Vörösmartyja iz leta 1844 »Czillei és a Hunyadiak« in opero Ferenc Erkelja iz istega leta »Hunyadi Laszlo« po Vörösmartyjevi drami; madžarska operna gledališča jo igrajo še dandanes.

Slovenci smo dramsko izrabljali dva motiva o Celjskih. Prvi zajema odnose med očetom grofom Hermanom, sinom Friderikom in Veroniko, drugi pa odnos med grofom Ulrikom in Mlinarjevimi Janezom. Dasiravno sta precej vsaksebi, veže ju le snov o Celjskih, pa sta vendarle vsak zase izjemno odmevala med slovenskimi množicami.

Motiv Mlinarjevega Janeza je danes manj znan. Zajet je v zgodbi o sinu teharškega župana, ki je z vaškimi fanti ponoči zvižajčno ujel grofa Ulrika, ki je lazil za vaškimi dekleti. Za odkupnino je moral grof Teharčanom podeliti plemstvo. V bistvu gre za motiv prevaranega in izplačanega gospoda; ta motiv pa je med osvobajanjem slovenskih kmečkih množic od plemiške gospode odigral močno mobilizacijsko vlogo, v glavnem v pokrajini okrog Teharij gor do Konjic, v Savinjski dolini in v Posavju. Samozavest kmečkih množic je dramatika s tem motivom in v izvedbi podeželskih odrov krepila med vojnama, zapoznelo pa celo po vojni.

Motiv o Hermanu, Frideriku in Veroniki je v razgibani snovi dobival v različnih obdobjih slovenske zgodovine različen politični in socialni tretma. Predvsem so se nam vtisnila v zavest štiri dela slovenske dramatike s to snovjo: Jurčičeva in Zupančičeva Veronika Deseniška, Novačanov Herman Celjski in tem idejno nasprotni Krefтови Celjski grofje. Ne da bi se spuščal v daljše analize, ugotavljam, da je snov o Celjskih večinoma rabila za izpovedovanje slovenske (jugoslovanske) nacionalne misli, medtem ko je Bratko Krefc z njeno marksistično interpretacijo razdril meščanski mit o slovenstvu Celjskih.

Kako živa je bila na slovenskih odrih dramatika o Celjskih in z njimi slovenski mit o njih, je mogoče ilustrirati s podatkom, da je bilo novo deželno gledališče v Ljubljani leta 1892 slovesno odprto z Jurčičevo tragedijo o Veroniki Deseniški v pri-

redbi Ignacija Borštnika in da so takoj za njo odigrali v tem gledališču krstno predstavo prve slovenske romantične opere Teharski plemiči dr. Benjamina Ipavca. Župančičeva Veronika Deseniška pa je svojo premiero na poklicnem odru z vsem sijajem in pompom doživela 1. decembra 1924, torej na praznik zedinjenja, na državni praznik Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Anahronistično je bilo po osvoboditvi praznovanje praznika republike z dramatisacijo Mlinarjevega Janeza.

Oba motiva iz snovi o Celjskih sta odigrala v slovenski dramatik in v slovenskem gledališču resnično veliko vlogo; motiv Mlinarjevega Janeza na široki, rekel bi, demokratični, plebejski osnovi, motiv o Hermanu, Frideriku in Veroniki pa na ravni že razvitejše in razredno diferencirane slovenske družbe.

Po drugi vojni se je demitizacija Celjskih v slovenski dramatik nadaljevala. Poslednji člen v tej verigi je igra Matjaža Kmecla Friderik z Veroniko, kjer je iz snovi o Celjskih ostal le motivni trikotnik ljubezni (spolnosti), smrti in zvestobe, historični okvir za izpovedovanje stisk sodobnega sveta.

Snov o Celjskih je bila tedaj preigrana po široki klaviaturi možnih interpretacij: od prve, Schneiderjeve, ki romantično prikazuje prešuštnega grofa, ki zapelje bobnarjevo ženo (motiv je obdelal tudi Prešeren), pa do poslednje, Kmeclove, ki se je odpravila na iskanje najglobljih vsebin motivike tega bogatega snovnega kompleksa.

Ferdo Gestrin:

Samo mimogrede bi načel problem, koliko je morda vendarle bila neka zavest o Celjanih med ljudstvom tista, ki je vzbudila umetnike. Zakaj to vprašujem? Ob študiju piranskih arhivov sem zapazil precejšen odmev Celjanov v mestu. Kako? Pojavlja se relativno mnogo več imen Herman, Ulrik. Pojavljajo se v mestu v manjšem številu ljudje iz Bosne, iz Krupe, ki je postala celjska, in se označujejo v virih (ali po lastni izjavi ali po opredelitvi pisarja), da so ex partibus Illyrie. Menim torej, da je bil med ljudmi nek širši odmev, saj govori tudi celjski kronist, kako je ljudstvo jokalo ob smrti zadnjega Celjana. Ali je mogla biti tradicija tista, ki je sprožila motiviko v literarnih delih?

Emilijan Cevc:

Vprašanje, katerega naj se tule dotaknem, je v dosedanjih raziskavah komaj načeto, še zdaleč pa ne zadovoljivo osvetljeno; njegovo kompleksnost v teh kratkih minutah lahko komaj nakažem. To je poglavje o razmerju Celjskih grofov do likovne umetnosti, o njihovem mecenstvu, želji po dvornem sijaju in opremi njihovih ustanov. Nadrobnejše raziskovanje, povezano s pretresom spomenikov in pisanih virov, bi po vsej verjetnosti dalo lepo žetev. Seveda ne smemo na celjsko umetnostno prizadevanost in mecenstvo gledati samo kot na nasledek njihove posebne kulturne volje. V mnogočem je ta dejavnost povezana s političnim ozadjem, s tekmovanjem z drugimi velikaši in ne nazadnje s habsburškim dvorom, pa naj gre za profano ali za cerkveno umetnost. Seveda je pri zadnji odločala tudi želja, da bi se z njo odkupili pri Bogu za grehe in da bi si pridobili naklonjenost Cerkve. Takoj pa naj poudarim neko resnico, ki daje Celjanom kar simpatično podobo: res so bili grabežljivji, kopicili so si bogastvo, posest in oblast in denar — ne moremo pa jim očitati skoposti. V tem so bili živo nasprotje svojega najhujšega tekmeca in zoprnika, Habsburžana Friderika III. Ta je bil namreč tako skop, da je »podarjal« cerkvam oltarje, ki jih je preprosto vzel kakšni drugi cerkvi, in bil za umetnost skoraj docela gluha (pač pa je strastno zbiral drage kamne). Za Celjane pa vse kaže, da so tudi za likovno umetnost — za arhitekturo, kiparstvo in slikarstvo — tolikanj poskrbeli, da je v trenutku, ko so izumrli, za nekaj časa kar uplahnila tista kvaliteta, ki je okoli leta 1400 in v prvi polovici 15. stoletja odlikovala južnoštajersko ozemlje. Tedaj so nastajali spomeniki, kot je npr. celjska Marijina kapela ali cerkev na Ptujski gori. Na žalost so pisani viri o umetnostnih ambicijah Celjanov dokaj skopi; tudi o kartuziji Pleterje, ponosni ustanovi Hermana II. nam po umetnostnozgodovinski strani ničesar ne povedo. Grofje so imeli sicer svojega kronista, minoritskega brata, a njegovo pripovedovanje v »Celjski kroniki« je suhoparno in brez širše kulturne razgledanosti. Kaj vse bi vedel povedati kakšen kronist takega kova, kot je bil, recimo, za burgundski dvor Georges Chastellain?

Prvič ujamemo Celjane v umetnostnozgodovinsko mrežo otipljiveje ob zakristijskem portalu celjske Marijine (minoritske) cerkve. Ta stavba v današnji skromni obliki kajpak niti zdaleč ne dosega nekdanje gotske podobe, saj celo renesančno izobrazeni Paolo Santonino trdi, da je bila čudovito zidana. Da so Celjski grofje zanj še prav posebno poskrbeli, je razumljivo, saj je bila v njej tudi njihova družinska grobnica. Ze omenjeni portal ima močan družinski naglas: na reliefu šilastoločnega timpanona sta upodobljena dva pred Marijo na prestolu klečeča plemiča, v katerih slutimo vsaj delno nakazan portreten značaj. Verjetno gre za podobi Hermana I. in Hermana II. Relief je zelo pomemben spomenik gotske plastike iz časa okoli 1370—1380 in je verjetno svoje dni nakazoval vhod v samo celjsko grobnico.

Mnoge stavbe so zaznamovane s celjskim grbom: ladja in prezbiterij celjske opatijske cerkve sv. Daniela, celjska Marijina kapela, opeke v (danes podrti) cerkvi sv. Ožbalta na Javorovici v Gorjancih, Marijina cerkev v Zagorju pri Planini itd. Celjska Marijina kapela iz časa okoli 1380 je poleg ptujskogorske cerkve in župnijske cerkve v Kranju celo ena naših najlepših gotskih arhitektur, pomembna tudi po kamnoseški opremi in freskah na oboku — njen vzor pa moramo iskati v pariški Sainte Chapelle. Tudi njen prvotni patrocinij sv. Treh kraljev, ki se prvič omenja ob posvetitvi leta 1379, kaže nekakšen dvorni poudarek.

Zelo v duhu časa zajeta je ustanovitev kartuzije Pleterje. V drugi polovici 14. in v začetku 15. stoletja so namreč plemiči in celo meščani prav ta strogi kontemplativni red zelo podpirali; dozidavali in predelovali so starejše samostane in ustanovljali nove; med drugimi je npr. milanski Gian Galeazzo Visconti ustanovil 1379 kartuzijo v Paviji, burgundski vojvoda Filip Pogumni 1396 kartuzijo Champmol v Dijonu. Tako je kot ustanova Hermana II. zrastle okoli leta 1407 tudi pleterska kartuzija pod Gorjanci, namenjena celo za njegovo posmrtno počivališče. Nič čudnega, da je dal pozneje tudi Friderik Celjski pokopati ženo Veroniko (Deseniško) v jurkloštérski kartuziji. Vsekakor smo po zaslugi Celjanov dobili s staro cerkvijo v Pleterjih spet kristalno čist gotski prostor, ki spada v vrh naše poznosrednjeveške arhitekture. Med drugimi pomembnimi gotskimi spomeniki na Dolenjskem slutimo celjski delež tudi v (od ladje starejšem) prezbiteriju župnijske cerkve v Št. Rupertu.

In Ptujška gora! Svoj čas smo mislili, da je tamkajšnja cerkev s svojo arhitekturo in gotsko opremo brez Celjanov nerazložljiva. Problem ostaja. Kako in po kakšni poti so prišli v Ptuj mojstri, ki so tjakaj zanesli tedaj v Srednji Evropi najnaprednejše umetnostne elemente tako v arhitekturi kot v plastiki, novosti, ki imajo izhodišče v krogu stavbarske družine Parlerjev in še posebno pri najpomembnejšem njenih udov, Petru Parlerju, drugemu arhitektu katedrale sv. Vida v Pragi. Srečamo jih na delu v Ptujju in na Hajdini (stari prezbiterij amkajšnje župnijske cerkve iz časa okoli 1395), leta 1398 pa začeli zidati tudi cerkev na Ptujski gori in jo nato okrasili z bogatimi kamnoseškimi detajli, s kamnitimi oltarji in plastiko. Po pravici spada Ptujška gora med evropsko pomembne umetnine. Tako so po še neraziskani poti prišli k nam direktni odmevi tega, kar je nastajalo tedaj in malo prej v Pragi in pri Sv. Štefanu na Dunaju. Ustanovitelj Ptujške gore je bil ptujski gospod Bernard IV. skupaj s svojim jerobom Ulrikom von Walsee. So bili morda Celjski s svojimi široko razpršenimi vezami posredovalci praških mojstrov? Vsekakor so vsaj že okoli leta 1400 prispevali Ptujski gori svoj delež z baldahinskim oltarjem, ki je zaznamovan z njihovimi grbi in predstavlja tudi s kiparskimi detajli eno največjih dragotin ptujskogorske cerkve. Zelo pa mi je žal, da ne morem pritrrditi duhoviti Stegenškovi hipotezi, da naj bi osebe z očitnimi portretnimi črtami, ki so zbrane pod Marijinim plaščem na današnji ptujskogorski milostni podobi (svoj čas je bil ta relief v čelu glavnega portala) predstavljale gospe Celjske, njihovo sorodstvo, prijatelje in zaveznike, začeni s Hermanom II., Friderikom, Barbaro, ogrskim kraljem Sigismundom... Žena Bernarda Ptujškega, Valpurga, naj bi bila po Stegenšku namreč nezakonska hči grofa Hermana. V resnici je bila, kot je dokazal kolega Jože Koropec, majšperskega rodu. Celjski grb, ki je bil svoj čas naslikan na ščitu ob klečeči Valpurgi, je bil romantičen dodatek in prav tako na novo naslikan je bil celjski grb na reliefu angelov z grbi v cerkveni lopi. Kljub temu pa so Celjani tudi s Ptujsko goro neločljivo povezani že zaradi »Celjskega oltarja« — kaj več pa bodo morda o njihovi udeležbi povedale nadaljnje raziskave.

Dokaz zvez z Italijo je nagrobnik leta 1421 umrlega freisinškega škofa Hermana, nezakonskega sina Hermana II., ki ga najdemo v celjski opatijski cerkvi. Ta marmornati spomenik je namreč delo italijanskega kiparja. Ni posebna umetnina, za celjsko kulturno ozračje pa je vendarle zelo pričevalen.

Skupina Marijinega oznanjenja s Ptujške gore (Ptuj, Pokrajinski muzej) spada med naše najkvalitetnejše kamnite plastike druge četrtine 15. stoletja. Svoj čas je krasila oltar, ki ga je po vrnitvi iz Rima leta 1431 ali nekaj let pozneje daroval cerkvi Friderik Celjski. Kipa ob pultu sedeče Marije in pred njo klečečega angela bi lahko postavili ob stran slogovno najnaprednejšim skulpturam tedanje Srednje Evrope, najbolj pa se približujeta slogovnemu izrazu znanega »Schneckenhaus« v Konstanzu in po drugi strani delu kiparja Jakoba Kaschauerja, ki spada v vzhodnoalpskem (avstrijskem in ogrskem prostoru) med tiste mojstre, ki so popeljali plastiko iz »mehkega sloga« začetka 15. stoletja v tako imenovani poznogotski barok druge polovice stoletja. Pri nas predstavlja ta skupina prvo stopnjo na tej poti stilnega zorenja.

In še bi lahko našteval — ustanovitev dominikanskega samostana Novi kloster pri Zalcu, Marijino cerkev na Svetini pri Celju, pavlinski samostan v Lepoglavu na Hrvaškem kot ustanovo Ulrika Celjskega in še to ali ono sakralno ali profano stavbo, ki dolguje nastanek ali predelavo Celjanom. Tudi celjski grad (v mestu) omenja Santonino kot izredno lepo stavbo. Kapela sv. Andreja zunaj mesta Celja je bila po svoji arhitekturi in svetniških figurah tako lepa, da je niso podrti, dasi bi jo lahko porabil

sovražnik ob obleganju mesta; najbrž je bila po nastanku že stara («antiqua», pravi Santonino), a verjetno so ji najlepši okras oskrbeli le Celjski grofje.

Naj zaključim s pripombo, da tale ekskurz ne želi biti umetnostnozgodovinski pregled, pač pa naj velja kot drobtine k apologiji Celjskih gospodov oziroma kot potrdilo njihovih tudi kulturnih ambicij. Gotovo so bili bolj kulturno in umetnostno razpoloženi, kot bi si mislili na prvi pogled ob prebiranju njihove razgibane zgodovine. H koncu naj dodam še podatek, ki sem ga našel v nekem članku nemškega zgodovinarja Hilgerja (na žalost brez vira): ko je grof Ulrik leta 1430 romal v špansko Compostelo, ga je obdajalo tako veliko in sijajno spremstvo vitezov in dvorjanov, da je vzbudil posebno pozornost španskih kronistov. S tem pa naj zaključim.

Tatjana Bregant:

Iz zahteve, doseči čim bolj verno podobo Starega gradu Celje ob njegovem obnovitvenem in revitalizacijskem načrtu, je izšla tudi potreba po arheoloških raziskavah vseh horizontov, ki so priče rasti in razvoja enega nedvomno največjih objektov srednjeveške arhitekture na Slovenskem. Obzidan grajski prostor zajema preko 7000 m² površine, le ena četrtina odpade na grajsko jedro, ki leži v zahodnem delu grajskega kompleksa, vsa ostala površina pripada predgradju.

V desetletnem raziskovanju je skoraj v celoti raziskano grajsko jedro, razen južnega dela palacija in severnega dela medzidja, kjer so pozidani novi objekti. Zadnje raziskave (leta 1981) pa so tekle v vzhodnem delu predgradja. Ta dela so sicer pretrgala načrtovani vrstni red raziskav, dala pa so tudi nova spoznanja o še mlajših obdobjih, o katerih v jedru ni ohranjenih skoraj nikakršnih materialnih prič.

Raziskave v grajskem jedru so nam odkrile deset kulturnih horizontov z izredno bogatim, zlasti keramičnim gradivom, s katerim moremo spremljati razvoj tako v smeri evolucije oblik, kot v smeri zadrževanja starih form ob novih pridobitvah. Še več, keramično gradivo, ki je nedvomno zaradi lomljivosti tudi najbolj podvrženo hitrejšim spremembam, nam je omogočilo ne glede na debeline plasti, katerih zajeznost je odvisna tudi od večje ali manjše gradbene dejavnosti, ugotoviti, koliko časa je poteklo ob nalaganju ene plasti. Tako nam drobno gradivo govori o intenzivnosti nastajanja posameznih horizontov, o njihovem kronološkem redu, po razprostranjenosti na določenih področjih, pa o obsegu, ki ga je zajela neka določena gradbena faza. Tako določeni posamezni horizonti, oziroma plasti ter njihova naslonitev ali povezanost z zidovi omogoča povezovanja z rastjo posameznih objektov tudi v vertikalni smeri. Pri tem pa so potrebna opazovanja tako o načinu gradnje zidov v notnem livu, o nastopu cezur ali kakšnih drugih sprememb v zidovih, npr. o nadzidavah, etažah in podobno, in ne nazadnje opazovanja o sestavi malt, ki večkrat že po vidni strukturi govore o nastanku in rasti objektov tako v vertikalni kot horizontalni smeri.

Raziskovanja v grajskem jedru so odkrila osem gradbenih faz v zidani arhitekturi, ki se razvrščajo v čas med sredino prve polovice 12. stoletja pa vse do konca 16. stoletja, ko je grajsko jedro dobilo podobo, kakršno nam kažejo vedute, nastale v 17. stoletju. Pričetki življenja v grajskem jedru pa so še starejši. V jugovzhodnem predelu, to je ob edinem možnem naravnem dostopu na grajski vrh, sta bila v južnem delu stanovanjskega stolpa (sektor A) odkrita dva zgodnjersrednjeveška stanovanjska horizonta lesenih stavb, ki ju je na vzhodu zapiral nehomogeno grajen obrambni zid debeline okoli 3 m. Na ohranjenem predelu je bila v spodnjem horizontu odkrita stavba notnega prostora z ilovnatim podom, v gornjem pa dvocelična hiša z ognjiščem v zahodnem prostoru in ilovnatim podom v vzhodnem prostoru. Oba horizonta sta bila prekrita z debelo plastjo žganine, ki je pričla požara lesenih stavb. Keramično gradivo obeh horizontov kaže posode, ki so delno dodelane na lončarskem kolesu, zelo debelih sten, narejene iz gline z močnimi primesmi kremenčevega peska. Oblike pa so že kroglaste z navzven nagnjenimi in ravno odrezanimi ustji, torej karakteristikami, ki jih je mogoče datirati v 11. stoletje ali največ še v konec 10. stoletja. Ta dva horizonta izkazujeta še zgodnjersrednjeveško poselitev grajskega jedra — naselbino gradiščanskih značilnosti.

Zganina mlajšega gradiščanskega horizonta pa je bila neposredno prekrita z močnim estrihom, vezanim na zidove prve zidane arhitekture na grajskem vrhu (1. gradbena faza), ki je v tlorisu trapezoidne oblike. Zahodna in južna stena tega objekta sta temeljili na živi skali; pri zidavi sta bila prebita oba stanovanjska horizonta lesenih stavb, severna stena pa prav tako temelji na živi skali, vendar že nekoliko zunaj prostora, do koder sta proti severu segala oba zgodnjersrednjeveška horizonta. Vzhodna stena pa je za svoj temelj porabila kar zahodno polovico gradiščanskega obzidja. Stratigrafska lega tega objekta, zlasti njegovega estriha, kaže že sama po sebi na direktno nadaljevanje življenja, dodatno pa to potrjuje na estrihu najdena keramika zgodnjersrednjeveške prve polovice 12. stoletja, ki je razvojno nadaljevanje starih form. Torej gre le za spremembo arhitekture v smeri razvoja izra-

zito fortifikacijskega objekta — stolpastega gradu. Po analizi zidov je obsegal dve etaži z vencem branikov nad njima.

Očitno pa taka arhitektura za varnost ni zadoščala. Ob stolpasti grad so na jugu in vzhodu pozidali obzidje — 1. venec obzidja (2. gradbena faza). Njegova vzhodna stena je dalje proti severu tekla do previsnih skal po liniji starega gradiščanskega obzidja na zunanji — vzhodni njegovi polovici. Severna stena je proti zahodu tekla skoraj ob robu severnih previsnih skal ter se nato zasukala proti jugu in v pravem kotu proti vzhodu. Tako je bil zaprt ves kolikor toliko raven plato grajskega vrha. To obzidje je ob stolpastem gradu in na vsej vzhodni črti bilo pozidano za etažo višje od stolpastega gradu, na vrhu pa obdano z braniki. Dohod v grad je bil urejen z dviznimi stopnicami in vrati, vidnimi v tretji etaži njegove zahodne stene. Prehod je držal na nepozidan predel znotraj obzidja neposredno ob stolpasti grad ter se povezoval v hodno površino ob njegovi zidni kroni. Ta pozidava je morala slediti že v sredini 12. stoletja, kajti najnižja plast, ki se je mogla nalagati neposredno po njegovi pozidavi, nam je ohranjena z bogatim keramičnim gradivom v jugozahodnem vogalu znotraj tega obzidja (sektor I) in kaže značilnosti, ki so neposredno nadaljevanje obeh zgodnjerednjeveških horizontov in plasti neposredno nad estrihom stolpastega gradu. V tem vogalu je bil odkrit tlak iz kamenitih plošč, vendar pa ni sledov, da bi pripadal kakršnemukoli zidanemu objektu. V tem času je bila pozidana tudi cisterna na južni strani dvorišča v bližini stolpastega gradu. Z vodo jo je oskrboval estrih, narejen kot zbiralnik na njeni severni strani. Bil je nagnjen proti njej, voda pa se je vanjo stekala skozi za to narejeno pravokotno odprtino v njeni steni. Cisterna je bila znotraj obdana z vodotesno sivo glino tudi do 25 cm na debelo. Kako je bila globoka, nismo mogli raziskati, ker je vanjo vzdani vodnjak, ki je še danes v rabi. Njena gradnja je sledila neposredno izgradnji 1. venca obzidja, kar dokazuje keramika v plasti pod njenim estrihom, ki se enači z gradivom na tlaku in v najnižji plasti v jugozahodnem vogalu znotraj 1. venca obzidja. Povsod drugot je bila hodna površina v tem času neurejen naraven teren.

Kaže, da zavarovanje s prvim obzidnim vencem ni zadoščalo, kajti kmalu so celoten grajski hrib obdali z 2. vencem obzidja (3. gradbena faza), ki je na severu, zahodu in jugu segal do previsnih skal. Tako je nastal obroč obzidja, kjer smo v skrajnem zahodnem delu severnega obzidja na dnu odkrili estrih (sektor C), ki je bil nedvomno v pokritem prostoru. Južno medzidje (sektor J in F), je bila odprta površina, katero je v celotni severni polovici presegala živa skala, ravna hodna površina je bila le v pasu obzidja. Vzhodni krak 2. venca obzidja pa je segal na rob strmega terena, kjer je bil edini naraven dostop. Potek južnega in vzhodnega kraka tega obzidja kaže, da je bil sedaj že v funkciji dvizni most, koder je eksistiral do konca življenja na gradu. Ob vzhodnem delu južnega kraka 2. venca obzidja je bil odkrit najbrže skrivni izhod, to je bila obzidana pravokotna odprtina, po ohranjenih ležiščih za vodoravna bruna prekrita z lesenim pokrovom. Držal pa je po naravnih razpoki, kamor smo ga sledili še izven 2. venca obzidja, kjer je bil zasut s podpornim kamenjem. Da je bil ta 2. venec obzidja zgrajen še v 12. ali največ na prelomu v 13. stoletje, dokazuje bogato drobno gradivo, ki se je ohranilo v najnižji plasti v južnem medzidju in na estrihu v severnem stolpu. Ta plast je kot drugi horizont dokumentiran znotraj 1. venca obzidja (v sektorju I), kjer je ohranjena kamenita groblja, najbrže ostanek gradbenega materiala za 2. venec obzidja. Elementi te in predhodne plasti so dokumentirani tudi v plasti nad estrihom stolpastega gradu. Keramično gradivo pa predstavlja direktno razvojno nadaljevanje obeh predhodnih romanskih faz; pojavljajo pa se že zametki v profilaciji ustij posod, ki bodo vodilo naslednje, zadnje romanske faze ter tudi temelj te zvrsti v sledečem starejšem gotskem horizontu druge polovice 14. stoletja ter prve polovice 15. stoletja, ko nastopi dinastija Žovneških, poznejših grofov in knezov Celjskih. Značilnost keramike preloma med 12. in 13. stoletjem — 3. romanska faza so izrazite kroglaste ali ovalne stlačene oblike posod, dokaj tankih sten, medtem ko je tehnologija mešanja gline s kvarcitnim peskom, ki je sedaj bolj fin ter črnega redukcijskega postopka pečenja keramike v večini ostala še stara.

Vse te tri romanske gradbene faze so v znamenju gradnje izključno fortifikacijskih objektov. Keramično gradivo vse te dogodke datira v 12. stoletje pa še do sredine 13. stoletja. Dobrih sto let je bilo utrjevanje grajskega jedra edina dolžnost. Postavlja se vprašanje, s kakšnimi zgodovinskimi dogodki bi mogli povezati vsa ta dogajanja? S čem je mogoče povezati oba požgana zgodnjerednjeveška horizonta 11. stoletja — ali gre za naravno katastrofo ali fizični poseg napadalecv? Katerih? Izgradnjo stolpastega gradu v sredini prve polovice 12. stoletja bi bilo historično mogoče povezati z grofom Savinjske meje marke Güntherjem — Gunther marchio de Cylie, ki je bil furlanskega rodu Hohenwart-Pozzuolló, ta naj bi bila stranska veja Vovberških grofov, viri pa ga omenjajo pogosteje med leti 1123—1137. Zidavo 1. venca obzidja datira pripadajoči horizont s keramičnim gradivom v sredino 12. stoletja. Po letu 1140 Stari grad Celje preide v last Ulrika I. Vovberškega; Vovberžani

ostanejo njegovi lastniki do 1322. leta, ko ta dinastija izumre. Ni dokazov, da bi tudi tod prebivali, verjetno so imeli tod svoje ministeriale. Vendar pa že menjava lastnikov ponuja misel na nove preureditve. Izgradnjo 2. venca obzidja tako pripisujem Vovberžanom. O tem in tudi o dogodkih, ki so narekovali drugo utrditev gradu že na koncu 12. stoletja, bo mogoče поблиže rešiti s študijem historičnih virov, seveda po strokovnjaku te discipline. Spremembe ali dokaj tesno si sledeče pozidave fortifikacijskih objektov natančneje datira drobno gradivo, ki v svojih finih spremembah govori o zelo zgoščeni gradbeni dejavnosti vseh doslej obravnavanih fortifikacijskih objektov.

Z izgradnjo 2. venca obzidja je bil položen temelj oblikovanju civilno obeležene arhitekture v sledeči 4. gradbeni fazi, saj se je vojaško obrambni potencial umaknil v medzidje med 1. in 2. vencem obzidja. V sredini ali drugi polovici 13. stoletja so pozidali prostor severno od stolpastega gradu v zasegu severovzhodnega vogala 1. venca obzidja, ki skupaj s stolpastim gradom tvori sedaj stanovanjski stolp. Z podvojitvijo debeline obstoječih sten ter podvojeno debelino novih je nastal močan zid, ki je mogel nositi stanovanjski stolp sedaj v treh etažah in braniki na vrhu. V novo pozidani zahodni steni je bil pozidan kamin dostopen iz dvorišča, tla najnižje etaže novega prizidka pa so prekrili z estrihom. Sedaj je bil opuščen zbiralni estrih ob cisterni, na njem se je naložila plast z gradivom te faze, zbiralnik vode pa je lahko postala velika streha stanovanjskega stolpa. Južno medzidje so s plastjo prinesene gline zravnali, z njo so prekrili v prostor segajočo živo skalo ter tako dobili ravno maneversko površino, obzidje samo pa so znotraj ometali z malto. Sedaj nastala arhitektura ima izključno civilno obeležje, ki pa je bila estetsko oblikovana z značilnostmi tega obdobja. V južni steni stanovanjskega stolpa, v drugi etaži smo mogli ugotoviti sledove iztrgane bifore, v tretji etaži vzhodne stene pa je velika odprtina, kateri so avstrijski konzervatorji na prelomu tega stoletja popravili robove, pred tem posegom pa jo dokumentirali s fotografijami. Oblika kaže, da je tod mogla biti vsaj trifora. Modularne študije, ki so v teku, bodo razjasnile ta problem. V tej fazi je najbrže bil zazidan romanski portal v tretji etaži, dostop na dvorišče pa urejen preko severnega obzidja. Keramično gradivo tega obdobja je zelo bogato. Kaže razvite romanske forme sredine 13. stoletja. Posebej je omeniti prvi bogat oljenk. Izredno pa je zgovorna dekoracija keramike z bogatimi plastičnimi kanelurami — žlebovi, ki spreminjajo tektonske kroglaste forme v izredno plastično razgibane. Ta pojav smo zapazili že v predhodni fazi, sedaj pa se razbohoti in kaže zrelost pa tudi preživelost stilnega obdobja romanike. Ob teh formah keramike se pojavlja nov stil, ki se v keramiki kaže z raztegnitvijo profilov v jajčasto ovalne forme, s posebej profilirano obdelanimi visokimi ustji, ki so osnovna značilnost sledečega starejše gotskega obdobja. Tako nam za kronološka dogajanja občutljiva keramika kaže, da se je ta horizont nepretrgano nalagal še vsaj v sredino prve polovice 14. stoletja, torej kar tričetrt stoletja, malone toliko časa, kot so trajale vse tri pretekle romanske faze skupaj. Zopet je vprašanje, s kakšnimi zgodovinskimi dogodki je mogoče povezati to civilno arhitekturo, izredno bogato po oblikovanosti arhitektonskih členov. Za leto 1241 govorijo viri o vitezu Hiltprando de Cilli iz rodbine Vovberžanov; zanj domnevajo, da je domoval na Celjskem gradu.

Leta 1322 Vovberški izumro, po desetletnih nasledstvenih bojih je prišel grad leta 1333 v last njihovih dedičev, gospodov iz Žovneka, leta 1341 pa s Friderikom I postanejo grofje Celjski. Gradbena dejavnost je zapustila sledove le v izgradnji civilnih objektov v grajskem jedru. Na vsem zahodnem grajskem jedru znotraj 1. venca obzidja so pozidali palacij v petih etažah, stanovanjski stolp pa so dvignili s četrto etažo in obrambno krono na vrhu. Žal pa nam je področje palacija najbolj uničeno z novimi gradnjami. Ostal je le severni del palacija ter že večkrat omenjeni jugozahodni del znotraj 1. venca obzidja. Po sedimentih v tem slednjem prostoru je vidno, da je zahodna stena palacija temeljila na zahodni steni prvega obzidnega venca. Palacij je bil razdeljen s pregradno steno v dva dela, vzhodnega in zahodnega, zahodni del je bil enoten prostor, vzhodni pa razdeljen še v severnega in južnega z malo kasneje pozidano pregradno steno, vendar narejeno še vedno v tem obdobju. S temi gradnjami je bila utemeljena osnovna razdelitev grajskega jedra z palacijem na zahodu in stanovanjskim stolpom na vzhodu, ki ju je povezovalo popločno centralno dvorišče. Povezoval ju je tudi pokrit prostor ob južnem delu dvorišča z solidno grajenim estrihom, vhod v palacij pa je bil tudi zavarovan z neko leseno konstrukcijo in estrihom v njej. Na prostoru južnega medzidja je vse ostalo pri starem. Zaseženje celotnega grajskega jedra s civilnimi objekti je omejilo vojaške in gospodarske objekte na medzidje. Zaradi prostorske stiske je bil razširjen grajski kompleks na predgradje na vzhodu do črte Friderikovega stolpa, na jugu do notranjega obzidja, na severu pa do obzidja, ki je tudi v kasnejših obdobjih ostalo na isti črti. Keramično gradivo nadaljuje razvoj form. Osnovna značilnost so visoke forme, pri loncih z iztegnjenim in močno profiliranim ustjem, prevladuje še temno pečenje, keramika je iz finejše prečiščene gline, uveljavlja pa se že oksidacijski način pečenja

s svetlejšo barvo keramike. Tako vidimo tudi v oblikovanju tega gradiva nastop novega stila, ki v arhitekturi in njenih dekorativnih členih ljubi sloko formo. V dekorativnem smislu pa čutimo na keramiki v primerjavi s preteklim obdobjem nekakšno osiromašenje, vendar pa je to le navidezno, kajti umetnostni potencial izražanja se je prenesel v bogato oblikovanje pečnic, ki so izum tega obdobja. Poudariti je treba, da so bile pečnice in najbrže tudi ostala keramika sedaj prvič žgane na grajskem prostoru, o čemer pričajo najdeni pri pečenju deformirani in zato izločeni kosi. Ta ugotovitev velja tudi za vsa kasnejša obdobja. Za starejšo gotško obdobje je značilna izgradnja civilnih objektov najbrže že v sredini ali drugi polovici 14. stoletja, kajti v drugi polovici 14. stoletja so celjski grofje že zgradili mestni grad v Celju in se vanj preselili, Stari grad pa je ostal vzdrževana utrdba, ki ni z ničemer zgubila na svojem pomenu.

Doslej smo na Celjskem gradu v rasti vseh plasti mogli videti, da so prekinitev ali bolj spremembe vsaj okvirno povezane z določenimi historičnimi dogodki. Sredina 15. stoletja (točneje 1456. leto) pomeni zaton celjskih knezov, Stratum, ki sledi starejšemu gotškemu horizontu, ima številno keramično in tudi kovinsko gradivo, ki ga moremo datirati v drugo polovico 15. stoletja in na začetek 16. stoletja. Gradbena dejavnost mlajše gotške gradbene faze (6. gradbena faza) je bila omejena samo na južno medzidje. v grajskem jedru pa je ostalo vse pri starem. Prva dela tega obdobja zajemajo pozidavo Andrejeve kapele v sredini južnega medzidja, ki je s tem razdeljeno na vzhodni in zahodni del. V vzhodnem medzidju so hodno površino prelili z estrihom neposredno po izgradnji kapele, ležal pa je nad gotškim horizontom. Nad estrihom se je naložil sloj z gradivom še starejših gotških značilnosti, vendar pa že spremljan s posodami, ki težijo k bolj kroglastim formam, značilnostim renesanse 16. stoletja. Kapela v medzidju je popolnoma prekinila maneverski prostor znotraj južnega medzidja ter tako okrnila obrambo gradu. Že okoliščina, poleg tega pa še nevarnost turških vpadov v sredini druge polovice 15. stoletja, je zahtevala izgradnjo 3. obzidnega venca, ki so ga pozidali tesno na zunanji strani ob 2. venec obzidja in ga okrepili z dvema polkrožnima bastijama v dveh etažah. Za hodno površino ob tem obzidju so porabili kar 2. venec obzidja tako, da so ga znižali nekaj več kot za višino branikov in s tem dobili ravno hodno površino ob novem obzidju. Neposredno po izgradnji novega obzidja so ves vzhodni del južnega medzidja ponovno pokrili z estrihom. Nad njim se je naložil material, ki je razvojno nadaljevanje starih form s poudarjeno težnjo krogljenja profilov in mehke profilacije obstunega predela, faktura keramike je fina in svetlo pečena. Izredno bogat je fond figuralnih pečnic z atributi tega obdobja. Gradbena dejavnost v vzhodnem delu južnega medzidja, deli z estrihi mlajši gotški horizont v dva dela, v starejšega in mlajšega, tako da je tudi z njuno pomočjo mogoče natančneje spremljati nianse v razvoju tega gradiva. Po mlajšem odseku mlajšega gotškega obdobja pa domnevni skrivni izhod ni bil več odpr, njegova plast ga je prekrila. V zahodnem delu predgradja so po provenienci starejše gotško obzidje nadzidali. Vhod v to predgradje je bil sedaj narejen skozi vhodni stolp pozidan na novo ob jugovzhodnem vogalu obzidja, ki je bil opremljen z mrežastimi dviznimi vrati. Mogoče ga je rekonstruirati v višino dveh zaprtih etaž, z braniki in stožčasto streho na vrhu.

Naslednja gradbena faza, sedma po vrsti pa je bila omejena predvsem na popravila v potresu 1511. leta zrušenega ali zelo poškodovanega zahodnega dela grajskega jedra. Na novo je bilo treba pozidati zahodno obzidje, ki je bilo premaknjeno na linijo bližje h' grajskemu jedru. Zavarovanje gradu je očitno zahtevalo hitre posege, kajti novo zahodno obzidje je zelo površno zgrajeno, brez solidnih temeljev in znatno tanjše. Tudi zahodno steno palacija so na novo pozidali, prestavljeno proti vzhodu, tako da se je zahodni prostor palacija zmanjšal na polovico. Severozahodni del te stene pa tudi ni več ohranjen, zrušil se je v potresu 1838. leta. Ponovno je bil obnovljen estrih v vzhodnem medzidju, po kakovosti pa mnogo slabši od obeh prejšnjih. Na novo je bil sedaj pozidan le kletni prostor v jugovzhodnem delu dvorišča, prekrit z banjastim obokom. Gradivo tega obdobja je izredno bogato. Poleg evolucije domačih form se pojavijo majolike italijanskega porekla, katerih nadaljnji razvoj moremo potem spremljati v gradivu iz Celjskega gradu vse v 17. stoletje. Tudi dekoracije krožnikov je zelo bogata in po tujih vzorih, medtem ko jih po oblikovni plati moremo razvijati iz domačih form. Stratigrafski horizont tega obdobja na vrhu prekriva močna plast žganine zlasti v vzhodnem delu južnega medzidja, ki je na vrhu zaključena s plastjo strešnikov, nedvomnimi pričami zgorele strehe nad estrihom. Kakšnemu dogodku lahko pripišemo ta požar nekako v šestdesetih letih 16. stoletja, ne vemo. Zaključek starejšega renesančnega kulturnega horizonta datira nanj naložena ruševinska plast izrazite gradbene dejavnosti začetka mlajšega renesančnega obdobja, o katerih govore viri med leti 1567—1579.

Dela v mlajšem renesančnem obdobju, to je osme gradbene faze po vrsti, so zajela toka civilne kot obrambne objekte v grajskem jedru. Edini likovno še neobli-

kovani prostor v grajskem jedru je bilo dvorišče. Tod so pozidali enojni arkadni hodnik na severu in zahodu, na jugu pa dvojnega, vse v višini treh etaž, s stopniščno hišo v jugovzhodnem vogalu dvorišča, ki je omogočila dostop v vsako etažo stanovanjskega stolpa preko prebitih odprtín. Izpod notranjega pasu dvojnega arkadnega hodnika so uredili dostop do kleti. Stopniščna hiša je omogočila povezave po južnem arkadnem hodniku do Andrejeve kapele ter do palacija. V palaciji pa je bil še posebej urejen dohod z dvorišča. Dvojni arkadni hodnik so najbrže vsaj v kakšni od posebnih dveh etaž priredili kot sobe za služinčad. Viri namreč govore, da so sedaj na dvorišču dozidali sobe za služinčad in po ugotovljenih dvojnih arkadah je takemu namenu mogel ustrezati edinole ta del arkad na vsem dvorišču. Od severa proti jugu padajoči etren so stopničasto premostili, v cisterne pa pozidali vodnjak z obokom. Kot že rečeno, spodnje njegove konstrukcije nismo mogli raziskati. Vodnjakov venec je v ekscentričnem odnosu do cisterne, ker so ga prilagodili širini južnega arkadnega hodnika oziroma ga naslonili na njegov arkadni stolp. Že takšen položaj vodnjaka, tako v odnosu do stare cisterne kot arkad govori o njegovem nastanku, poleg tega pa je v zasutju nad obokom bila najdena keramika samo renesančnih značilnosti. Celotno dvorišče s prostorom okoli vodnjaka je bilo najbrže popločeno, o čemer govori ohranjen estrih po vsej površini, ki ni mogel biti nezavarovan, bil pa je lahko stabilna podlaga kamenitim ploščam. Tudi o teh ureditvah govore viri. Med dopolnila tega časa sodi ureditev estriha v spodnji etaži severovzhodnega prostora palacija ter zamenjava lesenih stropov z oboki v drugi etaži stanovanjskega stolpa, po ohranjenih sledovih le v njegovem južnem delu. Popolnoma na novo je bilo urejeno južno in vzhodno obzidje ter obe pripadajoči medzidji. Nadzidan je bil ves južni pas 3. venca obzidja, v obeh bastijah so zasuli spodnjo etažo, zazidali zgornjo etažo z braniki in jo opremili s strelnicami, nadzidali pa venec z braniki in prekrili s stožčasto streho. Hodna površina v medzidju je bila odprta in posuta z peskom. Preureditev obzidja je dejansko le nadzidava, ki jo pa spričo popolnoma novih prvín moremo pojmovati kot 4. venec obzidja. V vzhodnem medzidju so ob zunanjo fasado 2. venca obzidja prislonili nov zid do zalomljenega dela ob obrambnem stolpu nad dviznim mostom ter ga opremili z braniki, 2. venec obzidja pa porabili za hodno površino ob teh branikih. Pod tem obzidjem, kjer teren strmo pada od severa proti jugu, so naredili zastrašen lesen stopničast hodnik, ki je povezal severno medzidje z notranjostjo stolpa ob dviznem mostu. V gornji etaži tega stolpa pa sta se stekali hodni površini ob obzidni kroni južnega in vzhodnega kraka obzidja. Dostop v grajsko dvorišče je bil sedaj iz južnega medzidja preko prizidanih stopnic in prebitih obokanih vrat skozi 1. venec obzidja in je držal na dvojni arkadni hodnik. Ta del zidu z novim prehodom se je zrušil po prenehanju življenja na gradu tako, da se nam je celotna stena z vratnim obokom vred ohranila v najvišji plasti pred današnjim vhomom.

Mlajše renesančno obdobje je zadnje zapustilo večje pozidave v grajskem jedru, o življenju v kasnejših obdobjih so ohranjene le skromne priče v drobnem gradivu. Obdobje preloma med 16. in 17. stoletjem se nam je z materialnimi pričami dobro ohranilo v predgradju. Pozidano je bilo notranje obzidje vzhodnega predgradja. Južna stena se je v podaljšku naslonila na jugovzhodni vogal starejšega gotskega obzidja zahodnega predgradja. Na jugovzhodu, kjer se je to obzidje v pravem kotu zasukalo proti vzhodu, je bil pozidan vhodni obrambni stolp, ki je kot podaljšek k starejšemu zunanjemu obzidju pripadajočega vhodnega obrambnega stolpa še dodatno varoval predel vhoda v grajski kompleks. Kaže, da niso dovolj upoštevali lastnosti tal, kajti temelj južnega kraka novega obzidja se je v neposrednem podaljšku z bermo, s katero se je pripel na staro gotsko obzidje, skokovito dvignil, in še preden so temelje zasuli, se je laporna podlaga dobesedno stopila in zdrsnila pod njim. Najbrže ta zid ni bil nikoli zgrajen do višine, do katere je bil zgrajen njegov vzhodni krak. Predgradje je bilo v tem času že zavarovano z zunanjim obzidnim vencem, zgrajenim vsaj v mlajšem renesančnem obdobju, če ne že prej, kajti okrogli obrambni stolpi, ki so na tem obzidju vidni na vedutnih upodobitvah, so na zunanji venec prislonjeni, kar je dobro vidno na mestih, kjer jih dokumentirajo vedute. Mlajše gotski vhodni stolp z mrežastimi dviznimi vrati je bil sedaj opuščen, hodni nivo na njegovem prostoru so znižali, prav tako tudi ves pas ob notranjem obzidju, tako so dobili bolj položen pristop v zahodno predgradje.

Drobnogradivo mlajšega renesančnega obdobja je v grajskem jedru bogato izpričano in nadaljuje razvoj starih form. Keramika je svetla in fina, kroglaste forme so pravilo, polihromna poslikava krožnikov in majolik je značilnost. Majolike so v primerjavi s starejše renesančnimi ovalno stisnjenimi formami kroglaste, vratovi in ustja pa mehko valovita in navzven razpeta znatno bolj kot pri starejših majolikah. Zadnja sedaj odkrita faza, ki najbrže še ni poslednja v razvoju Celjskega gradu, je faza prehoda med 16. in 17. stoletjem ter prvih decenij 17. stoletja. V dekoraciji slikane keramike, zopet krožnikov in majolik z različnimi spiralnimi viticami ter pointilistično maniro upodabljanja motivov pa kaže maniristične značilnosti renesanse.

Razvoj Celjskega gradu smo tako mogli spremljati vsaj od začetka 11. stoletja — zdaj se brez zidane arhitekture, od začetka 12. stoletja pa v 17. stoletje kontinuirano z zidano arhitekturo. Izredno bogato gradivo omogoča študij razvoja srednjeveške keramike na naših tleh, ki je bila žal doslej zelo mačehovsko obravnavana. Bogata je tudi arhitektura, ki pa so ji bili žal okrasni arhitektonski členi v 18. in 19. stoletju izropani; posamezni so ohranjeni le v arheoloških plasteh. Ob spremljanju razvoja Celjskega gradu smo poizkušali povezave z zgodovinskimi dogodki, ki so utemeljevali fortifikacijsko arhitekturo. Tudi v tej smeri bi poglobljene študije v marsičem dopolnile poznavanje preteklosti tega pa tudi drugih grajskih postojank širšega slovenskega prostora.

Obdobje Celjanov je temu gradu zapustilo pozidavo civilnih objektov, kar velja tudi za predgradje, ki je bilo sicer obdano z obzidjem bolj zaradi previdnosti kot potreb. Celjani obrambi gradu dejansko niso posvetili nobene pozornosti, kar kaže na sigurno in mirno obdobje vsaj v tem delu Slovenije. Spričo tega, da so sami že prebivali v mestnem gradu v Celju, niso zanemarili starega gradu, ampak so ga oboogatili z novimi pozidavami in tako ustvarili utrjen objekt, vsaj enakovreden enakim tistega časa tudi preko slovenskih meja.⁸

Bogo Grafenauer:

Ne bi se lotil polemike zaradi česarkoli, kar je bilo rečeno, samo dve opozorili v zvezi z Veroniko Deseniško. Ko sem pisal o njej članek za SBL⁹, sem pri tem ugotovil nekatere neopažene stvari. Najprej to, da so stvari tekle mnogo hitreje, kot se navadno misli po Celjski kroniki. Elizabeta je bila namreč ubita ali je umrla najbrže 1423, ne vemo pa gotovo, ali jo je res ubil Friderik ali ne. Umrla je najkasneje konec leta 1423, ker Friderik v začetku leta 1424 ponuja posesti, ki jih je dobil iz njene dediščine, Benetkam, pa jih niso sprejele in so jih takoj nato zasedli Frankopani. Z Veroniko se je poročil gotovo pred sredo leta 1425, kajti tedaj je po aktih, ki jih je objavil Cusin že v 30-ih letih, prosil Benetke zase in za njo za zatočišče in v Benetkah so razpravljali o prošnji že 25. junija 1425 in jo je senat odklonil. Veronika je bila gotovo umorjena 17. oktobra 1425. Za njen oktobrski smrtni dan namreč vemo, 1425 pa je bil edini oktober, preden je bil Friderik izpuščen iz zapore, kajti že 24. avgusta 1426 izdaja Friderik vnovič svojo listino, tega pa ni mogel storiti, dokler je bil zaprt. Drugo, na kar želim opozoriti, in kar bo mogoče bolj zanimivo, ker je do neke mere zvezano s tezami prof. Klaičeve, je to, da izvor Veronike ni zagotovljen. Teza, ki jo je postavljala 1938 Laszowski, je sicer popolnoma neutemeljena, in Veronika gotovo ne izvira iz linije šlezjskih Piastov. Toda vprašanje izvora se odpira ob dokumentu, s katerim je Friderik prosil 1425 zatočišče zase in za svojo ženo in ki ga je objavil Fabio Cusin. Pravi, da njemu in ženi po zahtevi njegovega očeta Sigismund grozi s smrtjo. Pri tem jo označuje kot bivšo dvorjanko ogrskega kralja, pa tudi kot »la figlia di un gran barone di Ungheria«. O tem ne vemo nič konkretnjšega, a podatek je iz Friderikove prošnje na Benetke. Milko Kos je bil dovolj previden, da je zapisal, da so trditve o njenem izvoru samo domneve in da vprašanje ni rešeno. Omenjeno pismo nas gotovo svari pred izrecnimi trditvami o njenem nizkem rodu. To poroča le Celjska kronika, a v njej je obilo napak, saj smo videli, da je napačen že ves kronološki vir o dogajanju med Elizabeto, Friderikom in Veroniko.

France Klopčič:

Ob današnji čudoviti okrogli mizi smo izvedeli veliko novih podatkov. Ti podatki govorijo, da je naša starejša zgodovina v resnici drugače potekala, kot je doslej v zgodovini pisju predstavljeno, in to nam daje določeno zadoščenje. Hkrati dobi človek vtis, da zgodovini isče iz globin nekaj, kar je v naši slovenski zgodovini bilo izpuščeno ali pozabljeno, kot bi iskali Atlantido v morskih globinah, ki naj bi se pokazala po sedanjih dokumentih in po dokumentih, ki jih bomo še dobili. In če bo ta Atlantida res vzplula na dan, ne vemo, ali bo slovenska ali bo kaka drugačna. Slovenska tukaj uporabljam ne kot nacionalni znak, ampak kot znak teritorialnega določila.

Seveda moramo biti pri tem sila previdni, da ne bi iz romantične šole zgodovini pisja padli v romantiko današnje dobe. Vendar so pojasnila, ki smo jih do sedaj slišali, precejšnja opora upanju, da bomo dosegli več kot doslej vemo in da bo odkrita pozitivna stran v zgodovini slovenskega naroda.

S tem v zvezi spada med važna vprašanja državnosti tega ozemlja, na katerem so živelci Slovenci, vprašanje suverenosti tega ozemlja. Ozemlje je bilo veliko, boga-

⁸ Literatura o tej problematiki: J. Curk, Grad Gornje Celje. (Celjski zbornik 1957, str. 103 ss in tu uporabljena literatura) — I. Stopar, Grad Celje (Celjski zbornik 1973—1974, str. 235 ss) — I. Stopar, Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Stajerskem (publikacija Znanstvenega inštituta filozofske fakultete v Ljubljani, 1982 in tu navedena literatura) — T. Bregant, Raziskovanja na Starem gradu Celje 1972. leta (Celjski zbornik 1973—1974, str. 269 ss) — T. Bregant, Stari grad nad Celjem — Raziskovanja v letih 1973 in 1974. Poizkus rekonstrukcije rasti grajskega jedra. Ljubljana 1974.

⁹ Izšlo zdaj v Slovenskem biografskem leksikonu, 13. zvezek, 1982, str. 412—413.

stvo, ki so ga tu kopicili celjski knezi, je bilo pomembno, saj so si privoščili gradnjo poslopij in druge akcije, ki govorijo, da je bila akumulacija določenih panog silno velika. Ali je vse to ozemlje bilo pod enim suverenim, res vladarskim žezlom? V zvezi s suverenostjo se pojavlja vprašanje vojske. Od tovarišev govornikov sem parkrat slišal besedo vojska. Zato vprašujem: »Kakšna je bila ta vojska? Zakaj o njej nič ne vemo? Ali še ni podatkov? Ali je ta vojska morda predzgodovina slovenske vojske? Ne vemo. Vojaška zgodovina Slovencev je sploh bela lisa, na katero ni nihče do sedaj kaj zapisal. To si upam trditi zaradi objave (v zadnji številki Kronike) članka Janeza Švajncerja z naslovom: »Razslojevanje slovenskih vojaških enot v kraljevini SHS na primeru mariborskega pešpolka«. Po razpadu Avstroogrške je nastala prva slovenska vojska. To je zasluga Maistra in zasluga borcev, ki so se podali po 4 letih vojskovanja spet štiti slovensko ozemlje na severu pred avstrijskimi Nemci. Švajncer opisuje, kako je bila ta meščanska vojska kmalu likvidirana. Navaja podatke, kako že od začetka 1919 to vojsko prisvajajo došle srbske čete, na pol kot zavezniške, napol kot okupator, ki postavijo srbske poveljnike, uvajajo srbska povelja in tako dalje. To se pravi, gre za srbizacijo prve slovenske vojske. Tu imamo primer iz novejšje zgodovine, ki ga meščanstvo v svojem zgodovinopisju ni hotelo obravnava-ti, ker bi samo izpričalo lastno nesposobnost. To je nesposobnost za državniške posle nasploh. Ta primer je tudi poznejše zgodovinopisje bodisi zanemarjalo ali ga ni znalo spraviti na dnevni red. Takšne reminiscence se pojavljajo v zvezi s suverenostjo, z neko državnostjo v preteklosti in bi ustrezna vprašanja našim referentom tudi dal.

Ignacij Voje:

V znameniti razpravi prof. Franja Baša, Celjski grofi in njihova doba (Celjski zbornik 1951, Celje 1951, str. 7—22), v kateri daje avtor veliko novih idej in odpira številne nove probleme o celjskih grofi, sem našel podatke, da so že v času Hermana I. prejšnje stražarje celjskega gradu (Teharčane) zamenjali z Bosanci. Na svojem dvoru je imel Herman II. vojsko, sestavljeno od Bosancev. To stražo je Herman II. okreplil še z Dalmatinci in Zagorci. Nekatere podatke o sestavi celjske vojske je objavil v svojih delih tudi Janko Orožen (npr. Celjski grofje, *Celea antiqua et nova*, II/1, Celje 1926; *Zgodovina Celja*, II. del, Celje 1927). Mogoče ima prof. Klaićeva kakšne dodatne podatke o sestavi celjske vojske v deželah sv. krone?

Bogo Grafenauer:

Rekel bi samo to, da je bila ta vojska verjetno najemniška, ker je sicer število vojakov, ki ga poznamo, veliko previsoko. V dobi največjega vzpona se omenja okoli 15.000—16.000 ljudi. [Popraviti moram spominsko napako: najvišja številka je bila celo 25.000 mož, ki se jih je **obljubil** zbrati Herman II. 1417 Sigismundu za osvojitve Štajerske in južne Tirolske, a nikdar ni bil napravljen niti poskus izpolnitve te obljube; številke o resnični vojski Celjanov se gibljejo od 600 do 2000 »konj«, večkrat prav okrog 1000.] To ni bila stalna številka, vsekakor pa je številka, ki je ni mogoče dobiti po običajni viteški mobilizaciji. Vsa Koroška je npr. dajala v drugi polovici 15. stoletja 120 »konj«, se pravi približno 120 rednih konjenikov pa 240 njihovih oprod, poleg tega še hlapce za opremo, se pravi okrog 500 ljudi vsega skupaj. Številke, ki jih srečamo v zvezi s Celjani, so torej previsoke za drugačno vojsko, kot za najemniško. Je pa prav ta vojska Celjanom služila tudi denar. Prav Baš je zelo lepo pokazal, kako se že zgodaj v 14. stoletju na ta način zbira začetek celjskega kapitala. Kot poveljniki vojaških čet so služili od Dalmacije pa gori do Poljske in Češke, pa v Italiji in konec srednjega veka je bil to v resnici najbolj donosen posel, ki so ga mogli imeti fevdalci.

France Klopčič:

Samo medklic! Če govorim o vojski tistega časa, imam seveda v mislih najemniško vojsko, nikakor pa ne vojske po splošni vojni obveznosti kakor danes.

Nada Klaić:

Za Ugarske zemlje se upravo u 15. stoljeću prekida stara tradicija, da plemić ide u rat. Prelazi se u 15. stoljeću sa plemićke vojske, jer plemić koji dobiva zemlju, postaje seljak, on ne može više ratovati, prelazi se na plaćenišku vojsku. Kad Ugarski sabor proglašava insurekciju, dakle opći ustanak, nikad ne ide plemić u rat, nego plemić plaća porez. Čak i na Gradecu našem, gore na Zagrebu, građani plaćaju porez za rat, ne ide više čovjek u rat.

Tu je onda osnovni problem, jer plemstvo neće ići u rat, niti neće plaćati poreze. I ugarski kralj nema vojske. Ulrik je pod Beograd doveo 3000 Austrijanaca, križara, koji su se borili! Hrvatski plemići se uopće nisu odazvali pozivu na vojnu pod Beogradom protiv Turaka.

Smijem još samo jedno pitanje da postavim Grafenaueru. Nemoj se ljutiti ali reci mi što je narod u 15. stoljeću. Oprosti, ti si rekao, pišeš povijest slovenskog naroda i zanimaš se za povijest slovenskog naroda! To drugim rječima znači: po tvom cjelokupnom radu da bi narod trebao za 15. stoljeće identificirati sa podložničkim slojem. Čekaj, očito u taj narod nisi barem po svom osnovnom interesu uključio i onu nadgradnju. Jer je cijela tvoja povijest tako koncipirana.

Bogo Grafenauer:

To pa ni tako preprosto. Narod u 15. stoljetju je na slovenskem ozemlju, ki je v tem času že kolikor toliko strnjeno, živeče prebivalstvo slovenskega jezika, bodisi kmečko, bodisi meščansko in gotovo del plemiškega, čeprav bi se dalo ne glede na jezik pač govoriti, kdo je mednarodni in kdo je slovenski in čeprav v tem prebivalstvu slovenske zavesti praktično še ni.

Nada Klaić:

Niti je ne može biti.

Bogo Grafenauer:

Bila je karantanska zavest. Ta je bila razgrajena, a ime Karantanci 500 let predstavlja pred svetom Slovence. To mora vsaj za neko historično fazo nekaj pomeniti. Drugače ne bi moglo nastati. In to je zgodovinsko dejstvo. To zgodovinsko dejstvo poznajo — res da ob spominu na ustoličevanje koroških vojvod — koroški plemiči še 1523, ko je zapisano v uradnem aktu koroškega deželne glavarja, da je Koroška s svojimi markami, ki jo obdajajo, se pravi celotna širša Karantanija, nastala kot vojvodina iz tujega in ne nemškega porekla in da ima zaradi tega svoje posebne večje pravice; njeno ime je das windische Erzherzogthumb Kärnten. Se pravi, da nek spomin tedaj še živi, kar pa ne dokazuje, da bi obstajalo tedaj ljudstvo s slovensko zavestjo. Rekel sem, da vodi pot do razgraditve, da je to ozemlje politično popolnoma razkrojeno, ne samo v dežele, marveč v celo vrsto velikih fevdalnih teritorijev, ki živijo vsak samostojno življenje. Vnovično združevanje se začenja od 15. stoljetja v najširši meri že v zvezi s kmečko trgovino; ker so ljudje pač vedeli, do kod lahko prodajajo v svojem lastnem jeziku, kje pa se morajo naučiti drugega, da lahko pridejo naprej in nazaj domov. Sporočila iz salzburskega arhiva o »windische sewmer«, ki se tod uče nemščine, da gredo naprej na Bavarsko, so v tem pogledu zelo jasna. In na drugi strani potegne neko mejo v 16. stoljetju slovenski knjižni jezik, izoblikovan v dobi reformacije, kajti v Evropi vedo v tem času, da živi tu vendar neko posebno slovansko ljudstvo.

Nada Klaić:

Ti meni ne odgovaraš na pitanje.

Bogo Grafenauer:

Za mene je vprašanje razvojne linije in v loku te linije presojam tiste elemente, ki združevanje tega slovanskega ljudstva pospešujuje, in druge, ki ga zaviraju.

Nada Klaić:

Pustimo, ja bih htjela govoriti o ljudima! Ako je cijela slovenska, cijela hrvatska zemlja razdjeljena u vlastelinstva, imanja, feudalne posjede, šta god hoćeš, onda vlastelinstvo ne možeš zamisliti samo sa podložnikom bez onoga tko mu je vlasnik. To je jasno! Prema tome, tvoja je dužnost, kao i moja i svakoga historičara, ako hoće generacijama koje slijede iza nas pokazati svoju prošlost, onda mora uključiti onoga koji je dole i onoga koji je gore. I ne smije onomu koji je gore jednostavno odrezati glavu i jednostavno reći taj nije Slovenac, taj nije po mojoj volji i negirat ga.

Bogo Grafenauer:

Tega tukaj nihče ne dela. Prvič fevdalca vsak potrebuje. Drugo, kar sem poudaril že na začetku, je prav to, da smo imeli in še danes imamo, čeprav ne v slovensščini, marveč v vseh mogočih jezikih, o tistih zgoraj napisanega neprimerno več kot o tistih spodaj v družbi.

Nada Klaić:

To je razumljivo.

Vlado Habjan:

Samo dodatek k temu. Kulturno vprašanje in narod. Mislim, da o zavestnem narodu sploh v tem času ni mogoče govoriti. Na našem prostoru smo bili vedno večjezični, smo še danes včasih. Tukaj imamo dokaze, da smo večjezični, na nek način in v tistem času je bilo to še veliko nujneje. No, in zdaj kulturno vprašanje. Ni bila

samo naloga fevdalcev, ki so šele oblikovali svoje državniške strukture. da so se prvenstveno brigali za kulturni dvig. Dr. Cevc je dovolj jasno povedal, da smo okoli Celjskih imeli tako stavbinsko fortifikacijo in druge elemente, da nam v stavbinstvu za sredo 15. stoletja res ne kaže tarnati. Govorim o nižinskem gradu-palači, ki skoraj nima tekmecev daleč naokoli. Pomembnejšega gradu-palače v bližini nimajo nikjer na prostoru od Benetk do Prage in do Smedereva. Zelo težko bi našli kakšno konkurenčno stavbo, kot je (tu v sosedstvu) celjski knežji dvor, ki bi lahko bil naš Wawel; žal so njegove ostaline še vedno skrite za ometom opuščene vojašnice Slavka Slandra.

Nadalje, kultura nasploh v tem času ni dolžnost samo enega, to se pravi od vrha navzdol. Kaj pa tako imenovana slovenska družba ali pa, ker naroda v tem času ni, ljudska kultura v tem času, kje je bila? Vzemimo folkloro. Te ne včlenjujem v tistem negativnem, neustvarjalnem smislu, ampak mislim na pesniško, na ustvarjalno folkloro. Ta ustvarjalna folkloro, če je bila dovolj močna, če je bila tudi dovolj intuitivna, je nujno vplivala tudi na fevdalca, kajti jasnega prehoda med vaškim županom in ministerialom nimamo vedno. Mi vemo, da se je nek sposoben človek iz navadnega vaškega človeka lahko v eni generaciji dvignil v pomembnega fevdalca, celo škofa... Rot recimo, ki je pisal renesančni dokument za žalno slovesnost, je bil čevljarjev sin, ki se je v eni generaciji povzpel do škofa in pomembnega humanističnega pisca. Torej je tu dokaz, da je ob talentu in dovolj ustvarjalni folklori tudi ljudstvo imelo svoje dolžnosti, ne samo Celjski, Ortenburški ali pa Goriški. Enako družba, ljudstvo! In zato moramo biti kritični do obeh polov. Soglašam, da moramo celotno gradacijo, družbeno gradacijo, tako kot je postavila prof. Klaičeva, natanko obdelati in ne moremo govoriti, nekdo je slovenski, drug pa ni slovenski. Ali je vzdržno: če slučajno znam samo en slovenski dialekt, sem, družbeno vzeto, Slovenec. Če znam še druga dva dialekta, v drugem in tretjem jeziku, pa po tej logiki nisem več Slovenec?

Ferdo Gestrin:

Virov za marsikatero fevdalno družino ni ali pa jih ne poznamo. Za Celjane smo doslej poznali zelo malo virov. Na opise so bolj vplivali narativni viri kot pa viri prve roke, primarni viri, preostanki. Z novimi raziskavami se to danes spreminja. Upam, da bomo dobili več podatkov o njihovem drugem, ne samo vojaškem in političnem življenju. O gospodarskem, o pisarni in še o marsičem drugem. Poglejte tale primer: v 16. stoletju imamo v Ljubljani pisarno, katere načelnik je notar svete rimske cesarske kurije, Kuripečič. V relativno kratkem poznejšem času imamo tu že tako razvite pisarne, da človek težko verjame, da ne bi česa podobnega poznali tudi že Celjani, tembolj, ker niso bili zaplankani. Po celem svetu so hodili. Šolnika, ki je bil v Celju, ne bi primerjal s šolo v Celju, ampak z življenjem na dvoru, on je učil knežiče in knežnje, v mestu ni imel kaj opravka. Za nekaj desetletij pozneje imamo dosti konkretnih podatkov in težko je delati močno zarezo, tako da bi rekli — tu smo še globoko v fevdalizmu, v fevdalnih načinih življenja — tu smo pa že v humanističnem. Saj se zgodovina ne razvija skokovito, razen prav v revolucijah.

Bruno Hartman:

Zanimivo je, da je kot konstitutivni element formiranja slovenskega naroda ta tema, ali snov o celjskih grofih odigrala tako velikansko vlogo, namreč, da so Celjani bili nekoč nasprotniki Habsburžanov. Ko je recimo Krones pisal o Habsburžanih ob 600 letnici, odkar je bila Stajerska Habsburška, je moral lavirati, da je pisal o Celjanih, pa se vendarle poklonil Habsburžanom. Slovenci so seveda Celjane dvigovali kot plemiško družino in ta plemiški rod je bil takorekoč konstitutiven element formiranja slovenske nacije. Zanimiva pa je še ena stvar. Motiv Mlinarjevega Janeza, za katerega pravim da je demokratičen: Janez je iz zgornje vaške plasti, Marjetica, njegova nevestica, je pa županova hči. To se pravi, da je to najvišja vaška, in tudi koseška plast. Na tem teritoriju je ta motiv, ta demokratični motiv odigral tolikšno vlogo.

Bogo Grafenauer:

Legenda, ki se veže na Koseze v Teharjah, je seveda zvezana preprosto s tem, da so Teharčani v 16. stoletju, ko je šlo za to, ali bodo ohranili koseški način svoje posesti, preprosto dosegli falzifikat svojih pravic na ime Urha Celjskega. Tega privilegija, čigar original jim je »baje zgorel«, se je pač lotila ljudska govorica z razlago, kako naj bi ga od Celjanov dobili. V resnici gre za nezgodovinsko legendo (kosezi se tu omenjajo že v začetku 13. stoletja), ki pa jim je pomagala ohraniti poseben položaj, kot sicer s podobno izmišljotino v istem stoletju nekaj pozneje le še zagorskim kosezom.

Vlado Habjan:

Pripombo samo o denarju. Vojska je že dala kakšen zlatnik, ampak mislim, da je ravno Franjo Baš naredil hudo zmedo, ker je tako povdaril to viteštvo. Na tem prostoru je viteštvo že minulo, je že v zatonu, formirajo se dinastije.

Celjska dinastija novači predvsem poklicne vojake, oziroma jih šola! Vitezi imajo v tej državnosti druge naloge: diplomatske, cerkvene itd. Govorim prvenstveno o slovenskem in srednjeevropskem prostoru. Prav gotovo je nekaj drugega na Ogrskem. No, odkod ta denar? Upoštevati moramo: dokler so bili celjski aktivni, je bil celjski prostor še zelo vpliven. Komunikacija iz Vatikana na Poljsko (itd.) poteka neprestano. Ima samo dve poti: koroško pot, ali tostransko, točneje južno, čez Celje! Vsa spremljanja potnikov, karavan in drugih tovorjenj dajejo transportno rento. Isto velja za transportno rento proti Bizancu oziroma Balkanu. Denar v knežjo blagajno in s tem v svo državo ne priteka toliko od vojske, ampak od transporta in trgovine pred turškimi vdori. Ko Celjski izginejo, se začno intenzivni turški vdori, ki marsikaj prekinjajo. To pozabljam. V času kneževine je ta prostor frekventen, živahno ekonomsko prekravljen. Ne, toliko denarja res ne prihaja od vojske ampak od vsakovrstnih uslug. Potem ne smemo pozabiti, da je bilo pri nas veliko judovskih posrednikov, posebno v Gorici in Furlaniji. Zlasti Celje (prav tako Maribor) je v tem času dejansko judovsko mesto.

Bogo Grafenauer:

No, ne tako. 12 Židov vendar ne more biti celo mesto.

Vlado Habjan:

Prvenstveno so Judje bili aktivni. No, in če jih ni bilo toliko? Vzemimo 12 družin. Ampak tu so bila velika sorodstva, ki so živahno delovala. Veliki denarji se prelivajo, sicer jih tukaj ne bi bilo. Mednarodna trgovina, transport, spremstvo, mitnine in podobno je cvetelo. Tukaj je bil ta denar — ne pa od poznejšega izmozgavanja podeželja od cesarja in zakupnikov.

Ferdo Gestrin:

Jaz bi gotovo deloma pritrldil tov. Habjanu. Ne bi pa tudi abstrahirao vojaškega momenta. Vojak, njegova oprema ni bila zastoj. Preden so Celjani prišli do 15 000 mož svoje vojske — če bi jo primerjal z današnjo, bi rekel, da je bilo to približno 15 000 blindiranih avtomobilov. To je bila ogromna investicija. Z vojakom ni bilo mogoče investirati vojaka — nekaj je moral imeti, da je investirao. Šele na koncu je bilo eventualno mogoče, da je ta vojska investirala, vzdrževala in celo prinašala dohodke knezu. Kako je bilo, je treba pa študirati, proučiti vse akte. Verjamem, da je Celjan potoval v Compostelo, in še marsikam so potovali, in to so bila resnična spremstva, saj jih poznamo po opisih drugih podobnih ali pa mnogo nižjih. Res je upravičen ugovor proti židovskemu mestu Celju — vendar pa pomeni 12 aktivnih Židov v bistvu kar precejšnjo finančno moč, čeprav poznamo v mestu le eno samo bankirsko židovsko hišo. V Piranu, ki ga imamo za neko drugovrstno ali tretjevrstno slovensko okno v svet v srednjem veku, so delovale posamezne bančne židovske hiše. Ni dal Herman le enkrat Sigismundu 28 000 florentov. Za jasno predstavo: za 300 florentov ste dobili v vsakem mestu hišo, za 200 florentov v vsakem pristanišču ladjo. To so problemi, ki niso majhni in ko bomo rešili del teh problemov, bo resnično naša zgodovina bistveno svetlejša, kot je pa zdaj.

Z novimi podrobnimi preučevanji, ki naj bi zajeli v analizo vse razpoložljivo gradivo in ki naj bi obravnavala vsa področja dejavnosti in življenja Celjanov, bomo mogli priti do prave zgodovinske podobe njih samih in njihove dobe in šele tedaj bomo mogli pravilno oceniti njihovo vlogo in pomen v zgodovini slovenskega naroda in naših narodov.

Zusammenfassung**DIE PODIUMSDISKUSSION ZUM THEMA »DIE GRAFEN VON CILLI IM SLOWENISCHEN UND MITTELEUROPAISCHEN RAUM«**

Die Podiumsdiskussion über die Cillier am 1. Oktober 1982 in Celje stand auf dem Programm der 21. Tagung der slowenischen Historiker in dieser Stadt. Veranlaßt wurde sie durch drei Tatsachen: die Auswahl von Celje als Tagungsort, die Herausgabe des Buches der Zagreber Universitätsprofessorin, der Mediävistin Nada Klaić über die Cillier in Kroatien (Zadnji knezi celjski v deželah sv. krone, Celjski zbornik 1982, Sonderausgabe, Celje 1982), und vor allem die noch offene Frage über Rolle und Bedeutung der Cillier in der mittelalterlichen Geschichte des slowenischen Volkes und der jugoslawischen Völker überhaupt.

Die Diskussion eröffnete als Moderator F. Gestrin, der einleitend das Bedürfnis betonte nach einem vertieften Studium dieser in der Geschichtsschreibung unter-

schiedlich bewerteten Feudaldynastie sowie der gesamten Feudalklasse in der Geschichte des slowenischen Volkes. Anschließend erörterten acht Diskussionsteilnehmer, Fachleute verschiedener Wissenschaftszweige, von ihren Gesichtspunkten aus, die Rolle und Bedeutung dieser ohne Zweifel wichtigen Feudaldynastie auf dem slowenischen Gebiet in der Zeit der letzten drei Cillier.

N. Klaić faßte kurz die Hauptgedanken ihres auf der Tagung gehaltenen Vortrags über die Cillier in Kroatien zusammen und betonte dabei die These, die slowenische Geschichtsschreibung messe den Cilliern nicht die Bedeutung bei, die sie in der Geschichte haben, sie sollte überhaupt mehr Aufmerksamkeit der Rolle der Feudalklasse in unserer Geschichte, vor allem ihrer politischen Rolle, widmen. B. Grafenauer wies diese der slowenischen Geschichtsschreibung gemachten Vorwürfe zurück, da diese doch den Cilliern sowie der gesamten, ihrer Herkunft nach fremden Feudalklasse den entsprechenden Platz in der Geschichte des slowenischen Volkes einräume. I. Voje lieferte neue Erkenntnisse über die Verbindungen der Cillier mit den Balkanländern, vornehmlich mit der Familie der serbischen Despoten Branković. V. Habjan gab ein konzises Bild von Tätigkeit und Bedeutung der dynastischen Politik der Cillier in breiterem Raum und berührte dabei auch den Kampf um das Erbe Cillier, wobei er noch besonders die wichtige Rolle der Schlacht bei Požarnica hervorhob. P. Simoniti sprach über seine Forschungen des Humanismus im slowenischen Raum und über eventuelle Erscheinungen des Humanismus bei den Cilliern bzw. auf deren Hof, obwohl die unmittelbaren Quellen kein ganzheitliches Bild darüber geben. B. Hartman ging in seinem Beitrag auf das Gebiet der Literatur ein und darin auf die Thematik der Grafen von Cilli, vor allem in Prosa- und dramatischen Werken. Er betonte den Einfluß der Cillier-Tradition als konstitutives Element beim Formieren des slowenischen Volkes. E. Čevc stellte in seinem Beitrag die Rolle der letzten Cillier als Mäzene dar und wies dabei auf deren Einwirkung auf das Kunstschaffen in unserem Land hin. T. Bregant legte ausführlich die Ergebnisse ihrer langjährigen archäologischen Forschungsarbeit am alten Schloß von Celje von der ersten Hälfte des 12. bis zum Ende des 16. Jahrhunderts vor. Die Forschungen haben das Bestehen von acht Phasen in der architektonischen Entwicklung des Schlosses ergeben, von denen die letzte schon starke Renaissanceelemente aufweist.

Nach diesen Beiträgen entfachte sich eine heftige Diskussion, in die auch einzelne Zuhörer aus dem Publikum eingriffen, und es wurden auch Fragen und Probleme diskutiert, die den Inhalt der o. a. Beiträge nicht unmittelbar betrafen. Unter anderem wurden folgende Themen berührt: der Inhalt des Begriffs des slowenischen Volkes in dem behandelten Zeitabschnitt und die Rolle, die dabei das »karantianische« Bewußtsein und die Tradition hatten, weiterhin das Problem der militärischen Kraft der Cillier, wie diese Armee und deren Zusammensetzung war (die Diskussion bezeichnete die aus den Quellen hervorgehenden Angaben über die Zahl der Armee als übertrieben), die Problematik der Veronika Desinić, des chronologischen Ablaufs der Ereignisse in Zusammenhang mit ihr und noch besonders die Frage ihrer Herkunft, dann der Einfluß der Cillier-Tradition als Element bei der Herausbildung des slowenischen nationalen Bewußtseins sowie auch die wirtschaftliche Macht der Cillier und die Rolle von Celje im Geldwesen jener Zeit (die Judenbank).

Die Diskussionsbeiträge wiesen auf eine Reihe von nur teilweise oder überhaupt nicht gelösten Fragen und Problemen in Zusammenhang mit den Cilliern hin und machten deutlich, daß man erst durch ein vertieftes Studium und auf Grund neuer, bis jetzt unerschlossenen Quellen zu einem vollkommeneren geschichtlichen Bild von dieser Familie und deren Bedeutung für die Entwicklung des slowenischen Volkes gelangen wird. Ebenso machte die Podiumsdiskussion auf die Notwendigkeit der Erforschung von Bedeutung und Rolle der gesamten Feudalklasse aufmerksam, vor allem in der Wirtschaft und in allen anderen nicht politischen Prozessen der geschichtlichen Entwicklung des slowenischen Volkes.

Zusammengefasst von Ferdo Gestrin

LANGOBARDE SLOVENCİ V SVOJİ DEŽELI ŠE VEDNO SLABO POZNAMO

Zgodovinarja Peter Stih in Janez Peršič sta v članku »Problem langobardske vzhodne meje« (ZČ, 1981, s. 340) naprtila hude očitke tudi moji študiji »Langobardi v panonski fazi«. (Arheološki vestnik 1970—1971). Pišeta namreč:

»Škoda je sicer, da se je avtor odločil za varianto W. Šmida in je »široko odprt in zelo raven vhod v Italijo« lokaliziral na Krško polje. Vipavska dolina je seveda bolj verjetna možnost, kot je trdil že L. Hauptmann, ki se strinja z A. Müllnerjem glede lokalizacije gore Mons regis v Kraljiški vrh nad Podkrajem... Pri Pirkovičevem dokazovanju, da gre za Krško polje, moti tudi trditev, da naj bi Pavel Diakon govoril o dvojni meji Italije. Če beremo omenjeni tekst Pavla Diakona, vidimo tole:

Langobardi so prišli do meje Italije, kjer se je njihov kralj Alboin povzpел na neko goro z namenom, da bi si ogledal očitno nepoznano mu ozemlje (zakaj bi hodil na Gorjance, da bi si ogledoval že dolgo časa znano langobardsko Dolenjsko, kot pravi Pirkovič?). Potem je stopil z gore in povedel svoje ljudstvo v prvo italsko deželo Venecijo. Osnove za neko dvojno mejo Italije pri Pavlu Diakonu torej ni.« (340)

Poveljniška trdnjava kralja Alboina je bila v Gorjancih

Citat Pavla Diakona sta zgodovinarja nedopustno prikrojila in je zato za zgodovinarje neuporaben. Avtorja bi za možnost kritične presoje Diakonove kronike morala povedati predvsem, da je langobardski kralj Alboin s svojo vojsko prihajal z bojišča proti Gepidom v Sirmiju in ni imel nobenega drugačnega povratka na svoj bizantinski limes po Gorjancih, kot skozi Čatež, ki stoji na črti bizantinskega limesa »pri« panonski meji. Prokopijev grški »epi« tolmači B. Grafenauer napak kot »v« (Panoniji), kar zanikajo evropsko znani strokovnjaki J. Werner, zagrebški Z. Vinski, B. Saria in drugi. Kralj Alboin je na Čatežu torej prestopil neko deželno mejo, ki še ni meja prve italske province Venecije. Zato in samo zato kronist Pavel Diakon pravi, da je kralj Alboin s svojo vojsko na Čatežu došel »na skrajne italske meje« (ad extremas Italiae fines), kjer je zares »široko odprto in zelo ravno« Krško polje, česar ne moremo reči o Vipavski dolini.

Čedadski kronist nadaljuje, da je kralj Alboin »v istem kraju (kjer je prestopil »skrajne italske meje«) šel na goro,« (montem in eisdem locis ascendit). Na gori se je povzpел na svojo poveljniško trdnjavo Merselis, s starejšim keltskim imenom Pennodunum, in čakal zbiranje langobardskih vojaških družin, da bi se z vso prtljago (cum omni supellectili) podali v Italijo. Ko pa je Alboin od tam, z Gorjancev, prestopil mejo Venecije, ki je prva provinca Italije... (Indeque Alboin cum Venetiae fines, quae prima est Italiae... introisset).

Se jasnejša je kronika beneškega doža Dandula. Ko ponovi poročila o »skrajnih mejah Italije« in vzponu na »Kraljevo goro«, o Alboinu nadaljuje: »Pozneje pa je odšel v staro beneško provinco (Et postea ingressus Venetorum antiquam provinciam). (Kos, Gradivo 1, št. 71.)

Zgodovinarja P. Štih in J. Peršič sta na več mestih Diakonove kronike pomešala zaporedja dogajanj ali nakopičila drugačnih protislovij, na primer vprašanje, kje so se Langobardi na svojem potu v Italijo mudili več kot mesec dni, ko pa so krenili iz Sirmija 2. aprila, v Italijo pa so prispeli šele v maju? Dokumentarnost je treba za vsako ceno spoštovati.

Kralj Alboin potemtakem ni šel na goro Mons regis zaradi razgleda. Njegova trdnjava, v novjšem času imenovana »Zidani gaber« ali tudi »Na vrheh«, v Gorjancih stoji tako visoko, da si vojaška straža boljše opazovalnice dolinskih cest ne bi mogla najti. Na ta razgledni stražarski položaj pri obzidju Alboinove trdnjave je v svojih Spominih opozoril že domačin Ignac Kušljan. Na zunanji strani severnega obrambnega zida Alboinove trdnjave je ugotovil pol metra debelo halštatsko kulturno plast pepela, oglje, kosti, keramike in bronastih ter železnih predmetov. Zapisal je: »Gotovo so od tu tudi opazovali daljno in bližnjo okolico.« Saj je od tam zares videti, razen Dolenjske, tja na Štajersko, Koroško in daleč na zahod. (I. P. Langob. v pan. fazi, 175.) Kot študent sem nekoč več dni taboril na tistem najzanimivejšem prostoru gore. Spominjam se, da sem na ruši pobral pol bronastega »kuhinjskega noža«.

Zaporedje dogajanja je po čedadskem kronistu jasno: Bojišče v Sirmiju — povratek na limes ob meji Sirmijske Panonije — prestop te deželne meje pri Čatežu (»extremae Italiae fines«) — vzpon Alboina v istih krajih na njegovo »razgledno« poveljniško trdnjavo v Gorjancih — Alboinovo pripravljanje na selitev v Italijo, medtem ko se zbirajo družine langobardskih vojakov z dolgega limesa od izliva Dravinje v Dravo do Koprškega — »Od tam (Gorjancev) pa« (Indeque), oziroma »pozneje (postea) selitveni pohod — prestop meje Venecije, ki je prva provinca Italije.

Starejši zgodovinarji niso nikoli nič slišali o bizantinsko langobardskem limesu po Gorjancih, brez limesa pa tudi še ni moglo biti tamkajšnje panonske meje. Stari so še vedno vedeli samo za Toto Slavonijo, pač za še nerazdeljeno Marco Vinidorum. Še niso mogli razumeti Diakonovega naglašanja »skrajnosti« italske meje; meje so pač meje in so jih zato izenačili z mejami prve italske province. Nikakor še niso mogli slutiti, da bodo selitev Langobardov tako usodno zamotali v protislovja. Z njimi sta seveda tudi P. Štih in J. Peršič znova prenesla Diakonov Mons regis z Alboinove poveljniške trdnjave na Nanos, češ da se je kralj z njega oziral proti Italiji in tamkajšnji gori zapustil spomin v novem nazivu »kraljiški vrh«.

Nihče danes tudi ne vpraša, komu naj bi Alboin tak spomin zapustil, ko pa je pred njegovimi ropajočimi in nasilnimi množicami vse živo bežalo proti morju in se reševalo na koprski otok.

Slovenci imamo po svojih deželah kar presenetljivo mnogo Kraljevih vrhov, Krališkega pa samo onega na Nanosu, toda s čisto drugačnim pomenom.

Podkraj na Nanosu pomeni vas, ki leži pod naseljem z imenom »Kraj«. Pri njem se je dvigal »Krajiški vrh«. Domačini so ime skovali po vzorcu sosednjega »Streliškega vrha«. Jezikoslovci bodo preobrazbo Krajiškega vrha v Kraljiškega verjetno krstili za filološko asimilacijo. Valvasor je na Nanosu videl samo posebno bogato rastlinje, o kakem kraljevem vrhu pa ni še nihče od domačinov vedel ničesar povedati. Filološka asimilacija je novejšega datuma.

Mlada zgodovinarja P. Štih in J. Peršič vsekakor ne poznata najznačilnejših zgodovinskih imen tistega časa: Veliko Slovinje, Marca Vinidorum ali tudi Tota Sclavonia, saj gresta mimo njih molče. Zdi se, kakor da ne vesta ničesar niti o sirmijskem trojnem sporazumu med Bizantinci, Langobardi in Avari, čeprav se je langobardsko furlanski limes rodil prav iz tiste trojne pogodbe. Če bi kralja Alboina pospremila s sirmijskega bojišča na bizantinski limes, bi vedela, da so langobardsko vojsko na pohodu spremljali Avari in Sloveni in deželo med Savo in Dravo gredeč zasedali. Po pogodbi z Bizantinci so jo kot »Avarijo« sprejemali v svojo nomadsko upravo. Šlo je za prvo stalno naselitev kajkavskih Slovencev na Balkanu. Tako mora neizkušeni zgodovinarjema ostati nerazumljiva uganka tudi kronika *Conversio*, ki poroča, kako so Avari na tistem pohodu kralja Alboina iz zadnje vojne proti Gepidom, Rimljane, Gote in Gepide iz Dolenje Panonije pregnali in njihovo deželo zasedli. Tako se je v aprilu 568 pod imenom Avarija rojevala kneževina Veliko Slovinje, ki so jo Franki pozneje prekrstili v vojvodino. Njenega rojstnega lista ne more spreminiti nobeno poznejše doseljevanje novih množic kajkavskih Slovencev.

Oba zgodovinarja drago plačujeta neupoštevanje zgodovinskega dogajanja v mesecu selitve Langobardov v Italijo. Ne upoštevata niti Alboinovega sporazuma z Avari in Sloveni, da po odhodu Langobardov v Italijo ne bodo zasedli Emone in bodo tudi njeno cesto proti Italiji prepuščali varstvu langobardske vojske. Avari in Sloveni so ta sporazum vse do leta 582 spoštovali. Emone se niso približali bolj kot do izvirov Krke in tudi njeno italško cesto so prepuščali varstvu langobardskih trdnjav *Acaselis* na Koprskem (F. Kos, *Gradivo* III, 267), *Erselis*, današnji Erzelj na Vipavskem, in mogočne trdnjave *Koselis-Dobrova* pri Ljubljani s posadko *Kosezov*.

Sele ko so Avari leta 582 osvojili Sirmium, so sprostil svoje vojaške sile za ofenzivne prodore v Italijo. Smemo domnevati, da so kar zgodaj v 7. stoletju osvojili Furlanijo prav do langobardskega zahodnega limesa. Ker so jo razdelili v dve tako imenovani »banki«, kar verjetno pomeni »baniji«, so Slovenci postali mejaši Langobardov vsekakor že pred Samovim uporom. Tak zgoden prodor do langobardskega zahodnega limesa so domnevali že naši stari zgodovinarji Simon Rutar, Josip Gruden, Franc Kos in še kdo, zaradi česar jih P. Štih in J. Peršič sedaj obtožujeta »vpliva tedanjih slovenskih nacionalno političnih razmer,« češ da so odsevale takratne politične razmere tudi v historiografiji. Obtožila sta jih nič manj kot znanstvene neresnosti. Delata jim hudo krivico, ki jo bo treba nekako popraviti.

Nove zadrege

V novo hudo zadrego je spravilo oba zgodovinarja pismo papeža Gregorja I., v katerem je solinskemu škofu Maksimu leta 600 sporočil, »da je zelo vznemirjen zaradi Slovanov, ki skozi istrski vhod že silijo v Italijo«. (335) (Po F. Kosu, *Gradivo* I, 131.)

Ze P. Diakonu nista člankarja preveč lahko pritrčila, da je kralj Alboin prestopil mejo iz Panonije naravnost v Italijo, saj jima je bilo treba Panonijo razširiti brez dokaza daleč tja v Vipavsko dolino, sedaj pa papeževo pismo oba naša zgodovinarja povsem nepričakovano opozarja celo, da morata med Panonijo in Italijo vrniti še Istro.

Se več! Če so Sloveni vdirali v Italijo po cesti iz Emone, sklepata Štih in Peršič, so morali naši predniki prebivati nekje vzhodno od tega »istrskega vrha« v Italijo, verjetno nekje v Ljubljanski kotlini. Ker pa so italško cesto iz Emone še leta 582 nemoteno stražile tri langobardske trdnjave, nam zgodovinarja ponujata novo uganko, kdaj naj bi se istrske meje premaknile čez Postojnska vrata proti severu. Zapleta se njima tudi vprašanje, kdaj naj bi Avari s Sloveni zasedli Ljubljansko kotlino, če pa so se z Langobardi sporazumeli, da se z naseljevanjem ne bodo od izvirov Krke bližali Emone in njeni italški cesti. Skratka, mlada zgodovinarja sta nakopičila toliko protislovij, da že zbuja sum, da sta prezrla neko povsem neznano, toda bistveno poglavje slovenske naselitve v novi domovini.

»Istrski vhod«, skozi katerega so Sloveni zelo miroljubno silili v Italijo, bosta zgodovinarja zares našla nekje daleč od Ljubljanske kotline in italške ceste iz Emone, če se ne bosta izogibala rojstvu »celotne« Velike Slovenije, Tote Sclavonie, oziroma Avarije v letu 568, zlasti pa še njenih meja. Teh vprašanj pa se zgodovinarja v svoji polemiki ne dotikata in niso potrebna še kaka druga moja pojasnjevanja.

IN MEMORIAM

IN MEMORIAM PROFESORJU DR. METODU MIKUŽU

9. aprila 1982 nas je žalostna vest o nenadni smrti profesorja dr. Metoda Mikuža v 72. letu starosti vse globoko pretresla. Posebno je iznenadila tiste njegove sodelavce in prijatelje, ki smo stalno spremljali njegovo delo tudi po upokojitvi, ko je na Žukovem nad Ortnekom, z občudovanja vredno energijo in delovno vztrajnostjo izpolnjeval sklepní del svojega življenjskega znanstvenega načrta o pisanju orisov razvoja vseh obdobjí narodne in obče zgodovine po prvi svetovni vojni. Če za koga, potem zanj lahko ugotovimo, da mu je smrt iztrgala pero sredi intenzivnega ustvarjalnega dela. Zadnje slovo z najvišjimi častmi, ki gredo nosilcu spomenice 1941 in avnojevcu, na Velikih Poljanah, sredi njegove rojstne Dolenjske, priča, kako globoko smo cenili in spoštovali njegovo delo slovenski zgodovinarji, učenci in sodelavci, kako visoko so vrednotili njegovo medvojno in povojno aktivistično delovanje njegovi partizanski tovariši in kako priljubljen je bil med svojimi dolensjkimi rojaki, ki so se množično

poslovlili od častnega krajana Slemen. Z Metodom Mikužem smo izgubili znanstvenika, ki je oral ledino preučevanju naše sodobne zgodovine in postavil temelje za njegov razmah, z njim smo izgubili uglednega univerzitetnega profesorja, ki je s prvo katedro za najnovejšo zgodovino na jugoslovanskih univerzah opravljal pionirsko delo pri seznanjanju bodočih pedagogov in raziskovalcev zgodovine po prvi svetovni vojni, z njim smo izgubili aktivnega družbenopolitičnega delavca, izgubili pa smo tudi spoštovanega kolega in dragega prijatelja.

Znanstveni opus Metoda Mikuža, ki smo ga predstavili ob njegovi šestdesetletnici in sedemdesetletnici,¹ je po zadnjem visokem življenjskem jubileju dobil novo obogatitev zlasti z razpravo o Ljubljani kot mestu heroju iz leta 1981 in s posmrtnim izidom knjige Svet po vojni (1945—1957) ter obsega 276 bibliografskih enot. Že ta količinski podatek priča o Mikuževi plodni ustvarjalnosti, vsebinski pregled njegovih raznolikih del pa nam potrjuje njegovo posebno mesto v slovenskem in jugoslovanskem zgodovinopisju v več pogledih. Le redkokateri zgodovinar je pri svojem znanstvenem delu zajel toliko različnih obdobjí kot dr. Mikuž. Med raziskovalci najnovejše zgodovine so redki tisti, ki obravnavajo problematiko zgodovine narodov in narodnosti Jugoslavije oziroma slovenske zgodovine v vseh treh obdobjih, v času med vojnama, v revolucionarnem narodnoosvobodilnem boju ter v času povojne socialistične graditve. Prof. Mikuž pa je poleg nacionalne zgodovine proučeval tudi razvoj mednarodnih odnosov po prvi svetovni vojni. Če k temu dodamo, da je s prvimi deli posegel tudi v srednjeveško zgodovino, predvsem z obema doktorskima disertacijama, Vrsta stiških opatov (1941) in Topografija stiške zemlje (1946), ki sta pomembna prispevka k zgodovini po posestvih in kulturni vlogi najpomembnejšega samostana na Slovenskem, potem je časovna razsežnost Mikuževega raziskovalnega dela še očitnejša.

Druga pomembna značilnost Mikuževega znanstvenega opusa je dejstvo, da je za novejšo zgodovino, ki je postala težišče njegovega raziskovalnega dela potem, ko je leta 1947 postal izredni profesor za zgodovino narodnoosvobodilne borbe, opravil pionirsko delo. Predavanja in znanstvene potrebe stroke so narekovala, da se je lotil dolgotrajnega zbiranja gradiva za fundamentalne orise zgodovine Slovencev med vojnama in v NOB, že sproti pa je v številnih razpravah in člankih objavljaj delne rezultate svojega raziskovanja.

¹ Zgodovinski časopis 23, 1969, št. 3—4, str. 193—203 in 33, 1979, št. 4, str. 609—615.

Po več krajših prispevkih, zlasti iz zgodovine NOB (posebno omembo zasluži knjiga memoarskega značaja Iz Dolomitov na Rog, 1947), je prof. Mikuž v prvi polovici petdesetih let objavil v Zgodovinskem časopisu in Vojnoistorijskem glasniku več obsežnih razprav (o veliki italijanski ofenzivi in o osvobojenem ozemlju 1942, o vstaji v Sloveniji, o vlogi NOB pri preprečitvi priključitve Gorenjske in Štajerske k nemškemu rajhu), ki so kazale, da njegovo preučevanje začetnih obdobj NOB na Slovenskem uspešno poteka. To je potrdil leta 1956 izid Pregleda razvoja NOB u Sloveniji I (do spomladi 1942). Z izdajo tega preglednega orisa v Beogradu je pomembno prispeval k boljšemu poznavanju nekaterih specifičnosti začetkov narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem (okupacijski sistemi, ustanovitve in delovanje OF, posebnosti organiziranja partizanske vojske, začetki kontrarevolucije itd.), ki v jugoslovanskem zgodovinoписju NOB velikokrat niso bile ustrezno prikazane. V drugi polovici petdesetih let je prof. Mikuž nadaljeval s preučevanjem gradiva o razvoju NOB od spomladi 1942 do kapitulacije Italije, za nekatere probleme pa tudi za celotno obdobje NOB, kar kažeta dve razpravi: o gospodarski dejavnosti v NOB (1957) in o boju KPJ za zahodne meje 1941—1945 (1959). Z izidom dveh knjig Pregleda zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji (1960, 1961) je sklenil prvo veliko fazo svojega raziskovanja NOB na Slovenskem. Z njenim koncem sovпада tudi njegov pomemben prispevek k jugoslovanskemu zgodovinoписju NOB, ko je v razpravi o specifičnih elementih v NOB (revoluciji) jugoslovanskih narodov (1961) analiziral posebnosti v začetnih obdobjih narodnoosvobodilnega gibanja v posameznih jugoslovanskih pokrajinah.

Že vzporedno s pripravo preglednega orisa NOB na Slovenskem od okupacije aprila 1941 do kapitulacije Italije septembra 1943, je prof. Mikuž zbiral tudi gradivo za delo take vrste tudi za čas med vojnama. Prvi pomembni rezultat tega njegovega preučevanja je bil leta 1955 izid razprave o razvoju slovenskih političnih strank od ustanovitve jugoslovanske države 1918 do šestojanuarske diktature 1929, deset let kasneje, leta 1965, pa je izšlo obsežno pregledno delo Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji (1917—1941), s katerim je postavil solidne temelje za monografsko obdelavo posameznih problemov iz slovenske zgodovine med vojnama.

Zlasti potrebe univerzitetnega študija, pa tudi dejstvo, da ni bilo v slovenskem jeziku krajših pregledov obče zgodovine za širšo uporabo, so prof. Mikuža napotile na pisanje dveh del te vrste. Z izdajo Orisa zgodovine druge svetovne vojne (1962) in Sveta med vojnama (1966) je izpolnil tudi to vrzel v zgodovinoписni literaturi.

Zaradi pisanja teh del in številnih krajših prispevkov je prof. Mikuž lahko le malo časa posvetil nadaljnjemu preučevanju gradiva o NOB, ki se je za zadnji dve leti NOB ohranilo v izjemno velikih količinah. V drugi polovici šestdesetih let in v začetku naslednjega desetletja je spet poglavito pozornost posvetil raziskovanju zgodovine NOB na Slovenskem, zlasti od jeseni 1943 do osvoboditve maja 1945. Medtem ko sta v prvi polovici šestdesetih let izšli poleg krajših prispevkov le dve obsežnejši razpravi, o drugem zasedanju AVNOJ in reševanju slovenskega narodnega vprašanja ter o razvoju ljudske oblasti od Kočevskega zborna do prvega zasedanja SNOO (SNOS) v Črnomlju, je v drugi polovici tega desetletja poleg tehtnih razprav o ideji mednarodnega sodelovanja v jugoslovanskem odporišnem gibanju, o posebnostih razvoja ljudske oblasti na Primorskem po kapitulaciji Italije, o temeljnih točkah OF, o boju za pravico samoodločbe na Primorskem od jeseni 1943 do maja 1945, o razvoju ljudske oblasti od prvega zasedanja SNOS do osvoboditve, o delovanju ljubljanskega škofa Rožmana in njegove okolice med NOB, o internacionalistični akciji CK KPS (CK KPJ) na Koroškem od konca 1943 do konca 1945, obdelal v samostojnih publikacijah tudi partizansko saniteto (1967) in partizansko gospodarstvo (1969). S tem je osvetlil dve izjemno razviti dejavnosti v NOB na Slovenskem. Izid Zgodovine slovenskega osvobodilnega boja v zbirki Prešernove družbe leta 1971 je že pokazal, da je prof. Mikuž delo pri preučevanju virov tudi za zadnja obdobja NOB sklenil, medtem ko je v tem kratkem orisu za čas 1941—1943 nekaj problemov osvetlil še z na novo dostopnimi dokumenti. Izidu teh razprav je sledilo izredno naporno delo pri urejanju tisočev podatkov iz različnih virov in oblikovanje besedila za zadnja obdobja NOB. Leta 1973 so izšle še zadnje tri knjige Pregleda zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. To obsežno in vsebinsko izredno bogato delo, dokumentirano s imponantnim številom virov, je nekaj izjemnega tudi v jugoslovanskem zgodovinoписju. Skoraj neverjetno se zdi, da je to ogromno gradivo preučil sam, kajti to bi bil velik napor celo za team raziskovalcev. S sklepom Pregleda zgodovine NOB v Sloveniji je prof. Mikuž hkrati končal tudi drugo veliko etapo v preučevanju NOB na Slovenskem in tako uspešno izpolnil veliko nalogo, ki si jo je zastavil na področju raziskovanja prelomnega obdobja slovenske zgodovine.

V zadnjem obdobju svojega raziskovalnega dela je prof. Mikuž nadaljeval s preučevanjem posameznih problemov iz obdobja med vojnama (temeljne vrvine fašizma) ter iz NOB in druge svetovne vojne (odporiška gibanja, Varnostno-obveščevalna služba OF, vloga herojske Ljubljane v NOB). Že razprava o OF ob njeni

tridesetletnici, še bolj pa njegov pregled tridesetletnega razvoja nekaterih temeljnih pridobitev NOB jugoslovanskih narodov, v katerih je posegel tudi v problematiko začetnega obdobja socialistične graditve po osvoboditvi z vidika dediščine iz NOB, pa nakazuje, da se je težišče njegovega raziskovanja premaknilo na povojno obdobje. Iz te problematike je posebno pozornost posvetil usodi koroških in primorskih Slovencev po drugi svetovni vojni z razpravo o vprašanju Julijske krajine in Trsta (1947—1954), s pregledom koroškega in južnotiroškega vprašanja in primerjavo njunega reševanja v obdobju 1945—1975, posebej pa je osvetlil vpliv blokovskih odnosov na nastanek avstrijske državne pogodbe. Te razprave pa so bile hkrati že prvi rezultati načrtnega preučevanja »časa, v katerem živimo«, zadnje velike raziskovalne naloge prof. Mikuža. Do nenadne smrti je zbral gradivo za oris povojne svetovne zgodovine do srede sedemdesetih let, za obdobja od konca druge svetovne vojne do leta 1963 pa je uspel napisati že tekst. Cankarjeva založba je prvo knjigo z naslovom Svet po vojni (1945—1957) že izdala, druga pa je v pripravi za tisk.*

Po temeljitosti osvetlitve posameznih mednarodnih procesov in dogodkov se delo Svet po vojni razlikuje od predhodnih dveh Mikuževih pregledov svetovne zgodovine po letu 1918. O tem priča že količinski podatek, da je obdobje svetovne zgodovine med vojnama obdelal na 210 straneh, samo oris časa od maja 1945 do 1957 pa je skoraj še enkrat obsežnejši. Delo odlikuje izredno bogastvo podatkov o mednarodnem življenju, pri čemer seveda ni podrobneje obdelal vloge Jugoslavije v njem, ki terja posebno obdelavo. Metoda podajanja je podobna kot v nekaterih drugih Mikuževih delih, ko osvetlitev dogodkov in procesov pogosto prepušča neposrednim virom, iz katerih je izbral najpomembnejše podatke in odlomke. Pri tem si je prizadeval, da je prikazal različne poglede nanje. Z navajanjem mestoma tudi obsežnejših izbranih odlomkov iz izjav in govorov državnikov ter iz vsebine dokumentov z različnih konferenc in meddržavnih srečanj, je uspel živo in plastično prikazati spremenljivo vzdušje v razvoju mednarodnih odnosov v začetnih obdobjih po drugi svetovni vojni. Največ pozornosti je posvetil prikazu ključnih problemov sodobnega sveta kot so npr. velike spremembe v svetu ob koncu vojne, nemško vprašanje, oblikovanje zahodnega in vzhodnega bloka, hladna vojna, miroljubna koeksistenca, proces osvobajanja afriških in azijskih narodov iz spon kolonializma, lokalne vojne oziroma vojna žarišča, odnosi v mednarodnem komunističnem gibanju itd., pri čemer je mestoma še posebej osvetlil razvoj tistih držav, v katerih je prišlo v obravnavanem času do temeljnih sprememb in širše pomembnih procesov. Iz Mikuževega preglednega orisa lahko ugotovimo, da so že v prvih letih po drugi svetovni vojni temeljni procesi in problemi, ki so aktualni in pereči še danes.

Problematika, ki jo obravnava prof. Mikuž, je izredno bogata, zapletena in prepletena, kar ga je postavilo pred težko nalogo pri njeni periodizaciji oziroma pri razvrščanju v posamezna poglavja in podpoglavja. V prvi knjigi je problematiko razdelil na tri velike dele (1945—1948/49 — 1954/55 — 1956/57). Preglednost olajšujeta uvodni strnjeni pregled dogajanja od leta 1945 do 1957 ter sklepni kronološki pregled najpomembnejših svetovnih dogodkov v tem času, za njegovo uporabnost so dragocena imenska kazala, njegovo privlačnost pa povečuje fotografsko gradivo. Z njim smo dobili prvi pregledni oris začetnih obdobji povojne svetovne zgodovine pri nas, ki bo omogočil širokemu krogu zainteresiranih, da si ustvarijo sliko poglavitnih procesov in dogodkov po drugi svetovni vojni, hkrati pa je tudi osnova in spodbuda za nadaljnje raziskovanje vloge socialistične in nevrščene Jugoslavije v svetu in njenih odnosov do sodobnih mednarodnih problemov. Glede na bogastvo, zapletenost in aktualnost obravnavane problematike lahko poudarimo, da je takšno delo lahko napisal le človek velike splošne razgledanosti in znanja, predvsem pa se je takega dela lahko lotil raziskovalec, ki se ni ustrašil hudih težav pri vsakem pionirskem delu. Te se je prof. Mikuž naučil premagovati pri svojih delih iz zgodovine med vojnama in NOB. Prav pregledna orisa slovenske zgodovine za ti dve obdobji sta mu bila izkušnja in zgled, da se je tudi preučevanja povojne svetovne zgodovine lotil po virih. Za ta čas se je skoraj v celoti oprl na izredno bogastvo podatkov v zbirki Archiv der Gegenwart, ki jo je označil »kot monumentalno in dobro.« Tako tudi ob zadnjem delu prof. Mikuža lahko poudarimo še eno njegovo značilnost. Namreč, da je vselej posvečal izjemno pozornost študiju virov. Le redko kateri raziskovalec je pregledal tolikšne količine arhivskih dokumentov, časopisja in drugega gradiva, kot on. Ob poudarjanju velike vrednosti Mikuževih preglednih orisov, monografij in drugih samostojnih publikacij (skupaj jih je 23) ter razprav v strokovnem časopisju, moramo poudariti tudi njegovo sposobnost, da je v številnih prispevkih, posebej pa tudi na radiu in televiziji, znal tudi najbolj zapletene procese in dogodke iz sodobne zgodovine posredovati širokemu krogu v poljudni in vsakomur razumljivi besedi. Ocenno znanstvenega opusa prof. Mikuža naj sklenemo z ugotovitvijo, da je z njim

* Med tiskom tega zvezka ZC je izšla še druga knjiga dela Svet po vojni, ki sta jo za tisk pripravila Marjeta in Jure Mikuž, obsega pa v petih delih obdobje od 1958. do 1963. leta.

opravil pionirsko delo pri preučevanju novejših obdobij nacionalne in tudi obče zgodovine ter postavil temelje za nadaljnje monografske študije, hkrati pa je opravil tudi veliko delo pri široki popularizaciji sodobne zgodovine. Potem ko je za posamezna dela dobil Kajuhovo nagrado, nagrado vstaje slovenskega naroda, nagrado 4. julij in najvišje slovensko priznanje za znanstveno delo — Kidričevo nagrado, je leta 1980 dobil kot prvi slovenski zgodovinar za življenjsko delo tudi najvišje jugoslovansko priznanje — nagrado AVNOJ.

Vse to raznoliko in bogato znanstveno delo je bilo najtesneje povezano s pedagoškim delom prof. Mikuža na oddelku za zgodovino, ki mu je ostal zvest še tudi po upokojitvi jeseni 1980. Leta 1947 je kot izredni profesor začel z akademskimi predavanji za tematiko, za katero še skoraj ni bilo literature, kar je terjalo od njega izjemne napore pri njihovi pripravi z neposrednim študijem tedaj še neurejenih virov. Odlikovala so se po preglednem, temeljitem in plastičnem prikazovanju tudi najbolj zapletenih procesov ter po nenehnem povezovanju z aktualnimi problemi doma in v svetu, pa tudi po tem, da so bila tudi ob najbolj občutljivih temah vselej ustvarjalno kritična in to v času, ko to še ni veljalo za odliko. Ob tem je pri študentih vselej utrjeval spoštovanje do izbojevanih temeljnih vrednot in dosežkov, zlasti ob vsakoletnem vodenju ekskurzije na Kočevski Rog pa je ob ogledih parti-zanskih bolnišnic in baz razkrival tudi človeške razsežnosti našega narodnoosvobodilnega boja. S pronicljivimi analizami je v predavanjih včasih napovedoval dogodke in procese, ki so se zdeli nemogoči, toda že v kratkem času so se številna njegova predvidevanja uresničila. S tako zasnovanimi predavanji je med študenti vzbudil veliko zanimanje za najnovejšo zgodovino, s svojo metodo dela v seminarju pa jih je znal usmerjati v raziskovalno delo. O tem priča izredno veliko število diplomskih nalog iz novejših zgodovine, med katerimi jih je bilo precej nagrajenih z univerzitetno Prešernovo nagrado. Tako je pri prvih raziskovalnih korakih pomagal skoraj vsem, ki danes v raziskovalnih, muzejskih in arhivskih ustanovah preučujejo najnovejšo zgodovino, večini pa je bil kasneje tudi mentor pri magistrskih nalogah in doktorskih disertacijah. Prof. Mikuž je bil na filozofski fakulteti konec šestdesetih let dekan prav v času, ko je doživljala največje študijske in kadrovske spremembe ter selitev v sedanje prostore, na univerzi in fakulteti pa je opravljal še številne druge funkcije, tudi predstojniške na oddelku za zgodovino. Filozofska fakulteta oziroma Univerza Edvarda Kardelja je leta 1981 s podelitvijo naziva zaslužni profesor izrazila dr. Mikužu visoko priznanje za opravljeno pedagoško-znanstveno delo in za vse, kar je storil za napredek ljubljanske univerze.

Ob tem naj poudarimo, da je prof. Mikuž ob sedemdesetletnem življenjskem jubileju dobil visoka priznanja tudi za druga področja svojega delovanja. Zgodovinsko društvo za Slovenijo mu je na občnem zboru 1. oktobra 1980 podelilo častno članstvo, posebej za udeležbo z referati na skoraj vseh povojnih zborovanjih slovenskih zgodovinarjev, za sodelovanje s številnimi prispevki v Zgodovinskem časopisu in Kroniki ter za odborniško in uredniško delo. Na XX. jubilejnem zborovanju slovenskih zgodovinarjev v istem času, na katerem je imel prof. Mikuž uvodni referat, pa mu je bilo izročeno visoko državno odlikovanje, red republike z zlatim vencem. Z njim je prof. Mikuž dobil še posebej tudi priznanje za svoje politično delovanje med NOB in za povojno družbenopolitično delo. Med NOB je kot član Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora (sveta) in vrhovnega plenuma OF ter predsedstva AVNOJ sodeloval pri številnih pomembnih odločitvah vodstva narodnoosvobodilnega gibanja in pri širjenju množične osnove Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Tudi po osvoboditvi je kljub obremenjenosti s pedagoško-znanstvenim delom številne visoke funkcije in dolžnosti opravljal zavzeto in požrtvovalno: »Tovariš Metod Mikuž ni bil molčeč poslanec in tudi ne molčeč član političnega vodstva OF, SZDL Slovenije in RO ZZB NOV Slovenije. Opozarjal je na posledice podcenjevanja aktivne vloge delovnih množic, na odgovornost izobražencev v nadaljevanju revolucionarnega boja po zmagi nad fašizmom in domačimi izkoriščevalci« (Franc Kimovec-Žiga).

Bogato znanstveno delo prof. dr. Metoda Mikuža bo ostalo trajna vrednota v slovenskem in jugoslovanskem zgodovinopisju, njegovo pedagoško delo je velik prispevek k ugledu in napredku filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja, načela njegovega družbenopolitičnega dela pa imajo trajno vrednost. Le kratek čas pred smrtjo je zapisal resnico, ki nam more biti v tolažbo tudi ob njegovi izgubi. Poudaril je, »da žalostne dogodke le počasi briše in zbríše čas, ta edini pametni in učeni doktor na tem svetu, in da živčim ostane kot edina, in ne vselej prijetna tolažba že od stvarjenja sveta zapisana zapoved: delo.«

Dragega Metoda Mikuža smo imeli radi kot učitelja, sodelavca in prijatelja, osebno pa sem mu hvaležen, da mi je bil vse troje hkrati. S svojim delom in zgledom bo vedno med nami, z delom pa bomo njegovi učenci in sodelavci obujali spomin nanj.

Miroslav Stiplovšek

BIBLIOGRAFIJA DR. METODA MIKUŽA

Pričujoča bibliografija je narejena na podlagi Bibliografije prof. dr. Metoda Mikuža, ki sta jo objavila Olga Janša in Mirko Stiplovšek v Zgodovinskem časopisu leta 1969, str. 201—209, in Bibliografije prof. dr. Metoda Mikuža za obdobje 1970—1979, ki jo je objavila Nataša Stergar v Zgodovinskem časopisu leta 1979, str. 613—615, ter je dopolnjena s kasnejše izišlimi publikacijami.

Bibliografija zajema v glavnem le zgodovinska dela in je urejena tematsko, znotraj poglavij pa so enote razvrščene kronološko.

Starejša zgodovina

- Vrsta stiških opatov.** (Doneski k zgodovini stiške opatiije.) — Inavguralna disertacija. Ljubljana 1941. 100 str.
- Slovsanska apostola sv. Ciril in Metod.** — Tehnika »Urška« 1944, 15 str. (cikl.)
- Slovsanska apostola sv. Ciril in Metod.** — Slovenski poročevalec 5. 7. 1945.
- Topografija stiške zemlje.** (Doneski k zgodovini stiške opatiije.) — Inavguralna disertacija. Ljubljana 1946, 94 str.
- O kmečkih uporih.** — Kmečka žena 1948, str. 47—48, 63—64.
- Ob stoletnici izanskega upora.** — Slovenski poročevalec 21. 3. 1948.
- Slovenski gospodar.** — Enciklopedija Jugoslavije 7. Zagreb 1963, str. 406.
- Slovenski narod.** — Enciklopedija Jugoslavije 7. Zagreb 1968, str. 406.

Med obema vojnama

- Obsodba ljubljanskega škofa Rožmana.** — Koledar OF 1947, str. 172—173. (Historiat cerkvene politike, posebej škofove od 1935 dalje na Slovenskem.)
- Pred desetimi leti.** — Slovenski poročevalec 20. 4. 1951—4. 5. 1951. (O položaju v Evropi pred vojno in o okupaciji Jugoslavije.)
- Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji.** — Zgodovinski časopis 1955, str. 107—139.
- Razvoj in glavni problemi Oktobrske revolucije.** (Predavanje na X. zborovanju slovenskih zgodovinarjev 23. septembra 1957 v Ravnah na Koroškem.) — Naši razgledi 26. 10., 9. 11. 1957.
- Eppur si muove.** (Nekaj misli h glavnemu referatu na 2. kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev od 23. do 25. novembra 1958 v Zagrebu.) — Naši razgledi 13. 12. 1958. (O referatu B. Krizmana, Stvaranje jugoslovske države.)
- Ljubljanski septembrski dogodki (1908 do 1958).** — Naši razgledi 20. 9. 1958.
- O nekaterih svetovnih in domačih političnih okoliščinah ob ustanovitvi Komunistične partije Jugoslavije.** — Mlada pota 1958—59, str. 433—439.
- Štirideset let evropskega političnega odra.** — Naši razgledi 11. 4. 1959.

Osnovni problemi v razvoju KPJ. — Prekmurski Slovenci v zgodovini, Murska Sobota 1961, str. 9—29.

- Objave arhivskega gradiva za slovensko zgodovino od leta 1918 do leta 1945.** — Društvo arhivarjev LRS. Referati na posvetovanju o problematiki arhivov in dela v arhivih. Novo mesto 24.—25. 10. 1962, 6 str. (cikl.)
- Strahota se je srečala z Abrahamom. Ob petdesetletnici začetkov prve svetovne vojne.** — Naši razgledi 25. 7. 1964.
- Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji (1917—1941).** — Ljubljana 1965. 539 str.
- Svet med vojnama.** — Ljubljana 1966. 199 str.
- (Novejša znanstvena dognanja v svetu o oktobrski revoluciji.)** — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1967, str. 247—254.
- Slovenci. Historija: 3. Razdoblje od 1918 do 1941. 4. Narodnooslobodilački rat.** — Enciklopedija Jugoslavije 7. Zagreb 1968, str. 257—263.
- Pol stoletja velike revolucije.** — Pionir 1967/68, št. 2, str. 2—4.
- Gradivo za zgodovino Univerze v letih 1919—1945.** — Zbornik ob petdesetletnici ljubljanske univerze. Ljubljana 1969, str. 53—92.
- Svet med vojnama.** Razpadanje stare liberalne demokracije, fašistični režimi, krepitev naprednega delavskega gibanja. — Delo 16. 4. 1977.
- Temeljne prvine fašizma kot zgodovinskega pojava.** — Slovenski vestnik 25. 2., 4. 3., 11. 3. 1977.
- Časovni okvir nastanka Speranove knjige.** (Ob štiridesetletnici izida knjige »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja.) — Naši razgledi 9. 3. 1979; Zgodovinski časopis 1979, str. 547—551; Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinske. Ljubljana 1980, str. 19—23.
- Narodnoosvobodilna vojna**
- Moja pot v partizane.** — Slovenskim duhovnikom, Propagandna komisija pri IOOF, 1943, str. 4—9.
- Dolomiti.** — Slovenski poročevalec 15. 7. 1945. (Kratek opis osvobojenega ozemlja in dela Izvršnega odbora OF.)
- V Jajce in nazaj.** — Tovariš 1945, št. 2, str. 12—18.

- Bodi pozdravljena svobodna in srečna slovenska zemlja.** — Koledar OF 1946, str. 104—106. (Spomin na NOB.)
- O nepravih duhovnikih.** — Koledar OF 1946, str. 198—199. (O zadržanju nekaterih duhovnikov, ki so sodelovali z okupatorjem in o vzrokih bega škofa Rožmana.)
- Ob veliki obletnici.** — Slovenski poročevalec 20. 11. 1946; Kmečki glas 28. 11. 1946.
- Od Slemen do partizanov. Neizbrisni spomini.** — Novi svet 1946, str. 511—517.
- Slovenska duhovščina in Osvobodilna fronta. (Doneski k zgodovini narodnoosvobodilne borbe.)** — Novi svet 1946, str. 400—419.
- Srečanje z Nazorjem.** — Slovenski poročevalec 30. 5. 1946.
- T 20 preko TV 15.** — Slovenski poročevalec 13. 4. 1946. (Opis partizanskih baz T 20 in TV 15.)
- Zakaj narod sodi svojega škofa.** — Slovenski poročevalec 27. 8., 30. 8. 1946. Ponatis: Vprašanja naših dni 1946, str. 958—564.
- Crna gora, ponosito stenje.** — Slovenski poročevalec 20. 6. 1947. (O Črni gori v času NOB.)
- Iz Dolomitov na Rog.** — Ljubljana 1947. 136 str.
- Naj živi 29. november.** — Slovenski poročevalec 29. 11. 1947.
- Ob peti obletnici.** — Slovenski poročevalec 15. 8. 1947. (O italijanski ofenzivi na Kočevski Rog.)
- Ob šestih obletnici.** — Slovenski poročevalec 27. 4. 1947. (Ob obletnici OF.)
- Prešeren in partizani.** — Slovenski poročevalec 8. 2. 1947. Ponatis: Primorski dnevnik 22. 2. 1948.
- Anton Pesnik — Oton Zupančič.** — Slovenski poročevalec 23. 1. 1948. (Kako je Zupančič na Kočevskem zboru postal član Vrhovnega plenuma.)
- Cankar in Udarne brigada Ivana Cankarja.** — Slovenski poročevalec 12. 12. 1948.
- Velika pomlad.** — Primorski dnevnik 27. 4. 1948. (Spomini na pomlad 1945, na pohod IV. armade in sestavo slovenske vlade v Ajdovščini.)
- Del dnevnika Tomšičeve brigade.** — Borec 1949, št. 1, str. 10—12.
- Do prvega osvobojenega ozemlja.** — Ljudska pravica 22. 12. 1949.
- Naše obletnice.** — Borec 1949, št. 3, str. 10. (O zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju.)
- O gradivu za zgodovino narodnoosvobodilne borbe.** — Borec 1949, št. 1, str. 5—9.
- Pred šestimi leti.** — Tovariš 1949, str. 782—783.
- Prešernova »Od železne ceste« na Javoru.** — Slovenski poročevalec 6. 2. 1949. (Opis partizanskega mitinga.)
- Prvo srečanje s Šercerjevo brigado.** — Prosveta (Chicago) 2. 12. 1949.
- Rast in razvoj ljudske oblasti v Sloveniji med NOB.** — Ljudska pravica 29. 11. 1949.
- Slovenski poročevalec, glasnik in ogledalo naše narodne in osvobodilne borbe in ljudske revolucije.** — Slovenski poročevalec 29. 11. 1949.
- III. roška ofenziva proti NOV v tako imenovani Ljubljanski pokrajini.** — Borec 1949, št. 2, str. 9—15.
- Tri heroje so pokopali.** — Slovenski poročevalec 21. 4. 1949. (Spomin na pogreb Milovana Šaranovića, Dragana Jevtića in Ivana Kavčiča-Nandeta.)
- Italijanska ofanziva protiv Narodnoosvobodilačke vojske Slovenije od 16. jula do 4. novembra 1942. godine.** — Vojnoistorijski glasnik 1950, št. 1, str. 50—81.
- Iz operativnega dnevnika partizanskega komandanta.** — Borec 1950, str. 42—44.
- K zgodovini Pohorskega bataljona.** — Borec 1950, str. 33—34.
- Kako so Italijani zasedli Slovenijo.** — Borec 1950, str. 5—6.
- Mesec junij 1942 v tako imenovani Ljubljanski pokrajini.** — Borec 1950, str. 123—125.
- Neznani grob v Glazuti. Ob spominu na padle borce.** — Borec 1950, str. 214.
- S Cankarjevo na Čatež.** — Slovenski poročevalec 14. in 15. 9. 1950.
- Jelenov žleb (26. marec 1943).** — Slovenski poročevalec 26. 4. 1951.
- Po poteh bratstva in edinstva.** — Mladina 20. 11. 1951. (Razmišljanja o poti v Jajce in o pomenu II. zasedanja AVNOJ.)
- Pozdravljeni, major Jones, v naši svobodni domovini.** — Slovenski poročevalec 4. 11. 1951.
- Prvo osvobojeno ozemlje v Sloveniji.** — Zgodovinski časopis 1951, str. 87—117.
- Uspehi narodnoosvobodilne borbe in 1941.** — Vestnik (Maribor) 22. 12. 1951.
- Ustanak u Sloveniji 1941. godine.** — Ljudske revolucije na Slovenskem leta Vojnoistorijski glasnik 1951, št. 4, str. 80—119.
- Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu?** — Zgodovinski časopis 1952/1953, str. 733—767.
- Jajce 1943 — Beograd 1953.** — Tovariš 1953, str. 81.
- Ob deseti obletnici Kočevskega zbora.** — Slovenski poročevalec 30. 9. 1953.
- Srečanje z bosanskim ljudstvom.** — Slovenski poročevalec 28. 11. 1953. (Spomini na pot slovenske delegacije v Jajce.)
- Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju.** — Kronika 1953, str. 153—159.

- Grob na Blokah. V spomin velikemu junaku.** — Slovenski izseljenski koledar za 1954, str. 121—127. (O bojih Serčerjeve brigade in smrti partizanskega kurirja.)
- Problematika izvora za istoriju narodne revolucije.** (Predavanje na plenumu I. kongresa jugoslovanskih zgodovinarjev v Beogradu.) — Arhivist 1954, str. 17—29.
- Bela Krajina u Narodnooslobodilačkom ratu.** — Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, str. 417.
- Travna gora—Vagovka—Benete—Mokrc.** — Planinski vestnik 1955, str. 274—278.
- Začetki NOB v Sloveniji.** — Borec 1955, str. 234—237, 328—331, 361—363.
- Dražgoše 9. do 11. januarja 1942.** — Borec 1956, str. 56—59.
- Jelenov žleb — Velika Bela stena.** — Borec 1956, str. 3—4.
- Lož in Bezuljak 19. in od 19. na 20. oktober 1941.** — Borec 1956, str. 166—168.
- Ponarejanje zgodovine.** — Borec 1956, str. 52—55, 100—103. (O razvoju NOB v Beneški Sloveniji in vprašanju zahodnih meja.)
- Pred dnevom vstaje slovenskega naroda. (Sedemindvajseti april 1941).** — Priročnik za mlade aktiviste 1956, str. 260—262.
- Pregled gospodarske dejavnosti v narodnoosvobodilni borbi v Sloveniji.** — Zgodovinski časopis 1956—1957, str. 217—281.
- Pregled razvoja NOB u Sloveniji, I.** — Beograd 1956, 392 str.
- The Specific Development of the National Liberation War of the Yugoslav People.** — Študentska revija 1956, str. 32—44.
- Tisje 24. decembra 1941.** — Borec 1956, str. 104—106.
- Drugo zasedanje AVNOJ v luči svetovnih dogodkov.** — Ljudska pravica 28.—29. 11. 1957.
- Od 16. julija do 4. novembra 1942: velika italijanska ofenziva.** — Borec 1957, str. 302.
- Požgana je bila prva slovenska vas (20. septembra 1941).** — Slovenski izseljenski koledar 1957, str. 122—125.
- September—oktober 1943 na Dolenjskem.** — Dolenjski list 23. 10. 1957.
- Za originalnost narodnoosvobodilne borbe (ob štirideseti obletnici oktobrske revolucije v Rusiji).** — Kronika 1957, str. 57—60.
- Avto cesta — nadaljevanje NOB.** — Borec 1958, str. 430—434. (Opis dogodkov in znamenitosti iz časa NOB vzdolž avtoceste.)
- Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje (od 1941 do 1945).** — Zgodovinski časopis 1958—1959, str. 5—70.
- Borbena povezanost s Sutjesko: Slovenija.** — Borec 1958, str. 265—266.
- Junaštvo brez primere (ob 15. obletnici bojev na Sutjeski).** — Rodna gruda 1958, str. 150—151.
- Kočevska v narodnoosvobodilni borbi (ob 15-letnici Zbora odposlancev v Kočevju).** — Borec 1958, str. 475—479.
- Krim—Mokrc—Bloke. Nedopovedljivi vtisi.** — Borec 1958, str. 268—270.
- Ljubljana — srce NOB Slovenije.** — Ljubljanski dnevnik 22. 4. 1958.
- Ob obletnici obeh zasedanj AVNOJ.** — Borec 1958, str. 515—517.
- Pomembnost terenskega dela ekip Muzeja osvoboditve v Ljubljani in pisanja tako imenovanih občinskih kronik.** — Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani 1958, str. 223—229.
- Smelo in izredno premišljeno dejanje (ob ustanovitvi I. proletarske brigade).** — Borec 1958, str. 568—570.
- Sutjeska in takratni svetovni dogodki (od 15. maja do 16. junija 1943).** — Borec 1958, str. 260—262.
- Dolomitska izjava. Iz dejavnosti Osvobodilne fronte.** — Komunist 5. 6. 1959.
- Kratek pregled narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji.** — Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilne borbe slovenskega naroda 1941—1945, I, Ljubljana 1959, str. 13—22.
- Kurir Luka.** — Planinski vestnik 1959, str. 532—534. (Pot iz Dolomitov na Mokrc v zimi 1942/43.)
- Rdeči signali, borbeni dokument dobe.** — Tribuna 27. 4. 1959.
- Revija Borec in zgodovina NOB.** — Borec 1959, str. 411—412.
- Sami proti vsem.** — Tovariš 1959, str. 1466—1469 in 1479. (Prikaz prizadevanj zahodnih zaveznikov po zasedbi Slovenskega Primorja.)
- Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. I. knjiga.** — Ljubljana 1960. 453 str.
- Kratek pregled dejavnosti narodnoosvobodilnega boja (NOB).** — Pomniki naše revolucije, Ljubljana 1961, str. 7—20.
- Kratek pregled narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji (Od jeseni 1942 do jeseni 1943).** — Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda 1491—1945. II. Ljubljana 1961, str. 7—22.
- Makedonija.** — Naši razgledi 27. 12. 1961. (Odlomek referata na III. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije — Specifični elementi v NOB (revoluciji) jugoslovanskih narodov.)
- Narodna zaščita v Ljubljani.** — Ljubljana v ilegali, II, Ljubljana 1961, str. 204—214.
- Partizanski pohod pionirjev na Rog.** — Ljubljana 1961. 8 str.

- Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji.** — II. knjiga. Ljubljana 1961. 416 str.
- Roška partijska konferenca.** — Naši razgledi 29. 4. 1961. (Odlomek iz knjige Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji II.)
- Specifični elementi v NOB (revoluciji) jugoslovanskih narodov.** — Zgodovinski časopis 1961, str. 5—63.
- Kako je nastal predlog o proglasitvi Tita za maršala.** — Borec 1962, str. 205—206.
- Oris zgodovine druge svetovne vojne.** — Ljubljana 1962. 150 str.
- Partizansko gospodarstvo v »Ljubljanski pokrajini«.** — Komunist 19. 1. in 6. 2. 1962.
- Delež slovenske delegacije na II. zasedanju AVNOJ.** — Jugoslovanski istorijski časopis 1963, št. 4, str. 36—39.
- Drugo zasedanje AVNOJ i rešenje slovenačkog nacionalnog pitanja.** — Vojnoistrijski glasnik 1963, št. 6, stran 75—88.
- Kako je nastal uvodnik.** — Kmečki glas 30. 5. 1963. (Spomin na začetek izhajanja Kmečkega glasu junija 1943.)
- Kratek pregled narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji (od jeseni 1943 do februarja 1944).** — Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda 1941—1945. III. Ljubljana 1963, str. 1—31.
- Od Kočevskega zborna do I. zasedanja SNOO (SNOS) v Črnomlju.** — Zgodovinski časopis 1963, str. 5—21.
- Pred 20 leti. Vojaški politični položaj v Evropi in Jugoslaviji.** — Tovariš 4. 10. 1963, str. 18—29.
- S sklepi AVNOJ med ljudstvo. Spomini udeležencev II. zasedanja AVNOJ.** — Delo 23. 11. 1963.
- Spomeniki našega boja.** Slovenski izseljenski koledar 1963. — Ljubljana 1962, str. 118—112.
- Ideja mednarodnega sodelovanja v jugoslovanskem odporiškem gibanju.** — Primorski dnevnik 11. 6. do 15. 6. 1965.
- L'idea della collaborazione internazionale nella resistenza Jugoslava.** Annali della Facoltà e Filosofia dell'Università di Trieste. — Vol. II, 1965—1966, str. 69—87.
- Primorski NOO (odbor OF.)** — Zgodovinski časopis 1965—1966, str. 387—395.
- Sur quelques problèmes concernant les cours d'Histoire de la guerre populaire de libération des peuples de Yougoslavie, dans les Universités Yougoslaves.** — Ite conférence internationale pour l'enseignement de la résistance (Prague, 13 au 15 avril 1965), Wien, str. 120—124 (cikli.)
- Temeljne točke Osvobodilne fronte.** — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1966, str. 279—307.
- Ob dnevu zmage.** — Naši razgledi 27. 5. 1967.
- Oris partizanske sanitete na Slovenskem.** — Ljubljana 1967. 295 str.
- Partizanska saniteta od začetkov do prvega osvobojenega ozemlja in konca velike italijanske ofenzive pozno jeseni 1942.** — Borec 1967, str. 249—267. (Odlomek iz knjige Oris partizanske sanitete na Slovenskem.)
- Dve obletnici (I. XII. 1918 in 29. XI. 1943).** — Delo 29., 30. 11. 1968.
- Majhna primerjava.** — Borec 1968, str. 875—880 (O Rupnikovi zimski pomoči leta 1944.)
- Naj živi izbojevana slovenska suverenost! Ob petindvajsetletnici kočevskega zborna.** — Naši razgledi 5. 10. 1968.
- Od zborna odposlancev slovenskega naroda v Kočevju do drugega zasedanja AVNOJ v Jajcu.** — Pionir 1968/1969, št. 3, str. 10—11.
- Slovenski poročevalec.** — Enciklopedija Jugoslavije 7. Zagreb 1968, str. 406.
- Boj za pravico samoodločbe na Primorskem od kapitulacije Italije do začetka maja 1945.** (Referat na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici). — Zgodovinski časopis 1969, str. 101—136.
- Četrto stoletja svobode.** — Prešernov koledar 1970. Ljubljana 1969, str. 49—57.
- Dvakratni napad 18. divizije na šmarska tunela.** — Zbornik občine Grosuplje. Grosuplje 1969, str. 29—36.
- Naš sedemindvajseti april.** — Delo 27. 4. 1969.
- Ob 25-letnici partizanskega kulturniškega kongresa.** — Borec 1969, str. 20—23.
- Od prvega zasedanja SNOS do osvoboditve.** Borec, 1969, str. 193—216. (Odlomek iz knjige Slovensko partizansko gospodarstvo v luči partizanskih dokumentov.)
- Slovensko partizansko gospodarstvo v luči partizanskih dokumentov.** — Ljubljana 1969. 517 str.
- Četrto stoletja svobode.** — Prešernov koledar 1970, str. 49—57.
- Dve Jugoslaviji.** — Slovenski izseljenski koledar 1970, str. 43—48.
- Grosupeljsko okrožje.** — Zbornik občine Grosuplje 1970, str. 7—10.
- Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med NOB.** — Ljubljana v ilegali 4, 1970, str. 320—360.
- Trojna (dvojna) internacionalistična akcija CK KPS (CK KPJ) na Koroškem med NOB od konca 1943 dalje.** — Zgodovinski časopis 1970, str. —272.

- Zgodovina slovenskega osvobodilnega boja.** — Ljubljana 1970. 287 str.
- Donesek k zgodovini razvoja Osvobodilne fronte ob njeni tridesetletnici.** — Jugoslovanski istorijski časopis 1971, št. 3—4, str. 47—75.
- Donesek k zgodovini Osvobodilne fronte.** — Zgodovinski časopis 1971, str. 3—30.
- Ilova gora 1943.** — Zbornik občine Grosuplje 1971, str. 35—39.
- Kronika narodnoosvobodilnega boja na Primorskem.** — Svobodna Primorska. Zbor slovenskih pionirjev v Trnovskem gozdu ob 30-letnici vstaje. Lokve 1971. Str. 5—25.
- Nikdar proč od začrtane poti.** — Petindvajset let Vojnozgodovinskega inštituta JLA. Delo 25. 12. 1971.
- Partizanska Kočevska, pozdravljena!** — 500 let mesta Kočevje. Kočevje 1971, str. 93—107.
- Trideset let OF.** — Dan 1971, str. 10—13.
- Velikanska drama.** Ob 30-letnici napada na SZ. — Delo 22. 6. 1971.
- AVNOJ, stalni kažipot.** — Delo 25. 11. 1972.
- Boris Kidrič med narodnoosvobodilnim bojem.** Iz oddaje RTV Ljubljana »Še pomnite tovariši!«. — Naši razgledi 12. 5. 1972.
- Grosuplje v prvi polovici 1942.** — Zbornik občine Grosuplje 1792, str. 7—11.
- Hej, brigade, hitite...!** Ob trideseti obletnici ustanovitve prvih slovenskih partizanskih brigad. — Kmečki glas 28. 6. 1972.
- Kidrič v zgodovinarjevih očeh.** — Sedem dni, 26. 4. 1972.
- Primorska pozdravljena.** Ob 25-letnici priključitve Primorske k Jugoslaviji. — Kmečki glas 13. 9. in 4. 10. 1972.
- Naj živi 9. korpus NOV in POJ.** Ob trideseti obletnici ustanovitve primorskega armadnega zbora. — Delo 22. 12. 1973.
- Nepraznovana obletnica.** — Zbornik občine Grosuplje 1973, str. 7—9.
- Odločilno in jubilejno leto 1943.** — Borec 1973, str. 1—6.
- Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji.** — 3. knjiga, Ljubljana 1973, 484 str.
- Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji.** — 4. knjiga, Ljubljana 1973, 787 str.
- Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji.** — 5. knjiga Ljubljana 1973, 335 str.
- Drugi zbor aktivistov v Črnomlju.** — Borec 1974, str. 577—579.
- Hude, grozljive številke.** Ob 30-letnici osvoboditve Jugoslavije (in drugih držav) in ob 30-letnici zmage nad fašizmom. — Kmečki glas 25. 12. 1974.
- Kratek oris NOB slovenskega naroda 1941—1945.** — X. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana 1974. Str. 143—159.
- Pomembne odločitve v letu 1944.** — Borec 1974, str. 1—5.
- Prvo zasedanje Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta v Črnomlju.** — Borec 1974, str. 73—74.
- Fašizem in druga svetovna vojna.** — Naši razgledi 9. 5. 1975.
- Narodni izdajalci in njih tipologija.** — Delo 10. 5. 1975.
- Svet v zadnji svetovni vojni.** — Kmečki glas 30. 4. in 6. 8. 1975.
- Trideset let svobode.** — Zbornik občine Grosuplje 1975, str. 7—9.
- Veliko zgodovinsko leto 1945.** — Borec 1975, str. 1—3.
- Nastanek in razvoj ljudske oblasti.** Prvo zasedanje slovenskega narodnoosvobodilnega sveta v Črnomlju. Razvoj revolucionarne ljudske oblasti in drugih organov osvobodilnega gibanja v letu 1944. Drugi zbor aktivistov OF v Črnomlju. Prva narodna vlada Slovenije. — Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1945. Ljubljana 1976, str. 297—303, 677—683, 858—869, 1005—1008.
- Odporniška gibanja med drugo svetovno vojno v Evropi.** — Svetovna zgodovina od začetkov do danes. Ljubljana 1976, str. 599—620.
- Osvobojeno ozemlje 1942.** — Ljubljana 1976, 39 str.
- Varnostno-obveščevalna služba OF slovenskega naroda.** Razmišljanja ob znanstvenem simpoziju o VOS OF slovenskega naroda. — Naši razgledi 10. 12. 1976.
- Izročilo OF — korenine rasti naše demokracije.** — Delo 26. 11. 1977.
- Pregled tridesetletnega revolucionarnega razvoja nekaterih temeljnih pridobitev NOB jugoslovanskih narodov.** — Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana 1977, str. 11—27.
- Prvo osvobojeno ozemlje na Slovenskem.** — Prešernov koledar 1977, str. 84—91.
- Tri obletnice.** — Zbornik občine Grosuplje 1977, str. 7—10.
- O pomenu preučevanja zgodovine NOB na posameznih območjih in o nekaterih posebnostih razvoja NOB na domžalskem in kamniškem območju.** — Zbornik občine Domžale. Domžale 1979, str. 223—237.
- 1917—1921, 1921—1929, 1929—1941, Okupacija, Odpor, Razvoj NOB, Osvobojeno ozemlje, Ureditve oblasti, Partizanske ustanove.** Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979, str. 598—681, 734—887.
- Ljubljana — mesto heroj.** — Zgodovinski časopis 1981, str. 5—13.

Čas po drugi svetovni vojni; priložnostni članki

- Slovenski človek.** — (Ciklotehnika 13 A) 1944, 16 str.
- Ustava in ločitev cerkve od države.** — Slovenski poročevalec 15. 12. 1945.
- Istra.** — Slovenski poročevalec 7. 4. 1946.
- Iz življenja duhovščine in cerkve na Slovenskem.** — Enakopravnost Equality, Cleveland 16. 12. 1946.
- Narod si bo pisal sodbo sam.** — Slovenski poročevalec 17. 11. 1946.
- Neuničljiva slovanska družina.** — Slovenski poročevalec 13. 12. 1946. (Ob slovanskem kongresu).
- Borba svobodoljubnega grškega ljudstva.** — Tovariš 1948, str. 565—567. (Zgodovinski pregled skozi stoletja.)
- Ob prazniku slovenske državnosti.** — Tedenska tribuna 21. 7. 1954.
- Ob rojstnem dnevu nove in stare Jugoslavije.** — Kronika 1958, str. 105—109.
- Kaj lahko prispeva pouk moderne zgodovine k vzgoji socialističnega državljana.** — Sodobna pedagogika 1959, str. 282—295.
- Sodobno pojmovanje zgodovine.** — Delo 9. 8. 1959.
- Znanje za življenje. Za idejnost naših učbenikov.** — Delo 19. 5. 1959.
- Narod će svojo historiju pisati sam.** — Borba 3. 10. 1963.
- Kratek pregled zgodovinskih dogodkov po drugi svetovni vojni.** — Koper 1964. 95 str. (cikl.)
- Naj živi federativna demokratična republika Jugoslavija!** — Pionir 1970—1971, št. 3, str. 4—5.
- Srebrni jubilej Organizacije združenih narodov.** — Pionir 1970—1971, št. 2, str. 20—21.
- Svet po vojni (1945—1957).** — Ljubljana 1983, 392 str. 1. knjiga.
- Svet po vojni (1958—1963).** — Ljubljana 1984, 351 str. 2. knjiga.

Zamejska tematika

- Se o Trstu in še o Primorski.** — Slovenski poročevalec 26. 9. 1945.
- Moč iz pravice in resnice.** — Slovenski poročevalec 5. 4. 1946. (Cona A, Trst in Gorica.)
- Naš veliki dokaz.** — Slovenski poročevalec 3. 3. 1946. (O vprašanju Trsta in Julijske krajine.)
- Koroški Slovenci — žrtve imperialističnih velesil in šovinizma.** — Borec 1950, str. 209—212. (Ob 30-letnici koroškega plebiscita.)
- Julijska krajina in Trst 1947—1954.** — Delo 2. 11.—18. 11. 1974 (14 nadaljevanj).
- Vprašanje Julijske krajine in Trsta 1947—1954.** — Zgodovinski časopis 1975, str. 3—44.

- Pregled razvoja koroškega in južnotirolskega vprašanja 1945—1975.** — Delo 13. 7.—18. 8. 1976 (30 nadaljevanj).
- Avstrijska državna pogodba in takratna blokofska politika (1945—1955).** — Zgodovinski časopis 1977, str. 155—167.

Življenjepisi, nekrologi

- Albert Kramer.** — Enciklopedija Jugoslavije 5. Zagreb 1962, str. 378.
- Alenka Nedog.** — Naši razgledi, 16. 7. 1976.
- Anton Bonaventura Jeglič.** — Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, str. 477.
- Anton Korošec.** — Enciklopedija Jugoslavije 5. Zagreb 1962, str. 318.
- Boris Kidrič.** — Enciklopedija Jugoslavije 5. Zagreb 1962, str. 246—247. (Sovtor)
- Človek ogromnega znanja... (Ob tretji obletnici smrti Borisa Kidriča).** — Borec 1956, str. 154—155.
- Gregorij Rožman.** — Slovenski biografski leksikon III, Ljubljana 1960, 9. zv., str. 152.
- In memoriam Gregorii Čremošnik.** (Besede ob grobu). — Naši razgledi 22. 11. 1958.
- Janez Evangelist Krek.** — Enciklopedija Jugoslavije 5. Zagreb 1962, str. 391.
- Jože Lampret.** — Delo 25. 5. 1969.
- Leon Rupnik.** — Slovenski biografski leksikon III, Ljubljana 1960, 9. zv., str. 169.
- Slovenecem je kot Sperans in Vodnik pokazal pot iz narodnostne smrti.** — Delo 14. 2. 1979.

Učbeniki in pomagala za mladino

- Zgodovina za IV. razred nižjih gimnazij** (skupno s Ferdinom Gestrinom in Jožetom Hainzem). — Ljubljana 1956. 213 str.
2. izdaja (Zgodovina za VIII. razred osnovne šole) 1961.
3. izdaja 1963.
- Zgodovina za 4. razred gimnazije.** — Ljubljana 1967. 198 str.
- Zgodovina od začetkov civilizacije do danes.** — Ljubljana 1968, tekst na str. 278—291; 294—311; 316; 321—324.
- Mladi vedež.** — Ljubljana 1973. (9 gesel skupaj z M. Stiplovškom.)

Uvodne besede

- Uvodne besede.** — France Škerl-Bregar, Petnajst let bibliografije o narodnoosvobodilnem boju Slovencev 1945—1959. Ljubljana 1962, str. V—VI.
- Uvodne besede.** — Herbert Feis, Churchill, Roosevelt, Stalin. Ljubljana 1968, str. 5—7.

Uvodne besede. — Arthur Conte, Jalta — delitev sveta. Ljubljana 1969, str. 5—9.

Uvod k slovenski izdaji. — C. L. Sulzberger, Druga svetovna vojna. Ljubljana 1970. Str. 7.

Predgovor. — Roberto Battaglia: Odporniško gibanje v Italiji. Ljubljana 1971, str. 5—10.

Uvodna beseda. — Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921—1924. Ljubljana 1975, str. 5—7.

Uvodna beseda. — Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana 1977, str. 7.

Intervjuji

Zgodovina trka zaman. Zaklenjena so premnoga vrata arhivov. [Zapisal] Peter Breščak. — Delo 27. 11. 1971.

Sedanost in zgodovina. Ob 30. obletnici Avnoja in izidu zadnjih knjig »Preгледа« zgodovine NOB v Sloveniji. Govori prof. dr. Metod Mikuš. — Naši razgledi 23. 11. 1973.

Vzroki ležijo v preteklosti. O bližnje vzhodni krizi. Razgovor pripravil Milan Meden. — Ljubljanski dnevnik 13. 10. 1973.

Znanstveniki o znanosti. Govorijo letošnji Kidričevi nagrajenci. — Naši razgledi 19. 4. 1974. Vsebina: ..Samo neizmeren trud, zgolj napori.

Ze takrat smo bili neuvrščeni. Ob dnevu republike. — Sedem dni 28. 11. 1974.

Zgodovine ni težko pisati! [Zapisal] Andrej Bartelj. — Dolenjski list 10. 7. 1975.

Fašizem še živi. Pogovor o novih oblikah fašizma z univerzitetnim profesorjem. [Zapisal] Otmar Klipšteter. — Večer 19. 2. 1977.

Narod si ne piše sodbe z zapisniki. [Zapisal] Mitja Meršol. — Teleks 29. 9. 1978.

Ocene

Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije. Ljubljana 1933. — Čas 1933/34, str. 281—282.

Spominska knjiga za 700-letnico prihoda oo. frančiškanov v Ljubljano, 1233—1933. Ljubljana 1933. — Čas 1933/34, str. 123—124.

Kočevski zbornik. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 1941, str. 161.

Pripombe h knjigi »Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji«. — Borec 1950, str. 181—184; 205—207; 229—232.

II. kongres Komunistične partije Slovenije. Ljubljana 1949. — Zgodovinski časopis 1951, str. 403—407.

Edvard Kardelj, Pot nove Jugoslavije. Ljubljana 1946. — Zgodovinski časopis 1951, str. 407—410.

Leon Geršković, Dokumenti o razvoju narodne vlasti. Beograd 1948. — Zgodovinski časopis 1951, str. 419—422.

V. kongres Komunistične partije Jugoslavije. Ljubljana 1948. — Zgodovinski časopis 1951, str. 402—403.

Slovenski poročevalec 1938 in 1941. Ljubljana 1951. — Zgodovinski časopis 1951, str. 412—415.

Vladimir Dedijer, Dnevnik I—III, Beograd 1945—1950. — Zgodovinski časopis 1951, str. 410—412.

Tomo Čubelić — Milovan Milostić, Pregled istorije narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije, Zagreb 1952. — Zgodovinski časopis 1954, str. 306—307.

Bogdan Stojšavljević, Seljaštvo Jugoslavije 1918—1941. — Zgodovinski časopis, 1954, str. 306.

Svetozar Pribičević, Diktatura kralja Aleksandra, Beograd 1952. — Zgodovinski časopis 1954, str. 300—306.

Boris Kidrič, Zbrano delo I, Ljubljana 1958. — Komunist 30. 5. 1958.

Ob Letopisu Muzeja narodne osvoboditve LR Slovenije 1958. — Naši razgledi 26. 4. 1958.

Naročilo velikega revolucionarja (Očna knjige: Boris Kidrič, Zbrano delo II, Ljubljana 1959). — Komunist 4. 12. 1959.

Velik Slovenec in velik Jugoslovan (Ob Zbranem delu Borisa Kidriča, I. in II. knjiga). — Naši razgledi 26. 12. 1959.

Odboj a revoluce 1938—1945. Odboj a revoluce, Praha 1966, IV, št. 3, str. 156—172.

O vojnih spominih Charlesa de Gaulla. — Naši razgledi 20. 3., 3. 4. in 17. 4. 1970.

Nataša Stergar

ZGODOVINSKI ČASOPIS

— osrednja slovenska historična revija
— glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 12/1, lahko še vedno dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

ZČ 1/1947 (ponatis 1977) — 360 din	ZČ 25/1971, št. 3-4 — pred ponatisom
ZČ 2-3/1948-49 — razprodan	ZČ 26/1972, št. 1-2 (ponatis 1980) — 360 din
ZČ 4/1950 — razprodan	ZČ 26/1972, št. 3-4 (ponatis 1984) — 720 din
ZČ 5/1951 — pred ponatisom	ZČ 27/1973, št. 1-2 — razprodan
ZČ 6-7/1952-53 — pred ponatisom	ZČ 27/1973, št. 3-4 — razprodan
ZČ 8/1954 — 640 din (kmalu razprodan)	ZČ 28/1974, št. 1-2 — razprodan
ZČ 9/1955 — razprodan	ZČ 28/1974, št. 3-4 — 320 din
ZČ 10-11/1956-57 — razprodan	ZČ 29/1975, št. 1-2 — 280 din
ZČ 12-13/1958-59 — 560 din kmalu razprodan	ZČ 29/1975, št. 3-4 — 280 din
ZČ 14/1960 — 400 din	ZČ 30/1976, št. 1-2 — 240 din
ZČ 15/1961 — razprodan	ZČ 30/1976, št. 3-4 — 240 din
ZČ 16/1962 — 400 din	ZČ 31/1977, št. 1-2 — 320 din
ZČ 17/1963 (ponatis 1978) — 400 din	ZČ 31/1977, št. 3 — 280 din
ZČ 18/1964 (ponatis 1980) — 400 din	ZČ 31/1977, št. 4 — 200 din
ZČ 19-20/1965-66 — razprodan	ZČ 32/1978, št. 1-2 — 240 din
ZČ 21/1967 — 400 din	ZČ 32/1978, št. 3 — 200 din
ZČ 22/1968, št. 1-2 (ponatis 1983) — 480 din	ZČ 32/1978, št. 4 — 200 din
ZČ 22/1968, št. 3-4 — 280 din	ZČ 33/1979, št. 1 — 240 din
ZČ 23/1969, št. 1-2 — razprodan	ZČ 33/1979, št. 2 — 200 din
ZČ 23/1969, št. 3-4 — razprodan	ZČ 33/1979, št. 3 — 200 din
ZČ 24/1970, št. 1-2 (ponatis 1981) — 320 din	ZČ 33/1979, št. 4 — 200 din
ZČ 24/1970, št. 3-4 — razprodan	ZČ 34/1980, št. 1-2 — 240 din
ZČ 25/1971, št. 1-2 — pred ponatisom	ZČ 34/1980, št. 3 — 200 din
	ZČ 34/1980, št. 4 — 200 din
	ZČ 35/1981, št. 1-2 — 320 din
	ZČ 35/1981, št. 3 — 200 din
	ZČ 35/1981, št. 4 — 180 din
	ZČ 36/1982, št. 1-2 — 400 din
	ZČ 36/1982, št. 3 — 300 din
	ZČ 36/1982, št. 4 — 300 din

Za prvih petindvajset letnikov ZČ je na voljo bibliografsko kazalo.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 1000 dinarjev, je možno obročno odplačevanje. Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo 25-odstotni popust, študentje 50-odstotni popust. Za naročila iz tujine velja 40-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge.

Ponatisе vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu.

DRUŠTVENO ŽIVLJENJE, KONGRESI IN SIMPOZIJI

III., IV. IN V. JUGOSLOVANSKO SREČANJE MLADIH ZGODOVINARJEV

V Jugoslaviji je danes deset kateder za zgodovino univerzitetnega ranga (Ljubljana, Beograd, Zagreb, Skopje, Novi Sad, Nikšić, Osijek, Zadar, Priština in Sarajevo). Na njih študira zgodovino okrog 1000 rednih in blizu 200 izrednih študentov. Pri predavanjih pa je angažiranih okrog 120 profesorjev docentov, asistentov in drugih sodelavcev. Prav zaradi tega se je pokazala možnost, še bolj pa potreba po večjem povezovanju študentov zgodovine Jugoslavije in njihovih profesorjev in po izmenjavi izkušenj, ki se nanašajo na zgodovinsko znanost, učni proces, vprašanje zgodovine v moderni družbi, študentsko dela itd. Inicijativa za sklic interkatedrske konference je prišla s strani zagrebških zgodovinarjev, ki so izdelali tudi samoupravni sporazum o konstituiranju konference kot stalne oblike dela. Interkatedrska konferenca zgodovinarjev Jugoslavije je vsako leto, zmeraj v drugem kraju. Z delom je začela leta 1978 v Novem Sadu (poročilo glej v ZČ 35/1981, str. 159), doslej pa jih je bilo pet (Novi Sad, Zagreb, Zadar, Skopje in Beograd). Konferenca praviloma traja dva dni. Prvi dan berejo študentje svoje referate na temo, ki je bila določena na predhodni konferenci. Referati so po svoji vsebini, obliki in obsegu kaj različni. Medtem ko eni temeljijo samo na literaturi in imajo bolj značaj kompilacije (npr. Udeležba Dubrovnik v gospodarskem razvoju srednjeveške bosanske države, Illindenska vstaja in jugoslovanski narodi, Profašistične mladinske organizacije v Jugoslaviji itd.), se drugi približujejo pravemu znanstvenemu delu, temeljijo tudi na virih ter dajejo konkretne rezultate (npr. Nacionalna ideologija »Slovenskog juga«, Odmevi kulturnega življenja v Srbiji v slovenskih revijah pred prvo svetovno vojno itd.). Prebrani referati se praviloma tiskajo v posebnem zborniku. Drugega dne, ko naj bi študentje razpravljali o svojih problemih, je konferenca predavateljev, na kateri se razpravlja o raznih problemih zgodovinske znanosti in stroke. Poudariti je treba, da je ta oblika sodelovanja danes edino redno letno srečanje zgodovinarjev Jugoslavije in edino redno letno srečanje študentov in profesorjev skoraj vseh jugoslovanskih univerzitetnih centrov.

III. srečanje mladih zgodovinarjev je bilo 12. in 13. novembra 1980 v Zadru v organizaciji Odsjeka za povijest filozofske fakultete v Zadru. 12 študentov je predstavilo svoje referate na temo Dubrovnik in jugoslovanske dežele v 15. in 16. stoletju. Srečanja se niso udeležili le študentje iz Črne Gore. Kot zastopniki oddelka za zgodovino v Ljubljani so se srečanja udeležili profesorji Ferdo Gestrin, Vasilij Melik in Ignacij Voje, od študentov pa Lojz Tršan, Peter Štih in Helena Poberžnik. Slednja je imela tudi referat Trgovski stiki med Dubrovnikom in slovenskimi deželami od 12. do 19. stoletja (pod mentorstvom prof. Ignacija Vojeta). V diskusiji so bili referati ocenjeni kot dokaj dobri, v zvezi z delom z viri pa se je postavljal zlasti problem znanja latinščine. Drugega dne je bil strokovni ogled kulturno-zgodovinskih spomenikov Zadra in ekskurzija na Pag.

IV. interkatedrska konferenca zgodovinarjev Jugoslavije je bila sredi novembra 1981 v Skopju. Tema (Mladinsko gibanje v Jugoslaviji leta 1941) je bila posvečena 40-letnici NOB in socialistične revolucije narodov in narodnosti Jugoslavije. Na srečanju, ki so se ga udeležili študentje 6 fakultet (Novi Sad, Ljubljana, Beograd, Zadar, Skopje, Priština), smo se Ljubljančani predstavili z dvema referatoma. Gozdana Miglič je obdelala mladinsko osvobodilno fronto slovenskega naroda leta 1941, Branko Božnik pa skojevsko organizacijo v Sloveniji leta 1941. Poleg obeh referentov so se srečanja udeležili kot predstavniki oddelka za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani še prof. Mirko Stiplovič, doc. Peter Vodopivec in študent Peter Štih. Prizadevni organizatorji so organizirali tudi ogled Skopja ter strokovno ekskurzijo v Tetovo, ki je bila še zlasti zelo zanimiva za nekatere redkejšje obiskovalce Makedonije.

Dosedaj zadnje, po vrsti peto srečanje mladih zgodovinarjev je bilo 28. in 29. oktobra 1982 v Beogradu, ki so se ga udeležili predstavniki iz Skopja, Zadra, Novega Sada, Beograda, Zagreba in Ljubljane. Študentje so pisali referate na temo Enotnost na tleh Jugoslavije od začetka XIX. stoletja do leta 1918. Referati so bili po pristopu in obsegu kaj različni. Nekateri so se omejevali zgolj na literaturo, drugi, zlasti oba ljubljanska in beogradska, pa so temeljili na časopisnih virih. Na srečanju, ki so se ga iz Ljubljane udeležili doc. Peter Vodopivec in študentja Tanja Šibli, Marko Štuhec ter Peter Štih, smo se predstavili z referatoma, ki sta ju imela M. Štuhec (Pisanje liberalnega časopisa Slovenski narod o Srbiji ob proglasitvi polnoletnosti kneza Milana) in T. Šibli (Odmevi kulturnega življenja v Srbiji v slovenskih revijah pred prvo svetovno vojno). Naletela sta na prav prisrčen sprejem. Drugi dan dopoldne je bilo

predavanje in diskusija na temi Zgodovinska znanost na univerzi ter Nacionalno in Jugoslovansko od začetka 19. stoletja do leta 1918 v srednješolskih učbenikih zgodovine. Popoldne pa je sledil odhod v Novi Sad, kjer smo obiskali tamkajšnjo filozofsko fakulteto ter si ogledali znamenitosti Novega Sada. Na srečanju je bilo tudi dogovorjeno, da bo 6. srečanje leta 1983 v Sarajevu, določena pa je bila tudi tema: Federalizem pri jugoslovanskih narodih.

Peter Štih

ZGODOVINSKO DRUŠTVO LJUBLJANA 1982—1983

(Poročilo z občnega zbora 14. aprila 1983)

Osnutek petletnega delovnega programa Zgodovinskega društva Ljubljana, ki je bil oblikovan že novembra 1980, je za leta 1981 do 1985 predvidel štiri osnovne naloge: strokovno-izobraževalno dejavnost s predavanji, predstavitvami nekaterih arhivskih in muzejskih ustanov ter bibliotek in strokovnimi ekskurzijami; dalje sodelovanje pri raziskavah in pripravi monografije o zgodovini Ljubljane, ki vključuje posamezna predavanja na témo ljubljanske preteklosti in pripravo simpozija o zgodovini Ljubljane; drugi dve srednjeročni nalogi pa zadevata sodelovanje pri zasnovi muzejske zbirke in predstavitve zgodovine Ljubljane ter sodelovanje z ustreznimi družbeno-političnimi organizacijami, odbori, komisijami in strokovnimi društvi pri proslavah, obletnicah, publikacijah ipd. na območju dejavnosti Zgodovinskega društva Ljubljane.

S tako zastavljenim programom naj bi društvo na ljubljanskem področju opravljalo tri glavne naloge, ki jim je namenjeno delovanje lokalnih zgodovinskih društev. Te so obravnava krajevne zgodovine, gojenje in preučevanje problemov zgodovinskih tradicij NOB ter strokovno-izobraževalna pomoč pedagogom pri vprašanih pouka zgodovine v šolah. K tako zasnovanemu konceptu je občni zbor Zgodovinskega društva Ljubljana 11. marca 1982 dodal zahtevo po novi razsežnosti: ljubljansko zgodovinsko društvo naj bi kot osrednje slovensko lokalno društvo zgodovinarjev z največjim številom članov opravljalo tudi naloge širšega, splošno-slovenskega značaja.

V opisanem okviru je imelo Zgodovinsko društvo Ljubljana v lanskem in letošnjem letu vrsto članskih sestankov s predavanji z raznovrstno tematiko. Po zaključku občnega zbora 11. marca 1982 je prof. dr. Ferdo Gestrin prisotnim predstavil delo profesorja dr. Milka Kosa ob deseti obletnici njegove smrti. Dober mesec kasneje 15. aprila, je dr. Pavel Stranj, tajnik Slovenskega raziskovalnega inštituta v Trstu predaval članom o palestinskem vprašanju od 1880 do 1980. Na sestanku 6. maja je član berlinske in saške akademije znanosti dr. Walter Markov predstavil poslušalcem zgodovinsko znanost v Nemški demokratični republiki. Božo Otoperc, strokovni svetnik ZRC SAZU je 11. novembra na članskem sestanku govoril o problematiki virov za zgodovino srednjeveške Ljubljane. Novejše težnje v historiografiji Združenih držav Amerike je na predavanju 9. decembra obravnaval docent dr. Peter Vodopivec. S tovrstnimi članskimi sestanki smo nadaljevali tudi v letošnjem letu: 10. marca je direktor Ameriškega centra Bruce Mac Gowen na društvenem sestanku predaval o vidikih marksistične teorije kolonializma s posebnim ozirom na osmansko gospodarstvo, teden kasneje, 17. marca pa je Milan Pahor, vodja odseka za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, predstavil poslušalcem obdobje NOB na Tržaškem.

Na članskih sestankih smo si v preteklem letu pod strokovnim vodstvom ogledali nekatere kulturne ustanove: 22. aprila 1982 je tov. Marjan Drnovšek zgodovinarjem razkazal Zgodovinski arhiv Ljubljana, 20. maja je dr. Branko Reisp seznanil člane društva s knjižnico Narodnega muzeja, 27. maja pa je zgodovinarje popeljala skozi fonde Arhiva SR Slovenije tov. Ema Umek. Živahen je bil tudi obisk semeniške knjižnice, ki smo si jo ogledali 21. oktobra pod vodstvom profesorja Teološke fakultete dr. Marjana Smolika.

Število obiskovalcev na omenjenih članskih sestankih je nekoliko nihalo, običajno je znašalo več deset poslušalcev. Žal moramo ugotoviti, da s tem programom nismo uspeli vzbuditi zadovoljivega zanimanja za naše izobraževalne sestanke med učitelji in profesorji zgodovine.

Odbor društva, ki so ga po 11. marcu 1982 sestavljali Darja Mihelič (predsednik), Janez Kos (podpredsednik), Metka Gombač (tajnik), Vasko Simoniti (blagajnik), Tatjana Bradeško, Marjan Drnovšek, Primož Hainz, dr. Branko Reisp, Saša Serše in Ema Umek, je imel v preteklem letu tri sestanke in sicer 26. marca in 13. oktobra 1982 ter 30. marca 1983. Na vseh je obravnaval program dela društva in njegovo izvajanje, na prvem je bil razen tega konstituiran odbor društva za tekoče mandatno obdobje, na zadnjem pa smo pripravili potek občnega zbora. Ob sestankih odbora društva naj omenimo še sodelovanje odbornikov društva pri številnih sestankih in pogovorih, katerih cilj je bila priprava simpozija oziroma monografije o zgodovini Ljubljane.

V preteklem letu je bilo v delovodnik vpisanih 75 dopisov, od teh 33 odposlanih. Obvestila smo pošiljali prek 400 posameznikom, društvom oziroma ustanovam. Dru-

štvo združuje nad 280 članov iz ljubljanske regije, o naši dejavnosti pa obveščamo tudi 40 članov in naročnikov Zgodovinskega časopisa izven SR Slovenije (od teh je 29 zamejskih Slovencev), ki sicer ne bi bili vključeni v nobeno lokalno društvo, kot zasebniki pa tudi ne morejo biti člani Zveze zgodovinskih društev za Slovenijo. Nekaj zadnjih dopisov smo pošiljali tudi naročnikom Kronike, ki še niso včlanjeni v naše društvo in jih želimo pridobiti za članstvo.

Za javnost delovanja društva smo poskrbeli z dopisi nekaterim drugim društvom in ustanovam ter z rednimi obvestili o našem delu v dnevnem časopisju. Delo društva v preteklem letu je omogočila Ljubljanska kulturna skupnost s sredstvi v višini 40 000 dinarjev. Enkratno razpošiljanje vabil (brez stroškov razmnoževanja) pa trenutno stane približno 2 500 dinarjev. Da lahko z odobrenimi sredstvi izpolnjujemo program, smo zato prisiljeni z enim obvestilom sklicevati po več sestankov hkrati.

Darja Mihelič

POSVETOVANJE O ZGODOVINI LJUBLJANE

16. in 17. novembra 1983

Zgodovinsko društvo Ljubljana je že ob svoji ustanovitvi 3. decembra 1979 izoblikovalo program, v katerem je bila poudarjena naloga za pripravo monografije mesta Ljubljane kot kolektivnega dela strokovnjakov različnih ved. V ta namen je Marjan Drnovšek za ustanovni občni zbor pripravil poročilo o dotedanjem delu in rezultatih raziskav na področju zgodovine Ljubljane do leta 1918, Tatjana Čepič pa o istem vprašanju po 1918. Predlog je prišel v srednjeročni načrt (1981—1985) društva. Pobudo za delo pri monografiji Ljubljane je nato prevzela Skupščina mesta Ljubljane. Za izvedbo je bil sestavljen širši strokovni svet in ožji odbor in izdelali so se podrobnejši načrti dela za vsa obdobja ljubljanske zgodovine. Srednjeročni načrt Zgodovinskega društva Ljubljana pa je vseboval tudi zamisel o organiziranju dvodnevne posvetovanja o zgodovini Ljubljane.

16. in 17. novembra 1983 je Zgodovinsko društvo Ljubljana z Zgodovinskim arhivom Ljubljana, Mestnim muzejem in pod pokroviteljstvom Skupščine mesta Ljubljana pripravilo posvetovanje o zgodovini Ljubljane, ki se je odvijalo v veliki dvorani Magistrata. Udeležence sta uvodoma pozdravili predsednica Zgodovinskega društva dr. Darja Mihelič in predsednica Skupščine mesta Ljubljana tov. Tina Tomlje, v imenu organizatorjev pa je spregovoril prof. dr. Ferdo Gestrin.

Simpozij je bil vsebinsko razdeljen na štiri časovna obdobja. Prvo obdobje je obravnavalo prazgodovino, antiko in srednji vek, drugo obdobje je segalo od 16. do srede 19. stoletja, tretje obdobje od srede 19. stoletja do leta 1941 in četrto obdobje od leta 1941 do današnjih dni. Za vsako obdobje so bili podani najprej nosilni referati (skupaj 8) s širšimi, okvirnimi predstavitvami posameznih obdobij. Na nje se je navezalo veliko število koreferatov (skupaj 38), ki so ljubljansko preteklost obdelali z najrazličnejših vidikov. Drugi dan se je po referatih in koreferatih razvila zelo živahna diskusija, ki je bila dopolnilo podanim izsledkom.

Obdobje od neolitika do srednjega veka je orisala dr. Ljudmila Plesničar-Gec. V širšem pregledu je zajela splošne značilnosti obdobja, spregovorila o že opravljenem delu in rezultatih ter opozorila na nekatera še nerešena vprašanja obravnavanega obdobja. Prof. dr. Sergij Vilfan je v glavnem referatu zajel čas od naselitve Slovanov do začetka 16. stoletja. V tezah, ki sestavljajo načrt za delo, je poudaril gospodarske in politične probleme, lego Ljubljane in pomen prometa, spremembe v tem dolgem obdobju in podal določene zaključke, obenem pa nakazal nekatere še neraziskane strani srednjeveške Ljubljane. Ožje problematike iz obdobja prazgodovine, antike in srednjega veka so se lotili koreferati arheologov, antropologa in umetnostnega zgodovinarja. O novih rezultatih raziskav ljubljanskega prostora najzgodnejšega obdobja so poročali dr. Tatjana Bregant za Ljubljansko barje, Janez Puš za železno dobo, dr. Jaro Šašel je razložil vlogo in pomen antičnih virov pri rekonstrukciji zgodovine Emone in opozoril na malo raziskano vprašanje prebivalstva Emone, dr. Iva Curk je govorila o ljubljanskih arheoloških najdbah rimskega obdobja, dr. Marjan Slabe o poselitvi Ljubljanske kotline v 5. in 6. stoletju, mag. Irena Sivec o naselitvi Slovanov in problemu prafar na ožjem ljubljanskem območju. O skeletih in antropološki analizi je poročala Tatjana Tomazo-Ravnik in zaključila, da na vprašanje, kakšni in kdo so bili Emonci v pozni antiki, zaradi skopih podatkov antropologi ne morejo dati odgovora. Umetnost srednjeveške Ljubljane je podal dr. Emilijan Cevc. Referenti so bili enotni v tem, da je dala pomembna geografska lega mesta pečat razvoju in življenju tega prostora od najstarejših obdobij zgodovine naprej.

Popoldanski del simpozija je pričel prof. dr. Ferdo Gestrin z referatom za čas od začetka 16. stoletja do konca 17. stoletja. Izhodišče izvajanj mu je bilo stanje Ljubljane ob prehodu iz srednjega v novni vek, ko je bila Ljubljana najvažnejše gospodarsko in trgovsko središče. V razpravi je osvetlil pomen Ljubljane znotraj sloven-

skega prostora v obravnavanih dveh stoletjih. Poudaril je pomen trgovine na velike razdalje in še posebej prehodne trgovine preko slovenskega prostora, ki je v Ljubljani ustvarjala dokaj močne trgovske kapitale, padec le-te, ki ga je mogoče slediti od druge polovice 16. stoletja, ter posledice, ki so se odražale v življenju mesta. Obrtna proizvodnja, naraščajoča nasprotja v fevdalni družbi, reformacija, protireformacija, zopetno pojavljanje velikih kapitalov v Ljubljani konec 17. stoletja, vpliv zunanjih dogodkov, vse to je predavatelj obravnaval in opozarjal, kakšne posledice je imelo za posamezna področja življenja.

O obdobju 18. stoletja in prve polovice 19. stoletja je spregovoril dr. Jože Žontar. Orisal je vpliv merkantilizma na ljubljansko gospodarstvo, podal socialno analizo mestnega prebivalstva, razložil spremembe v času Marije Terezije in Jožefa II., obdobje Ilirskih provinc ter predmarčno dobo. Koreferati so dopolnili sliko življenja Ljubljane tega časa.

Dr. Primož Simoniti je govoril predvsem o kulturnem življenju v 16. stoletju, dr. Damjan Prelovšek je za arhitekturo Ljubljane v 18. in 19. stoletju podal mnoge dopolnitve in popravke, ki so sad raziskav umetnostnih zgodovinarjev, dr. Janez Höfler in dr. Jože Sivec sta poročala o glasbeni umetnosti, dr. Jože Koruza je podal opombe k problematiki slovstvene ustvarjalnosti v Ljubljani, dr. Breda Pogorelec je predavala o slovenskem knjižnem jeziku v Ljubljani, Jože Ciperle je orisal zgodovino šolstva do leta 1848, dr. Ignacij Voje pa je analiziral obrambne načrte Ljubljane iz 16. in 17. stoletja.

Drugi dan posvetovanja je bilo na vrsti obdobje od srede 19. stoletja dalje. Prof. dr. Vasilij Melik je orisal nekaj strani zgodovine Ljubljane od 1848 do 1941, Marjan Drnovšek pa je podal oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja v letih 1850—1914. Posebej je poudaril čas Hribarjevega aktivnega delovanja v mestnem svetu 1882—1910. Oba glavna referenta sta se strinjala v tem, da je za to obdobje potrebno temeljito obdelati gospodarstvo Ljubljane.

Sledili so koreferati: mag. Stane Granda, o poizkusu organiziranja slovenskega zavarovalništva v Ljubljani v sedemdesetih letih 19. stoletja, Eva Holz o položaju ljubljanskega uradništva v drugi polovici 19. stoletja, France Filipič je v obliki kronološkega pregleda nanizal najpomembnejše dogodke v zgodovini partije med obema vojnama, dr. France Kresal je obdelal stanovanjski problem in poizkuse reševanja le-tega, Ana Benedetič je poročala o študentskem gibanju med obema vojnama, dr. Janko Prunk o komunalni politiki Zveze delovnega ljudstva 1923, Tatjana Čepič je opredelila delo dveh ljubljanskih društev, Zveze svobod in Vzajemnosti, zanimiv je bil tudi prikaz delavskega gibanja v tovarni Saturnus Tatjana Klepec. Umetnostno zgodovinsko podobo Ljubljane tega obdobja sta deloma osvetlila prof. dr. Nace Šumi (njegove napotke za delo prebral M. Drnovšek) in Breda Mihelič, ki je spregovorila o urbanistični zgodovini Ljubljane od konca 19. stoletja do najnovejšega časa. Etnološki prikaz prof. dr. Slavka Kremenška je zajel posamezne četrti Ljubljane, način življenja, šege in navade in vseboval opozorila na vrzeli v celovitem prikazu tega obdobja. Mag. Andrej Vovko je nakazal nekatere značilnosti šolstva v obdobju 1848 do 1958, dr. Peter Borisov pa je poročal o deležu ljubljanske kirurgije s poudarkom na prvih desetletjih 20. stoletja. Fotografija kot zgodovinski dokument je bila tema referata Mirka Kambiča, ki je ob zanimivih diapozitivih podal vrsto koristnih napotkov in poudaril vse večji pomen slikovnega gradiva. Dopoldanskemu delu je sledila diskusija, v kateri je sodelovala vrsta razpravljalcev. Opozorila bi predvsem na krajši prispevek dr. Mirka Stiplovska, ki je spregovoril o delavskem gibanju v Ljubljani med obema vojnama.

Cas NOB je v glavnem referatu predstavil dr. Tone Ferenc. Poudaril je vlogo Ljubljane kot središča osvobodilnega boja za vso Slovenijo, opozoril na razsežnost narodnoosvobodilnega boja, vzpone in padce, kot so si sledili v štiriletnem obdobju, značilnosti italijanske in nemške okupacije, delo partije, OF in postavljanje ljudske oblasti z njenimi temeljnimi organi. Vida Deželak je v koreferatu govorila o organizacijskem razvoju partije do leta 1942, Damjan Guštin o vključevanju prebivalcev Ljubljane v partizanske enote v prvi polovici leta 1942. Vrzeli v obdelavi tematike NOB, ki jih tri predavanja niso mogla pokriti in na katere so v prosti razpravi diskutantje opozorili, bodo zapolnili, kot je bilo rečeno že na posvetovanju, s pritegnitvijo še nekaterih sodelavcev (o VOSu, domobranstvu, železničarjih).

Dogajanja po drugi svetovni vojni so obravnavala zadnja predavanja simpozija. Mag. Jera Vodušek-Starič je v glavnem referatu obdelala ljudsko oblast in njeno utrjevanje v mestu od konca vojne do uvajanja komunalnega sistema 1955. Njenemu referatu so sledili koreferati. Zdenko Čepič je podal osnovne značilnosti industrializacije Ljubljane, Janez Kos je s pomočjo statističnih podatkov ugotavljal rast in splošne značilnosti ljubljanskega prebivalstva, Jože Prinčič in Marjan Zupancič sta govorila o ljudski oblasti in komunalnem sistemu, Lilijana Ciglar je podala organizacijo družbeno-političnih organizacij (OF, SZDL, sindikati), Boris Rozman pa je

spregovoril o društvi. Kratek sestavek Nives Sulič o delu in vlogi etnologije po vojni je prebral Janez Kos.

Tudi obdobje povojne izgradnje postaja vse bolj predmet zgodovinskega. Morda je prišla na posvetovanju preveč do izraza razlika v podajanju in obdelavi tega obdobja v primerjavi s prejšnjimi obdobji. Gre predvsem za kronološko naštevanje dogodkov, kot so si sledili v tem burnem obdobju, ko je bilo ob postavljanju nove oblasti res ogromno sprememb na vseh področjih življenja. Gre torej za prvi korak pri obdelavi problemov, želeli pa bi bilo, da bi določene vzroke, ugotovitve, razlage in zaključke, zakaj je tako bilo, kljub skromnemu časovnemu odmiku le skušali poiskati. Zanimiva in bogata diskusija je sledila tudi zadnjemu popoldnevu tega izredno delavnega posvetovanja.

Želji organizatorjev, da bi zbrali vrsto kvalitetnih razprav in diskusijskih prispevkov o Ljubljani od prazgodovine do današnjih dni za različna področja človekovega udejstvovanja, je bilo gotovo v veliki meri zadoščeno. Velika količina predelanega gradiva in obravnavanih problemov ter interdisciplinarna predstavitev govore o uspešnosti posvetovanja. Vrzeli so se razkrile, mnoge so bile obdelane, druge pa bodo še skušali obdelati. Prispevki, ki bodo objavljeni v samostojni publikaciji, pa predstavljajo jedro za izdelavo tako pričakovane monografije o Ljubljani.

Metka Gombač

VLOGA GOZDOV V GOSPODARSKEM ŽIVLJENJU NAŠIH NARODOV V PRETEKLOSTI

(poročilo s simpozija v Glažuti na Kočevskem 7.—9. 11. 1983)

Komisija za gospodarsko zgodovino Jugoslavije, redakcija Acta historico-oconomica Iugoslaviae, Zgodovinsko društvo Ljubljana in Biotehniška fakulteta so v času od 7.—9. 11. 1983 organizirali simpozij o vlogi gozdov v gospodarskem življenju naših narodov v preteklosti. Pokrovitelj je bilo Gozdno gospodarstvo Kočevje, kraj dogajanja pa gozdarski dom v Glažuti pri Kočevju. Simpozij je finansiral Svet zveze republik in pokrajinskih SIS za znanstveno delo v SFRJ. Simpozij je sodil v redno delo Komisije za gospodarsko zgodovino Jugoslavije. Organiziran je bil tako, da sta bila prva dva dneva posvečena referatom, tretji dan pa je bila ekskurzija po področju Gozdnega gospodarstva Kočevje.

Simpozij je pričel z delom 7. 11. 1983. Predsednica Zgodovinskega društva Ljubljana dr. Darja Mihelič je ob začetku spomnila udeležence na že pokojne člane društva, ki so sodelovali pri gospodarski zgodovini, ing. Slavko Preložnik pa je vse navzoče pozdravil v imenu pokrovitelja. Po pozdravnih besedah dr. Danice Milič, ki je zasedanje pozdravila v imenu Komisije za gospodarsko zgodovino Jugoslavije pri Zvezi zgodovinskih društev Jugoslavije, dr. Vasilija Melika, ki je udeležence pozdravil v imenu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, in dr. Jožeta Mačka, ki je spregovoril v imenu Biotehniške fakultete, so udeleženci prešli na dnevni red. Na simpoziju so od zgodovinarjev sodelovali (po abecednem redu) z referati: **dr. Smiljana Đurović** (Beograd): Privredni program vlade Milana Stojadinovića i promene u dotadašnjem sistemu eksploatacije šuma i položaja drvene industrije u Jugoslaviji 1935—1938. godine; **dr. Ivan Erceg** (Zagreb): Šume kao objekt ekonomske politike i izvor za održavanje gospodarskog života; **mag. Stane Grandić** (Ljubljana): Nekatera vprašanja glede slovenskih gozdov v času med obema vojnama; **mag. Joško Jelaska** (Split): Zaštita šuma u statutima i drugim aktima srednjovekovnih komuna; **dr. Branislav Marović** (Titograd): Razvoj šumarstva i drvene industrije u Crnoj gori; **dr. Darja Mihelič** (Ljubljana): Bamberški gozdni red za Kanalsko dolino in Koroško iz 1584; **dr. Danica Milić** (Beograd): Šume kao prirodni uslov za neke privredne djelatnosti; **prof. Enica Umek** (Ljubljana): Poročila o gozdovih v urbarjih; **dr. Nikola Vučo** (Beograd): Šume u procesu prvobitne akumulacije kapitala u Srbiji; **dr. Nikola Živković** (Beograd): Iskorišćavanje šuma i drvene industrije od strane nemačkog okupatora na tlu Jugoslavije u drugom svetskom ratu.

Od gozdarskih strokovnjakov so aktivno sodelovali: **dr. Boštjan Anko** (Ljubljana): Ortenburški gozdni red iz 1406; **dr. Jože Maček** (Ljubljana): Razmerje med kmetijstvom in gozdarstvom v zgodovinski retrospektivi; **dipl. ing. Anton Prelesnik** (Kočevje): Prikaz področja Gozdnega gospodarstva Kočevje; **dipl. ing. Oskar Piškorić** (Zagreb): Posebni doprinosi šuma imovnih općina za općedruštvene potrebe.

Delo je potekalo po programu, prvi dan sta zasedanje vodila dr. Smiljana Đurović in dr. Igor Karaman. Po zanimivem uvodnem referatu dipl. ing. Antona Prelesnika, ki je predstavil nastanek in razvoj Gozdnega gospodarstva Kočevje skozi daljše obdobje ter predstavil tudi strukturo kočevskih gozdov, kjer še prevladuje naravna sestava gozda, so sledili referati dr. Ercega, dr. Miličeve in dr. Mačka. Vsi trije so obravnavali gozdove svojega domačega področja, tako da se je dopolnila slika o razmerah na Hrvatskem, v Srbiji in v Sloveniji. Avtorji so prišli do podobnih zaključkov: gozdovi

predstavljajo sicer velikansko narodno bogastvo, vendar pa jih človek neusmiljeno krči. Na krčenje gozdov vpliva razvoj gospodarstva (paša, požigalništvo, kuhanje oglja, izkoriščanje gozdov in fužinarstvu in rudarstvu, sečnja za prodajo). Odnos med gozdom in številom prebivalstva se vedno spreminja v korist človeka in na škodo gozdov. Ko postanejo posledice uničevanja vidne, poskuša oblast to preprečiti z raznimi predpisi in kaznimi, pri tem pa ne doseže večjih uspehov. O tem sklepamo prav zaradi predpisov, ki se večkrat ponavljajo. Živahna diskusija, ki je sledila prvim referentom, je dala odgovore na različna vprašanja in tudi odprla nove probleme, ki jih velja podrobneje raziskati. Za pravilnejšo sliko o gospodarskem pomenu gozdov v zgodovini naših narodov primanjkuje sintetičnih pregledov virov in literature, kot je omenila dr. D. Mihelič, dr. V. Melik pa je opozoril na krajevna imena po gozdu in drevju kot zgodovinski vir.

V torek 8. 11. 1983 sta delo vodila dopoldne dr. Vasilij Melik in dr. Danica Milič, popoldne pa mag. Joško Jelaska in dr. Ivan Erceg. V dopoldanskem delu zasedanja so z referati sodelovali mag. Joško Jelaska, prof. Ema Umek, dr. Boštjan Anko, dr. Darja Mihelič in dipl. ing. Oskar Piškorič. Težišče teh referatov je bilo na obdobju poznega srednjega veka in začetka novega veka. Govorili so pa o škodi, ki jo je gozdom povzročilo nenačrtno izrabljanje za različne gospodarske panoge. V tistem obdobju je gospodarstvo potrebovalo vse vrste pridelkov in izdelkov, ki jih je omogočalo izkoriščanje gozdov. Mag. Jelaska je razpravljal o razmerah v Dalmaciji, prof. Umekova je prikazala razmere na slovenskih tleh, kolikor jih lahko ugotovimo po podatkih, ki jih vsebujejo urbarji. Dr. Anko in dr. Miheličeva pa sta v svojih izvajanjih predstavila dva gozdna reda, ortenburškega (ta se ukvarja zlasti z divjadjo v gozdovih in skuša odpraviti zdrave in poboje, ki so nastajali zaradi nejasnih predpisov, o samem lesu pa ne govori) in bamberškega, ki je prirejen potrebam rudarstva. Red je določal pravice in obveznosti oglarjev, fužinarjev, sodarjev, skodlarjev, prepovedoval je pašo v gozdu in sploh štivil gozd za koristi fužinarjev in rudarjev. S stališča gozdarskega strokovnjaka je nastopil v svojem referatu dipl. ing. Oskar Piškorič. Prikazal je pregled odnosa do gozdov v notranjosti Hrvatske, predvsem na področju Vojne Krajine, zajel pa je tudi razmere v času stare Jugoslavije.

Razumljivo je, da se je diskusija po teh referatih vrtela predvsem okrog škode, ki nastaja na različne načine. Dr. Vučo je opozoril na to, da se obnašanje do gozda, značilno za srednji vek, ponovi v 19. stoletju, posledica pa je krčenje gozdov in nastajanje škode. Dr. Gestrin je pripomnil, da še premalo poznamo vpliv trgovine z lesom (predvsem za ladjedelništvo) na to opustošenje. Na to je navezal mag. Jelaska, ki je podrobneje obrazložil razmere v Dalmaciji. Gozdarje sta nato vzela v zaščito dipl. ing. Prelesnik, ki je zagovarjal slovenske gozdarje in dokazoval, da se gozdni fond veča, dipl. ing. Piškorič pa je govoril o razmerah na Hrvaškem, za goličave v Dalmaciji pa sta po njegovem mnenju krivi prva in druga svetovna vojna.

V popoldanskem delu zasedanja so spregovorili dr. Nikola Vučo, dr. Smiljana Đurovič, mag. Stane Granda in dr. Branislav Marović. Prvi je svoj referat prebral dr. Nikola Vučo in tako predstavil razmere v Srbiji v začetku prvotne akumulacije kapitala. Ostali referati so obravnavali obdobje stare Jugoslavije in takratni odnos do gozdov. Tudi v tem času se iz finančnih težav rešujejo lastniki gozdov (država in privatniki) z izsekavanjem. To pa je prinašalo koristi seveda le veleobratom, manjša podjetja pa so propadala. Na gospodarjenje z gozdovi v času stare Jugoslavije so vplivale tudi mednarodne gospodarske in politične razmere. Sliko ropanja naših gozdov je zaokrožil referat dr. Nikole Živkovića, ki ga je prebrala dr. Smiljana Đurovič, govoril pa je o sekanju naših gozdov s strani okupatorja v drugi svetovni vojni.

V diskusiji, ki je sledila tej skupini referatov, je O. Piškorič najprej dopolnil referat o razmerah v Črni gori in še posebej poudaril pomen narodnih parkov na tem področju. Dr. Vučo je opozoril na to, da je Jugoslavija med obema vojnama preživljala šest obdobji gospodarskih kriz in vzponov. V takih razmerah ni bila mogoča neka trdnjša gospodarska politika. O vseh vprašanjih, ki so se na tem zasedanju odkrila, je menila dr. Milič, da bo za neko popolnejšo sliko o dogajanju treba upoštevati zaključke različnih pogledov na problem gozdov in njihovega izkoriščanja in šele potem se bo dalo ugotoviti pozitivne in negativne strani teh dogajanj. Dr. Maček pa je opozoril na to, da so normativni akti eno, stanje v praksi pa nekaj drugega.

Dr. Ivan Erceg se je ob zaključku zahvalil referentom in diskutantom ter organizatorjem. Referati bodo objavljeni v Acta historico-oeconomica Jugoslaviae.

V sredo 9. 11. 1983 pa je bila še poldnevna ekskurzija po gozdovih Gozdnega gospodarstva Kočevje, ki jo je vodil dipl. ing. Prelesnik. Kljub nekoliko slabšemu vremenu je tudi ta uspela, saj je organizator pokazal udeležencem poleg običajnih zanimivosti še pragozd in ostanke žage ter začetke obnavljanja gozdarskih bajt, značilnih za to področje.

Splošno mnenje je bilo, da je simpozij lepo uspel.

OCENE IN POROČILA

Franc Ksaver Lukman, **Kristusovi pričevalci. Martyres Christi. Šestintrideset poročil o mučencih prvih stoletij.** Priredil Ivan Pojavnik. Cerkevni očetje, 1. Celje: Mohorjeva družba, 1983. 293 strani in ena historična karta.

Pohvale vredna je zamisel Mohorjeve družbe, da je začela izdajati zbirko »Cerkveni očetje«, ki jo ureja Marijan Smolik. Če bo delo dobro steklo, bo zapolnjena velika kulturna praznina, saj imamo Slovenci iz zgodnje krščanske književnosti resnično malo prevedenih del, kar velja tudi za sočasno pogansko književnost visokega cesarstva in pozne antike. Slovenjenju del cerkvenih očetov sta utrla pot pred vojno Anton Sovrè s prevodom Avguštinih Izpovedi (1932) in zlasti Franc Ksaver Lukman s knjigo »Martyres Christi« in z osmimi zvezki zbirke »Cerkvenih očetov izbrana dela«. Ta zbirka, prekinjena med vojno, se tako po zanesljivosti in lepoti prevodov kot po znanstveni višini uvodnih razprav in komentarjev uvršča med vrhunske podvige prevajalstva in predstavljanja tujih književnosti pri nas in v ničemer ne zastaja za podobno zasnovanimi zbirkami velikih narodov. Pri tem je treba opozoriti, da še vedno niso prevedena nekatera temeljna, ne le teološko, temveč tudi širše kulturnozgodovinsko pomembna dela zgodnje krščanske književnosti, kot sta npr. za zgodovinarja še posebej važni Evzebijeva Cerkevna zgodovina (nekaj odlomkov prinaša pričujoča knjiga) in Avguštinova Božja država.

Kot prvi zvezek nove zbirke je izšla nova izdaja Lukmanove knjige *Martyres Christi* (Celje 1934, ki jo je predelal ter na podlagi Lukmanove zapuščine in s samostojnimi prevodi in komentarji dopolnil in izpopolnil profesor za patristično književnost na teološki fakulteti v Ljubljani Ivan Pojavnik.

Knjiga prinaša 36 poročil (v prvi izdaji jih je 30) o preganjanjih kristjanov od prvega stoletja do leta 320; 2 poročili se nanašata na prvo stoletje, 7 na 2. stoletje, dve na dobo cesarja Septimija Severa, tri na preganjanje pod Decijem (249—251), štiri na preganjanje pod Valerijanom (257—259), eno na čas cesarja Galijena, šestnajst na dobo tetrarhij (295—313) in zadnje na dobo Licinijevega preganjanja na Vzhodu okrog leta 320. Prostorsko gledano se največ, kar 11 poročil, nanaša na Afriko, 6 na Malo Azijo, 5 na Balkan, 4 na Rim, po 3 na Palestino in Egipt, po eno na Italijo, Galijo, Hispanijo in na Dioklecijanovo preganjanje na Vzhodu. Knjiga nam prinaša prevode redkih ohranjenih avtentičnih zapisnikov o zasliševanju (acta), poročil sodobnikov o mučeništvu (passiones) in treh daljših odlomkov iz Evzebijeve Cerkevne zgodovine, ki je glavni historiografski vir za zgodovino preganjanj. Krajši Evzebijev spis o palestinskih mučencih je v krajši verziji preveden v celoti. Knjiga resnično prinaša najboljše, tako v smislu historične avtentičnosti kakor v smislu literarnih odlik, kar se je ohranilo s tega področja stare krščanske književnosti. Tudi časovna in prostorska razporeditev poročil sta veren odraz stanja virov, ki jih imamo za zgodovino preganjanj.

Pred prevodi je uvod (str. 9—43), katerega osrednji in najbolj zanimiv del sta oris razmerja med rimsko državo in kristjani v dobi preganjanj (str. 9—18) in kratek oris zgodovine preganjanj (str. 18—38). Na koncu je seznam virov in literature (str. 291—293). Prevodi so opremljeni s kratkimi opombami, ki vsebujejo navedbe virov in kratka pojasnila.

Lepi in zanesljivi prevodi nam s pomočjo historičnega uvoda in opomb na poljuden način, vendar znanstveno zanesljivo, približajo eno najbolj razburljivih obdobij v zgodovini krščastva, obdobje, ki je kot le malokatero vplivalo na oblikovanje evropske kulturne zavesti. Ne da bi se spuščali v predstavitev tistih vidikov dela, ki brez dvoma zaslužijo pohvalo, naj navedem tista mesta, zlasti v uvodu, ki mi zbuja pomisleke, in opozorim na nekatere resda nebistvene, vendar ne tako redke stvarne zgodovinske napake.

Naj začnem od konca. Ker gre za poljudnoznanstveno delo, je razumljivo, da je seznam literature na str. 293 zelo sumaren; kritičen pregled literature o vprašanih, ki jih obravnava ali načenna to delo, bi gotovo obsegal precej obsežno knjigo. I. Pojavnik upošteva skoraj samo francosko literaturo in izpušča nekatera novejša renomirana dela, kot so npr. za odnos med državo in kristjani naslednja: R. FREUDENBERGER, *Das Verhalten der römischen Behörden gegen die Christen im 2. Jahrhundert*, dargestellt am Brief des Plinius an Trajan und den Reskripten Trajans und Hadrians, *Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte* 52, München 1969²; A. WLOSOK, *Rom und die Christen. Zur Auseinandersetzung zwischen Christentum und römischen Staat*, Stuttgart 1970; J. MOLTHAGEN, *Der römische Staat und die Christen im zweiten und dritten Jahrhundert*, *Hypomnemata*

28, Göttingen 1975³; cela vrsta prispevkov, nekaterih zelo obsežnih, v zbirki »Aufstieg und Niedergang der römischen Welt« II, 23, 1—2, Berlin-New York 1979 (čež 1500 strani besedila (!); gl. zlasti str. 60—386, 724—834); za samo zgodovino preganjanj bi veljalo upoštevati knjigi J. MOREAU, *Die Christenverfolgung im römischen Reich*, Berlin 1961 (franc. izd. 1956) in H. GRÉGOIRE, *Les persécutions dans l'Empire romain*, Bruxelles 1964. Od lažje dosegljivih domačih del bi vsekakor veljalo upoštevati hrvaški prevod dela H. JEDIN, *Velika povijest crkve I*, Zagreb 1972, z zelo solidnimi pregledi zgodovine preganjanj (str. 145—158, 183—188, 241—252, 417—460). Znanstvena vrednost knjige bi bila večja, če bi bila v opombah poleg virov navedena najbolj relevantna literatura. Okrajšani citati virov, v glavnem brez navedbe edicije, otežujejo delo tistemu nestrokovnjaku, ki bi rad poglobil svoje znanje.

V uvodu načenja I. Pojavnik nekatera temeljna vprašanja iz zgodovine zgodnjega krščanstva. Eno takih vprašanj je vprašanje dolžine preganjanj kristjanov. Avtor nam v duhu tradicionalnih gledanj podaja kronološko shemo (str. 18), ki je ne moremo označiti kot napačno, ki pa vendar brez pojasnila pomeni dezinformacijo. Do srede 3. stol. so bila preganjanja kristjanov sporadična, lokalna, ponavadi bolj odvisna od lokalnih razmer kakor od cesarske politike, tako da je npr. 86 let preganjanj za 2. stol. nedvomno previsoka ocena. Za 4. stol. npr. nas podatek, da je preganjanje trajalo 13 let, zavede, če ga ne posebej razložimo. Veliko preganjanje v dobi tetrarhij je trajalo na Vzhodu 10 let (303—313), vendar na Balkanu samo 8 let (303 do 311), v Italiji, Afriki in Hispaniji le dve leti (303—305), v Galiji in Britaniji pa pravega preganjanja sploh ni bilo (prim. odlomek iz Evzebijja na str. 286).

Zelo važno in veliko diskutirano je bilo vprašanje, koliko je bilo krščanskih mučencev. Vprašanje samo je na osnovi razpoložljivih virov nerešljivo, ocene strokovnjakov pa se gibljejo od nekaj tisoč (tako že H. DODWELL, *De martyrum paucitate*, Oxford 1964, v novejšem času zlasti H. GRÉGOIRE, o. c., 165 ss.) do milijona in več (npr. J. ZEILLER v delu A. FLICHE — V. MARTIN, *Storia della Chiesa* (ital. izd.) I, 1976³, 515 (361); II, 1972³, 628 (413)). I. Pojavnik se je na osnovi lastnega razmisleka odločil za oceno nekaj milijonov žrtev (str. 18). Ocena se mi zdi le previsoka. Če upoštevamo, da so bila preganjanja do srede 3. stol. večkrat resda izredno krvava, vendar pa lokalna in nesistematična (Origenes, *Contra Celsum* 3, 8, ocenjuje leta 248 število mučencev kot majhno), da je bilo v Decijevi persekuciji veliko odpadnikov in da je bilo Valerijanovo preganjanje predvsem obračun s klerom, pade pretežni del žrtev v dobo 303—313, ko so bila preganjanja najbolj sistematična, najbolj dolgotrajna, in ko je bil pokristjanjen že znaten del prebivalstva države. Če upoštevamo, da je rimsko cesarstvo štelu tedaj 50 do 70 milijonov prebivalcev, od katerih naj bi bilo 5 do 10 milijonov kristjanov (prim. A. v. HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig 1924⁴, 946 ss.), bi si težko predstavljali milijon žrtev pod Dioklecijanom in njegovimi nasledniki. Kot sem poudaril, je bilo preganjanje na Zahodu kratkotrajno, oblasti so bile dostikrat nedosledne in jim je šlo predvsem za navidezen, statističen uspeh, ne pa za detaljno preverjanje, zlasti če je bilo osumilencev veliko (prim. prevod iz Evzebijja na str. 261). Ohranjena poročila nam ne opravičujejo sklepanja o zelo visokem številu žrtev; za Palestino nam sporoča Evzebij le 44 žrtev, za provinco Tebajdo v Egiptu pa bistveno več (od deset do sto eksekucij na dan skozi več let, gl. prevod na str. 245). Iz teh poročil dobimo vtis, da je oblast divjala zlasti zoper klerike in najbolj goreče provokatorje, v bistveno manjši meri zoper množice običajnih vernikov, ki se niso želeli izpostaviti. Tako bi ocenili število žrtev, kljub posamičnim ekscesom proti vsemu krščanskemu prebivalstvu (gl. str. 249: požig krščanskega mesteca v Frigiji z otroki in ženami vred), precej nižje, na nekaj sto tisoč do največ pol milijona. Iz pozne antike imamo ohranjeni dve sicer povsem nezanesljivi cenitvi števila žrtev, ki sta nekako v okviru teh predstav. V falzificiranem pismu v uvodu v Hieronimijanski martirologij iz 5. stol. naj bi poročal Hieronim akvilejskemu škofu Kromaciju in altinskemu škofu Heliodoru, da je na podlagi študija gradiva, ki ga je zbral cerkveni zgodovinar Evzebij, prišel do naslednje cenitve števila žrtev po vsem cesarstvu: »Et quoniam per singulos dies diversarum provinciarum diversarumque urbium plus quam octingentorum martyrum nomina sunt nominanda ut nullus dies sit qui intra quingentorum numerum reperiri possit adscriptus, excepto die kalendarum ianuariarum...«¹ (H. DELEHAYE, *Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum*, Acta sanct. Novembris II/2, Bruxellis 1931, 2; gl. še komentar na str. 5). Na osnovi teh podatkov pridemo do ocene od 200 do 300 tisoč žrtev. Liber pontificalis I (ed. L. DUCHESNE, Paris 1955², 162) nam za čas papeža Marcelina (296—304) poroča: »Quo tempore fuit persecutio magna, ut intra XXX dies XVII milia hominum pro-

¹ In ker je treba imenovati za sleherni dan v različnih provincah in v raznih mestih več kakor 800 mučencev, tako da z izjemo 1. januarja ne najdeš dneva, za katerega bi bilo število manjše od 500.

² V tem času je bilo veliko preganjanje, tako da je bilo po raznih provincah v 30 dneh kronarih z mučeništvom 17 tisoč kristjanov obojega spola.

miscui sexus per diversas provincias martyrio coronarentur christiani.«² (gl. komentar Th. MOMMSENa v Mon. Germ. Hist., Gesta pontif. Rom. I, Berlin 1898, str. 41, ki skuša postaviti obe poročili v medsebojno zvezo). Če bi število 17 000 žrtev vzeli kot mesečno povprečje, bi za koledarsko leto prišli do števila okrog 200 tisoč žrtev. Seveda so ti izračuni zelo omejene vrednosti, ker niti tekstnokritično vira (zlasti prvi) nista zanesljiva.

Uvodna študija in opombe so obremenjeni z nekaterimi problematičnimi trditvami in stvarnimi napakami. Prvo Petrovo pismo 4, 12 ne moremo vzeti za dokaz, da se je Neronovo preganjanje kristjanov razširilo izven Rima (s. 19), mnenja o tem poročilo so tako kot mnenja o Pismu Hebrejcem 10, 32—38 deljena (gl. A. FLICHE — V. MARTIN, o. c. I, 365 (323) op. 16). V prid te trditve imamo med drugim nezanesljivo poročilo Laktancija (De mortibus persecutorum 2, 6) in še bolj kasno in nezanesljivo poročilo o trpljenju akvilejskega škofa Mohorja (Hermagora), postavljeno v Neronovo dobo. Še danes nekateri italijanski zgodovinarji zastopajo stališče, da je bil Mohor žrtev Neronovega preganjanja v Akvileji (npr. M. P. BILLANOVICH, Appunti di agiografia aquileiese, Rivista di storia della Chiesa in Italia 30, 1976, 21).

Gotovo je pretirana trditev, da je Trajan »upravnike provinc spremenil v preproste uradnike, ki so bili povsem odvisni od centralne oblasti v Rimu« (str. 20). Čeprav imamo pod Trajanom izrazitejšo tendenco po centralizaciji, bi ta oznaka bolj ustrezala Dioklecijanovi upravni reformi, če seveda odmislimo dejstvo, da Rim tedaj ni bil več prestolnica. V letih 238—244 niso vladali po smrti Maksimina Tračana štirje cesarji (str. 33); v letu šestih cesarjev (238) sta Gordijan I in Gordijan II izgubila življenje pred Maksiminom, Pupien in Balbin pa le nekaj mesecev kasneje (julija 238), tako da je v obravnavanem razdoblju vladal en sam cesar, Gordijan III. Decijev naslednik se ni imenoval Trebonij Gal (str. 35), temveč Trebonijan Gal. Ne drži povsem dejstvo, da je po Avrelijanovi smrti 275 »armada več let postavljala in pobijala cesarje« (str. 35). Avrelijanov naslednik Tacit je bil namreč edini cesar v dobi vojaške anarhije, ki ga je (ob soglasju armade) postavil senat; Probus (276—282) je imel eno najdaljših vlad v tem burnem razdoblju in tudi doba cesarja Kara in njegovih sinov (282—284/5) ni posebej značilna po uzurpacijah. Dobo cesarja Avrelijana in njegovih naslednikov od Dioklecijana moremo označiti kot dobo postopnega okrevanja in delne regeneracije rimske države. Dioklecijanov vladarski kolega Maksimijan ni imel pridevka Herkul (dvakrat na str. 36 in na str. 37), temveč Herkulij (Herculius). Ne drži trditev, da je Galerij obvladoval dežele do Karnijskih in Julijskih Alp (str. 36), saj je emonsko področje že od 2. stol. dalje spadalo pod Italijo in je bilo torej v obravnavani dobi v oblasti avgusta Maksimijana. Napačen je podatek, da je Konstantin uzurpiral leta 307 (str. 37); dejansko je uzurpiral že (25. 7.) 306, nekaj mesecev pred Maksencijem (28. 10. 306).

Nezanesljiva je trditev, da je Decij raztegnil preganjanja na pokopališča in katakombe (s. 20), to je gotovo storil šele cesar Valerijan s prvim ediktom leta 257 (gl. Evzebij, Cerkv. zgod. 7, 11, 10; prim. prevod na str. 145). Ne drži trditev, da je bil Trajanov princip postopanja s kristjani odpravljen pred Decijem (str. 32); dejansko je Trajanova pravna osnova za postopanje s kristjani bila v veljavi vse do Decijevega edikta in v osnovi tudi po Galijenovi smrti (gl. J. MOLTHAGEN, o. c. 82 s., 99 s.). Ali je Avrelijan padel kot žrtev zarote »preden je podpisal odlok zoper krščanstvo« (str. 35; tako trdi Evzebij, Cerkv. zgod. 7, 30, 20 s.) ali pa je že sprožil preganjanje (Lactantius, De mortibus persec. 6, 1—2), je nejasno (gl. diskusijo v delu H. GRÉGOIRE, o. c., 140 s.; J. MOREAU, Sources Chrésiennes 39, 1954, 227 ss.).

V dobi mučeništva Perpetue in Felicite v Kartagini leta 203 Geta ni bil cesar (str. 106, 110), temveč cesar, prav tako je bil le cesar in ni nikdar postal cesar Galijenov sin Valerijan (str. 146). Dioklecijanov vladarski kolega se je imenoval Maksimijan in ne Maksimilijan (str. 179). Ne drži trditev, da je Galerija Dioklecijan 293 »imenoval za cesarja za vzhodni državni polovici« (str. 227 op. 2); dejansko je Galerij postal cesar za balkanske province. Ne drži trditev, da je bil Maksimijan Daja leta 311 »ubežni cesar« (286 op. 63), saj je bil njegov položaj do pomladi 313 relativno trden. Za razlikovanje med avgusti in »socesarji« (termin je neustrezen, ker ne odraža odnosa podrejenosti do avgustov), ni dobro, če uporabljamo za prve termin »imperator« (str. 228 op. 11, str. 229), ker so imeli ta naslov tudi cesarji, temveč je bolje, da uporabljamo poslovenjena izvirna termina avgust in cesar. Op. 18 na str. 62 in op. 47 na str. 277 sta vsebinsko identični, vendar ne posredujeta enake informacije; po prvi naj bi umrl Markion okrog leta 165, po drugi okrog leta 170, medtem ko se oznaka »Luter starega veka« ponovi. Beneficijariji v cesarski dobi niso bili le »vojaki, ki so... bili oproščeni navadnih del v taborišču« (str. 161 op. 1, str. 228 op. 11), temveč so bili bodisi podoficirji v pisarniški službi visokih oficirjev, bodisi so sestavljali policijske sile. Bolj pravilna je oblika »praefectus urbi« kakor »praefectus urbis« (str. 64 op. 2).

V knjigi naletimo na nekatere netočnosti in pomanjkljivosti pri navajanju virov. Dopolnjeni in popravljeni pomanjkljivi citati so sledeči: Svetonij, Claudius 25, 4 (str.

10, op. 1); Svetonij, Nero 16, 2 (str. 11, op. 3); Historia Augusta, Severus Alexander 22, 4 (str. 33, op. 25); iz primerjave citatov 33 in 35 na str. 292 bi lahko nepoznavalec sodil, da gre za dva različna avtorja.

Vsak prevod iz književnosti antike nas postavlja pred vprašanje slovenjenja antičnih imen. F. K. Lukman in I. Pojavnik sta delo dobro opravila, z izjemo nekaterih nedoslednosti. Grška krajevna imena na -polis (f) slovenita tako, da bodisi na nominativno izvorno obliko obešata obrazila moške sklanjatve (npr. »Adrianopolisu« (str. 38), »Eleveropolisa« (str. 275), »Skitopolisa« (275)), bodisi da obešata obrazila moške sklanjatve na izvorno osnovo (npr. »Krizopolu« (str. 38), »Nilopolu« (str. 122), »Diospolu« (str. 263)). Nedoslednost bije v oči zlasti tam, kjer sta na istem mestu dve imeni različno poslovenjeni, npr. »pri Adrianopolisu in Krizopolu« (str. 38). Najbolj pravilna bi gotovo bila nesklonljiva (in zaradi tega nepraktična) ženska oblika imena (gl. K. GANTAR, Nekaj misli o pisavi antičnih imen in strokovnih izrazov, Arheol. vestnik 25, 1974, 546 s.). Glavno mesto Hispanije Tarraconensis se je imenovalo Tar-raco (f), zato je pravilna oblika »v Tarakoni« in ne »v Tarakonu« (str. 161). Pozno-antična prestolnica Galije se je imenovala Treveri (množinski samost.) in ne Trevir (str. 36). Prevajalec nedosledno pusti latinsko pluralno genet. obliko imena »ob cesti Scilitanorum« (str. 187). Naslov Tertulijanovega spisa bi v lokativu poslovenili »v Apologetiku« in ne kakofonično »v Apologeticumu« (str. 25). Če slovenimo ime »Dio-cletianus« z obliko »Dioklecijan« (str. 35 in drugod), je nedosledno, da pišemo »Ma-krian« (str. 35) in »Galien« (str. 35). Prokonzul Afrike v Tertulijanovem času se je imenovalo Skapula in ne Skopula (str. 33; smisel besede je ob eni različni črki povsem drugačen). Sredozemsko morje se je (zlasti v pozni antiki) imenovalo »Mare mediter-raneum« in ne »Mare mediterranum« (karta). Oronima »Karnijske in Julijske Alpe« pišemo z veliko začetnico (str. 36). Vprašanje teološke interpretacije je, ali bomo ime »antikrist« kot oznako za individualno bitje s satanskimi atributi pisali z veliko ali z malo začetnico (tako na str. 15), zlasti če upoštevamo, da so si kristjani v dobi pre-ganjanj pod tem imenom predstavljali čisto konkretno osebo.

Prevodi so točni in v njih naletimo na prav malo nejasnosti. To je pohvale vredno zlasti spričo dejstva, da gre v večini primerov za zahtevna besedila. Navedel bom nekaj nejasnih mest, ki dopuščajo različno razlago. V Plinijevem pismu cesarju Trajanu je prevod stavka »carmenque Christo quasi deo dicere secum invicem« (Epist. 10, 96, 7) z »med seboj opravljali molitve h Kristusu kot Bogu« nekoliko neprecizen, ker se izgnabi pomen besede »carmen«. Na isto mesto aludira Tertulijan v Apologetiku (2, 6; gl. str. 28), kjer pa je prevod dosleden (»prepevajo Kristusu kot Bogu«) in nam razkrija pomen petja v tem liturgičnozgodovinsko tako zanimivem odlomku. Tekstnokritične raziskave kažejo, da se sporno mesto proti koncu pisma (Epist. 10, 96, 10) glasi »carnem victimarum«, kar bomo prevajali kot »meso daritve-nih živali« in ne posplošeno kot »darilne reči« (str. 22). Sklepna misel v pismu; »si sit paenitentiae locus«, je prevedena nejasno (»če se dovoli spreobrnjenje«). Jasnejši in bliže izvirniku bi bil prevod »če se da možnost za kesanje«. Dodati bi veljalo, da nam ne samo Svetonij (Claudius 24, 4; gl. str. 10, op. 1) in Tertulijan (Apologeticum 3, 5; gl. prev. na str. 31), temveč po novejših tekstnokritičnih raziskavah tudi Tacit, Annales 15, 44, 2 (gl. prev. na str. 49) sporoča za kristjane ljudsko obliko imena »Chre-stiani« (v prevedenem odlomku je ravno v etimologiji tega imena ironija Tacitove pripovedi; po tej predstavi naj bi ime Kristus ne pomenilo Maziljenega, temveč Pra-vičnika, Poštenjaka; gl. A. WLOSOK, o. c., 9 s., s citati poznejših krščanskih avtorjev, ki sporočajo to ljudsko obliko imena). Prevod »poganski služabniki pri naših« v pi-smu krščanske skupnosti iz Viene in Lyona (str. 78), nam prikriva socialno vsebino konflikta, ki je leta 178 pomagal sprožiti eno najbolj sadističnih orgij nasilja nad kri-stjani v Lugdunu. Gre namreč za poganske sužnje, ki so ovajali svoje krščanske gospodarje.

V delo se je prikradlo nekaj tiskovnih napak, ki jih navajam zato, da bi jih ob morebitni drugi izdaji knjige lahko izločili: na str. 21 v. 12 od spodaj »trdovratnost« namesto »trdovratnosti«; na str. 34 v. 14 »poslednjimi« namesto »posljednjimi«; na str. 77 v. 9 »namestnika« namesto »namesnika«; na str. 141 v. 15 »slišijo« namesto »silšijo«; na str. 210, op. 1 »cesarskega« namesto »cesarskeg«; na str. 281 v. 11 »konec« namesto »kocnec«; na str. 283 v. 1 od spodaj »vse to« namesto »vso to«; na str. 290, op. 12 »Armeniji« namesto »Arminiji«, v kazalu pod št. 32 »Kilikiji« namesto »Kihli-kiji«.

Uvod je napisan, če ga primerjamo z Lukmanovim, izrazito angažirano, s sod-bami, ki zlasti vernemu bralcu gotovo poživijo pripoved in poglobljajo njeno doži-vetje, ki pa vendar k historični objektivnosti sami nič ne prispevajo. Tak način pisanja s karakterističnimi sodbami ostaja vedno sub iudice; lahko ga označimo kot napako ali kot odliko avtorjavega stila.

Ne kot kritiko knjige, temveč bolj kot predlog za njeno obogatitev, naj navedem dve dejstvi:

a) Premalo so upoštevani po svoji provenienci nekrščanski viri (v celoti je podano le Plinijevo pismo Trajanu in cesarjev reskript, v kratkem odlomku Tacitovo poročilo o Neronovem preganjanju, gl. str. 21 s. in 49 s.); zlasti razmerje rimske države do kristjanov nam osvetljujejo nekateri primarni viri, ki bi jih veljalo vključiti v uvodno razpravo, npr. Hadrijanov reskript Minuciju Fundanu (prevod najdemo v 1. izdaji iz leta 1934, str. 13, op. 13), potrdila o žrtvovanju iz dobe Decijevega preganjanja, kakršnih so doslej odkrili 43 (prevod enega najdemo v prvi izdaji, str. 27, op. 1), Galijenov »tolerancijski edikt« (Evzebij, Cerkvena zgod. 7, 13), Galerijev tolerancijski edikt (Lactantius, De mortibus persec. 34), in tako imenovani Milanski edikt Konstantina in Licinija (Evzebij, Cerkv. zgod. 10, 5; Lactantius, De mortibus persec. 48). Vključitev teh virov v prevodu bi smiselno zaključila podobo Cerkve v dobi preganjanj.

b) Pri prikazu preganjanj kristjanov je povsem odsoten slovenski prostor in njegovo neposredno sosodstvo (Akvileja, Istra, Norik). Za ta področja bi se dalo podati vsaj okvirne obrise, dasi je stanje razpoložljivih virov bistveno slabše kakor npr. za Vzhod ali Afriko. Legenda o mučeništvu sv. Florijana iz Lavriaka je v izvirniku in v prevodu s kratkim predgovorom predstavljena v dodatku k magistrskemu delu podpisanega (Evgipij. Življenje svetega Severina. Zaton rimske oblasti v Obrežnem Noriku, Ljubljana 1979, str. 327—341).

Kljub naštetim pomanjkljivostim, ki za končen vtis o knjigi nikakor niso bistvene pomena, moremo delo označiti kot solidno in uspelo ter za zgodovinarja vsekakor koristno. Upajmo le, da bo knjiga, tako kakor druga izdaja Avguštinovih Izpovedi (Celje 1978) in Lukmanov Gregorij Veliki (1980), naletela na dober odziv med bralci in da ji bodo kmalu sledili drugi zvezki »Cerkvenih očetov«.

Rajko Bratož

Lexikon des Mittelalters. München; Zürich: Artemis, 1983. 2/7, 8 (Caecilia Romana-Chemnitz).

Splošna ocena tega nemškega dela je bila mogoča že po prvih zvezkih in ostaja še naprej nadvse pozitivna. Priča smo namreč izhajanju kar se da podrobne enciklopedije o politiki, gospodarstvu, družbi in kulturi evropskega srednjega veka, kakršne do sedaj še ni bilo. Avtorji in uredniki so se resnično potrudili, da je nastala tako številna abecedna zbirka gesel s koncizno vsebino, ki temelji na najnovejših izsledkih znanosti. Vsako geslo je opremljeno tudi z literaturo. Tako zastavljeno delo ne bi smelo manjkati v nobeni kolikor toliko resni biblioteki s historično literaturo, saj bo v korist tako strokovnjaku za zgodovino srednjega veka, ki se tu lahko v osnovnih potezah pouči o vrsti bolj ali manj znanih pojmov iz srednjeveške zgodovine, katerih definicijo bi moral naporno in dolgotrajno iskati po množici knjig (ki poleg tega vsaj v slovenskih knjižnicah navadno manjkajo), kot tudi ljubitelju zgodovine, ki bo v njem našel veliko število splošnih informacij. Pogled na to gromozansko zbirko dobro urejenih informacij bi sicer koga pripravil do tega, da bi obupal nad človekovimi omejenimi možnostmi preciznega in detajlnega poznavanja srednjeveške zgodovine, vendar lahko deluje tudi kot spodbuda za pot k zvezdam. Ob takšni enciklopediji je vsekakor mogoče priti do spoznanja, da znanost tako kvantitativno kot kvalitativno nima mej.

Redakcija je zelo posrečeno v leksikon uvrstila tudi več antičnih osebnih imen in pojmov, ki so na kakršenkoli način odmevala še v srednjem veku.

Sedaj se lotimo konkretnih kritike sedmega in osmega zvezka drugega dela. Tu bodo zlasti prišli na svoj račun poznavalci in ljubitelji srednjeveške poezije in glasbe zaradi gesel kot so Cantiga, Cantilena, Cantus, Carmen in tisti, ki se ukvarjajo s pravno zgodovino, zaradi gesel Canon in Capitulare. Gospodarski zgodovinarji bodo najbrž navdušeni nad odličnim besedilom M. Bura o šampanjskih sejmih. Pozornosti vredna je njegova ugotovitev, da zgodovina teh znamenitih sejmov še ni, zlasti kvantifikacijsko, dovolj obdelana.

Jugoslovanskega ozemlja se tičejo gesla Capodistria, Cetinje in Časlav Klonimirović. Pri tem je treba morebitnega bralca opozoriti na zanimiv način abecednega reda, ki ga je pri šumnikih s strešico, torej nemški abecedi tujih črkah ubrala redakcija: geslo Časlav Klonimirović je napisano v srbohrvaški transkripciji, torej s srbohrvaškim Č in ć, vendar po vrstnem redu stoji tam, kjer bi se v naših leksikonih nahajal, če bi temu zaslužnemu možu bilo ime Časlav. Tekst o njem je dobro napisal B. Ferjančič.

O Cetinju je enako dobro napisal članek priznani nemški albanolog P. Bartl.

Bolj problematičen je članek izpod peresa istega avtorja o Koprju pod geslom Capodistria. V vprašanje, zakaj Capodistria in ne Koper, se ne mislim spuščati, saj ima en in drug izraz svoj pro et contra. To do nedavnega po etnični pripadnosti večinoma italijansko mesto, ki danes spada v okvir jugoslovanske države, se je skoraj

ves srednji vek uradno imenovalo Justinopolis. Antično in zgodnjerednjeveško ime Capris je dalo slovenski Koper, beseda Capodistria pa se je uveljavila v ljudski govorici lokalnega prebivalstva v srednjem veku in morda izhaja prej iz Capris d'Istria kot iz Capo d'Istria. Avstroogrci in viljemovski Nemci so za mesto uporabljali italijansko ime, ki je ostalo v rabi tudi po letu 1918. Tu torej ne protestiram. Pač pa bi rad omenil nekaj napak z željo, da bi jih avtor za morebitno novo izdajo leksikona popravil:

1. Koper ni bil v času pred letom 1279 odvisen zdaj od Benetk zdaj od Ogleja, če mislimo na pojma suverenost ali dominij, pač pa je od frankovske zasedbe (788) spadal pod oblast istrskega grofa, dokler ga niso leta 1209 dobili oglejski patriarhi. Zaščitni pogodbi iz 10. stoletja sta sicer vsebovali določene koncesije Benetkam s strani Kopra, vendar je pred letom 1279 Koper za krajši čas postal na nek način podrejen Benetkam samo še leta 1145.

2. Oblast Kopra nad Izolo leta 1225 je bila začasna, saj vemo, da se Izola v času beneškega dominija potem spet omenja kot komuna z lokalno samoupravo in potestatom, enako kot druga istrska mesta.

3. Premalo je raziskano področje gospodarske zgodovine Kopra, da bi lahko iz nje navedli kakršne trdnejše in konkretnejše podatke. Posebno težko bi primerjali čas 12. in 13. stol. s 14. in 15. stol., saj je za prvo obdobje podatkov zelo malo, za drugo pa razmeroma veliko. Vsaka tovrstna primerjava je lahko bolj ali manj svobodno sklepanje, na noben način pa ne bi mogli trditi, da po uporu leta 1348 in po genovskem opustošenju leta 1380 Koper »gospodarsko ni več igral nobene vloge«. Trgovina z zaledjem in po morju je še naprej cvetela in šele v 16. stol. je rastoča pomorska vloga habsburškega Trsta začela resneje izpodrivati koprsko konkurenco. Beneške restrikcije po neuspelem uporu in »sacco genovese« sta bili glede koprškega gospodarstva vendarle epizodi z omejenimi posledicami. »Guerra di Chioggia« je tudi beneško gospodarstvo začasno prizadela, ne pa trajno. Seveda lahko, predvsem v zvezi s prihodom in izginotjem florentinskih bankirjev med sredo 13. stol. in sredo 14. stol. sklepamo na trgovsko moč Kopra v tem času, vendarle so bili dogodki sredi 14. stol. (bankrot velikih florentinskih bančnih družb, kuga, vojna med Aragonom, Benetkami in Bizancem, gospodarski upad ali stagnacija, družbena in še bolj moralna kriza) širok evropski pojav, ki ni prizadel samo Kopra ali Istre. Florentinskim bankirjem so proti koncu 14. stol. v številnih mestih vzhodne jadranske obale sledili židovski, ki so v primerjavi s prvimi nudili na razpolago manjši in manj špekulativni kapital. Trgovcem se je s tem resda zožil prostor delovanja, vendar je bil tudi ta pojav značilen za velik del Evrope in ne samo za Koper. Trgovsko politiko Benetk nasproti istrskim mestom pa so slednja ves čas v dobršnji meri torpedirala s trgovino na črno. Naj mi gospod Bartl, katerega znanstvena prizadevanja visoko cenim, saj sem jih imel priložnost osebno spoznati tudi na znanstvenih simpozijih v Foggi in Lancianu, oprostite to moje seciranje njegovega teksta o Kopru. Studij zgodovine severne Istre je namreč področje mojega specialnega interesa.

Pri geslu Celje (ki je napačno napisano kot Čelje) je puščica, ki kaže, glej Cilli. Tudi tu se ne bi spuščal v umetnost rabe nemške oblike tega imena, zlasti še, ker so bili celjski grofje, po katerih srednjeveško Celje predvsem slovi, nemški fevdalci in je slovenščina v svoji lokalni varianti igrala na njihovem dvoru manjšo vlogo, kot bi nekateri pri nas želeli. Toda nikakor si ne morem razložiti, zakaj so uvrščene v leksikon České Budjevicé v češki obliki.

Poleg pripomb, ki se nanašajo na naše kraje in ljudi, bi imel še nekaj drugih. Moti me nedoslednost pri navedbi latinskih toponimov. Nekje so navedeni, drugje pa spet ne, zlasti če gre za angleška mesta. Nujno se mi zdi, da bi bila latinska imena povsod, redakciji pa bi celo svetoval, da na koncu leksikona izda poseben snopič z abecednim spiskom latinskih oblik vseh v leksikonu omenjenih krajevnih imen. Tako bi marsikateri arhivski ali knjižni molj bil rešen silnih skrbi, ki mu jih povzročajo srednjeveški latinski toponimi.

Pri geslu »Capo Colonne, Bitka pri«, imam več pripomb. Ta kraj nekateri imenujejo tudi Capo delle Colonne ali Capo Colonna, torej v ednini, saj je ostal samo še eden od 48 antičnih stebrov, ki so nekoč krasili Herin tempelj na tem slikovitem rtu nedaleč od starogrškega Krotona v Kalabriji. Ker je to samo eden od možnih krajev bitke med vojsko Otona II. in Arabci leta 982, se mi zdi nekoliko vprašljivo, ali je bilo oblikovanje gesla (»Bitka pri«) dovolj smiselno. Ni točno, da bi samo dva vira navajala kraj bitke (eden Capo Colonna, drugi Punta Stilo), ker imamo še tretji vir, ki navaja, da je bil to Squillace, kot to potem brez pridržka sprejemajo nekateri zgodovinarji, na primer G. Devailly (L'occident du Xe au milieu du XIIIe siècle, Paris 1970, str. 59). Vsi trije kraji so na zahodni strani kalabrijske obale. Po tekstu gesla bi se tudi dalo razumeti, da je šlo za dve različni bitki, od katerih se je ena vršila pred 13. julijem 982 in se končala z Otonovo zmago, druga pa 13. julija, v kateri so zmagali Arabci, čeprav je dejansko šlo za eno bitko v dveh delih, začeto in končano istega dne.

Geslo Cambista (slovenski prevod bi lahko bil »meničar«), ki govori o mednarodnih trgovcih-bankirjih, po mojem preveč poudarja vpliv cerkenih prepovedi obrestnih posoji na način kreditiranja, zlasti na razvoj meničnega poslovanja. Posebno še, če vemo, da so oblasti v toskanskih in lombardskih mestih že v 13. stol. razpisovale javna obrestna posojila, da so v številnih mestih Evrope delovale banke, ki so po klavzulah pogodb, sklenjenih z zastopniki meščanov, smele posojati denar na obresti, in da so vladarji, dostojanstveniki (tako posvetni kot cerkveni), meščani in celo kmetje najemali obrestna posojila tudi izven okvira dejavnosti teh bank.

Geslo Casale sicer navaja množico pomenov te besede v južnih deželah srednjeveške Evrope (na severu se beseda ni uporabljala), vendar se vsi nanašajo na takšne ali drugačne oblike kmečke zemljiške posesti. Casale v smislu: parcela ali dvorišče, včasih pokrito z barako, ob hiši v mestu, se ne omenja, čeprav se beseda v tem pomenu najbrž ni uporabljala samo v istrskem Piranu 14. stol., kjer jo pogosto srečamo v vicedomskih knjigah.

Geslo Cagliari, katerega tekst je sicer dober in razumljiv, ima po mojem mnenju šibko točko v trditvi, da »ne smemo današnjega mesta Cagliari, ki so ga ustanovili Pisanci leta 1217 in ga imenovali Castello di Castro di Cagliari, zamenjati s starejšim mestom in judikatom Caralis«. Po tekstu bi šlo torej za dve različni mesti, kar pa ni točno. Pisanci so v starem Caralisu zgradili mogočno trdnjavo, po kateri je mesto dobilo novo ime, četudi se je pod Aragonci (po letu 1326) imenovalo Caller.

V tekstu o družini Camino nas lahko presenetijo na eni strani antična in eksotična (Gaia, Biaquino, India), na drugi strani pa germanska krstna imena (Alberik, Gerard, Wecelon) v severnoitalijanskih plemiških družinah 13. stol. Pri prvi pesnici v italijanskem ljudskem jeziku, katere ime in pesmi so se ohranile do danes, Gaji da Camino, manjka letnica smrti. Poezija je najbrž res nesmrtna, poeti pa prav gotovo ne.

Zlasti v Italiji, pa tudi na Iberskem polotoku je vrsta srednjeveških krajev in gradov, katerih ime se začneja z besedo Castro ali Castello. Ali ne bi morda nekateri od njih zaslužili svoje geslo? Seveda pa je vprašanje kriterijev pri enciklopedičnih delih vedno problematična zadeva.

Določena površnost, ki se tu in tam pojavi pri pisanju naslovov tuje, nenemške strokovne literature, gre najbrž bolj na rovaš stavcev v tiskarni kot pa avtorjev ali redaktorjev gesel.

Drobna pomanjkljivost leksikona se mi zdi tudi odsotnost znakov za pravilno izgovorjavo in akcentiranje nekaterih manj znanih krajevnih in osebnih imen, z nemškega stališča zlasti keltskih, italijanskih in slovanskih.

Vse navedene kritične misli so razmeroma obrobnega značaja in skušajo biti dobronamerne. Čimbolj detaljna kritika s strani čimvečjega števila strokovnjakov je lahko samo v korist redaktorjem tega izjemnega leksikona, katerega veličina in pomen zaradi nje ne bosta nič trpela.

Janez Peršič

Jose A. Ferrer Benimelli, **Bibliografía de la masonería (Introducción histórico-crítica)**. 2e edición corregida y aumentada. Madrid : Fundación Universitaria Española, 1978. 603 strani.

Ceprav je bibliografija prostožidarstva španskega zgodovinarja J. A. Ferrer Benimellija izšla že leta 1978 v drugi in dopolnjeni izdaji, vseeno kaže kratko opozoriti nanjo, saj je eden temeljnih priročnikov za zgodovino prostožidarstva. Velika težava pri preučevanju zgodovine prostožidarstva in njegovih najrazličnejših oblik je namreč prav razdrobljenost že kar nepregledne množice gradiva in literature, pri čemer so dela, ki obravnavajo preteklost prostožidarskega gibanja objavljenega v najrazličnejših, nikakor ne le zgodovinskih, edicijah in revijah. V isti sapi je za številne razprave in monografije, naj bo izpod peresa članov lož in prostožidarskih združenj, naj bo nasprotnikov prostožidarstva, značilno, da so napisana z očitno tendenco, neredko na osnovi nepreverjenih in posplošenih podatkov in polna poenostavljajočih pretiravanj. Kritični bibliografski izbor, ki sicer selektivno, a obenem problemsko in po posameznih narodih in deželah opozarja na stvarno zgodovinsko literaturo, je zato dobrodošel vodnik in pomembna opora v raziskovanju prostožidarske zgodovine.

Bibliografija J. A. Ferrer Benimellija, profesorja zgodovine na univerzi v Zaragoza, je nedvomno delo te vrste: obsežen uvod, v katerem avtor predstavlja glavne probleme proučevanja prostožidarske zgodovine, najrazličnejše arhivske, bibliotečne in privatne fonde, ki hranijo prostožidarsko arhivsko gradivo in literaturo in pojasnjujejo kriterije pri izboru problemov in v bibliografijo uvrščenih del, je že sam po sebi komentiran bibliografski pregled. Benimelli tako opozarja na danes še premalo znano dejstvo, da so arhivski fondi nekaterih pomembnejših orientov za starejša obdobja danes že deloma ali v celoti dostopni raziskovalcem v javnih in vsem odprtih

knjižnicah, tako med drugim arhivsko gradivo Velikega Orienta v Parizu, ki ga hrani rokopisni oddelek nacionalne biblioteke v Parizu in v katerem so tudi podatki za prostožidarske lože v Ilirskih provincah. Benimelli se nato uvodoma obširneje dotika razvoja literature o prostožidarstvu od 18. stoletja dalje, kritično komentira različne bibliografske in leksikalne priročnike, kataloge, enciklopedije in slovarje, obravnava in označuje prostožidarsko časopisje v različnih deželah in pomen posameznih vrst tiskanih virov za zgodovino. Po Benimelliju so pomemben vir za zgodovino prostožidarstva tudi različni protimasonski spisi, razne polemike in namigovanja na zarote, posebej pa se ustavlja tudi pri vprašanjih o odnosu katoliške cerkve in jezuitov do prostožidarstva, o razmerju med razsvetljenstvom, raznimi oblikami mističizma in prostožidarstva, pri prostožidarski simboliki, obredih in podobno.

Bibliografija sama obsega 6060 enot, razdeljenih po poglavjih v skladu z uvodoma razloženo in komentirano shemo. Zlasti v prvem delu, ki opozarja na najrazličnejše priročnike, tiskane vire 18. stoletja in začetke prostožidarskega gibanja, je izbor razumljivo širši kot v poglavjih, ki opozarjajo na sodobnejšo literaturo o posameznih vidikih prostožidarstva in prostožidarskih združenjih v posameznih deželah. Z zornega kota raziskovalca se zdi tem pomembnejše, da Benimelli med priročnike in slovarje npr. ni uvrstil le leksikalnih in enciklopedičnih del, ki so jih napisali prostožidarji sami, temveč tudi pomembnejše slovarje, leksikone in enciklopedije splošnega značaja, ki obširneje obravnavajo prostožidarsko zgodovino. Podobno je s pregledom tiskanih virov za 18. stoletje, med katerimi najdemo poleg podatkov o prostožidarskem časopisju, statutih, pravilih, koledarjih in almanahih tudi podatke o papeških bulah, ki se nanašajo na prostožidarje, delih o prostožidarsko-revolucionarnih zarotah, različnih spominih, dnevnikih in korespondencah. Posebna poglavja predstavljajo literaturo o posameznih pomembnejših prostožidarjih od Mozarta prek Goetheja, Herderja, Cagliostroja do Lessinga in Fichteja.

Pri delih, ki obravnavajo splošna dela o tajnih združenjih in prostožidarstvu, razvoj prostožidarstva po posameznih deželah, različna vprašanja in notranjo organizacijo prostožidarskih lož, etiko in filozofijo prostožidarstva in končno katoliško in anti-framasonsko literaturo, je seveda Benimellijev pristop selektivnejši. Kriterij pri izboru naj bi bil predvsem dokumentarna vrednost razprave ali monografije in njen konkretni zgodovinski pomen. Poglavje, ki opozarja na dela po deželah, je sicer močnejše usmerjeno k špansko govorečemu prostoru (kar avtor pojasnjuje v uvodu) in zajema tudi Latinsko Ameriko in Filipine, vendar dovolj široko predstavlja tudi prostožidarska dela evropskih dežel in med drugim posebej dela, ki se dotikajo prostožidarstva v Avstroogrski. V posebnem poglavju seznanja avtor bralca še z najpomembnejšimi prostožidarskimi časopisi po posameznih deželah, pri čemer omenja tudi obe jugoslovanski prostožidarski reviji iz časa med obema vojnama Neimar in Sestar. V tematskem pogledu zaokroža bibliografija pregled antimasonskih revij (avtor jih navaja šest: štiri francoske iz let 1884—1913, eno italijansko iz let 1897 do 1901 in eno špansko iz leta 1932).

Bibliografija J. A. Ferrer Benimellija je torej z akribijo in strokovno kritičnostjo sestavljen priročnik, nepogrešljiv vsakomur, ki se bo ukvarjal z zgodovino prostožidarstva.

Peter Vodopivec

Autorinnengruppe Uni Wien, Das ewige Klischee, Zum Rollenbild und Selbstverständnis bei Männern und Frauen. Wien-Köln-Graz : Böhlau, 1981. strani.

Knjiga skupine avstrijskih avtoric, ki želi proučiti korenine in preostanke »tradicionalne ženske vloge« v pretekli in sodobni družbi, sicer ni namenjena le zgodovinskim problemom. Vseeno se z vrsto razprav dotika vprašanja o mestu in vlogi ženske v zgodovini in v tem smislu tudi v avstrijskem zgodovinoopisju načenja vprašanje, ki je v delu zahodno-evropskih držav in zlasti v Združenih državah Amerike danes že deležno večje pozornosti: tj. vprašanje, koliko je zgodovina, ki jo danes učimo in poznamo, v prvi vrsti zgodovina moških in kakšen je resnični delež predstavnic ženskega spola v preteklem zgodovinskem razvoju.

Na prvi pogled se morda zdi dilema nekoliko umetna in pretirana. Zato avtorice že uvodoma opozarjajo, da njihov namen ni le osvetliti pretekli in sodobni svet iz drugega, tokrat ženskega »zornega kota«, čeprav je ta drugačni, »alternativni« pogled, ki želi moškega spraviti pod drobnogled, nedvomno tudi predmet knjige. Zbornik v črnih platnicah, s podobo ženske marionete na naslovnici, je hkrati prvi rezultat širšega raziskovalnega načrta, ki teži — kot pove podnaslov — k osvetlitvi vloge in k (popolnejšemu) »samorazumevanju« moških in žensk v preteklosti in sodobnosti in poizkuša v tej želji med drugim poiskati »ženske sledi« v zgodovini, izbežati na plan, kar je zamolčano in prezrto, skratka opozoriti na razmere, v katerih so ženske živele in živijo in te razmere podrobneje opredeliti.

Prvi zgodovinski prispevek je prispevala Edith Specht in govori o položaju ženske v antiki. Spechtova opozarja na nekatera znana dejstva — kot pomembno vlogo homoerotike in homoseksualnosti pri vzgoji mladih fantov v klasični Grčiji in zlasti v atenskem krogu razširjeno prepričanje, da je mogoče »čutno plemenitenje« do-seči le z ljubeznijo do dečkov in ne do ženske — in ugotavlja, da so takšna gledanja na odnose med spoloma žensko povsem izključila iz javnega življenja. Izjeme so bile hetere, čeprav tudi same brez enakopravnega meščanskega statusa in z njim pove-zanih pravic. Z dejstvom, da niso mogle imeti privatne posesti in niso mogle dedovati, je bila ženskam v klasičnih Atenah onemogočena vsaka svoboda, pravi Edith Specht. Nosilec kulture, ki jo imenujemo za klasično in je še danes sinonim za največje do-sežke umetnosti in filozofije, je bil torej moški. Več znakov naj bi kazalo; da je bil položaj ženske nekoliko boljši med Etruščani, do mere tudi v kasnejšem rimskem svetu, čeprav naj bi tudi rimska ženska — ne glede na različne okoliščine in razlike v obdobjih — nikoli ne postala osebnost »sui generis«.

Sliko odnosa med moškim in žensko v srednjeveškem plemiškem horizontu poz-ikzuša ilustrirati Heidi Dienst s primerjavo dveh v razmaku dvesto let napisanih besedil o avstrijskem mejnem grofu Leopoldu in njegovi ženi Agnes. Po njenem mnenju so bile možnosti samouresničitve ženske-plemkinje v srednjem veku večje v samostanu kot v zakonu: v videnju srednjeveškega plemstva je bila glavna naloga zakonske žene zagotoviti čim večje potomstvo, saj je bilo potomstvo kapital, s katerim sta bila povezana bogastvo in moč. Temeljne vrline, ki bi morale označevati odnos soproge do moža, naj bi bile podložnost, strahospoštovanje in ljubezen. Vseeno — kot pravi Heidi Dienst — izpolnjeno zakonsko življenje za rimokatoliško cerkev ni bilo nikoli razlog za »svetništvo«. V teološkem vrednotenju moškega in ženske je sploh prišlo v 12. stoletju do pomembnejših sprememb, s katerimi je bila ženska manjvred-nost tudi »objektivno in stvarno-teoretično« utemeljena. Avtorica pa kljub tem in drugim ugotovitvam dopušča možnost, da je bila »vloga ženske v družbenem življenju« v srednjem veku dejansko večja, kot je mogoče sklepati po teoretičnih in pravnih besedilih.

Eno najzanimivejših besedil v zborniku sta objavila Neda Bei in Ingeborg Schwarz. Gre za besedilo »Les droits de la femme«, ki ga je leta 1791 po vzoru de-klaracije o človeških pravicah napisala Olympe de Gouges in ga naslovila na kraljico Marijo Antoinetto. V njem se je zavzela za popolno enakopravnost in politično eman-cipacijo žensk in v obširni postambuli podrobno razložila svoj pogled na »enakost«, ki bi po njenem mnenju morala pomeniti enakost za vse: moške in ženske, črnce in belce. Čeprav je bila enakost eno temeljnih načel francoske revolucije, je namreč ostal aktivni politični subjekt po letu 1789 in v skladu z ustavo iz leta 1791 »beli moški posestnik«. Tudi jakobinska ustava iz leta 1793, ki je uzakonila »splošno volilno pra-vico«, v tem smislu ni predvidevala aktivne volilne pravice za ženske in jakobinci so podobno — kot vse ostale politične skupine v času revolucije — zavračali ženske zahteve po enakopravni vključitvi v politično življenje in revolucionarne vojaške oddelke kot nenravne in ženskemu spolu neprimerne. Neda Bei v spremni besedi obširno analizira manifest »politični diskurz« Olympe de Gouges in med drugim opozarja, da ženska že v razsvetljskem (Rousseaujevem) videnju naravne enakosti ni enakopraven (sestavni) člen ljudstva-suverena. Celo v času največje ogroženosti revolucije (v letih 1792/3) so se uspele vključiti v aktivni boj le redke posameznice, medtem ko so poizkusi po oblikovanju ženskih vojaških oddelkov naleteli na posmeh in odločno zavrnitev celo med možmi kot je bil Robespierre. Ženske so se lahko zbi-rale le v ženskih klubih, ki so bili zadolženi za značilno ženska opravila (zbiranje podpor, sanitetnega materiala, nega ranjencev), ženska društva z večjimi političnimi ambicijami pa so prepovedali že leta 1791. Olympe de Gouges je z več somišljenicami delila usodo številnih jakobinskih in Robespierrovih nasprotnikov in leta 1793 kon-čala pod giljotino.

Med historične prispevke v zborniku lahko uvrstimo tudi razpravo Ullie Ernst, ki obravnava Heglove poglede na odnos med moškim in žensko. Avtorica ugotavlja »romantično« in »idealizirano« delitev vloge na žensko soprogo in mater in moškega kot subjekt države in znanosti v Heglovih spisih in meni, da označujejo Heglovo videnje družine in zakona patriarhalne poteze, značilne za sloj meščanskega izobra-ženstva, ki mu je Hegel pripadal. Položaj ženske in njena vloga v družini sta namreč po prepričanju Ullie Ernst v 19. in 20. stoletju (bolj kot kdajkoli prej?) odvisna od njene socialne pripadnosti: medtem ko je delitev na »domača (ženska)« in »javna (moška) opravila« lahko obveljala med relativno dobro situiranim meščanstvom, je razvoj kapitalističnih oblik proizvodnje pospeševal vključevanje pripadnik delavskega razreda v proizvodni proces, saj je postajal za delavsko družino eksistenčna nujnost. Idealizacija domačih opravil in »naivno-otročje« prikazovanje ženske kot žrtvujoče se matere in gospodinje, značilno za začetek 19. stoletja in med drugim tudi za Heglova stališča, sta se po Ulli Ernst z razvojem meščanske družbe naglo izkazala za nesmisel

in anahronizem, čeprav sta se v miselnosti evropskega (in delno izvenevropskega) meščanstva ohranila v 20. stoletje.

Avstrijskih razmer in s tem predstav v prostoru, v katerega so spadale tudi slovenske dežele, se končno dotika razprava Waltraud Heindl o »zakonolomu« in zakonski nezvestobi v avstrijskem kazenskem zakoniku in razpravljanju o tem vprašanju, ki je okoli leta 1900 razgibalo številne evropske in z njimi tudi avstrijske pravnike. Avstrijski kazenski zakonik je vse od leta 1803 do razpada monarhije (v Avstriji po Heindlovi celo vse do »najnovejšega časa«) vseboval določbo, po kateri je bil zakonolom prekršek zoper spodobnost in javno moralo in je bila zanj predvidena kazen. Takšna določba sicer ni bila nič posebnega in so jo vsebovali tudi zakoniki številnih ostalih evropskih držav; kot pokaže Heindlova, je v primeri z zakonskimi predpisi nekaterih nemških in zlasti romanskih držav avstrijski zakonik obravnaval ženo in moža še dokaj »enakomerno«, čeprav je za otroka, pridobljenega mimo zakona in ob zakonski nezvestobi predvideval za mater zaporno kazen do dveh let, medtem ko (mimoszakonsko) očetovstvo ni bilo kaznivo. Po Heindlovi razkriva nenakopravni odnos do zakonske žene v avstrijskem delu monarhije predvsem splošni državljanski zakonik, ki izrecno utemeljuje moškega »kot vodjo gospodinjstva« in družine. Toda, če je bil avstrijski kazenski zakonik do ženske nezvestobe še dovolj »prizanesljiv«, je razprava leta 1900 razkrila, da so bili zagovorniki črtanja zakonske določbe, ki predvideva kazen za nezvestobo, tedaj še v občutni manjšini. Prevladala so namreč stališča, da je treba zakon in družino zaradi »njunega izjemnega socialnega pomena« zavarovati pred nedostojnimi, javno moralo in »sveto« ustanovo zakona ogrožujočimi mimoszakonskimi razmerji, glasno pa so posegli v razpravo tudi možje, ki so se zavzemali za trše kaznovanje žene kot šibkejšega, negativnim vplivom bolj izpostavljenega bitja, in dokazovali, da je v ženski in moški nezvestobi s stališča javne morale, bioloških razlik in širših družbenih interesov velika razlika. Razprava o kazenskem pregonu zakonoloma je tako po W. Heindlovi pokazala na nekatere značilnosti meščanske morale v 19. in v začetku 20. stoletja in opozorila na mesto ženske in družine v zavesti tedanjega avstrijskega meščanstva. Avtorica v sklepnem delu razprave opozarja, da se je vsled zakonske diskriminacije in socialnih pritiskov prevarana žena težko odločala za ločitev in omenja rezultate analize ločitvenih aktov iz let 1895—1905, ki razkrivajo, da so bile ločitve med srednjimi in nižjimi sloji pogostejše kot med višjim meščanstvom, zahteve za ločitev pa so večinoma in presenettljivo prihajale z ženske strani.

Pet prispevkov, ki posegajo v zgodovino in sem jih poizkušal tu kratko prikazati, je seveda le del vsebinsko bogatega zbornika, ki je z ostalimi razpravami usmerjen predvsem k aktualnim problemom, hkrati pa lahko le ilustrira številna odprta vprašanja, ki so povezana s temo o vlogi in položaju ženske v preteklosti. Občutek, da je v posameznih besedilih čutiti nekoliko preveč ženske prizadetosti, je lahko posledica moškega, lahko le slovenskega zornega kota. Zgodovinski del zbornika avstrijskih avtoric pa nedvomno prepričljivo opozarja, da je ženska v zgodovini, ki jo poučujemo in raziskujemo, neopravičljivo odsotna. V tem smislu je izziv in vzpodbuda obširnejšim in bolj sistematičnim zgodovinskim raziskavam ne le v avstrijskem, temveč tudi v slovenskem zgodovinopisju.

Peter Vodopivec

Répertoire d'études balkaniques 1966—1975. Vol. I. Histoire des peuples balkaniques (XVe s.—1945). Sofia : Académie bulgare des sciences, Institut d'études balkaniques »Ludmila Jivkova«, 1983. XVI + 572 strani.

Inštitut za balkanologijo, ki se imenuje po Ljudmili Živkovi in deluje v okviru Bolgarske akademije znanosti, si je zadal ambiciozno nalogo, da predstavi znanstveni javnosti selektivno mednarodno bibliografijo monografij, objav virov, razprav in pomembnejših člankov, ki so izšli samostojno, v periodikah ali zbornikih v desetletju 1966—1975, obravnavajo pa zgodovino balkanskih narodov v štirih stoletjih od padca Carigrada v turške roke do konca druge svetovne vojne. Za bibliografski izbor niso prišli v poštev poljudno pisani prispevki in tisti, ki z znanstvenega vidika ne prinašajo ničesar novega. Repertorij obsega nekaj nad 9400 bibliografskih enot in precej več naslovov, saj je bibliografija zamišljena kritično: enoti pogosto sledi popis najvažnejših recenzij, poročil, morebitne polemike.

Preglednost gradiva je zagotovljena z njegovo ureditvijo v gesla, ki si sledijo abecedno — kakor je vidno že iz naslova dela, v francoskem jeziku — pri čemer so enote, ki spadajo po vsebini hkrati v več gesel, objavljene le v enem, pri drugih geslih pa kažejo nanje njihove vrstne številke. Naslovi vseh enot so praviloma prevedeni v francoščino, razen v primerih, ko so enote pisane v angleškem ali nemškem jeziku ali opremljene s povzetki v teh jezikih. Ker naslovi enot ne pripovedujejo dovolj govorno o njihovi vsebini, so dodani kratki francoski komentarji.

Na koncu dela sta za njegovo lažjo uporabo dodani kazali osebnih imen (avtorjev, urednikov, recenzentov, itd.) in geografskih imen. Manj znanim zemljepisnim imenom so dodana pojasnila, upoštewane so tudi spremembe v poimenovanju krajev. Redaktorji so delu dodali tudi seznam črpane literature z uporabljenimi kraticami.

Ker nas pri ocenjevanem delu zanima zastopanost rezultatov jugoslovanske historiografije, predvsem pa del o zgodovini Slovencev iz navedenih časovnih okvirov, vzemimo za izhodišče seznam publikacij, ki so jih kot bibliografske vire uporabljali sestavljalci. Izpisovali so serije centralne Bibliografije Jugoslavije, Bulletin scientifique Sveta akademij znanosti in umetnosti SFRJ ter pet mednarodnih del, ki objavljajo bibliografske preglede in abstrakte. Ekscerpirali so 17 jugoslovanskih zbornikov zgodovinskih razprav in kar 70 periodik: od teh jih 19 izhaja v ožji Srbiji, 8 na Kosovem (7 v albanskem jeziku), 7 v Vojvodini (1 v madžarščini), 1 v Črni gori, 8 v BiH, 17 na Hrvaškem, 5 v Makedoniji in 5 v Sloveniji (Jezik in slovnost, Kronika, Pripetki za zgodovino delavskega gibanja, Razprave SAZU, Zgodovinski časopis; ČZN so spremljali posredno, prek izvlečkov v Historical Abstracts). Na prvi pogled torej velik in — če pogledamo po naslovih — reprezentativen izbor jugoslovanske zgodovine in njeje sorodne periodike. Takoj pa nas precej ostro zbode v oči, da redaktorji niso pritegnili knjige The Historiography of Yugoslavia 1965—1975, Belgrade 1975, ki jo je za XIV. mednarodni kongres zgodovinarjev v San Franciscu izdala Zveza zgodovinskih društev Jugoslavije. Delo prikazuje isto časovno obdobje v produkciji jugoslovanskega zgodovinopisja kot bolgarski Répertoire!

Če spregovorimo podrobneje o zastopanosti del o slovenski zgodovini v obravnavanem delu, je treba takoj povedati, da redakcija ni imela popolnoma izdelanih kriterijev o tem, kaj s Slovenci sploh početi. Pri izboru gradiva je najpogosteje odločala geografska ločnica Donava-Sava-Kolpa-Kvarnerski zaliv, redko, in še to večinoma za dobo od preloma iz 19. v naše stoletje naprej, pa vključuje Répertoire tudi gradivo za slovenski etnični prostor. Zato je gradivo o slovenski zgodovini zastopano sporačno in Slovencev v vrsti gesel, kjer bi nas po pravici pričakoval, sploh ni. Celotno tedaj, ko gesla upoštevaajo dela o slovenski zgodovini, smo priča prav komičnemu plepletanju »slovenskih« enot z razpravami o Slavoniji in celo o Slovaški oziroma Slovaki (gl. geslo Slované, str. 409—410). Podobno velja tudi za nekatera druga gesla, kjer je k zmedu krepko prispevala večpomenskost terminologije: geslo Renaissance slovéne na str. 363 navaja razpravo J. Koruze K problematiki slovenskega preporoda (JiS 1975/1976) skupaj z delom E. Turka o gibanju preporodovcev pred prvo svetovno vojno (Razprave SAZU, Razred za družbene vede 1966) in F. Zwitterja o slovenskem političnem preporodu v okviru evropske nacionalne problematike (Godišnjak društva istoričara BiH 1966/1967).

Bibliografski izbor tudi ne ponuja najpomembnejše historiografske bere iz navedenih let. Pretežna večina enot obravnava novejšo, zlasti politično zgodovino, delavsko gibanje in nacionalno vprašanje, starejša zgodovinska obdobja pa so slabo ali nikakor zastopana. Toda tudi pri enotah iz novejših zgodovine je izbor pogosto ne-reprezentativen, celo vprašljiv. Tako je v geslu Slované (str. 409—410) objavljenih 19 enot. Če odmislimo 3 enote, ki se nanašajo na Slovake, dobimo naslednjo strukturo: 1 razpravo iz obdobja srednjega veka (V. Habjan, Kronika 1971), 2 iz dobe 1848 do 1918 (3 razprave V. Melika v češkoslovaških zgodovinskih revijah, J. Pleterski v zborniku Prvo zasjedanje AVNOJa, Bihač 1967 (T. Ferenc, K. Hnilicka), knjiga cih v Canadian Slavic Studies 1971, L. Ude v zborniku Naučni skup u povodu 50. god. raspada Austro-Ugarske... Zagreb 1969, I. V. Čurkina o razvoju kapitalizma v Učelnije zapisi instituta slavjanovedenija 1966), 4 enote obravnavajo koroške Slovence (H. Haas, Oest. Osthefte 1972, zbornik Koroška in koroški Slovenci 1971, Th. Veiter, Europ. Rundschau 1975, T. Zorn v ZČ 1971). Navedeni sta še razpravi, objavljeni v zborniku Prvo zasjedanje AVNOJa, Bihač 1967 (T. Ferenc, K. Hnilicka), knjiga M. Kacin-Wohinz o primorskih Slovencih pod italijansko zasedbo 1918—1921 ter Udetova Slovence in jugoslovanska skupnost. Na koncu gesla nas vrstne številke napotijo še k 33 enotam v drugih geslih; pri tem se štiri enote v resnici nanašajo na Slavonijo, ena pa na Srbijo. Ostale imajo takšno strukturo: srednji vek in obdobje do 1848 8 enot (avtorji F. Gestrin 2, N. Klaić, S. Škaler (!), I. Sinkovics, I. Voje, B. Saria, J. Žontar); pravna zgodovina 2 (nemška izdaja Pravne zgodovine Slovencev S. Vilfana in razprava istega avtorja; 1848—1918 1 enot (D. Kermavner 2, I. V. Čurkina 3, V. Melik, F. Zwitter, A. Moritsch, D. Nečak, J. Rotar); jugoslovanska ideja 6 enot (M. Zečević 2, C. Rogel, L. Ude, J. Pleterski, F. Zwitter); delavsko gibanje 8 enot (knjiga Kronologija delavskega gibanja, D. Kermavner, F. Klopčič, M. Britovšek, J. Fischer, F. Rozman, J. Prunk, F. Kresal); o nacizmu in fašizmu na naših tleh pred izbruhom 2 svetovne vojne 3 enote (monografija D. Bibra, M. Kacin-Wohinz, U. Massola); NOB 9 enot (2 monografiji T. Ferenc, M. Mikuž, K. Stuhlpfarrer, M. Apih, A. Bebler, F. Črnuželj, F. Roš, H. H. Harriman). Poleg vsega naštetega pozna bolgarski Répertoire še naslednja dela o slovenski preteklosti: prikaz W. Lukana o Kardeljevem Razvoju slo-

venskega narodnega vprašanja (Oest. Osthefte 1973), razpravo J. Pierazzija o odnosu G. Mazzinija do južnih Slovanov (ZČ 1973), knjigi I. P. Winner o Žerovnici ob Cerkniškem jezeru in J. Staniča Bolgarija in Makedonija. Omenimo še, da navaja Répertoire tudi bibliografijo knjig o NOB na Slovenskem, ki so izšle med leti 1945 in 1970 (redaktorici A. Posavec in M. Šope).

Sklenemo lahko torej, da si glede Slovencev tuji raziskovalci z Répertoire ne bodo veliko pomagali; še naprej bodo morali za kvalificirano informacijo posegati po citiranem pregledu jugoslovanske historiografije v desetletju 1965—1975. Bojimo se, da velja podobno za druge jugoslovanske narode, med katerimi seveda ni Makedoncev in Makedonije, obenem pa upamo, da je izbor kvalitetnejši vsaj za druge balkanske narode, čeprav njegovi sestavljanci ne razločujejo med severnoistrskim mestom Koper (it. Capodistria) in borcem za grško neodvisnost Ioannesom Capodistriatom (str. 166, str. 3506).

Drugi zvezek bolgarskega bibliografskega pregleda bo objavil etnografske, folkloristične, literarnozgodovinske, filozofske in sorodne enote.

Janez Šumrada

Jože Gregorič, Pisma Petra Pavla Glavarja Jožefu Tomlju 1761—1784. Ljubljana: Teološka fakulteta, 1982, 255 strani. (Acta Ecclesiastica Sloveniae; 4).

Peter Pavel Glavar (1721—1784) je v slovenski kulturni in gospodarski zgodovini dokaj znano ime, čeprav ni bil ne literat, ne politik in ne heretik. Tudi kot duhovnik ni bil deležen visokih časti, še več, katoliško cerkev osvetljuje s strani, ki zanjo ni ravno najbolj prijetna. Zato moramo tembolj pozdraviti odločitev vodstva inštituta, ki zbornik izdaja. Objavljena pisma so svojevrsten spomenik človeku, ki je hotel biti dober in koristen, duhovniku, ki je svoj osnovni poklic pojmoval zelo široko. Hkrati so objavljena pisma dragocen prispevek k še vedno premalo raziskani zgodovini 18. stoletja na Slovenskem. Posebno pa so objave veseli tisti, ki jih zanima preteklost Dolenjske.

Uvod Jožeta Gregoriča daje pregled nad dosedanja literatura o Petru Pavlu Glavarju in navaja ocene njegovega delovanja. Mnogi so v njem videli predvsem gospodarstvenika, velikega čebelarja, preveč pa so s tem potisnili v ozadje tako važni stvari, kot je njegova skrb za šolo in za bolnico, ki je delovala skoraj 150 let, do prvih let nove Jugoslavije. To ga nedvomno uvršča med naše velike prosvetljence praktične smeri. (Pri nas žal še vedno častimo predvsem tiste, ki so več filozofirali kot delali.) Čeprav v Gregoričevem tekstu ni nekih bistveno novih momentov, pa bodo uvod z veseljem brali tudi tisti, ki pisem ne bodo mogli brati. V ospredju je tragičnost Glavarjevega življenja, ki je pritegnila že tudi literate. Žal ti vseh možnosti še zdaleč niso izkoristili.

Jože Gregorič objavlja Glavarjeva pisma posvojencu in beneficiatu Jožetu Tomlju. Ker ta predstavljajo veliko večino vseh njegovih objavljenih pisem, je škoda, da niso objavljena še preostala. Glede točnosti prepisov ne moremo soditi, iz razmera obsežnih opomb pa je razvidno, da svojih sil pri delu ni štedil. Prepise pretežno latinskih originalov je opremil s pojasnili, ki se delno nanašajo na prepisovanje, delno pa razlagajo ljudi in kraje. Vsega seveda ni mogel razrešiti, vsi se seveda tudi ne bodo strinjali z lokacijami toponimov. Ob obsežnem delu, ki ga je opravil, moramo obžalovati, da pisem ni opremil s kratkimi slovenskimi čelnimi registi. Na ta način bi vsem tistim, ki si morajo veliko pomagati s slovarji, bistveno olajšal delo. Seveda je to želja za naslednje podobne izdaje. Jože Gregorič namreč ni kriv, če je latinščina, kot eden bistvenih elementov pri konstituiranju slovenske kulture, iz nje potisnjena. Seveda pa nismo krivi tudi tisti, ki smo bili deležni takih sadov naše prosvetne politike.

Stane Granda

Zbornik za historiju školstva i prosvjete. Leto 14, 15. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1981, 1982. 152, 162 strani.

V uvodu štirinajste številke revije za zgodovino školstva, ki jo izdajajo Slovenski šolski muzej v Ljubljani, Hrvaški šolski muzej v Zagrebu in Pedagoški muzej v Beogradu (in izmenjujejo sedež uprave ter administracije, tako da je ta od 12. številke dalje v Ljubljani), univerzitetni profesor dr. Dragutin Franković razmišlja o štiridesetletnici vstaje v Jugoslaviji. Isti avtor piše o Povjesti pedagogije Stjepana Basarička, ki je prvič izšla leta 1881 (nato pa še trikrat), kot tudi o življenju in delu tega hrvaškega pedagoškega delavca, enega od ustanoviteljev Hrvatskog pedagoško-književnog zbora in znanega pedagoškega pisca.

Ravnateljica Slovenskega šolskega muzeja Slavica Pavlič se spominja življenja in dela pomembnega slovenskega prosvetnega delavca in pedagoškega pisatelja Ivana Lapajneti ob 50-letnici njegove smrti. Lapajne je dobil odlično mesto v slovenski šolski zgodovini zlasti po zasluzi pedagoškega lista Slovenski učitelj, ki ga je začel izdajati leta 1872, s svojim ravnateljstvom na meščanski šoli v Krškem ter s številnimi objavljenimi strokovnimi deli.

Upokojeni beograjski profesor Radoš Trebješanin prikazuje razvoj učiteljsišča v Nišu, ki je kot druga tovrstna šola v kneževini Srbiji začelo delovati v letu 1881. Šola je delovala le do leta 1895, vendar je v tem času opravila pomembno pedagoško poslanstvo.

Univerzitetni profesor iz Zadra dr. Mate Zaninović objavlja novo nadaljevanje v seriji prikazov razvoja šolstva v Šibeniku in okolici, tokrat v obdobju od 1929 do 1941, obravnava pa osnovne in meščanske šole.

Profesor iz Subotice Josip I. Ivanović objavlja izveček iz obsežnejše študije o razvoju gimnazije v tem mestu od šolskega leta 1747/48 pa do leta 1977/78, ko je maturirala zadnja generacija subotičkih gimnazijcev.

V rubriki krajših prispevkov piše asistent zagrebške filozofske fakultete Ivan Dumbović o 110-letnem delovanju Hrvatskog pedagoško-književnog zbora, ki je med učiteljstvo širil pedagoško in drugo potrebno literaturo.

Upokojeni učitelj s Cetinja Marko Marković delno tudi na podlagi lastnih spominov prikazuje delovanje jugoslovanskih učiteljev v Romuniji med tamkajšnjo srbsko narodno manjšino v letih 1936—1941.

Bibliotekarka Hrvaškega šolskega muzeja Katarina Pavečić-Paić prikazuje življenje in delo hrvaškega učitelja, pedagoškega pisca, prirodoslovca, geografa in potopisca Dragutina Hirca (1853—1921), bibliotekarka beograjskega Pedagoškega muzeja Branislava Jordanović po čitanke za prve štiri razrede osnovnih šol v kneževini in kraljevini Srbiji (1830—1918).

V rubriki Nekrologi se Dragutin Franković spominja Dragutina Pazmana, običajnim rubrikam ocen in poročil o delih iz zgodovine šolstva in pedagogike in o delu šolsko-pedagoških muzejev pa sledi bibliografija del iz zgodovine šolstva in prosvete v Črni gori v »Prosvjetnom radu« in v »Vaspitanju i obrazovanju« v letih 1970—1980, ki jo je pripravil pedagoški svetovalec iz Nikšića Rade Delibašić.

Petnajsto številko Zbornika začenja profesor zagrebške Filozofske fakultete dr. Mihajlo Ogrizović, ki se spominja štiridesetletnice ustanovitve Izvršnega odbora AVNOJ in njegovega prosvetnega in propagandnega odseka.

Dr. Zaninović končuje svoj prikaz šolstva v Šibeniku in okolici v času stare Jugoslavije z orisom srednjih šol na tem področju v obdobju 1929—1941.

Profesor prištinske filozofske fakultete dr. Jašar Redžepagić objavlja prispevek o pedagoških dokumentih oktobrske socialistične revolucije.

Bibliotekarka Slovenskega šolskega muzeja Tatjana Hojan temeljito in pregledno prikazuje življenje in delo znanega slovenskega pedagoga Pavla Flereta (1883—1963), njegovo delovanje v učiteljskih društvih, pri šolski zakonodaji, urejanju revije Potopnik, pisanju učbenikov in delu za mladinsko književnost ter literarno teorijo. Prispevek je nastal ob stoletnici Fleretovega rojstva.

Upokojeni znanstveni svetnik dr. Hrvoje Tartalijski iz Zagreba je prispeval zelo zanimiv in zgoščen pregled izobraževanja farmacevtov na Hrvaškem in v Sloveniji od 13. do 19. stoletja.

Pedagoški svetovalec zeniškega Prosvetno-pedagoškega zavoda mag. Ljubiša Durnjić obravnava poglede srbskega pedagoga in enega od pionirjev srbske pedagoške misli Jovana Miodragovića (1853—1926) na pedagoške napake v šolskem izobraževanju.

Upokojeni splitski pedagoški svetovalec Ivo Mikota piše o pedagoškem, kulturno-prosvetnem in družbenem delovanju profesorja dr. Danila Viherja (1912—1971), rojenega v Bovcu, primorskega begunca, koroškega partizana v II. svetovni vojni in po vojne pedagoškega in družbenega delavca v Splitu (umrl je za posledicami prometne nesreče v Vrbi na Gorenjskem).

V rubriki manjših prispevkov piše upokojeni ravnatelj beograjskega Pedagoškega muzeja Borivoje Aksentijević o pogledih ravnatelja jagodinske učiteljske šole dr. Dragoljuba Petrovića (1889—1936) na uvajanje dijaške samouprave. Že omenjeni Ivan Dumbović se dotika prispevka o Stjepanu Basaričeku iz 14. številke Zbornika in meni, da je bil pedagog Stjepan Ilijašević (1814—1903) pisec prve pedagoške knjige v hrvaščini.

Tatjana Hojan predstavlja dve danes manj znani slovenski mladinski reviji Našo bodočnost (1908—1912) in Razore (1933—1941). Prva revija je bila brezplačna priloga slovenske pedagoške revije Domače ognjišče, namenjene predvsem staršem in vzgojiteljem, drugo pa je izdajalo Društvo učiteljev meščanskih šol, sekcija za Dravsko banovino.

Upokojeni pedagoški svetovalec iz Prištine Jovan Vlahović piše o šolanju črnogorskih dijakov v Prizrenu v času turške oblasti, profesor beograjske filozofske fakultete Tihomir Prodanović pa o oblikah izobraževanja odraslih na Hrvaškem v času med obema vojnama in ilegalnem izobraževanju v ustaškem taborišču »Danica« pri Koprivnici ter v drugem prispevku o humorističnem listu Ogledalo, ki ga je izdajala skupina dijakov učiteljska v Pakracu.

Poleg ocen ter poročil in prispevkov o dejavnosti šolsko-pedagoških muzejev zaključujeta to številko Zbornika prispevek ravnatelja beograjskega Pedagoškega muzeja Svetomira Gačića ob šestdesetletnici življenja bivšega ravnatelja zagrebškega Hrvaškega šolskega muzeja Branka Plešeja in bibliografija del s področja šolstva in prosvete v SR Bosni in Hercegovini v letih 1975—1981, ki jo je sestavil upokojeni gimnazijski ravnatelj iz Mostarja Esad Peco.

Andrej Vovko

Goriški letnik, 9. Nova Gorica: Goriški muzej, 1982. 247 strani.

Deveta številka revije zvesto sledi začrtano smer prikazovanja preteklosti, zlasti tistega dela Primorske, ki ga danes obsegajo novogoriška, ajdovska, sežanska in tolminska občina. Tudi tokrat nam ponuja bogato bero prispevkov s področja zgodovine, arheologije, umetnostne zgodovine, etnologije in sorodnih ved.

Uvodni prispevek je delo delavca Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine SRS Davorina Vuge. Avtor v njem predstavlja potek izkopavanja predzgodovinskega gradišča na Gledalnici nad Štanjelom v letu 1972, podrobno popiše in ilustrira vse najdbe.

Delavec novogoriškega Zavoda za spomeniško varstvo Pavel Medvešček objavlja rezultate svojega dolgoletnega proučevanja poslikanih planet, podložnih opečnih plošč, elementa kmečke arhitekture na področju Tolminske, Goriške in Beneške Slovenije. Planete so spodnji del kritine streh, na njih pa ležijo korci. So zelo pisano in za posamezne predele značilno poslikane. Medveščkov prikaz je ilustriran s črno-belimi upodobitvami 90 vrst planet.

Profesor v Šolskem centru Vojvodina v Tolminu Janez Dolenc se dotika življenja in dela znanega proučevalca primorske preteklosti Simona Rutarja. Prikaže nam Rutarjeva prizadevanja pri zbiranju ljudske poezije, pri čemer uporablja doslej večinoma še neznano in neobjavljeno gradivo. Poleg zapisov ljudskih pesmi najdemo v Dolenčevem članku še opombe k njim in obsežen seznam prepisov.

Ravnatelj novogoriškega muzeja in zavzeti raziskovalec primorske zgodovine Branko Marušič je tokrat prispeval temeljit prikaz zgodovinskega o političnem življenju primorskih Slovencev v drugi polovici 19. stoletja, tako naših, kot tudi italijanskih avtorjev. Marušičev pregled bo zelo koristen pripomoček vsem, ki se ukvarjajo s primorsko zgodovino.

Profesor Peter Stres z osnovne šole Dobovo predstavlja življenje in delo Tolminca Ivana Kuka (1823—1864), po poklicu uradnika avstrijske mornarice, sicer pa primorskega političnega in kulturnega delavca in marljivega dopisnika v slovenske časopise v sredini 19. stoletja.

Upokojeni polkovnik Petko Luković iz Beograda objavlja nekatere nove podatke o boju primorskih Slovencev proti italijanskim iredentističnim pretenzijem na slovenska ozemlja leta 1878 in o njihovem odmevu pri Srbih v kneževini Srbiji in Vojvodini. Avtor, ki mu to ni prvi prispevek k slovenski zgodovini, uporablja predvsem časopisno gradivo in tokrat priobčuje prvi del svojega prispevka.

Delavec temeljnega sodišča v Novi Gorici Pavel Budin objavlja prvi del svoje nekoliko prirejene diplomske naloge na ljubljanski pravni fakulteti o hranilnici in posojilnici v Mirnu, njeni pravni ureditvi in poslovanju. Izčrpno prikaže med drugim njeno zgodovino (ustanovljena je bila leta 1897), organe, članstvo, posojilojemalce, namembnost in zneske posojil.

Dobra poznavalka primorske preteklosti dr. Milica Kacin-Wohinz z ljubljanskega Inštituta za zgodovino delavskega gibanja po krajšem uvodu priobčuje dokumentarno gradivo o akcijskem paktu med Komunistično partijo Italije in narodnorevolucionarnim gibanjem Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine konec leta 1935 in v začetku leta 1936. Gre za zelo zanimivo in še ne v celoti znano poglavje iz zgodovine protifašističnega gibanja v Italiji.

Umetnostni zgodovinar in kustos novogoriškega muzeja Marko Vuk izčrpno prikazuje zgodovinski in umetnostnozgodovinski razvoj gradu Dobrovo v goriških Brdih in njegovo sedanje stanje, prizadevanja za njegovo obnovo in za predvideno preureditev v osrednji etnološki muzej Primorske.

Profesor ljubljanske teološke fakultete dr. Marijan Smolik objavlja podatke o verskem tisku, ki je bil v času pred 1. svetovno vojno v Ljubljani natisnjen za po-

trebe Beneških Slovencev. Ti podatki so zelo »sveži«, saj je bila zbirka slovenskega verskega tiska v ljubljanski Semeniški knjižnici, ki hrani tudi »beneškoslovenske« knjige, urejena šele leta 1982. Prikaz se začne z molitvenikom Gregorija Pečnjaka iz leta 1912 in konča z molitvenikom Ivana Trinka, ki pa je izšel v Gorici leta 1951.

Asistent na ljubljanskem Inštitutu za narodnostna vprašanja Miran Komac se je lotil zelo perečega vprašanja sedanjega trenutka naših rojakov onstran meje. Prikazuje nastanek in razvoj leta 1974 ustanovljene Kraške gorske skupnosti — ene posebnih institucionalnih enot v sosednji Italiji, ki naj bi odpravile ekonomsko in socialno zaostajanje goratih področij. Avtor predstavi splošno italijansko »gorskoskupnostno« zakonodajo in razvoj Kraške gorske skupnosti, ki jo v razvoju ovirajo zlasti zloglasne »vojaške služnosti« — vrsta prepovedi, ki bremenijo zemljišča v bližini vojaških objektov (Italijani se po skoraj 70 letih še vedno bojijo »repriz« kobariškega preboja).

V rubriki Zapiski piše Hubert Močnik o cerkvi sv. Ivana v Gorici, Nino Agostinetti o strankah in drugih političnih silnicah na Goriškem (1870—1918), Dušan Novak o bojevniku s Soške fronte Maksu Peterlinu, Alenka Saksida, Lucijan Vuga in Branko Marušič pa o Goriških srečanjih 1980, 1981 in 1982.

V rubriki Nekrologi se Branko Marušič spominja Stanka Murovca, Marko Vuk pa Emila Smoleta. Obsežna rubrika ocen in poročil je kot po navadi v veliki večini posvečena revijam z one strani meje in tistim iz hrvaške Istre.

Andrej Vovko

Marko Waltritsch, Slovensko bančništvo in posojilništvo na Goriškem.
Gorica: Kmečka banka 1982. 467 strani.

Ob pripravah na proslavo ob sedemdesetletnici obstoja Kmečke banke v Gorici je znani goriški Slovenec Marko Waltritsch, novinar pri Primorskem dnevniku, sprejel pobudo vodstva edine slovenske banke v Gorici, da napiše priložnostni tekst. Prvotno idejo banke je razširil na pregled zgodovine vsega slovenskega bančništva in posojilništva na Goriškem. Vodstvo je Waltritschevo pobudo sprejelo in tako omogočilo nastanek in izdajo dela, ki je izredno pomemben prispevek k poznavanju naše, zlasti gospodarske zgodovine.

Naloga, ki si jo je naložil Waltritsch, je bila vse prej kot lahka. Dela, ki bi mu lahko služilo kot vzorec, nimamo. Še hujšo težavo pa je pomenilo zbiranje arhivskega gradiva. Waltritsch je z veliko iznajdljivostjo in novinarsko vztrajnostjo našel veliko dragocenih podatkov v italijanskih, avstrijskih in slovenskih arhivih in knjižnicah, žal pa je marsikaj še vedno nedostopno, ker arhivi niso urejeni. Dokaj obsežen je tudi seznam literature.

Obravnavano problematiko je avtor razdelil na dvaindvajset poglavij. Razen prvega, ki govori o splošni zgodovini bančništva, so vsa ostala namenjena bančništvu in posojilništvu na Goriškem. Upošteval je tako slovenske kot neslovenske denarne zavode. Začeti je moral s tamkajšnjimi Židi, nato pa prehaja na goriški Mont in hranilnico, pri katerih so vidno vlogo igrali tudi nekateri Slovenci iz duhovniških vrst in seveda goriški nadškofje, med katerimi so bili tudi Slovenci. K uvodnim poglavjem lahko prištejemo tudi tisto o prvih hranilnicah na Slovenskem, s poglavjem o Mihaelu Vošnjaku, ki je od 1897 pa do odhoda v Švico živel v Gorici, pa prehaja k osrednjim vprašanjem svojega raziskovanja. Zgodovina slovenskega bančništva in hranilništva na Goriškem se začneja z Goriško ljudsko posojilnico, ki je bila ustanovljena 1883. Njej so sledile še druge, tako v sami Gorici kot tudi na podeželju. Prav tako so tu ustanovili svoje podružnice tudi nekateri denarni zavodi iz drugih slovenskih dežel. Prevladovale so rajtajnovke. Žal so se kmalu začele čutiti posledice političnega razkola med Slovenci in je vsaka stranka ustanavljala svoje gospodarske organizacije. Nastala je varljiva podoba o finančni moči slovenskega življa, ki ni bila z ničemer utemeljena. Posledica političnih razprtij je tudi nastanek Kmečke banke, ki so jo ustanovili pristaši Slovenske kmečke stranke 1909. leta. Slovensko bančništvo in hranilništvo je doseglo višek v letih pred prvo svetovno vojno. Hkrati se je začelo že tudi upadanje, ki so ga povzročile splošne gospodarske razmere in slaba naložbena politika vodstva nekaterih slovenskih denarnih zavodov. Kljub temu pa leta 1914 skoraj ni bilo kraja, ki ne bi imel lastnega denarnega zavoda. Z njimi je slovenski živelj absolutno prednjačil pred italijanskim in furlanskim. Prva svetovna vojna, selitev prebivalstva in gospodarskih ter drugih organizacij zaradi bližine fronte, vojna posojila, menjave oblasti in valute, spremembe državnih in upravnih meja, zlasti pa leta fašizma so slovensko bančništvo in hranilništvo naglo reducirale. Kmečka banka je vse te vihre preživela. Vzrok je bil v tem, da ni bila prevelika, da ni svojega delovanja obešala na veliki zvon in da je v letih fašizma »poslovala kot majhna hranilnica le za svoje člane«. Zadnji dve poglavji sta namenjeni NOB in povojnemu delovanju Kmečke banke. V Prilogah prikazuje Waltritsch še slovenske podeželske

hranilnice onkraj meje, današnje bančno poslovanje v jugoslovanskem delu nekdanje Goriške ter objavlja analitični seznam slovenskih kreditnih zavodov na Goriškem. Sledi poglavje o virih in literaturi, imensko kazalo ter nemški in angleški povzetek. Vseh dvaindvajset poglavij je hkrati z uvodom izdajatelja in založnika ter spremno besedo Jožeta Pirjevca in avtorja prevedeno tudi v italijanščino, zato je knjiga praktično dvojezična.

Pozorno branje Waltritscheve knjige sproža v bralcu veliko vprašanj. Odgovore nanje je moč strniti v dve temeljni spoznanji. Posledice prve svetovne vojne so bile za Slovence veliko bolj katastrofalne kot bi to človek sodil po njenem obravnavanju v našem zgodovinopisju. Mnogim znana oblika naslova neke razglednice F. K. Tekališče Jožefa Zelenca, Gorica (Corso Giuseppe Verdi) je le delno izraz slovenske prenapetosti, iz nje diha slovenska zamozavest ob spoznanju, da je najimenitnejša goriška ulica praktično v slovenskih rokah. Drugo tako generalno spoznanje je vezano na obdobje fašizma oziroma totalitarizma sploh. Kako hitro, kako temeljito in za koliko časa so uničili cvetoče slovensko gospodarsko in kulturno življenje ob zahodni etnični meji! Obe spoznanji sta res rojeni iz čustvene prizadetosti, čemur naj bi se zgodovinarji izogibali, toda mimo njih ni mogoče iti. Teh lastnosti Waltritscheve knjige, ko z navajanjem objektivnih dejstev, ko z znanstveno razpravo vzburi bralca kot kak roman, ni mogoče obiti. Prav bi bilo, da bi knjiga prišla med široke ljudske mase. Med odlikami Waltritschevega dela moramo navesti tudi dejstvo, da je problematika slovenskega bančništva in hranilništva prikazana v soodvisnosti z ostalim gospodarskim in političnim življenjem goriških Slovencev pa tudi drugega tamkajšnjega prebivalstva. Problematiko je za čas med obema vojnama razširil do rapalske meje, za čas po zadnji vojni pa praktično omejil na današnjo mejno črto. Ni se izognil NOB in povojnemu obdobju. Zlasti je treba pohvaliti avtorjevo odločenost in tudi založnikovo pripravljenost, da je problematika Kmečke banke prikazana v širšem kontekstu in ne na način, kot je navaden pri raznih jubilejnih publikacijah. Naročniku je odmerjeno samo toliko prostora, kot ga po avtorjevem mnenju zasluži. Nekaj izjem je narejenih le pri ilustrativnem gradivu. Izredno dragocen je tudi analitični seznam slovenskih kreditnih zavodov na Goriškem.

Čeprav bi še lahko hvalili Waltritschevo delo, pa je treba omeniti tudi nekaj pomanjklivosti. Predvsem pogršamo opombe. Nedvomno avtor tega ni storil zato, da bi preprečil kontrolo, saj v uvodu zatrjuje, da se ni izogibal neprijetnim dejstvom, kar je iz teksta tudi razvidno. Verjetno je to posledica dejstva, da je prvotni koncept bistveno razširil med samim delom. Nekaj malega je tudi stvarnih napak in terminoloških nerodnosti, kar pa vrednosti dela, ki se ga ne bi srmovali noben poklicni zgodovinar, ne zmanjšuje. Založnik in izdajatelj bi moral poskrbeti, da bi bila knjiga čimbolj dostopna, ne pa da ni naprodaj. Vsebinsko bogata in oblikovno razkošna knjiga bi morala priti v čim več slovenskih, zlasti primorskih domov.

Stane Granda

Izvori za istoriju SKJ. Beograd : Komunist, 1980—1983.

Konec 1978. leta je predsedstvo CK ZKJ imenovalo odbor za izdajanje zgodovinskega gradiva ZKJ in mu dalo nalogo, da vodi realizacijo obširnega in dolgoročnega projekta znanstveno-kritične izdaje virov o revolucionarnem delavskem gibanju v Jugoslaviji pod naslovom *Izvori za istoriju SKJ*. Ta odbor je leta 1979 sprejel projekt ter osnovna načela za znanstveno izdajanje zgodovinskega gradiva ZKJ, iz katerih se vidi, da gre za eno največjih povojnih edicij virov. Po obsegu in metodi obdelave načrtovana edicija znatno presega zbornike dokumentov Istorijski arhiv KPJ v sedmih tomih, ki so izšli v letih 1949—1951. V tem pogledu jo med izdajami virov za novejšo zgodovino lahko primerjamo z Zbranimi deli Josipa Broza Tita Inštituta za sodobno zgodovino v Beogradu, glede načrtovanega obsega pa deloma tudi z Zbornikom dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA.

Projekt predvideva izdajanje dokumentov osrednjih organov revolucionarnega delavskega gibanja v štirih serijah: 1. dokumenti centralnih organov KPJ — ZKJ; 2. dokumenti vodstva SKOJ in revolucionarnega mladinskega gibanja; 3. dokumenti osrednjih organov revolucionarnih sindikatov Jugoslavije in 4. posebne izdaje. Posamezne serije so razdeljene na več delov — tomov, v okviru vsakega pa je predviden glede na obseg gradiva izid večjega ali manjšega števila knjig. Tako bi v seriji A izšlo v I. delu gradivo kongresov, konferenc in plenumov CK KPJ/ZKJ, v posebni delih pa bodo izšli proglasi in letaki CK KPJ/ZKJ, njegova pisma, okrožnice in navodila pokrajinskim vodstvom, osnovnim organizacijam in članstvu, poročila CK KPJ Komunistični internacionali in Balkanski komunistični federaciji, gradivo legalnih organizacij KPJ, dokumenti revolucionarnih delavskih organizacij jugoslo-

vanske ekonomske emigracije med vojnami, v tematskih zbornikih bi naj bilo gradivo o odnosu KPJ do nacionalnega in kmečkega vprašanja, do ljudske fronte itd, o delovanju KPJ v kaznilnicah Kraljevine Jugoslavije, prav tako pa so v okviru serije Dokumenti centralnih organov KPJ/ZKJ načrtovane tudi reprint izdaje osrednjih partijskih legalnih in ilegalnih glasil. Podobno so izdaje gradiv kongresov, konferenc in sej osrednjih organov, njihovih poročil, okrožnic in pisem ter legalnih in ilegalnih glasil načrtovani za SKOJ v seriji B in za revolucionarne sindikate v seriji C. V seriji D pa bi izšle posebne izdaje, kot npr. izbrani spisi pomembnih teoretikov in voditeljev komunističnega gibanja ter različne tematske zbirke dokumentov. Za prve tri serije so bile imenovane posebne redakcije iz znanstvenih in strokovnih delavcev iz vseh republik in pokrajin, za serijo D pa bodo redakcije imenovane za vsako delo posebej. Organizacijske naloge za celotno zbirko sta prevzela Arhiv CK ZKJ in Inštitut za sodobno zgodovino v Beogradu.

Arhiv CK ZKJ je leta 1979 izdelal tudi Osnovna načela za naučno-kritično izdavanje istorijske gradje SKJ (centralnih organa KPJ — SKJ, SKOJ i revolucionarnih sindikata Jugoslavije), v katerih so navedene obvezne in fakultativne sestavine vsakega zbornika dokumentov. V predgovoru so prirejevalci dolžni na okrog 15 straneh podati zgodovinski oris obravnave problematike in splošne redakcijske podatke (o načinu ureditve knjige, o značaju gradiva, o morebitnih dosedanjih objavah itd.). Predgovoru naj sledijo kronološko razvrščeni dokumenti, praviloma objavljeni v celoti, kriterije za morebitna krajšanja pa mora prirejevalec pojasniti. Dokumenti se morajo objaviti v jeziku izvirnika, če so pisani v jezikih narodov in nekaterih narodnosti Jugoslavije, s tem, da se poleg izvirnega teksta v slovenskem, makedonskem, madžarskem in albanskem jeziku objavi srbohrvaški prevod. Če pa so dokumenti pisani v drugih jezikih, se objavijo le v srbohrvaškem prevodu. V skladu z znanstvenim izdajanjem virov prirejevalci tudi ne smejo spreminjati jezika dokumenta, na vsa mesta, ki so izpuščena zaradi poškodbe dokumentov, cenzure ali drugih vzrokov pa se mora opozoriti z opombami. Prav tako morajo vsak dokument opremiti z natančnimi podatki o nahajališču oziroma objavi. Neobvezen del posameznih knjig so priloge, v katerih se lahko objavijo tudi dokumenti, ki jih niso izdali osrednji organi revolucionarnega delavskega gibanja, so pa pomembni za celovitejšo osvetlitev posameznega dogodka ali procesa. Obvezni del vsake knjige je znanstveno-kritični aparat, ki je sestavljen iz opomb pod dokumentom, v katerih naj bodo pojasnene praznine, nelogičnosti, nečitljivost in očitne napake ter morebitna dopolnila iz drugih virov; kratke šifre in psevdonimi se lahko pojasnjujejo v oklepajih tudi neposredno v tekstu, prav tako so neposredno pod dokumenti tudi kazalke o njihovi vsebinski povezavi; širše opombe o posameznih dogodkih, procesih, organizacijah, ustanovah, pomembnih osebnostih, časopisju itd, ki se navajajo v dokumentih, pa sledijo osnovnemu tekstu zgodovinskega gradiva oziroma prilogam. Znanstveno-kritičnemu aparatu sledi neobvezno kratka kronologija obravnavane problematike, nato pa obvezni osebni in geografski register ter seznam vseh kartic. Sestavina posameznih knjig je tudi seznam virov in literature za obravnavano problematiko. Obogatitev vsake knjige so ilustracije s faksimili pomembnejših dokumentov ter z drugim fotografskim gradivom. Z navedeno obliko so pobudniki izdajanja edicije Izvori za istoriju SKJ želeli doseči čim širšo uporabo zgodovinskih dokumentov KPJ — ZKJ, od znanstvenih delavcev in publicistov do pedagogov, študentov in učencev na različnih stopnjah šol ter vseh zainteresiranih družbenopolitičnih delavcev, skratka, edicija naj bi bila koristna za znanstveno-pedagoške in širše družbenopolitične potrebe.

Načrt izdajanja virov torej obsega zgodovinsko dokumentacijo, ki prikazuje delovanje osrednjih partijskih, skojevskih in sindikalnih organov, medtem ko naj bi izdajanje gradiva za republiške, pokrajinske in nižje forume KPJ — ZKJ in z njo povezanih organizacij prevzele ustrezne republiške in regionalne ustanove. Toda v gradivih kongresov, konferenc in sej, v poročilih, pismih, okrožnicah in drugih dokumentih osrednjih forumov je veliko dragocenih podatkov o razmerah v posameznih pokrajinah. To izpričuje tudi vsebina prvih treh knjig v zbirki Izvori za istoriju SKJ, ki jih je izdal Izdavaški centar Komunist v Beogradu. Prvi je leta 1980 izšel v seriji A — Dokumenti centralnih organov KPJ/ZKJ, kot knjiga št. 10 v I. delu — kongresi, konference, plenumi CK KPJ/ZKJ, zbornik gradiva Peta zemaljska konferenca KPJ (19.—23. oktobra 1940), ki so jo priredili Pero Damjanović, Milovan Bosić in Dragica Lazarević ter obsega 632 strani. V njem so objavljeni v prvem delu ohranjeni dokumenti o V. državni konferenci (referati, zapisniki in telegrami), v drugem delu pa je v prilogah zlasti gradivo, ki prikazuje priprave nanjo (resolucije z nacionalnih in pokrajinskih partijskih konferenc, s konference SKOJ in državnega posvetovanja Ljudske pomoči Jugoslavije) ter tudi nekaj dokumentov, ki osvetljujejo zgodovinski pomen zadnje državne konference KPJ pred fašističnim napadom na Jugoslavijo. Na njej so analizirali tudi razmere v Sloveniji, v prilogah pa je objavljena resolucija s III. konference KPS junija 1940 na Vinjah in poročilo o njej. Objava dokumentov o V. državni konferenci KPJ in o pripravah nanjo nam osvetljuje zna-

čilnosti razvoja in delovanja partije v tridesetih letih, posebej pa po prihodu Josipa Broza Tita na njeno vodstvo in po začetku druge svetovne vojne. Ukvarjala se je z vsemi pomembnimi organizacijskimi, idejnimi in akcijskimi problemi ter začrtala bodoče zgodovinske naloge KPJ, ko »je v bistvu proklamirala povezanost narodno-osvobodilnega boja s socialistično revolucijo«, dala je torej izhodišče za »osnovno strateško politično orientacijo tudi v času narodnoosvobodilne vojne« (Edvard Kardelj.)

V isti seriji je leta 1983 kot 2. knjiga izšel zbornik gradiva Drugi (Vukovarski) kongres KPJ (20.—24. jun 1920) — Plenarne sednice CPV KPJ (februar—december 1920), ki sta ga priredila Ubavka Vujošević (tudi glavni in odgovorni urednik celotne zbirke Izvori za istoriju SKJ) in Vujica Kovačev, obsega pa 726 strani. V prvem delu zbornika so dokumenti o II. kongresu KPJ in o šestih sejah centralnega partijskega sveta KPJ leta 1920, v prilogah pa je gradivo o predkongresnih razpravah o novem programu, statutu in akcijskem programu KPJ, predlogi in pozdravi II. kongresu, poročila o njem in o plenarnih sejah osrednjega vodstva KPJ Kominterni, dokumenti policijskih in upravnih oblasti o Vukovarskem kongresu, v posebnem razdelku pa so tudi pomembni dokumenti o pristopu slovenskih razrednih organizacij k Socialistični delavski stranki Jugoslavije (komunistov). Zbornik nam torej osvetljuje priprave na Vukovarski kongres, njegov potek, dokumente, ki jih je sprejel, poročilo o njem; je torej pomemben prispevek k poznavanju pregleda razvoja in delovanja SDSJ (k) po ustanovnem kongresu. Dokumenti sej osrednjega partijskega vodstva nam prikazujejo pogloblitve organizacijske in akcijske probleme leta 1920, posebej obračun s sredinci. Ta zbornik gradiva vsebuje pomembne podatke o komunističnem gibanju v Sloveniji do Obznane, posebej osvetljuje stališča slovenskih delegatov na Vukovarskem kongresu, pri čemer je treba poudariti, da se zaradi aretacij ob železničarski in splošni stavki slovenski komunisti nio mogli ustrezno pripraviti na ta partijski kongres.

Leta 1983 je izšla že tudi prva knjiga iz serije C — Dokumenti centralnih organov revolucionarnih sindikatov, in sicer zbornik gradiva Dokumenti Centralnog radničkog sindikalnog veća Jugoslavije 1919—1921 (680 strani), ki ga je priredil Toma Milenković. V njem je objavljeno gradivo od začetka načrtnih prizadevanj za zedinjenje razrednih strokovnih — sindikalnih organizacij na prelomu 1918/1919 do ustanovitve Centralnega delavskega sindikalnega sveta Jugoslavije (CDSSJ) kot centrale revolucionarnih sindikatov na kongresu zedinjenja aprila 1919, nato dokumenti vseh šestih plenarnih sej CDSSJ in nekaterih sej njegovega izvršnega odbora ter še drugi viri o delovanju osrednjega sindikalnega vodstva, posebej tudi o njegovi vlogi pri oblikovanju rdeče sindikalne internacionale in Balkansko-podonavskega sindikalnega sekretariata. V prilogi je objavljenih še nekaj člankov, ki so jih napisali posamezni vodilni funkcionarji CDSSJ ali uredništva časnikov, osvetljujejo pa delovanje CDSSJ in razmere v njem. Zbornik gradiva prikazuje tudi pot slovenskega razrednega sindikalnega gibanja v CDSSJ, kot tudi zaostrovanje odnosov med vodstvom revolucionarnih sindikatov in desničarji v Strokovni komisiji za Slovenijo do njene izključitve iz CDSSJ in ustanovitve njegovega pokrajinskega sindikalnega sekretariata za Slovenijo. Pripomnimo naj, da se v vsebinskem pogledu serija C nekoliko razlikuje od serije A. Posamezne knjige gradiva KPJ so omejene le na njegove kongrese in državne konference, medtem ko so za CDSSJ kronološko razvrščeni pomembni dokumenti ne le s kongresov in konferenc, temveč tudi drugo gradivo, kar omogoča celovitejši vpogled v razvoj in delovanje revolucionarnih sindikatov.

Iz izida prvih treh zbornikov gradiva se vidi, da posamezne knjige v zbirki Izvori za istoriju SKJ ne bodo izhajale v nekem kronološkem ali problemskem zaporedju, temveč v okviru sprejetega projekta glede na to, kdaj bodo lahko posamezniki ali skupine pripravile zbornike gradiva za tisk. Ob tem naj še poudarimo, da si prizadevajo redakcije posameznih serij za pripravo zbornikov pridobiti raziskovalce, ki so se že doslej z obravnavano problematiko veliko ukvarjali. To je najboljša pot h kakovostni pripravi posameznih zbornikov gradiva, hkrati pa bo širok krog sodelavcev omogočil, da se bodo vzporedno pripravljale izdaje večjega števila knjig v posameznih serijah.

Če pogledamo, kako so v zbornikih uspeli prirejevalci izpolniti svoje naloge v vsebinskem in metodološkem pogledu, lahko ugotovimo, da so v primerjavi z dosedanjimi izdajami virov zbrali velike količine različnega gradiva (številni dokumenti so objavljeni sploh prvič), da so ga opremili z bogatim znanstveno-kritičnim aparatom, v predgovorih pa so tudi sintetično prikazali obravnavano problematiko. Ob tej ugotovitvi moramo opozoriti tudi na bistvene razlike v pogojih za izdajanje virov v prvih letih po osvoboditvi, ko je izhajal Istorijski arhiv KPJ, in v sedanjem času. Nove možnosti so zlasti za uporabo arhivskega gradiva, pa tudi glede bibliografskega pregleda, urejenosti in dostopnosti publiciranih virov. Arhiv CK ZKJ ter republiški in pokrajinski zgodovinski partijski arhivi so zbrali precej arhivskega arhiva o revolucionarnem delavskem gibanju, ki je medtem postalo dostopno in urejeno tudi

v drugih arhivih. Posebej naj omenimo pridobitev bogatega arhivskega gradiva, ki je nastalo v zvezi z delovanjem KPJ in njenih organizacij, iz Centralnega partijskega arhiva Inštituta marksizma-leninizma pri CK KPSZ v Moskvi od konca petdesetih let. Znanstveni in strokovni delavci so npr. v njem doslej odbrali za fotokopiranje nad 80 000 strani arhivskega gradiva, v največji meri prav za obdobje med vojnama. Zgodovinski partijski arhivi pa so uspeli zbrati tudi precej legalnega in ilegalnega časopisja ter drugega partijskega tiska. Posebno pozornost so posvetili tudi zbiranju spominskega gradiva. Vzporedno z naraščanjem obsega virov se je krepilo tudi raziskovanje zgodovine revolucionarnega delavskega gibanja. Vse to je olajšalo delo prirejevalcem pri pripravi posameznih zbornikov dokumentov in pri njihovem komentiranju, poudariti pa je treba, da so morali posebej za te izdaje objaviti še veliko raziskovalnega dela.

Zborniki gradiva obsegajo približno dve tretjini objav dokumentov, tretjina pa obsega znanstveno-kritični aparat. Glede izbire dokumentov je treba poudariti, da so si prirejevalci prizadevali objaviti vse pomembne arhivske in publicirane vire osrednjih forumov revolucionarnega delavskega gibanja, ki pa se seveda niso ohranili enakomerno za vsa obdobja in probleme. Tako je bilo za zbornik o V. državni konferenci na voljo bogato arhivsko gradivo, za njegovo komentiranje pa so lahko prirejevalci uporabili tudi številna spominska pričevanja. Na drugi strani v zbornikih o delovanju KPJ in revolucionarnih sindikatov v legalnem obdobju prevladujejo publicirani viri, za komentiranje pa je bilo na voljo že precej literature. Posebej pri objavi gradiva o Vukovarskem kongresu so zelo dobro v opombah vkomponirani različni viri, ki osvetljujejo posamezne dogodke v temeljnih dokumentih. Glede znanstveno-kritičnega aparata je treba poudariti, da so prirejevalci s pojasnili o dogodkih, procesih, organizacijah, časnikih in osebnostih, ki se omenjajo v dokumentih, ter z opombami v tekstu in pod njim, opravili dragoceno delo in da so z njim bistveno prispevali k razumevanju izbranega gradiva. Opozorimo pa naj na problem kriterijev za uvrstitev nekaterih pojasnil oziroma glede njihovega obsega (npr. o prvi in drugi svetovni vojni, Pariški komuni in podobno), tako da bi bil znanstveno-kritični aparat lahko mestoma krajši. Nekatera pojasnila so tudi neprecizna, nepopolna in v posameznih podatkih netočna. Kronologije so napisane v funkciji obravnavane problematike. Pri zbornikih o II. kongresu in V. državni konferenci so dodane tudi biografije članov centralnega partijskega sveta oziroma CK. Pripomnimo naj, da je v redakcijskem uvodu k zborniku gradiva o CD SSJ na kratko prikazan razvoj razrednega sindikalnega gibanja za celotno obdobje med vojnama. Pri virih in literaturi so navedena glavna nahajališča virov in pomembnejše monografije, razprave in članki, pregled pa bi se dalo mestoma še dopolniti (npr. v Sloveniji je za delovanje revolucionarnega delavskega gibanja pomembno gradivo tudi v Arhivu SR Slovenije, med objavami virov bi bilo treba omeniti tudi zbornik Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919—1921, Ljubljana 1980, prav tako bi zaslužilo navedbo tudi še nekaj spominske in znanstvene literature). Toda določene pomanjkljivosti so le obrobnega značaja in poudariti moramo, da je s prvimi tremi knjigami začela zbirka Izvori za istoriju SKJ uspešno izpolnjevati zastavljene cilje. Objave izbranih dokumentov z bogatimi komentarji in drugim aparatom so pomembne za široko seznanjanje z zgodovino revolucionarnega delavskega gibanja v Jugoslaviji neposredno prek virov in bodo lahko olajšale in pospešile tudi njegovo nadaljnje znanstveno raziskovanje.

Miroslav Stiplovšek

Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov. Ljubljana: Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine, Maribor: Obzorja. 1964—

Dvajsetletnica izhajanja je vsekakor jubilej, ki zasluži omembo, 125 izdanih enot, pa korpus, ki nudi dovolj gradiva za oceno. Gre za zbirko vodnikov po kulturnih spomenikih in naravnih znamenitostih Slovenije, ki sicer ni naša najstarejša zbirka te vrste — starejši so vodniki Tehniškega muzeja (1952—1968) —, niti ni danes edina — omenim naj vsaj zbirko vodnikov iz zgodovine KPS in delavskega gibanja, ki ima podobno zasnovano in enak format —, vendar živi med nami najdlje, ponaša se z največjim številom izdanih knjižic in, kar je nemara najvažnejše, še vedno kaže veliko vitalnost.

Ideja se je porodila pri Mladinski knjigi v Ljubljani, ki je leta 1961 pod uredništvom Sandija Sitarja in v sodelovanju s takratnim Zavodom za spomeniško varstvo LRS začela izdajati zbirko z naslovom Spomeniški vodniki. V njej je izšlo pet zvezkov (Rimske izkapanine v Šempetru, Hrastovlje, Crngrob, Stare piranske soline, Janezova cerkev v Bohinju), ki so prinašali precej obširen tekst in veliko slikovnega gradiva o obravnavanih objektih. Že naslednje leto je zbirka zamrla, ni pa zamrla ideja. Ko se je kmalu nato na Zavodu za spomeniško varstvo LRS zaposlila prof. He-

lena Menaše, je prevzela uredništvo zbirke, ki se je poslej imenovala Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Po zgledu podobnih nemških in čeških publikacij so vodniku zmanjšali format in mu skrčili obseg, tako da je nastala priročna knjižica, ki nima več ambicije biti traktat, marveč poljudno napisana in s fotografijami opremljena informacija.

Prvi vodnik v tej novi seriji, Triglavski narodni park izpod peresa Staneta Peterlina, je izšel leta 1964. Mladinska knjiga je ostala založnica do leta 1967 (za prvih 13 vodnikov), nato je dve leti Zavod za spomeniško varstvo LRS serijo sam urejal in izdajal, v letu 1970 pa je založniške posle prevzela mariborska Založba Obzorja, ki je založnica še danes. Zbirko je do svoje smrti leta 1980 urejala prof. Menašejeva, danes to delo opravlja dr. Lev Menaše.

Statistični prerez skozi 125 vodnikov, kolikor jih je izšlo do konca leta 1983 (zaporednih številke je v resnici 123, vmes pa sta dva vodnika izšla brez številke) nam pokaže takole sliko: samo naravne znamenitosti opisuje 13 knjižic,¹ ostalih 112 jih obravnava v veliki večini le kulturne objekte in le sem in tja ob njih tudi naravne. Vsebinsko so precej heterogeni. Pravih vodnikov, takih, ki zajemajo več objektov oziroma večji teritorij, je 44, od tega vodnikov po mestih oziroma trgih 19,² po večjih teritorijih 16, po naravnih znamenitostih 6, arheološki vodniki po krajih pa so trije. Samo po en kulturni spomenik oziroma naravno znamenitost obravnava 46 vodnikov: 6 naravne znamenitosti, 40 pa kulturne spomenike (NOB 2,³ arheologija 6,⁴ gradovi 13,⁵ cerkve oziroma samostani 19⁶). Spomenike, povezane s pomembnimi Slovenci, opisuje sedem knjižic; vsebujejo opis rojstne hiše (Prešerna, Cankarja, Jurčiča, Gregorčiča, Finžgarja, Župančiča, Vege), kraja ter kulturnozgodovinski prikaz osebnosti. Kulturnim ustanovam je posvečeno 24 knjižic, od tega muzejem 21, knjižnicam 2 (po materiji bi spadal sem tudi vodnik po ljubljanski Semeniški knjižnici, a ker to ni ustanova, ga uvrščam med kulturne objekte), arhivom eden. En vodnik je bil napisan nekoliko izven serije, kot popularizacija stroke, konkretno arheologije. In končno so tu še trije vodniki z opisom dogodka iz časa NOB, povezanega z določenim krajem (Urh, Dražgoše, Rašica).

Regionalno je najbolj zastopana Štajerska (53), sledijo ji Gorenjska z Ljubljano (37), Primorska (17), Dolenjska (12), Prekmurje (3), Koroška (2). Vzhodni konec Slovenije ima največ opisanih cerkva, mest in trgov, predvsem pa kulturnih ustanov, saj je izšlo kar sedem vodnikov po celjskem, štirje po mariborskem, eden po ptujskem in dva po murskosoboškem muzeju. Za primerjavo: Ljubljana je dobila svoj prvi kompleksni vodnik po kaki kulturni ustanovi šele leta 1982 (Arhiv SRS, za njim pa še Narodni muzej).

Tega problema belih lis, oziroma neenakomerne pokritosti se je uredništvo serije vedno zavedalo, vendar se tu ne da dosti storiti. Dolgoročneje načrtovanje je sploh nemogoče, saj je vse odvisno od avtorjev, ki so ali jih pa ni, ki so pripravljene sodelovati ali pa ne. Kljub na videz nezahtevni obliki je namreč pisanje takega vodnika stvar, ki se je ne more lotiti kdorkoli, ampak le človek, ki obvlada materijo. Med avtorji v resnici najdemo najuglednejše slovenske strokovnjake s področja arheologije, umetnostne zgodovine, zgodovine, biologije, geografije. Da je vzhodni konec Slovenije razmeroma bolje opisan kot drugi kraji, je treba pripisati dejstvu, da tam živijo in delujejo trije strokovnjaki, ki so najplodnejši pisci te serije (dr. Stopar s 14 vodniki, dr. Vrišer z 9 in Jože Curk z 8).

Ker drugi predeli Slovenije nimajo te sreče, bo treba na vodnike po nekaterih pomembnih objektih gotovo še dolgo čakati. Tudi zaradi tega je vsebina vodnikov tako neenotna, kar je razvidno iz uvodnega naštevanja tipov; odvisna je od tega, kaj je posamezen avtor želel ali znal povedati o obravnavani temi, oziroma kaj si je sam predstavljal pod besedo vodnik. Vendar tega ni treba jemati kot slabo plat zbirke, saj niti ena knjižica ni zgrešila svojega namena: v besedi in sliki podati čim boljšo informacijo o stvari. Večini se je to posrečilo zgledno.

Edino, kar je treba pri tej zbirki v resnici obžalovati, je, da izdajatelji že od začetka niso bili velikopoteznejši pri povzetkih in izdajah v tujih jezikih. Velika škoda je, da je zaradi tega ostala omejena na ozek krog slovenskih bralcev. Prav vsak

¹ Triglavski narodni park, Skocjanske jame, Rakov Skocjan, Cerknško jezero, Divje jezero pri Idriji, Botanični vrt v Ljubljani, Smarnogorska Grmada, Alpinum Juliana, Martuljek, Logarska dolina, Arboretum Volčji potok, Zelenci, Soteska Huda luknja.

² Ptuj, Slovenj Gradec, Mariborski Lent, Slovenska Bistrica, Brežice, Kranj, Tržič z okolico, Ormož, Celje, Radovljica, Stari Maribor, Zalec in Novo Celje, Bistrica ob Sotli, Vitanje, Dobrna, Cerknica, Rogatec, Rogaška Slatina, Hrastnik.

³ Urh, Dražgoše.

⁴ Jakopičev vrt v Ljubljani, Sempeter, Mitreji na Slovenskem, Ajdovski gradec nad Vranjem, Rifnik, Neviodunum.

⁵ Sevnški grad, Celjski Stari grad, Rihemberk, Velenje, Mehovo, Bogenšperk, Predjama, Kromberk, Kamen, Krumperk, Turjak, Pišce, Bled.

⁶ Sladka gora, Rok nad Šmarjem pri Jelšah, Nova Štifta, Kamnica, Hrastovlje, Opatijska cerkev v Celju, Malečnik, Proštijnska cerkev v Ptuj, Breg pri Predvoru, Mariborska stolnica, Svetina, Radmirje, Koprška stolnica, Šmartno pri Litiji, Sv. Ignacij v Gorici, Svibno, Stična, Žiže, Pleterje.

objekt ne bi potreboval posebne izdaje v tujem jeziku, povzetke pa prav vsi. To se je posrečilo le pri nekaterih muzejih; zgleden primer, kakšen bi moral biti v tem pogledu vsak vodnik, je vodnik dr. Ive Curkove, Mitreji na Slovenskem, z dodanim nemškimi in italijanskimi povzetkom. V zadnjem času se to nekoliko popravlja, saj ima vodnik po Narodnem muzeju tudi svojo nemško izdajo.

Kako zelo potrebuje slovenski prostor tako literaturo, se vidi iz podatkov o razprodanosti posameznih knjižic. Nekaterih že davno ni več dobiti, druge so ponatisnjene že dvakrat ali trikrat (npr. Rog, Vrba, Ptuj, Urh, Brežice, Stična, Kranj itd.).

Zbirka Naravni in kulturni spomeniki Slovenije je pomembno kulturno dejanje, ker popularizira vrednote, ki jih Slovenci vse premalo cenimo, oziroma smo jih pripravljene opaziti le kot turisti v drugem kraju, in ker je to popularizacija na visokem strokovnem nivoju.

Maja Žvanut

OBVESTILA

OBVESTILO O 22. ZBOROVANJU SLOVENSКИH ZGODOVINARJEV

Dvaindvajseto zborovanje naše stanovske organizacije bo v dneh od 27. do 29. septembra 1984 v Brežicah in v Krškem. V četrtek, 27. 9. se bomo v jutranjih urah zbrali v Brežicah v Dijaškem domu, kjer bo večina udeležencev v času zborovanja prebivala in kjer bo sprejemna pisarna. Ob 10.30 dopoldne se bo začelo zborovanje v Posavskem muzeju, kjer bomo tudi popoldne ter zvečer na občnem zboru Zveze zgodovinskih društev Slovenije. V petek, 28. 9. se bomo ob 8. uri odpeljali v Krško na ogled Jedrske elektrarne, nato pa v Delavski dom v Krško, kjer bo nekaj referatov. Ob 13. uri se bomo zopet preselili v Brežice na kosilo in popoldne prisostvovali okrogli mizi. Za soboto, 29. 9. je organizirana strokovna ekskurzija Krško—Brestanica—Podsreda—Trebče—Bistrica—Svete gore—Brežice; ekskurzijo bomo zaključili vsaj do 17.30.

Program letošnjega zborovanja bo obsegal okrog 15 referatov, ki govore o preteklosti Posavja, o nekaterih problemih gospodarske zgodovine (obrt pred nastankom cehov, problemi zgodovine prometa, zavarovalništvo in zadrugištvo v 19. stoletju, ekonomska politika 1945—1950) ter o šolstvu (programska jedra, interesne in družboslovne dejavnosti pri pouku zgodovine); slovenska reformacija pa bo predmet okrogle mize.

Prijavnice za udeležbo na zborovanju in točen program vam bomo poslali pravočasno, tako da se boste lahko do 10. septembra 1984 prijaviли na sedež Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana, tel. 061/224 011 int. 209.

Možnosti prenočevanja so v novem Dijaškem domu v Brežicah, kjer bo stalo prenočevanje v dvoposteljni sobi 450 din, v Turist hotelu v Brežicah pa 940 din (v obe ceni je že vključen tudi zajtrk); udeleženci z lastnim prevozom bodo lahko prenočevali tudi v Čateških toplicah. Ker so kapacitete Dijaškega doma do 150 ljudi, upamo, da se bo dalo prenočevati po najcenejši tarifi. Za ekskurzijo bo treba odšteti 500 din, v to ceno pa je seveda vključeno tudi kosilo. Kotizacija za udeležence pa bo letos 300 din.

V Brežice pelje vlak iz Ljubljane ob 6.30 in vozi tja dve uri. Povratek v petek ali soboto pa je mogoč iz Brežic ob 18.57 ali ob 21. uri. Cena povratne vozovnice je 240 din, v eno smer pa boste odšteli 152 din.

Vsa navodila glede vplačevanja in prijavljanja bodo navedena na prijavnica, na programu pa bomo napisali tudi možnosti za ogled kulturnih zanimivosti v Brežicah in širši okolici.

Matjaž Rebolj

OBVESTILA O IZHAJANJU ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

1. V tiskarni je postavljenega že precej gradiva za prihodnji zvezek Zgodovinskega časopisa. Opozorimo naj le na razpravo Ignacija Vojeta o vplivih Italije na šolstvo in s tem povezan kulturni razvoj v Dalmaciji ter v Dubrovniku v srednjem veku, razpravo Petra Korunića o jugoslovanski ideologiji v hrvaški in slovenski narodni politiki ter o hrvaško-slovenskih odnosih v letih 1835—1874 ter razpravo Petra Štiha o Madžarih in slovenski zgodovini v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja. Novi ZC naj bi izšel ob septembrskem zborovanju.

2. Finančni obračun za Zgodovinski časopis 36/1982 izgleda takole (za primerjavo navajamo tudi obračun za ZČ 35/1981 — po sedanjem stanju je nekaj ugodnejši, kot je bil ob objavi v ZČ 36/1981, 1—2, str. 180):

DOHODKI	Letnik 1982 din	Letnik 1981 din
Dotacija Raziskovalne skupnosti Slovenije	526.930	471.740
Dotacija RSS po pogodbi za leto 1983	80.000	—
Dotacija Izobraževalne skupnosti Slovenije	112.363	85.361
Dotacija Kulturne skupnosti Slovenije po pogodbi za leto 1984	60.000	—
Dotacije ostalih sofinancerjev	106.200	116.800
Sredstva od organizacije prireditev ZZDS	112.813	56.292
Naročnina	539.730	377.000
Prodaja tekočih števil ter starejših letnikov ZČ in društvenih publikacij	46.000	66.200
Skupaj	1.584.036	1.173.393
IZDATKI	Letnik 1982 din	Letnik 1981 din
Tiskarski stroški	1.150.299	906.790
Tiskarski stroški ponatisa ZČ 1—2/1968 (oziroma ZČ 1—2 1970 v letu 1981)	107.500	50.700
Avtorski honorarji	309.610	263.479
Uredniški honorarji	33.220	26.300
Stroški uredništva in uprave	72.463	42.125
Skupaj	1.673.092	1.289.394
PRIMANJKLJAJ	—89.056	—116.001

Nekaj komentarja k številkam! Dotacije Raziskovalne skupnosti so v letu 1982 nekaj porastle; po dogovoru smo za zadnji zvezek letnika 1982 lahko delno koristili tudi sredstva iz leta 1983. V letu 1984 je naša revija po dolgoletnih prizadevanjih le sprejela v redno subvencioniranje tudi Kulturna skupnost Slovenije; del dotacije smo namenili že za zadnji zvezek letnika 1982. Od ostalih sofinancerjev (predvsem sta to Filozofska fakulteta v Ljubljani in Znanstveno raziskovalni center SAZU) nekaj denarja za letnik 1982 še pričakujemo. Pod postavko dohodkov od prireditev so namenska sredstva za tisk gradiv s celjskega zborovanja. Ob znatnem dvigu dohodkov od naročnin je občutno upadla prosta prodaja; knjigarne nam zelo malo in nerade prodajajo posamezne izvode ZČ. Če ne bi opazno zmanjšali obsega letnika (1981: 424 strani in 1982: 396 strani), bi tiskarski stroški še bolj porasli. Skok pri ceni ponatisa gre delno tudi na račun večjega obsega tokrat ponatisnjene zvezka ZČ. Avtorske honorarje je uredništvo lahko dvignilo le od 4.700 din (brutto na avtorsko polo) na 5.400 din; ponovnemu bistvenemu padcu realnih vrednosti honorarjev smo se skušali izogniti z izplačevanjem akontacij še pred izidom posameznih zvezkov. Slejkoprej pa je treba ponoviti, da glavni mecen — Raziskovalna skupnost Slovenije le v izjemnih primerih prispeva tudi za avtorske honorarje. Absolutno zmanjšanje primanjkljaja je seveda samo relativen uspeh, saj upravo revije še vedno pesti skupna hipoteka zaporednih negativnih obračunov.

V strukturi izdatkov se je ponovno povečal delež tiskarskih stroškov (1980: 67,99 %, 1981: 74,26 % in 1982: 75,18 %), relativno in absolutno so narasli stroški uredništva in uprave (1981: 3,27 %, 1982: 4,33 %), avtorski in uredniški honorarji so sedaj pristali pri 20,49 % vseh izdatkov. Ker je uredništvo skušalo zadržati vsaj kolikor toliko znosne cene in naročnine, je pri letniku 1982 ponovno nekoliko upadel delež, ki ga v dohodku predstavljajo naročnine in izkupiček od prodaje (1980: 39,13 %, 1981: 38,19 %, 1982: 36,98 %), vendar je ZČ še vedno med tistimi slovenskimi strokovnimi revijami, kjer bralci svoj interes izražajo tudi z visoko stopnjo »samoprispjevka«. Razveseljivo je, da velika večina naročnikov redno plačuje naročnino in da kljub nezogibnim vsakoletnim dvigom naročnine število bralcev Zgodovinskega časopisa vztrajno raste. Ne skokovito, a vendarle!

Že v eni prejšnjih številka smo omenili vzroke za povečano zamudo v izhajanju ZČ; letnik 1981 smo zaključili z desetimi, letnik 1982 pa s sedemnajstimi meseci zamude. Da bi se revija zamujanja, ki jo spremlja že od njenega nastanka, v doglednem času otresla, je izvršni odbor ZZDS med drugim razpravljal tudi o možnostih za nastavitev poklicnega tehničnega urednika, ki bi opravljal tudi posle tehničnega sekretarja zveze.

Janez Stergar

UDK 656.1 (497.12) "13/16":641

VILFAN Sergij, dr., univerzitetni profesor, Univerza Edvarda Kardaerja v Ljubljani, Pravna fakulteta, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 11

Prometni položaj Slovenije v luči preskrbe zahodnih mest (od 14. do 17. stoletja)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 37/1983, št. 1-2, s. 5-20, cit. 111

Sn. (De., Sn., En.)

V ožji mestni coni so vasi prilagajale svoje gospodarstvo naraščajočim potrebam mestnega prebivalstva. V coni srednjih razdalj, v kateri so prevladovali tovarni konji, so transportirali zlasti vino, soli, žito med. V tretji coni, to je coni velikih razdalj, segajoči od Ogrske do Benetk, so volli kot samo-transportno blago dosežeti letno približno kakih 10.000 glav do (v posebno ugodnih letih) več kot 20.000 glav, medtem ko je največja potreba mesta Benetk znašala kakih 22.000 volov.

Avtorski izvleček

UDK 902.034 (282.243.743 Ljubljana)

VUGA Davorin, dipl. arheolog, samostojni svetovalec, Zavod SA Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine, YU-61000 Ljubljana, Plečnikov trg 2

Nekaj srednjeveških in novoveških najdb iz struge Ljubljance pri Podpeči in Bevkah

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 37/1983, št. 1-2, s. 21-29, cit. 33

Sn. (De., Sn., En.)

Pisec objavlja še nekaj novih podvodnih najdb, ki so izostale v že natisnjeni kataloški monografiji Gre zlasti za meče, keramiko itd. v časovnem razponu od 11./12. do 16. stoletja. Podvodne rečne najdbe dokazujejo konstantiran rečni promet po Ljubljanci, in sicer tako vojaškega kot civilnega začaja. Del lončenine je verjetno prinesla voda iz razpuščne kartuzije Bistra.

Avtorski izvleček

UDK 949.712-18 "16":930.253 :929.2 Bathány

SEBJANIĆ Fran, publicist, YU-69000 Murska Sobota, Stefana Kovača 12

Korespondenčni viši za preučevanje gospodarskih in socialnih razmer Prekmurja v 17. stoletju

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 37/1983, št. 1-2, s. 31-36, cit. 22

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor v svojem prispevku, ki temelji na raziskavah arhivske zbirke knezov Bathányjev v budimpešanskem deželnem arhivu, opozarja na korespondenčno gradivo, katerega vsebinskost se nanaša na Prekmurje v 17. stoletju. V številnih ohranjenih pismih upravitelji Bathányjeve fevdalne posesti v srednjem prekmurškem predelu, kakor tudi drugi korespondenti opisujejo doslej nemanjektivno raziskane turške vpađe v Prekmurje v prvi polovici 17. stoletja. Različni zapisani podatki pa tudi dopolnjujejo podoba gospodarskega in socialnega razvoja ter trigovinske povezave Prekmurja s kraji preko Mure, na Hrvaškem, Stajerskem in Gradušanskem. Avtorski izvleček

UDK 949.711 Timok "1883":07 (497.12)

LUKOVIC Petko, dr., polkovnik v pokojju, YU-11000 Beograd, Balkanska 51/VII

Slovenci i timočka buna, 1883. godine

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 37/1983, št. 1-2, s. 37-77, cit. 180

Sn. (De., Sn., En.)

Članek je napisan predvsem na osnovi poročil časopisov, ki so izhajali 1882 in 1883 na Slovenskem (liberalni Slovenski narod, Edinost, Soča, konservativni Slovenec, Novice, Slovenski gospodar, nemški uradni Laibacher Zeitung), in kaže, kako so bili Slovenci informirani o Timoškem uporu in kako so ocenjevali srbsko vlado, radikalno stranko in dogodke v Srbiji.

V. Melik

UDC 902:034 (282.243.743 Ljubljana)

VU/GA Davorin, Grad, Archaeologist, counsellor, The Institute for preservation of natural and cultural heritage of the SR of Slovenia, YU-61000 Ljubljana, Plečnikov trg 2

Some medieval and modern times finds from the river-bed of Ljubljanica near Podpeč and Bevke

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 37/1983, No. 1-2, pp. 21-29, 33 Notes

Sn. (De., Sn., En.)

The author publishes a few new subaqueous finds which have not been mentioned in the already published catalogue monography. He treats mainly swords, ceramics, etc., originating from the 11th/12th up to the 16th century. The subaqueous river finds prove that the river traffic on Ljubljana had been continuous, and of military as well as of civil character. A part of earthenware has probably been brought by water from the dissolved Carthusian monastery in Bistra.

Author's Abstract

UDC 656.1 (497.12) "13/16":641

VILFAN Seržlj, Dr., University Professor, University of Edvard Kardelj, Faculty of Law, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 11

The Traffic Across Slovenia and the Supply of Western Towns (14th - 17th Centuries)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 37/1983, No. 1-2, pp. 5-20, 111 Notes

Sn. (De., Sn., En.)

In the narrow town area villages adapted their economy to the growing needs of the town population. In the intermediate zone, dominated by freight horses, especially wine, salt, cereals and honey were transported. In the third zone, covering great distances between Hungary and Venice, beef as a self-transporting merchandise reached an average annual amount of 10 000 till (in particularly propitious years) more than 20 000 heads, while the total maximum need of the town of Venice came up to 22,000 oxen.

Author's Abstract

UDC 949.711 Timok "1883":07 (497.12)

LUKOVIĆ Petko, Dr., Retired Colonel, YU-11000 Belgrade, Balkanska 61/V/11

The Slovenes and the Timok Rebellion in 1883

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 37/1983, No. 1-2, pp. 37-47, 180 Notes

Sn. (De., Sn., En.)

The article is written mainly on the basis of the newspaper reports published in Slovenia in 1882 and 1883 (the liberal Slovenski Narod, Edinost, Soka, the conservative Slovenec, Novice, Slovenski gospodar, the German official Labbacher Zeitung), and points out how the Slovenes were informed of the Timok rebellion and how they were estimating the Serbian government, the radical party and the events going on in Serbia.

V. Melik

UDK 949.712-18 "16":930.253 :929.2 Bathányi

SEBANIĆ Franc, Publicist, YU-69000 Murska Sobota, Stefana Kovacka 12

Correspondence Sources for a Study of Economic and Social Circumstances in Prekmurje in the 17th Century

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 37/1983, No. 1-2, pp. 31-36, 22 Notes

Sn. (De., Sn., En.)

In his contribution based on the studies of the archive collection of the princes Bathányi being kept in the Budapest Record Office, the author calls attention to the correspondence material referring to the Prekmurje in the 17th century. In numerous preserved letters the runners of the Bathányi feudal estate in the central part of Prekmurje as well as other correspondants describe the up till now insufficiently explored Turkish assaults on Prekmurje in the first half of the 17th century. The different data which have been written down, also complete the picture of the economic and social development as well as the trade connection of Prekmurje with the places on the other side of the river Mura in Croatia, Styria and Burgenland.

Author's Abstract

UDK 061.2.05 (497.15 = 863) "1887/1918"

GRUM Martin, stažist, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Društvo sarajevskih Slovencev 1897—1918

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 37/1983, št. 1—2, s. 79—92, cit. 41

Sn. (De., Sn., En.)

Članek je prispevek k proučevanju zgodovine Slovencev, ki so med leti 1878 in 1918 živeli in delali v avstroogrski Bosni in Hercegovini. Poseben poudarek je dan zgodovini društva sarajevskih Slovencev v obdobju 1897 do 1918.

Avtorski izveček

UDK 949.712 (Celje) "1341/1456"

GESTRIN Ferdo & Nada Klaić & Bogo Grafenauer (etc.)

Okrogla miza "Celjski grofi v slovenskem in srednjeevropskem prostoru"

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 37/1983, št. 1—2, s. 93—114, cit. 9

Sn./Sh. (De., Sn., En.)

Okrogla miza o Celjanih je potekala kot sestavni del programa 21. zborovanja slovenskih zgodovinarjev v Celju 1. 10. 1982. Eden izmed povodov za okroglo mizo je bil tudi izid knjige Nade Klaić o Celjanih na Hrvaškem ("Zadnji knezi celjski v deželah sv. Krištofa", Celje 1982). Udeleženci okrogle mize so razpravljali o pomenu Celjskih in drugih fevdalnih rodbin v slovenski zgodovini in o odnosu slovenskega zgodovinstva do Celjanov. Diskusija je opozorila na vrsto samo delno rešenih ali povsem nerешenih vprašanj, na katera bo mogoče odgovoriti šele s študijem še neuporabljenih arhivskih virov.

F. Gestrin

UDK 92 Mikuz M.

STIPILOVSEK Mirko, dr., redni univerzitetni profesor, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

STERGAR Nataša, bibliotekarka, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

In memoriam profesorju dr. Metodu Mikuzu

Bibliografija dr. Metoda Mikuža

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 37/1983, št. 1—2, s. 117—127

Sn. (Sn., En.)

Prof. dr. Metod Mikuz (22. 12. 1909—9. 4. 1982) se je kot doktor teologije že leta 1941 priključil narodnoosvobodilnemu gibanju in ostal v njegovem vodstvu do osvoboditve leta 1945; med drugim se je novembra 1943 udeležil zgodovinskega 2. zasedanja AVNOJ v Jajcu. Po doktoratu iz zgodovine (1946) je postal profesor za svetovno, jugoslovansko in slovensko zgodovino po letu 1917 na ljubljanski filozofski fakulteti. Bil je avtor številnih razprav in knjižnih pregledov, ki so temelj za nadaljnje proučevanje obdobja po prvi svetovni vojni, še posebej narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji in v Jugoslaviji. — Bibliografija navaja Mikuzova zgodovinska dela po tematskih poglavjih, znotraj poglavij pa so enote razvrščene kronološko.

J. Stergar

GESTRIN Ferdo & Nada Klak & Bogo Grafenauer (etc.)
The Round Table "The Counts of Celje/de Cille in the Slovene
and Middle-European Territory"

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 37/1983,
No. 1-2, pp. 93-114, 9 Notes

Sn./Sh. (De., Sn., En.)

The round table on the House of Celje/de Cille took place as a constituent part of the 21st meeting of the Slovene historians in Celje on October 1, 1982. One of the reasons for organizing the round table was the publication of the book by Nada Klak on the House of Celje in Croatia (The last princes of Celje in the hands of the Holy Crown). The participants of the round table discussed the significance of the Celje and other feudal families to the Slovene history and the relation of the Slovene historiography to the House of Celje. The discussion pointed out a series of only partly solved or completely unsolved questions which could be answered only when the still unused archive sources would be studied.

F. Gestrin

GRUM Martin, Probationer, University of Edvard Kardelj in Ljubljana,
Faculty of Arts, YU-61000 Ljubljana, Askercева 12

Association of Sarajevo Slovenes 1897-1918

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 37/1983,
No. 1-2, pp. 79-92, 41 Notes

Sn. (De., Sn., En.)

The article is a contribution to the study of the history of the Slovenes who lived and worked in Austro-Hungarian Bosnia and Herzegovina in the years 1878-1918. Special emphasis is given to the history of the Association of Sarajevo Slovenes in the period 1897-1918.

Author's Abstract

STIPILOVSEK Mirko, Dr., Full University Professor, University
of Edvard Kardelj in Ljubljana, Faculty of Arts, YU-61000 Ljubljana,
Askercева 12

STENEGAR Natasa, Librarian, University of Edvard Kardelj in Ljubljana,
Faculty of Arts, YU-61000 Ljubljana, Askercева 12

To the memory of Professor Dr. Metod Mikuz

Bibliography of Dr. Metod Mikuz

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 37/1983,
No. 1-2, pp. 117-127

Sn. (Sn., En.)

Prof. Dr. Metod Mikuz (22/12/1909-9/04/1982) joined the national liberation movement already in 1941 as a doctor of divinity, and remained in its leadership till the liberation in 1945; among other activities he took part at the historical 2nd session of the Anti-fascist Council of National Liberation of Yugoslavia in November 1943. After he got his doctorate in history (in 1946) he became Professor of the world, Yugoslav and Slovene history after 1917 at Faculty of Arts in Ljubljana. He wrote numerous treatises and book surveys which form the basis for the further studies of the period after the First World War, especially of the national liberation war in Slovenia and Yugoslavia. — The bibliography quotes the historical works by Dr. Mikuz in thematic chapters, while inside these chapters the units are classified chronologically.

J. Stergar

in Zveza zgodovinskih društev Slovenije imata sklenjen dogovor o sodelovanju, po katerem lahko člani slovenskih zgodovinskih društev ob predložitvi potrjene članske izkaznice v prostorih Slovenske matice nabavljajo vse Matične publikacije po ugodnejši ceni, ki sicer velja le za redne Matične člane.

Iz bogatega izbora leposlovnih in različnih strokovnih del opozarjamo zlasti na nekaj knjig z zgodovinsko tematiko (zaloga nekaterih med njimi bo v kratkem času pošla!):

Slovenska matica 1864—1964 (zbornik)	80 din
Jože Munda: Bibliografija Slovenske matice 1964—1983	240 din
Koroški plebiscit (zbornik)	200 din
Marijan Britovšek: Razkroj fevdalne agrarne strukture na Slovenskem	120 din
Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem	120 din
Ivan Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem	150 din
Vojeslav Molè: Iz knjige spominov	100 din
Lavo Čermelj: Spomini na moja tržaška leta	120 din
Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom	100 din
Francè Koblar: Moj obračun	120 din
Franc Petek-Janko Pleterski: Spomini koroškega politika	210 din
Edvard Kocbek: Pred viharjem (dnevniški zapiski in spisi iz let 1938, 1940 do 1942)	240 din
Edvard Kocbek: Peščena ura. Pisma Borisu Pahorju 1940—1980	550 din
Primož Simoniti: Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja	280 din
Alojz Rebula: Zeleno izgnanstvo (roman o tržaških letih Eneja Silvija Piccolominija)	320 din
Andrej Capuder: Rapsodija 20 (roman o obdobju med obema vojnama)	450 din
Anton Linhart: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije (komentiran prevod knjig iz let 1788 in 1791)	480 din
Karel Clarici: Knjiga moje mladosti (spominski opis grajskega in meščanskega življenja na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja)	600 din
Josip Vošnjak: Spomini (uredil in opombe napisal Vasilij Melik)	680 din
Franc Kos: Izbrano delo (izbral, uredil in opombe napisal Bogo Grafenauer)	620 din
Ivan Hribar: Moji spomini I. (izbral in uredil Vasilij Melik)	950 din
Marjan Rožanc: Roman o knjigah (avtobiografsko delo)	455 din
Boris Pahor: V labirintu (avtobiografski roman iz časa 1946—1949)	980 din
Branko Hofman: Noč do jutra (avtobiografski roman o travmi Golega otoka)	850 din

Slovenska matica pripravlja za prihodnja leta med drugim vrsto izdaj temeljnih del slovenske historiografije in nekaterih najzanimivejših starejših slovenskih memoarnih del.

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas. **A**
1983

941/949

120030134, 1/2

COBISS •

ZČ, Ljubljana, 37, 1983, številka 1-2, strani 1—156 in I—IV